

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ
ЗАПОВІДНИК «МЕЖИБІЖ»

IN SCYAVENIA TERRA

В и п у с к 1

УДК 904(367)“0”
ББК Т4(4Укр)431.1
І 87

Відповідальні редактори:

Я.В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ, кандидат історичних наук
С.А. ГОРБАНЕНКО, кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Б.В. МАГОМЕДОВ, доктор історичних наук
С.В. ПИВОВАРОВ, доктор історичних наук
О.В. ПЕТРАУСКАС, кандидат історичних наук
Н.С. АБАШИНА, кандидат історичних наук
Є.В. СИНИЦЯ, кандидат історичних наук
О.Г. ПОГОРІЛЕЦЬ, директор ДІКЗ «Межибіж»

Рецензенти:

Р.В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ, доктор історичних наук
Л.П. МИХАЙЛИНА, доктор історичних наук

*Затверджено до друку
Вченою Радою Інституту археології
НАН України 19.05.2016, протокол № 5.*

Збірник виходить за фінансової підтримки:

«Архітектурно-археологічна експедиція» ІА НАН України;
ВГО «Спілка археологів України»;
ДІКЗ «Межибіж»;
«Рятівна археологічна служба» (Львів)

І 87 **In Sclavenia terra /** Інститут археології НАН України. — К., 2016. — Вип. 1. — 256 с.

ISBN 978-966-02-8143-1 (загальний)
ISBN 978-966-02-8144-8 (вип. 1)

Статті, що увійшли до збірника, висвітлюють питання етнокультурного та соціального розвитку слов'ян від середини I тисячоліття н. е., тобто в період їх «виходу» на історичну арену. Запропоновані статті різноманітні за змістом: від джерелознавчих публікацій до інтерпретації археологічних комплексів, аналізу окремих категорій матеріалів і висвітлення дискусійних проблем походження та історичного розвитку слов'ян.

Для археологів, істориків, етнологів, викладачів і студентів, а також всіх, хто цікавиться стародавньою історією.

УДК 904(367)“0”
ББК Т4(4Укр)431.1

ISBN 978-966-02-8143-1 (загальний)
ISBN 978-966-02-8144-8 (вип. 1)

© Автори статей, 2016
© ІА НАН України, 2016

У Державному історико-культурному заповіднику «Межибіж» (сmt. Меджибіж, Хмельницької обл.) 6—7 жовтня 2015 р. відбулася конференція «Етнокультурні процеси на півдні Східної Європи в I тисячолітті н. е.», присвячена пам'яті відомого українського археолога, доктора історичних наук І.С. Винокура. Конференція була організована Державним історико-культурним заповідником «Межибіж» (директор — О.Г. Погорілець) та відділом археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України (завідувач відділом — О.В. Петраускас).

У роботі конференції взяли участь більше 30 учасників з різних міст України (Києва, Хмельницького, Львова, Харкова, Тернополя, Кам'янця-Подільського), а також з Росії (Санкт-Петербург) і Польщі (Варшава). Учасники конференції представляли академічні установи, науково-освітні заклади, музеї та історико-культурні заповідники.

Конференція включала пленарне засідання, а також роботу за двома секціями: «Археологія римського часу на теренах України» та «Археологія доби Середньовіччя на теренах України»¹.

Збірник «**In Sclavenia terra**» має стати пілотним у започаткуванні нової серії, яка буде цілком присвячена проблемам ранньої історії слов'ян другої половини I тис. н. е. Започаткування цієї серії заплановане як альтернатива нині єдиної подібної серії, що виходить в РФ — «Раннеславянский мир», оскільки в Україні немає жодного спеціалізованого видання, яке б висвітлювало і вирішувало проблеми найраніших етапів слов'янських народів. Слід нагадати, що саме Україна серед сучасних дослідників є прабатьківщиною більшості слов'янських народів Європи.

Статті, що входять до збірника, висвітлюють питання етнокультурного та соціального розвитку давнього населення України в другій половині I тис. н. е. Запропоновані статті різноманітні за змістом: від джерелознавчих публікацій до інтерпретації археологічних комплексів, аналізу окремих категорій матеріалів і висвітлення дискусійних проблем походження та історичного розвитку слов'ян. Сподіваємося, що збірник буде цікавим не лише для археологів, істориків, етнологів, викладачів і студентів, а також всіх, хто цікавиться стародавньою історією.

1 Детально про конференцію див.: Скиба А.В. Конференція «Етнокультурні процеси на півдні Східної Європи у I тис. н. е.» (пам'яті І.С. Винокура), Меджибіж — 2015 // Черняхівська культура: до 85-річчя від дня народження І.С. Винокура. — К., 2016. — С. 11—13 (Оіum. — № 5).

IN SCLAVENIA TERRA, ПРО НАЗВУ

Від початку доби раннього середньовіччя в рядках візантійських писемних джерел з'явилася інформація про слов'ян. Найчастіше вони згадані під час опису військових подій, адже саме з цього часу почали становити загрозу безпеці імперії. Віддалені народи стали сусідами. Отже, зацікавленість, виявлена в джерелах, видається цілком практичною. Особливості ведення війни, побут, звичаї слов'янських племен, територія мешкання, походження стали предметом уваги давніх авторів. Італійський географ Равенський Анонім у «Космографії» (друга половина VII — початок VIII ст.) зазначив, що рід слов'ян походить зі Скіфії. Можливо згадані ще у Геродота енети (венети) були предками слов'ян. За повідомленнями ранньосередньовічних візантійських авторів венеди / венети, склавіни / склавени, анти — споріднені народи, які походять з одного кореня. Згідно праці «Гетика» (закінчена подіями 551 р.) історика Йордана — на величезних просторах на схід від Вісли мешкають венети, від міста Новіетуна і Мурсіанського озера до Дніпра і Вісли на півночі — склавени, від Дністра до Дніпра, понад Чорним морем — анти. З часом переселенці з далеких країв не лише здійснювали напади на імперію, але й оселялися з сім'ями біля її кордонів, засновували свої поселення навіть в Греції і Малій Азії. Англійський монах-паломник Вільгельм, який мандрував до Святої Землі, писав у своїй «Подорожі» (723 р.) про місто Монемвасію в Морей (Пелопонес), яке знаходиться в країні слов'ян (in Sclavenia terra). «Склавенії / Склавинії» згадані у творах багатьох візантійських авторів як землі, заселені слов'янами, що розташовані насамперед на території Візантії або біля її кордонів. **На землі слов'янській** — так можна перекласти з латини фразу **In Sclavenia terra** (дослівно — В країні / краю Склавенія). Подібно до етногеографічних маркерів, якими виступали, наприклад «Скіфія», «Германія», «Сарматія» та ін., назвемо весь край, де розселилися і мешкали різні слов'янські племена — «Склавенія».

Я.В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ,
С.А. ГОРБАНЕНКО
А.В. ПАНИКАРСЬКИЙ

Статті у збірнику поділені на рубрики. Зібрано 12 статей, у яких висвітлено актуальні проблеми розвитку матеріальної культури, господарства та соціально-економічного розвитку слов'янського населення у другій половині I тис. н. е. — від перших згадок про антів та склавинів до часів утворення Київської Русі.

Перша з них **«Празька культура: формування і розвиток»** складається з чотирьох статей. У статі Л.В. Вакуленко і А.В. Скиби *«Черняхівські житла з печами-кам'янками в контексті питань слов'янського етногенезу»* йдеться про пошуки культурних елементів пізньоримського часу, які можна пов'язати зі старожитностями раннього слов'янського середньовіччя. Такою важливою культурною ознакою є житлобудівництво.

Логічним продовженням цієї статі є дослідження С.В. Діденка *«Античний керамічний імпорт з поселення пізньоримського часу біля с. Соки на Середньому Дністрі»*, в якій проаналізовано знахідки античного керамічного імпорту з поселення. Амфорний матеріал і фрагменти столового посуду виявлено в ряді комплексів пам'ятки, у тому числі й у житлах з печами-кам'янками. Тара загалом представлена фрагментами світлоглиняних вузькогорлих амфор типу Шелов D гераклеїського виробництва III — початку IV ст. Антична кераміка пізнішого періоду на поселенні відсутня.

Новим дослідженням пам'ятки пізньоримського часу зі слов'янським компонентом присвячена стаття О.В. Петраускаса та О.А. Коваля *«Житло празької культури із Комарова»*. У ній не лише здійснено публікацію нових досліджень празьких матеріалів, але й розкрито питання походження культури та її хронології.

Стаття Г.Ю. Івакіна, В.І. Баранова, В.Г. Івакіна, А.М. Оленича *«Нові матеріали ранньослов'янського часу з території Києвоподолу: попереднє повідомлення»* розширює дані про існування празьких старожитностей на території м. Києва.

Другий розділ збірнику **«Ювелірна справа: прикраси та їх виробництво»** складається із чотирьох статей, більшість з яких присвячена введенню до наукового обігу нових знахідок і комплексів.

В.В. Колода у статті *«Фібули «антських» часів на городищі Коропів Хутори»* розглядає знахідки ранньосередньовічних фібул на городищі на Сіверському Дінці, а також аналізує їх культурно-історичний контекст.

О.Г. Погорілець, А.В. Панікарський та Я.В. Володарець-Урбанович у статті *«Ранньосередньовічні знахідки з Меджибожа-Рибгоспа»* публікують нещодавно виявлені в околицях Меджибожа предмети початку раннього середньовіччя, серед яких раніше не відомі на тій території

вироби з бронзи. Автори окреслили етнокультурний контекст цих знахідок.

У статті О.Б. Супруненко, Я.В. Володарця-Урбановича та Ю.О. Пуголовка «Комплекс кола «Мартинівки» із Полтави (Полтавський скарб 2014 р.)» опубліковано знахідки прикрас із Полтави, що знаходять аналогії серед скарбів кола старожитностей антів» середини — другої половини VII ст. Автори доходять висновку, що знахідки є брукхтом, призначеним для переплавки.

Стаття А.В. Скиби «Складноконтурні накладки з мотивом голови грифона» присвячена накладкам з орніто- й зооморфними мотивами, деталями поясных гарнітурів «геральдичного» стилю, поширеного у слов'ян у VI — VII ст.

Рубрика «Господарство» презентована двома дослідженнями.

У статті І.А. Готуна та С.А. Горбаненка «Землеробство жителів слов'янського поселення в урочищі Козаків Яр у Ходосівці» розглянуто особливості землеробства її мешканців. Виявлені свого часу й зафіксовані нещодавно знаряддя рільництва й збирання врожаю, об'єкти для зберігання збіжжя і пристрої для його просушування перед розмелюванням з одного боку та палеоетноботанічний спектр з іншого дозволили авторам дійти висновку щодо високого рівня розвитку зернового господарства, а пов'язані з цією галуззю культові речі вказують на роль останнього у тогочасному світогляді. Проаналізовані матеріали свідчать про відповідність пункту загальним тенденціям епохи.

У статті О.П. Журавльова «Остеологічні матеріали з ранньослов'янського поселення Обухів 2» до наукового обігу введено результати аналізу археозоологічних матеріалів з ранньослов'янського поселення Обухів 2. Проведено порівняльний аналіз стада свійських тварин (співвідношення видів, вікова градація) і мисливської здобичі, зроблено територіально-хронологічний порівняльний аналіз.

Доволі цікавим став розділ «Вірування давніх слов'ян» зі статтею С.А. Горбаненка та Ю.О. Пуголовка «Про один маловідомий культ у сіверян», де автори розглядають знахідки мініатюрних посудин на території літописних сіверян, конструктивно пов'язані з піччю. На основі аналізу різноманітних аспектів умов знахідок зроблено висновок про те, що традиція існувала впродовж всього побутування літописних сіверян, а сам феномен слід пов'язувати з побутовим культом шанування покровителя житла і домашнього добробуту. Піч постає у ракурсі домашнього вівтаря з відповідними жертвоприношеннями.

У розділі «До витоків Київської Русі» в статті Р.Г. Миськи «Пам'ятки VIII — X ст. межиріччя Стрипи та Збруча» розкрито культурні характеристики пам'яток IX — X ст. Західного Поділля. Автор окреслив їх історичний та соціальний контекст.

Розділ «Бібліотека славіста» покликаний віддати належне працям відомих археологів-славістів. У ньому опубліковано біографічні й бібліографічні дані Д.Т. Березовця та Є.О. Горюнова.

Я.В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ

ПРАЗЬКА КУЛЬТУРА: ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК

УДК: 904.3(477.43)“653”

Л.В. Вакуленко, А.В. Скіба

ЧЕРНЯХІВСЬКІ ЖИТЛА З ПЕЧАМИ-КАМ'ЯНКАМИ В КОНТЕКСТІ ПИТАНЬ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ЕТНОГЕНЕЗУ

У статті йдеться про пошуки культурних елементів, які можуть пов'язати пам'ятки пізньоримського часу із старожитностями раннього слов'янського середньовіччя. Такою важливою культурною ознакою є житлобудівництво.

К л ю ч о в і с л о в а: слов'яни, черняхівська культура, заглиблені житла, печі-кам'янки, перехідні пам'ятки, поселення Сокіл.

Походження слов'ян та їх появи на історичній арені на початку IV ст. залишається проблемою, яка продовжує викликати дискусії в науковому співтоваристві. Вперті пошуки слов'янських коренів є природними, адже, як писав Шафарик: «...кожний народ повинен мати якихось предків і з нічого повстати не міг». Якщо лінія розвитку таких ранньосередньовічних слов'янських культур як колочинська і, можливо, частково пеньківська від старожитностей зарубинецьких і пізньозарубинецьких, хоча і здається більше чи менше переконливою, залишаючи втім низку питань, то спадковий зв'язок між черняхівським і слов'янським населенням виглядає більш проблематичним.

В останній час найбільш прийнятною є теорія, що організаторами черняхівської культури були готи в союзі з іншими германськими племенами. Але на великих просторах східної Європи, зайнятих черняхівськими пам'ятками, в складі культури були також інші етноси, зокрема, і слов'янське населення [Баран, 1990, с. 199; Винокур, 2000, с. 276—277; Приходнюк, 2002, с. 185—186]. Черняхівська культура є масштабним і яскравим явищем у стародавній історії Європи другої чверті I тисячоліття н. е. Її археологічними характеристиками є відкриті поселення з наземними і заглибленими житловими і господарськими спорудами, ґрунтові біригуальні могильники із похованнями по обряду інгумації та кремації і своєрідний керамічний комплекс, специфіку якого визначає високоякісний гончарний посуд характерних форм. Після того, як розвиток науки вже не дозволяв вважати черняхівську культуру суцільно слов'янською, археологи пішли іншим шляхом. Була висунута гіпотеза, що після гунської навали і відходу германських племен, слов'яни, які були в складі черняхівської спільноти, зали-

шилися на своїй території і в нових історичних умовах виявили свою активність [Баран, 2008, с. 57]. Синкретичність черняхівської культури та різноманітність підоснов її формування дозволяли припустити подібний розвиток подій. Однак, слабким місцем такої гіпотези є той незаперечний факт, що в матеріальній культурі ранньосередньовічних слов'ян практично не були збережені ремісничі, виробничі, загально цивілізаційні надбання черняхівського населення.

Отже, вчені продовжили пошуки для того, щоб ретроспективно в середовищі черняхівських старожитностей виявити райони, де зосереджені культурні елементи, що їх можна пов'язати з наступною ранньослов'янською культурою. Потрібно зазначити, що ретроспективне порівняння могло бути застосоване виключно щодо селищних пам'яток, оскільки поховальні пам'ятки цих культур не піддаються співставленню. В цьому зв'язку розглядалися пам'ятки, які низкою характерних рис нагадують пізніші пам'ятки ранньосередньовічних слов'ян. Перш за все йшлося про поселення в ареалі черняхівського масиву, на яких були відкриті заглиблені житла, ліпна кераміка переважала гончарну, а деякі ліпні форми нагадували слов'янські горщики. В цьому напрямку найбільш вагомим є вклад українських вчених, зокрема В.Д. Барана, І.С. Винокура, О.М. Приходнюка та інших [Баран, 1990, с. 191–201; Винокур, 2000, с. 288–295; Приходнюк, 2000, с. 288–290]. Особливого значення набуло відкриття кількох слов'янських пам'яток, рання дата яких заходила у V ст., що показало можливу відсутність хронологічної лакуни між пам'ятками першої та другої половини I тис. н. е. Нарешті, при масштабних роботах, що провадилися у 1974–1979 рр. на Середньому Дністрі були відкриті черняхівські поселення з житлами, обладнаними печами-кам'янками [Вакуленко, Приходнюк, 1984; Баран, 2008].

Одним з таких є поселення, розташоване на першій високій надзаплавній терасі лівого берега р. Дністер, в уроч. Острови, поблизу с. Сокил Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. [Вакуленко, Приходнюк, 1984]. Розкопками на багатошаровій пам'ятці були відкриті житлові, господарські та виробничі споруди черняхівського часу¹. Всього виявлено 22 житла (рис. 1). Десять з них опалювались печами-кам'янками (рис. 2–11), одне – глинобитною піччю, ще дев'ять жител не мали опалювальних пристроїв (рис. 12)². В двох випадках наявність чи відсутність опалювальних споруд не встанов-

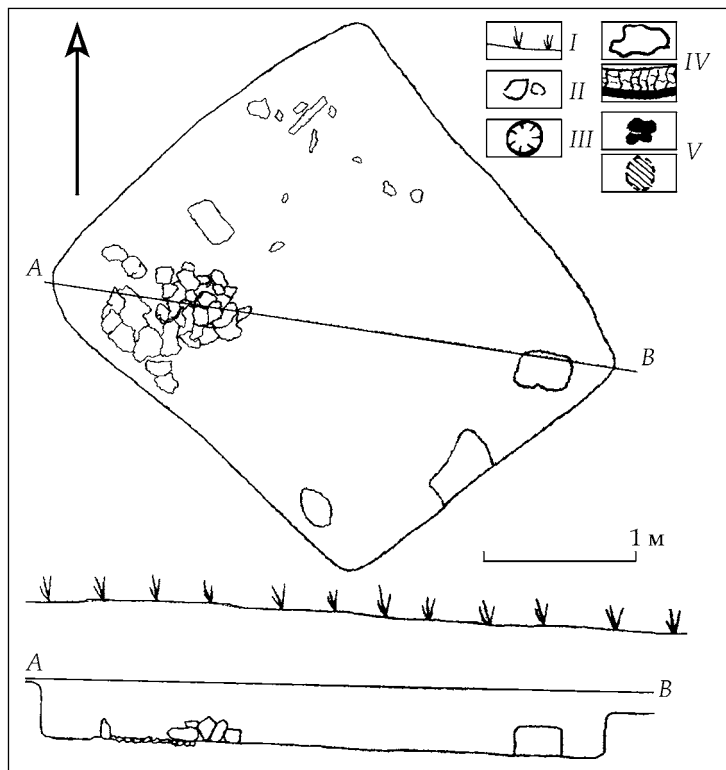

Рис. 2. Житло 1, план та розріз.

Тут і далі, умовні позначення: I – рівень сучасної поверхні; II – камені; III – ями; IV – глиняна обмазка; V – черинь печі

Fig. 2. Dwelling 1, plan and profile.

Legend: I – stones; II – ground surface; III – pit; IV – clay plastering; V – tray oven

1 На площі поселення були виявлені також об'єкти скіфського часу, культури Поянешть-Лукашівка, райковецької культури та давньоруського часу.

2 Літерою «а» на додаток до номеру споруди позначено житла без опалювальних споруд.

лена, оскільки будівлі були зруйновані яром та сучасною траншеєю. Всі житла, без виключення, були заглибленими спорудами, здебільшого глибиною до 1 м, чотири перевищували цю глибину на 10–40 см. Лише одне житло із залишками пічки-кам'янки (20) та одне без залишків опалювальної споруди (1а) мали глибину відповідно 1,8 м та 1,7 м. В обох випадках це можна пояснити їх розташуванням на підвищенні. Загалом будівлі були невеликими. Житла з печами мали площу від 7,56 м² до 16,8 м², а без опалювальних споруд від 6,44 м² до 15,2 м². Виключення становило лише житло 26а, яке мало площу 21,16 м². Житлові споруди були орієнтовані кутами або стінами за сторонами світу. Земляний котлован мав прямовисні стінки та долівку — добре втоптаний, ретельно нівельований материк, прямі або заокруглені кути. В житлах 6а та 23 долівка була спеціально підмащена глиною. А в житлах 9, 10а та 29а виявлено місце входу.

Рис. 3. Житло 1: I — фото; II — знахідки (1–4 — зразки ліпної кераміки; 5 — залізний ніж; 6 — ручка амфори)

Fig. 3. Dwelling 1: I — photo; II — finds (1–4 — fragments of hand-made pottery; 5 — iron knife; 6 — amphora handle)

Як зазначалося дев'ять жител не мали опалювальних споруд. З цієї причини, при першій публікації матеріалів вони були визначені як господарські споруди. Хоча при цьому зазначалося, що крім відсутності печей вони нічим не відрізняються від жител [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 33–37]. Адже ці споруди також мали правильну прямокутну, в одному випадку (26а) квадратну в плані форму, нівельовану рівну долівку, прямовисні стінки земляного котловану, були орієнтовані стінами або кутами за

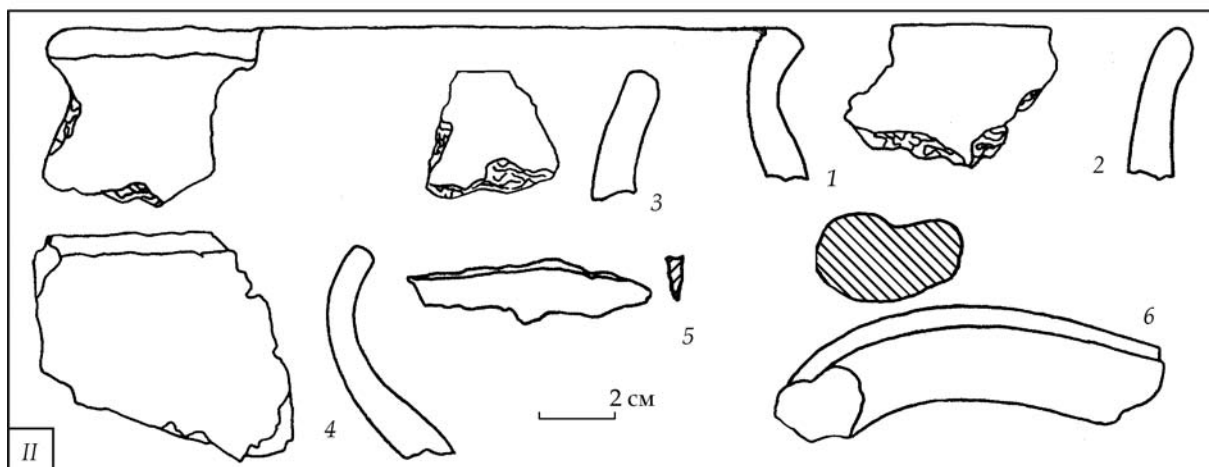
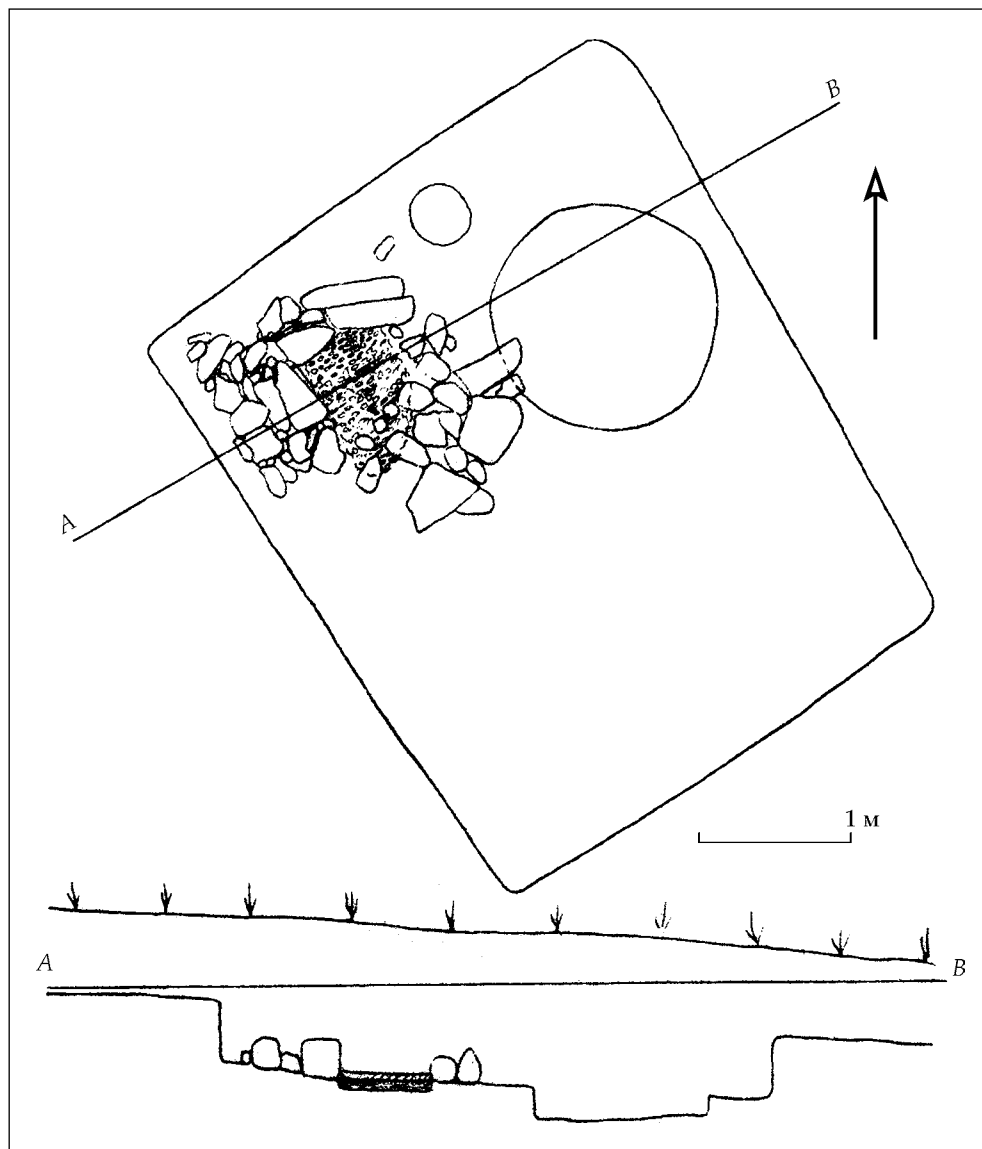

Рис. 4. Житло 2,
план і розріз
Fig. 4. Dwelling 2,
plan and profile

сторонами світу³. Два з них (1a та 9a), мали вздовж однієї із стінок широкі материкові виступи-останці так звані прилавки, інші, розташовані в куті або посередині, господарські ями. Стінки та дно такої ями в житлі 26a були підмащені глиною та обпалені. В двох випадках простежене місце входу. Отже, без сумніву перед нами житла. Наприклад, заповнення житла 26a виявилось найбільш багатим на знахідки. Крім уламків кружального та ліпного посуду, тут знайдені срібна римська монета Антоніна Пія, кістяний гребінець, два прясла, уламки амфор та червонолакового посуду. Зрештою, відсутність у житлах опалювальних споруд була зафіксована при археологічних розкопках поселень різних культур римського часу. Очевидно, слід визнати слушною думку Ю.Ю. Башкатова, що в таких жит-

3 При розкопках були відкриті також залишки господарських будівель, що мали овальну в плані форму та господарські споруди у вигляді двох з'єднаних ям.

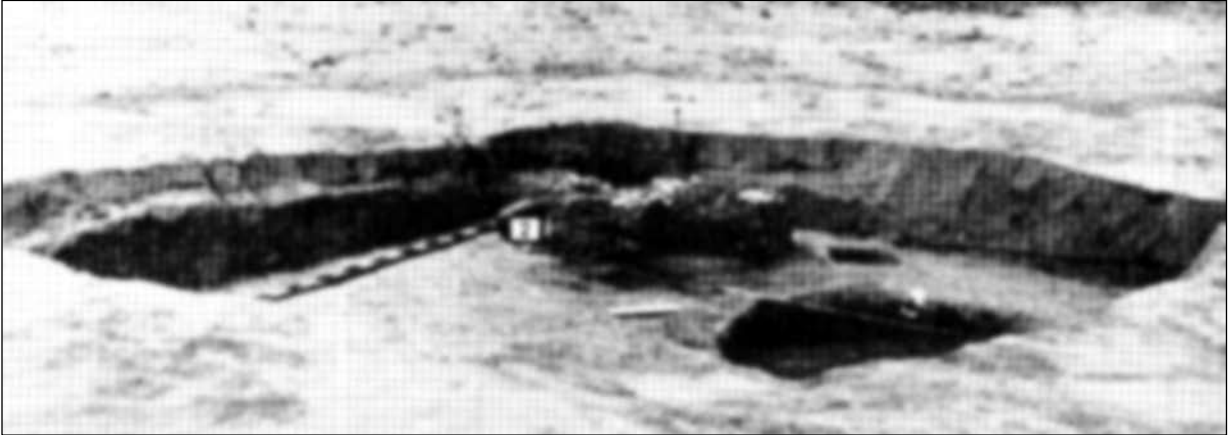

Рис. 5. Житло 2,
фото

Fig. 5. Dwelling 2,
photo

лах вогнища мали сезонний характер. Отже, з настанням тепла всі залишки таких вогнищ викидалися і підчищалися [Башкатов, 2013, с. 301 – 314].

На поселенні Сокіл переважна більшість житлових споруд, незалежно від наявності чи відсутності печей, очевидно, мали зрубну конструкцію. Ознаками цього є правильна, прямокутна, близька до квадратної або квадратна форма земляного котловану, відсутність регулярно розташованих стовпових ям, нівельована долівка. Правда, у житлі 1а трапилися дві стовпові ями по центру протилежних більш коротких стін. Очевидно, в цьому випадку у зрубній споруді опорні стовпи, що підтримували гребеневу балку, не ставилися по центру верхніх деревин торцевих стін, а були вкопані в долівку [Приходнюк, 1975, с. 23; Готун, 2013, с. 35 – 41, рис. 1, 4; 2, 1, 2; 3, 5]. Ями від стовпів невідомого функціонального призначення зафіксовані у житлі 26а (рис. 12).

Класичну каркасно-стовпову конструкцію вдалося виявити у житлі 9, яке, очевидно, було знищене пожежею. У споруді прямокутної в плані форми, розмірами $3,6 \times 4,6$ м, простежені стовпові ями по кутах та по центру коротких стін (рис. 6; 7). Стовпи, вочевидь, слугували як опорою двоскатного покриття, так і каркасом, на якому кріпилися дерев'яні плахи стін, покладені горизонтально та обмашені глиною. Свідченням цього є виявлені залишки каркасно-глинобитних стін у вигляді шару перепаленої глини і обвуглених дерев'яних плах, розміщених вздовж стін земляного котловану та по центру площі житла. Очевидно, каркасно-стовпову конструкцію мало і житло 6, частково зруйноване яром. У тій частині будівлі, яку вдалося дослідити, виявлено чотири стовпові ями. Дві з них були розташовані в кутах земляного котловану, дві інші по центру протилежних сторін. Отже, можна думати, що ще одна пара симетричних кутових ям від стовпів була у втраченій частині житла.

Рештками домобудівних конструкцій є також скупчення обпаленої глини та дерев'яних плах вздовж стін котловану, зафіксовані в житлі 1 (рис. 2; 3, 1) та у центральній частині житла 12 (рис. 9).

Знаковою відмінністю в конструкції жител є наявність чи відсутність опалювальних споруд, а також їх характер. Різним було і місце розташування печей. У західному куті знаходилися печі в чотирьох житлах, в двох випадках – у південно-східному куті, ще в двох – по центру східної стіни і в одному житлі – у східному куті. В східній частині житла 16 була глинобитна піч. Печі-кам'янки, за виключенням одного випадку, споруджувалися на рівні долівки, мали прямокутну форму, добре обпалений глинобитний черинь товщиною 3–7 см. Їх стінки були складені з великих або менших каменів. Наприклад, у житлі 12, де піч була складена з масивних каменів,

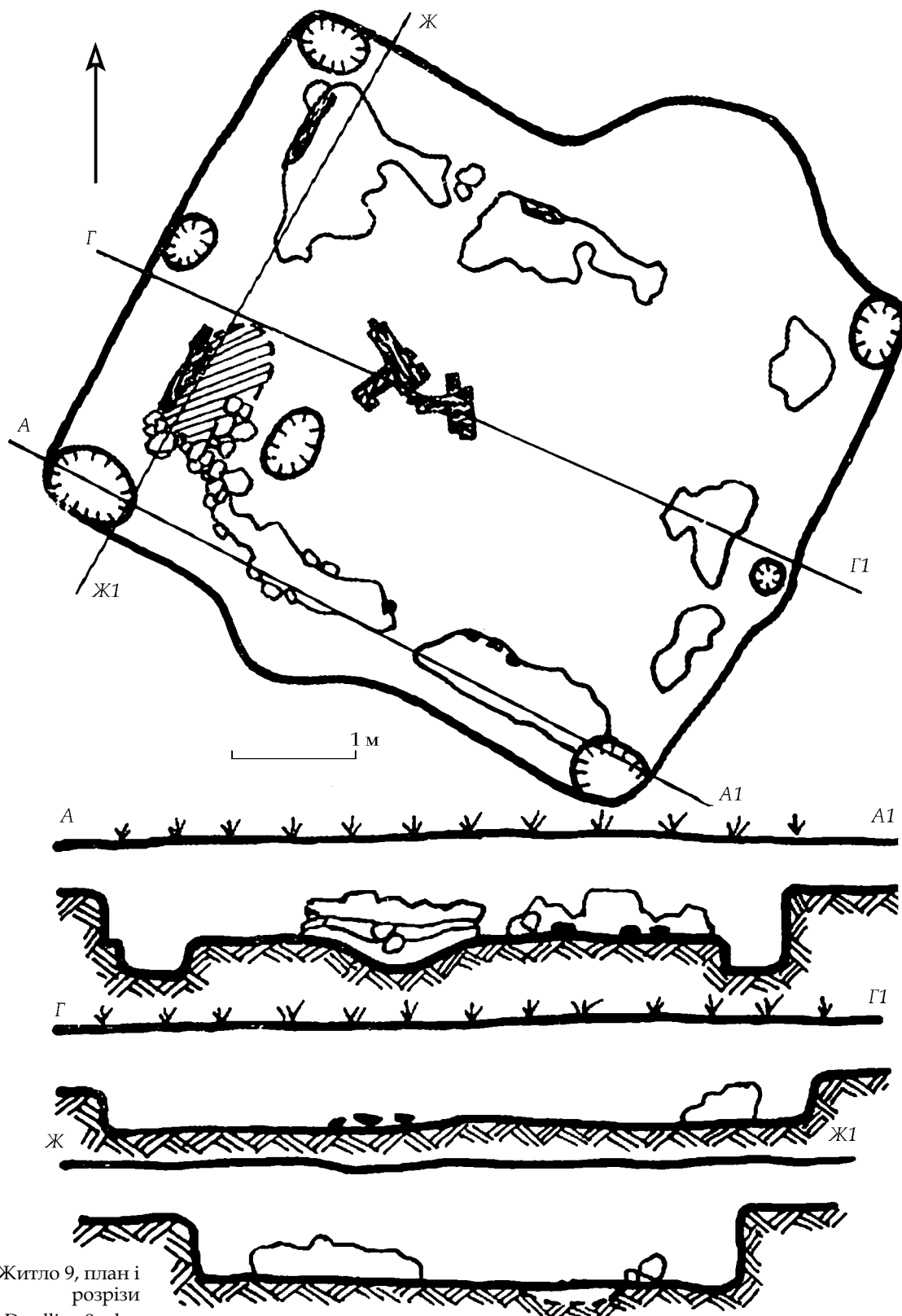

Рис. 6. Житло 9, план і розрізи
Fig. 6. Dwelling 9, plan and profiles

Рис. 7. Житло 9,
фото
Fig. 7. Dwelling 9,
photo

розмірами 0,6—0,7 м кожний, дрібне каміння слугувало для забутовування щілин між ними (рис. 9). Також велике та дрібне каміння було використане при спорудженні печі у житлах 2 (рис. 4; 5). Від печі в житлі 14 збереглося лише кілька великих каменів, можливо, решту було використано при спорудженні печі у житлі райковецької культури (№ 13), яке його перерізає по краю (рис. 10). У житлі 9 в основі однієї з бічних стінок печі, загалом складеної з невеликих каменів, лежала довга і вузька кам'яна плита (рис. 6; 7; 8). У житлі 1 піч також була споруджена з невеликих каменів (рис. 2; 3, 1).

У заповненні житлових і господарських об'єктів поселення було знайдено ліпну і кружалну кераміку. Загалом, складається враження, що ями, господарські та виробничі споруди містили більшу кількість знахідок, ніж житлові приміщення. Напрошується обережний висновок, що мешканці поселення з якихось причин покинули його, встигнувши забрати з собою все цінне. Розгляд керамічних матеріалів, виявлених в житлових спорудах обох типів (з печами та без опалювальних пристроїв) показав, що в усіх об'єктах, присутні фрагменти як кружалного, так і ліпного посуду. Виняток становить житло 23, де містився посуд, зроблений виключно від руки.

Кружална кераміка за складом тіста поділяється на столовий та кухонний посуд. Перший представлений тонкостінними виробами, виготовленими з відмученої глини. Вони мають лощену поверхню сірого, зрідка чорного кольору. За формою це здебільшого миски різних типів (рис. 13, 2; 14, 10, 12) [Вакуленко, Приходнюк, 1985, табл. 5, 3, 7; 6, 6], а також глечики (рис. 13, 1) [Вакуленко, Приходнюк, 1985, табл. 3, 2, 7; 6, 2] та келехи. Присутні також уламки товстих стінок більш масивних посудин, очевидно,

Рис. 8. Житло 9,
фото підки-
кам'янки
Fig. 8. Dwelling 9,
stone pile oven,
photo

горщиків. Кухонний гончарний посуд представлений незначною кількістю фрагментів горщиків. Особливістю гончарного комплексу є незначна кількість гончарного кухонного посуду, а також відсутність гончарних корчаг-зерновиків, функцію яких, очевидно, виконували ліпні вироби. На нашу думку, це може бути свідченням існування поселення в ранніх хронологічних фазах черняхівської культури.

Основна маса кераміки, виготовленої від руки, являла собою груболіпний посуд. У більшості перелічених об'єктів абсолютно переважає кераміка з домішками великозернистого шамоту (більше 5 мм). Вона здебільшого товстостінна (10–20 мм і більше), має нерівну горбкувату поверхню. Вінця таких посудин переважно слабопрофільовані, трохи відігнуті назовні, не рідко взагалі не виражені або мають нахилений до середини край (рис. 13, 3, 5–9; 14, 1–3, 9; 15, 2, 3; 16, 1–5, 7–10; 17). Здебільшого це уламки великих посудин. Зрідка, на їх стінках присутні фігурні наліпи.

Значно меншою на загальну кількість представлений ліпний посуд з домішками середньозернистого шамоту (2–3 мм), що має відносно рівну шорстку поверхню зі слідами згладження, стінки є тоншими, в межах 6–10 мм. Вінця таких посудин добре профільовані і досить сильно відігнуті назовні (рис. 13, 4; 14, 8; 15, 1; 16, 6, 11).

Кількісне співставлення кружального й ліпного посуду засвідчує, що в усіх житлах, за винятком житла 6а, переважає останній. Він становить від 66,7 до 90,3 % в житлах без печей та від 43,8 до 100 % в житлах з печами-кам'янками, при чому в п'яти об'єктах кількість ліпного посуду становить понад 92 % (таблиця). Лише в житлі 6а сумарна кількість фрагментів кружального черняхівського та амфор становить більше половини (53,3 %).

Слід звернути увагу на пряму залежність відсотків фрагментів амфор від кількості черняхівського кружального посуду. Так найбільшу частку уламки амфор (від 6,3 до 10,6 %) становлять в житлах 2а, 6а, 20, 26а, в яких кружальний черняхівський посуд налічує від 12,8 до 42,8 %.

В об'єктах поселення знайдені ремісничі та побутові предмети з металу, кістки, глини та каменю. Це залізні ножі, долото, зубильце, шило, заліз-

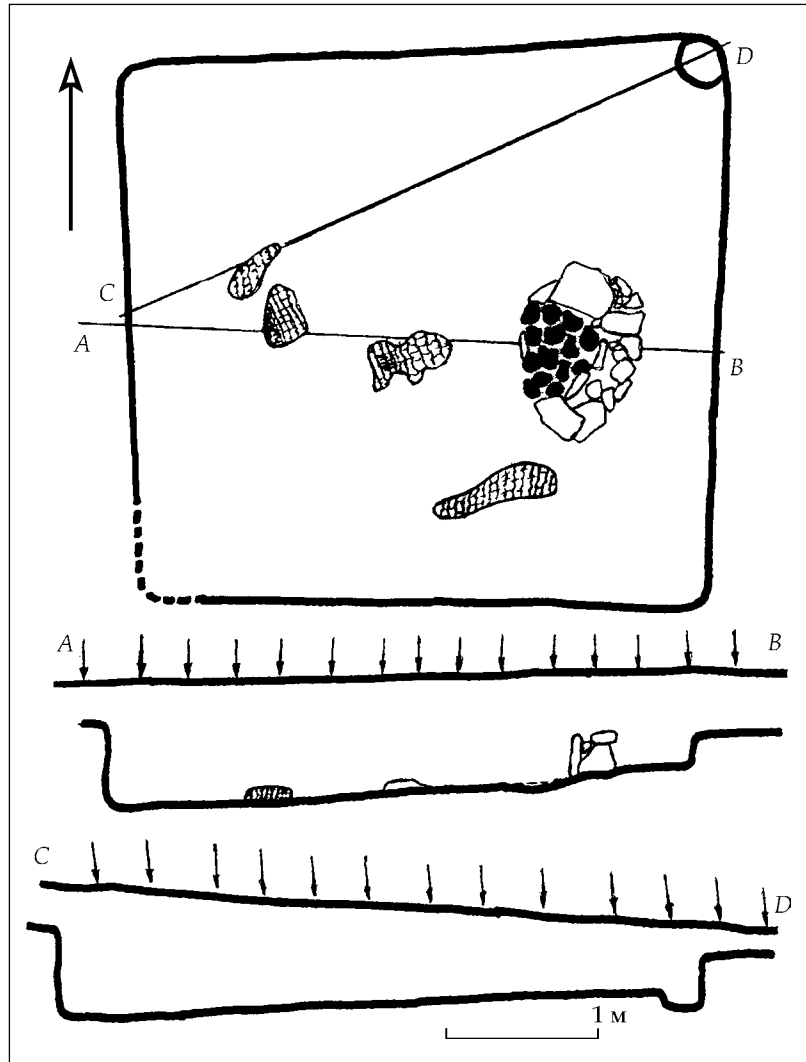
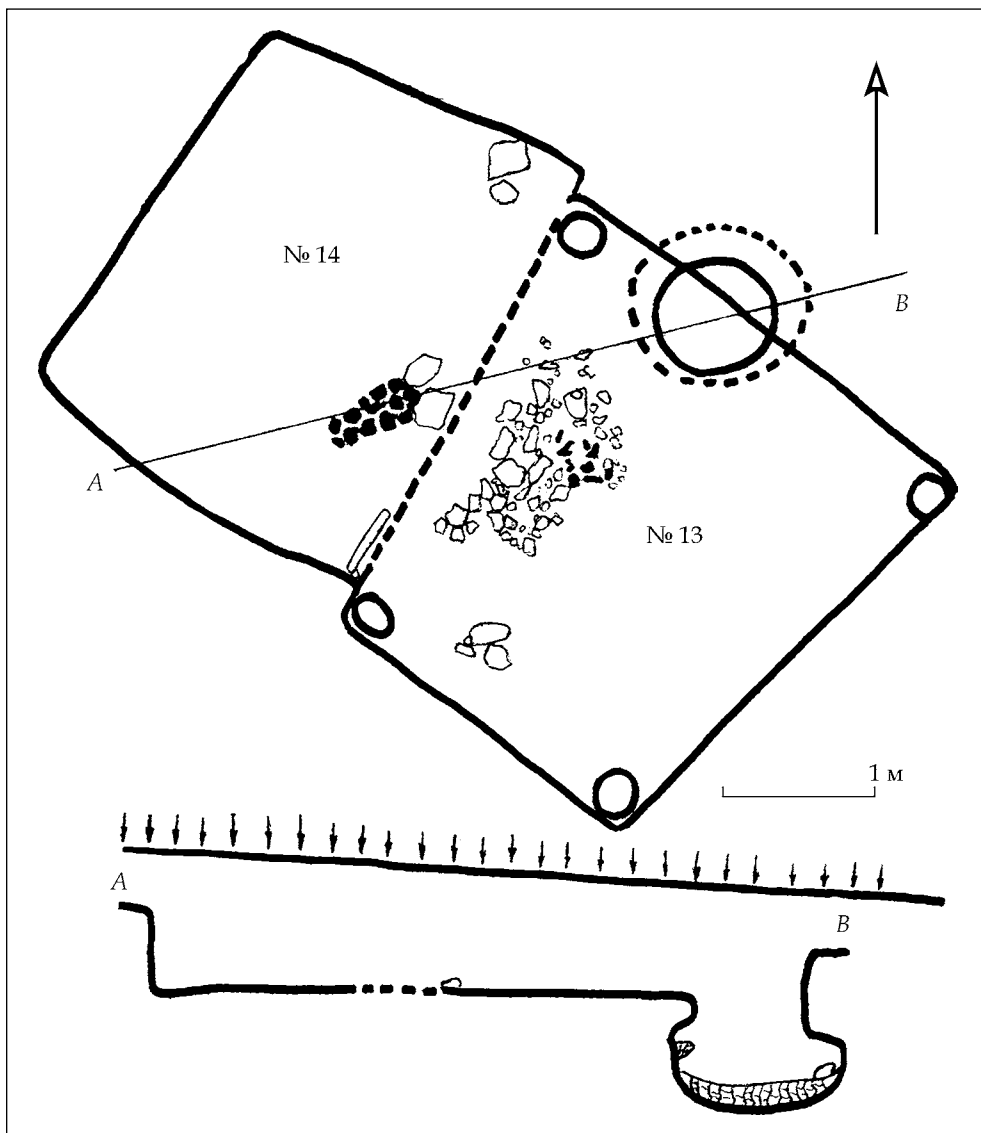

Рис. 9. Житло 12, план і розріз

Fig. 9. Dwelling 12, plan and profile

Рис. 10. Житла 13 (райковецька культура) і 14
Fig. 10. Dwellings 13 (Raiky culture) and 14

ний ключ, фрагменти гребенів, прясла, жорнові камені та точильні бруски. Особливо цікавими знахідками є керамічні тиглі рідкісної форми (рис. 18, 2 – 6). Знайдені також дві римських монети: бронзова Адріана (117 – 138 рр. н. е.) та срібна Антоніна Пія (138 – 161 рр. н. е.).

Серед об'єктів, в яких трапились речі, що можуть вказувати на час їх існування, є житла різних типів. У житлі 14, обладнаному пічкою-кам'янкою, знайдена залізна двоскладова прогнута підв'язна фібула з гравійованою спинкою (рис. 18, 23). Подібні фібули поширені на пам'ятках черняхівської культури. За хронологічною схемою Є.Л. Гороховського це фібули варіанту А3, що належить до фази 2 (Бережанської), яка датується останньою третьою частиною III ст. – першою третьою частиною IV ст. – близько 270–330 рр. н. е. [Гороховский, 1988, с. 37, 29]. Крім того, у житлі 9 була знайдена голка з пружиною від залізної фібули (рис. 18, 13), у житлі 23 – голка залізної фібули, у ямі 2 – уламок спинки бронзової фібули. Проте, ці фрагменти не надаються для визначення типу застібок, а отже і для датування.

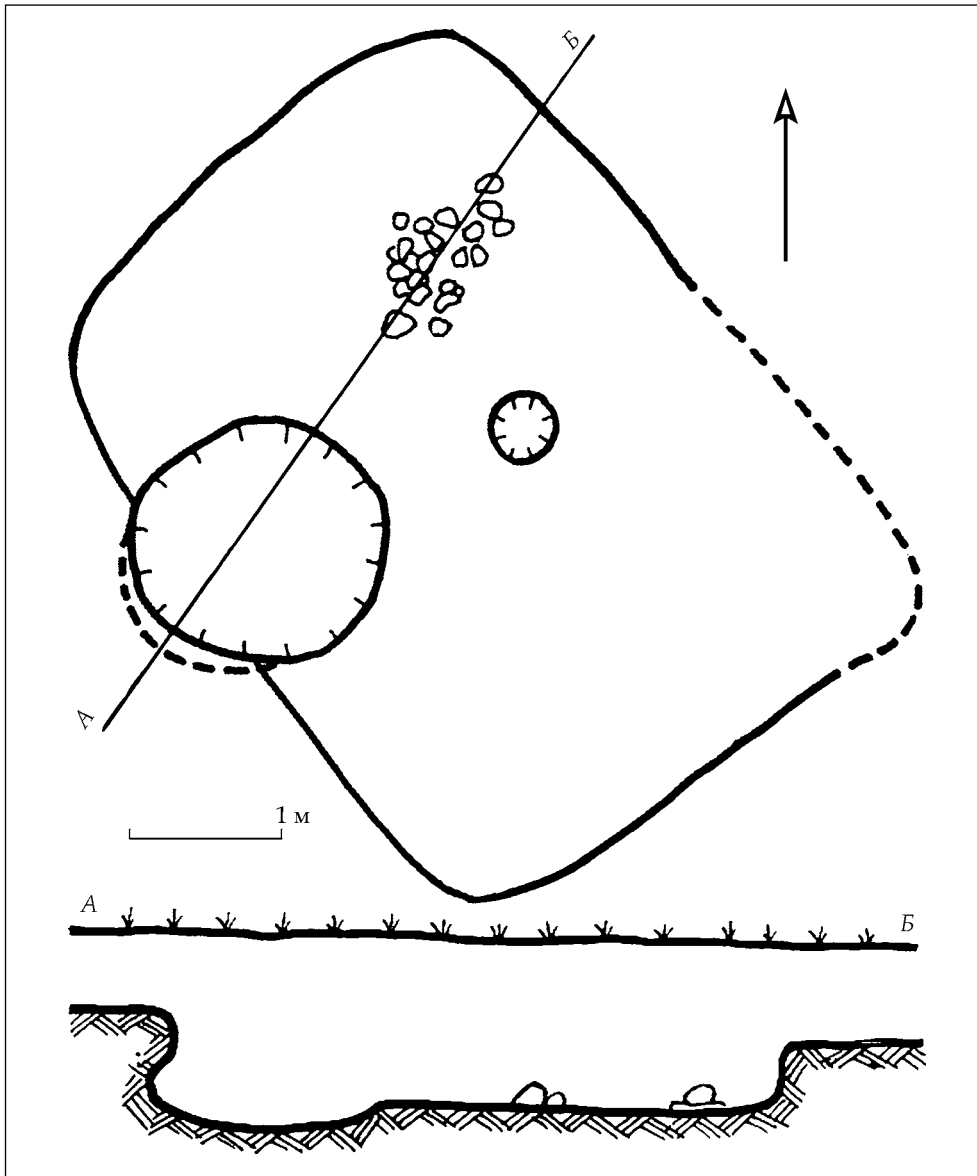
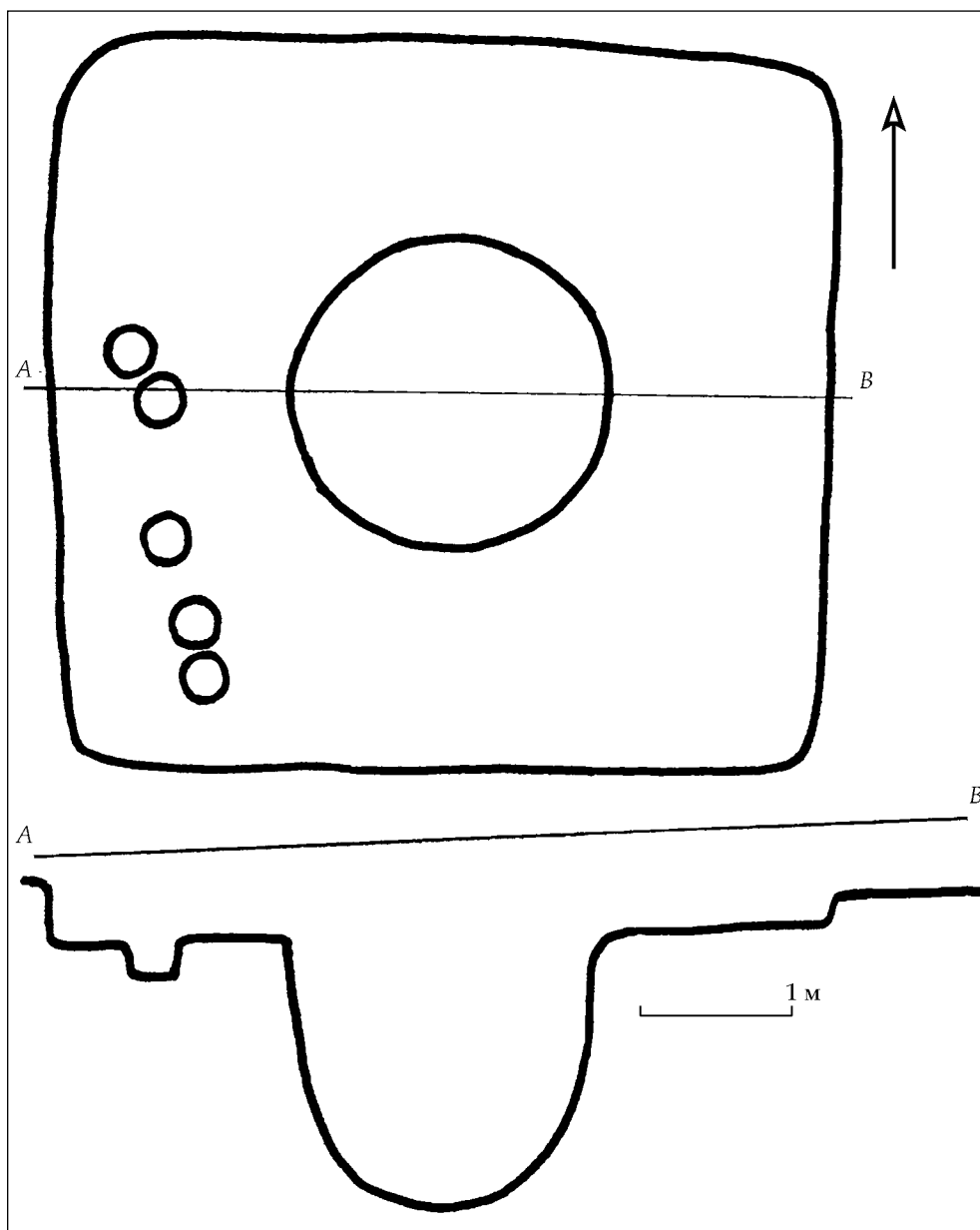

Рис. 11. Житло 20, план і розрізи
Fig. 11. Dwelling 20, plan and profile

У житлі 26а виявлений виготовлений з рогу фрагментований трискладовий гребінь з низькою напівовальною голівкою та неорнаментованими бічними платівками, що були скріплені бронзовими цвяшками (рис. 18, 15). Його висота 7,2 см, довжина збереженої частини 11,5 см (повна довжина не менше 13 см). Параметри гребеня, зокрема висота та видовжена форма спинки, за визначенням Р.Г. Шишкіна, дозволяють віднести його до другої половини III ст. — рубежу III—IV ст. [Шишкін, 2002, с. 244—245].

У ямі, яка входила в один комплекс з житлом 9, був виявлений невеликий фрагмент рогового трьохскладового гребеня (рис. 18, 24). Це крайня частина внутрішньої платівки із зубцями. Помітні сліди від бронзових цвяшок, що скріплювали три платівки виробу. Фацетована ніжка та гравійована лінія над зубцями є специфічними ознаками його більш пізнього побутування, тобто в першій половині IV ст. н. е. [Шишкін, 2002, с. 244—246].

Рис. 12. Житло 26а, план і розріз
Fig. 12. Dwelling 26a, plan and profile

Фрагменти стінок червонолакового посуду, що трапилися в ямі 13 та житлі 2а, маловиразні. За визначенням С.А. Беляєва, за якістю лаку лише один фрагмент можна віднести до IV ст. н. е., решта датується III ст.

У житлах, господарських спорудах та ямах знайдено достатньо велику кількість уламків вузькогорлих світлоглиняних амфор (рис. 19). Здебільшого це фрагменти стінок, проте є досить виразні уламки вінець, горловини, ніжок та ручок⁴. Фрагменти амфор трапилися як у житлах з печами-кам'янками (9 та 20), у житлі з глинобитною піччю (16), так і у житлах, без

4 При першій публікації матеріалів черняхівського поселення в Соколі уламки більшості знайдених амфор були визначені, як фрагменти хронологічно більш пізніх (IV ст. н. е.), так званих, «інкерманських» амфор, типу Шелов F [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 28, 29].

Розподіл кераміки в черняхівських житлах поселення Сокіл

Distribution of pottery fragments in the Cherniakhiv culture buildings on Sokil settlement

Житла з печами, кількість фрагментів (%)				Житла без печей (споруди), кількість фрагментів (%)			
Об'єкт, №	Черняхівський кружальний посуд	Груболіпний посуд	Амфори, інші датуючі речі	Об'єкт, №	Черняхівський кружальний посуд	Груболіпний посуд	Амфори, інші датуючі речі
1	1 (3,8)	24 (92,3)	1 (3,8)	1a	6 (20)	22 (73)	3 (6,6)
2	9 (26,5)	24 (70,6)	1 (2,9)	2a	26 (7,4)	315 (90,3)	8 (2,1)
6	45 (42,8)	49 (43,8)	11 (10,5)	7a	2 (15,4)	11 (84,6)	—
9	3 (3,3)	86 (95,5)	1 (1,1)	9a	2 (33,3)	4 (66,7)	—
9 (прибудова)	6 (7,6)	73 (92,4)	Монета бронзова Адріана	10a	6 (27,3)	16 (72,7)	—
	1 (4,2)	23 (95,8)	Фр. рогового гребеня	26a	11 (12,8)	64 (74,4)	6 (7,0) Роговий гребінь.
12			—				Монета срібна Антоніна Пія
14	7 (15,9)	37 (84,1)	Залізна фібула	27a	1 (12,5)	7 (87,5)	—
15	2 (13,3)	8 (53,3)	5 (33,3)	—	—	—	—
16	15 (31,3)	30 (62,5)	3 (6,3)	—	—	—	—
20	37 (20)	129 (69,7)	19 (10,2)	—	—	—	—
25	4 (30,7)	9 (69,2)	—	—	—	—	—

Примітка. Вибірка зі споруд 2a, 7a, 15, 25, 27a не репрезентативна.

опалювальних споруд (2a та 26a) і у частково зруйнованому житлі 6a, де, можливо, через це, пічка не була виявлена. За визначенням С.В. Діденка, всі вони належать до так званих танаїських амфор типу D за класифікацією Д.Б. Шелова⁵. Довгий час їх побутування обмежувалося першою половиною III ст. н. е. [Шелов, 1979, с. 18—19]. Втім, наступні дослідження виявили, що такі амфори в їх класичному варіанті виготовлялися у малоазійському м. Гераклея до третьої чверті III ст. н. е. включно, а їх пізніші варіанти трапляються у надійно датованих комплексах останньої чверті III ст. — початку IV ст. [Крапивина, 1993, с. 94; Юрочкин, Труфанов, 2007, с. 361—365, рис. 3, 14; XII-14; рис. 4, 25; XII-14; Діденко, 2015, с. 385—393]. Звертає увагу, що в об'єктах поселення Сокіл, знайдені уламки виключно танаїських амфор. Отже, життя на селищі не тривало пізніше 320-х років. Після 320 р. майстерні м. Гераклея, головного постачальника вина племенам Південно-Східної Європи, переходять до випуску іншого типу амфорної тари, а саме світлоглиняних вузькогорлих амфор типу Шелов F (інкерманських). З цього часу гераклейське вино надходить на варварську територію саме в цих ємностях, що цілими або в уламках масово присутні на черняхівських пам'ятках IV ст. аж до його останньої чверті [Айбабин, 1990, с. 14; рис. 2, 6; Сазанов, 1993, с. 16—19; рис. 9, 1; Arsen'eva, Kassab, Tezgor, 1997, р. 187—198; Магомедов, 2001, с. 62; Діденко, 2014, с. 39—48].

У ямі 13, що входила у комплекс ювелірної (ливарної) майстерні, був знайдений уламок прозорого скла із зеленкуватим відтінком, прикраше-

5 Визначення амфор із цього поселення опубліковано в статті С.В. Діденка в цьому збірнику.

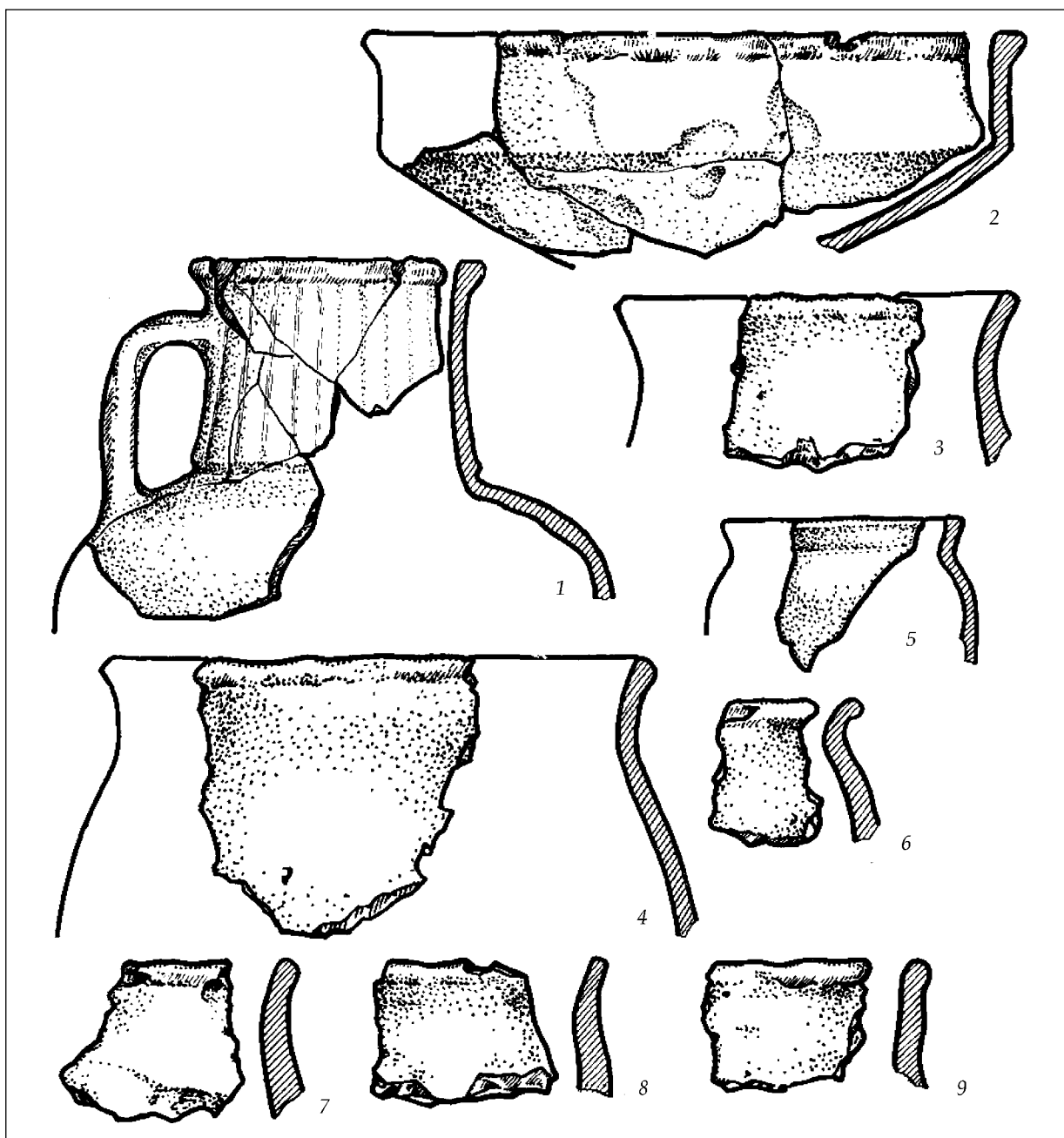
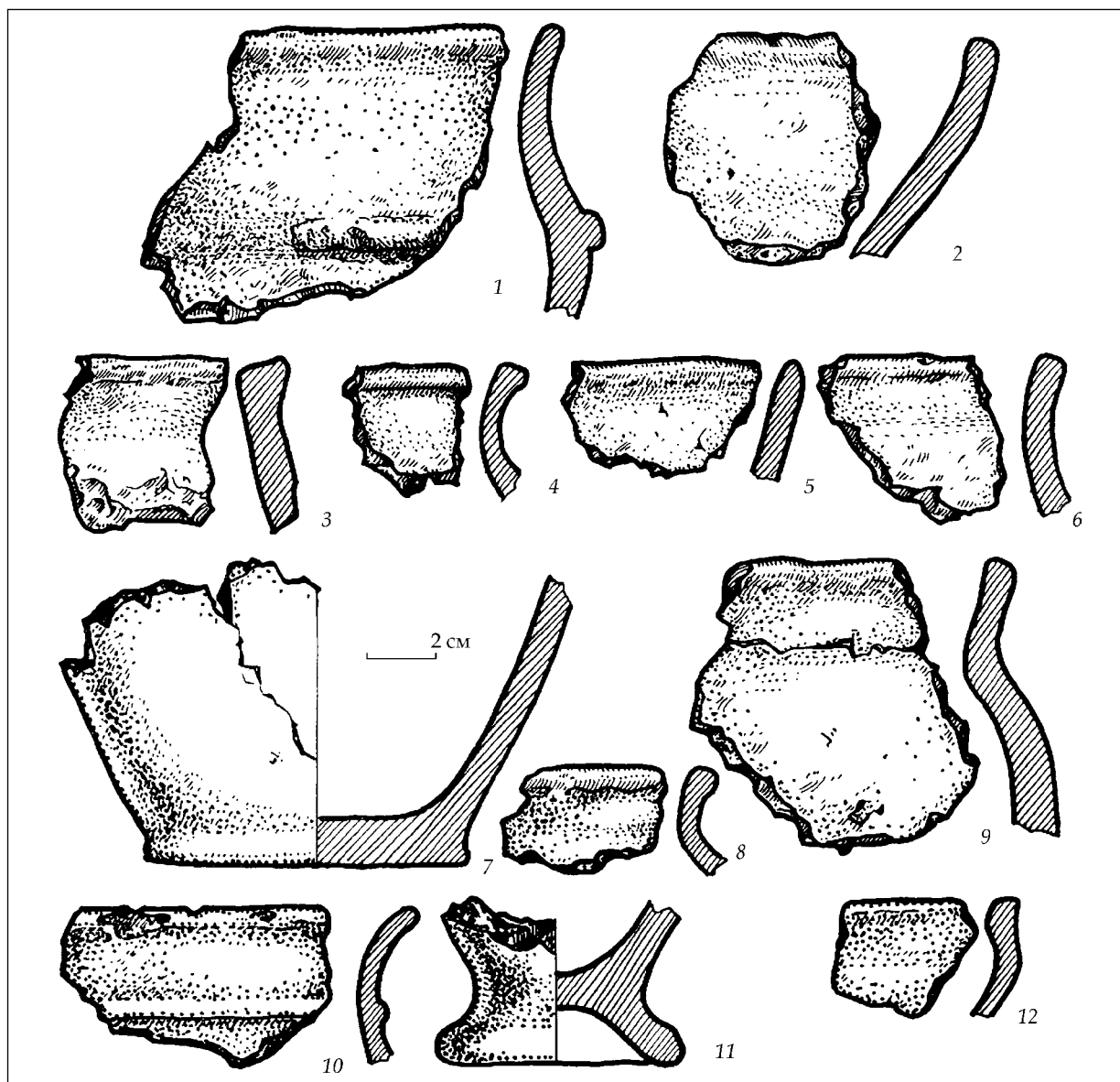

Рис. 13. Зразки кераміки з житла 6: 1, 2 — гончарний посуд; 3–8 — ліпний
Fig. 13. Fragments of pottery from dwelling 6: 1, 2 — wheel-made pottery; 3–8 — hand-made pottery

ний трьома горизонтальними рядами напаяних ниток з прозорого синього скла та двома гравійованими поясками (рис. 18, 11). Вінця посудини не збереглися, а невеликі розміри уламку не надаються для точного відтворення форми. Можна думати, що це стінка верхньої частини келиха. У першій публікації ймовірні аналогії знайденому склу, з посиланням на Н.П. Сорокіну, були виявлені серед скляного посуду Цебельдинських могильників, датованого кінцем IV–V ст. н. е. [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 27, 28, рис. 18, 12; Сорокіна, 1979, с. 61–63]. Власне його залученню до пізніших виробів послуговував присутній на уламкові характерний орнамент, а саме

накладні нитки синього кольору ⁶. Втім, мода на посуд з прозорого скла, прикрашений накладними безбарвними та кольоровими скляними нитками поширилася в Європі у III – на початку IV ст. н. е. [Сорокина, 1976, с. 199, 200]. Тому фрагмент скляної посудини може датуватися більш раннім часом, в межах III–IV ст. ⁷ До речі, в тій же ямі 13, де знайдено уламок скла, про який йдеться, виявлено досить багато фрагментів амфор танаїського типу, що відносяться як до початку – середини III ст., так і до найпізніших, другої половини III – початку IV ст.

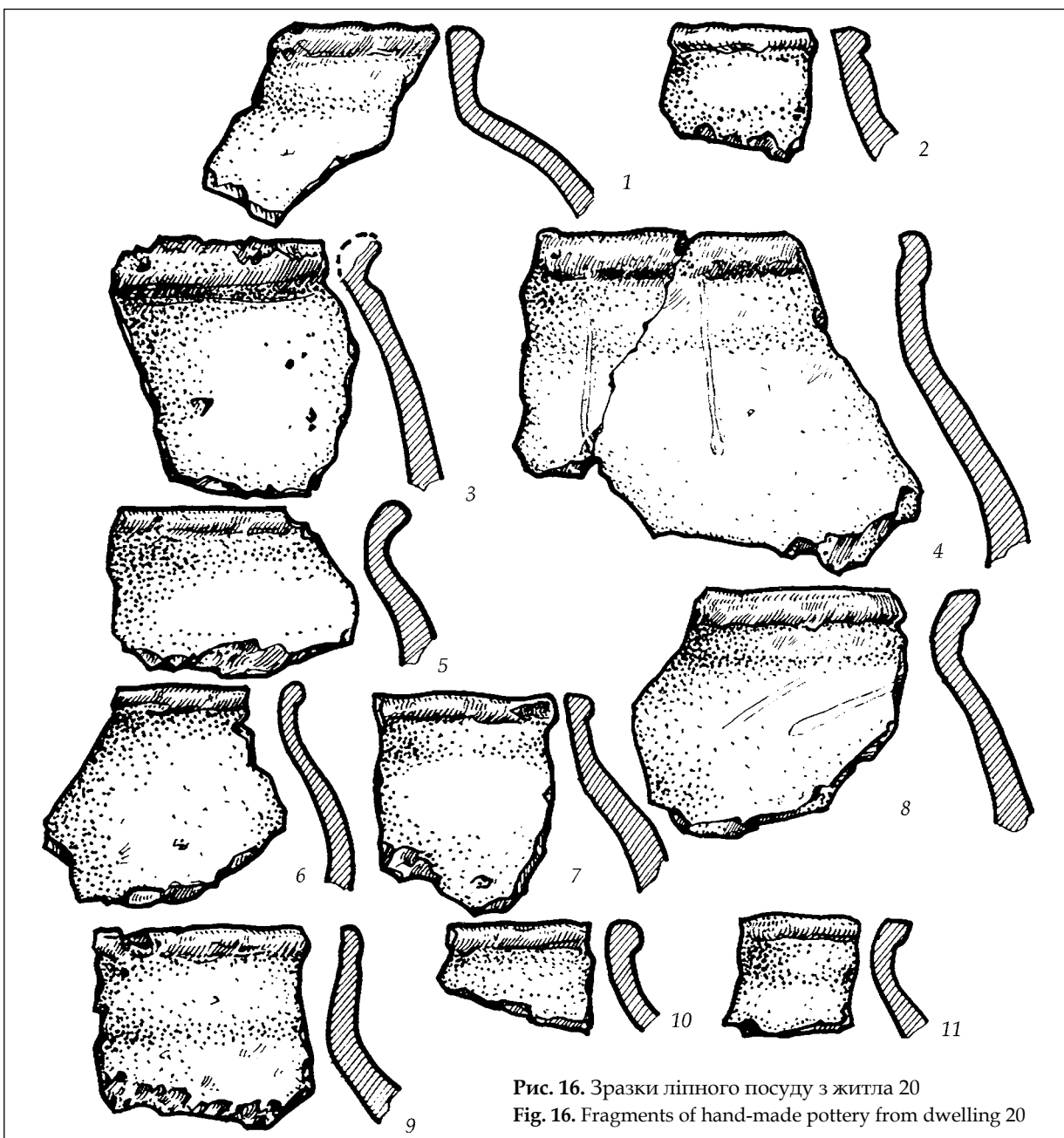
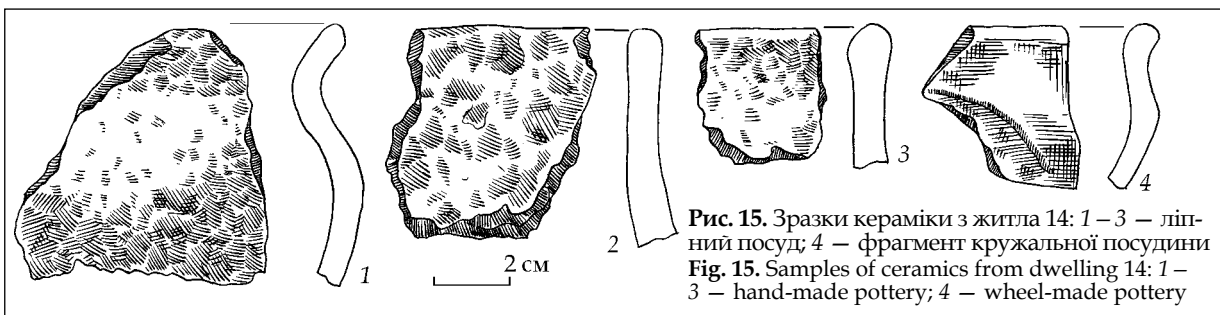
Таким чином, хронологічні маркери, що визначають час функціонування будівель, а отже і час існування селища, а саме залізна фібула, кістяні

Рис. 14. Зразки кераміки з житла 9: 1–9, 11 – ліпний посуд; 10, 12 – гончарний

Fig. 14. Samples of ceramics from dwelling 9: 1–9, 11 – hand-made pottery; 10, 12 – wheel-made pottery

⁶ Саме ця знахідка і слугувала аргументом для припущення, що селище в Соколі могло проіснувати до першої половини V ст. н. е.

⁷ Дякуємо за надану консультацію заступнику головного зберігача НМІУ О.О. Пукліній.

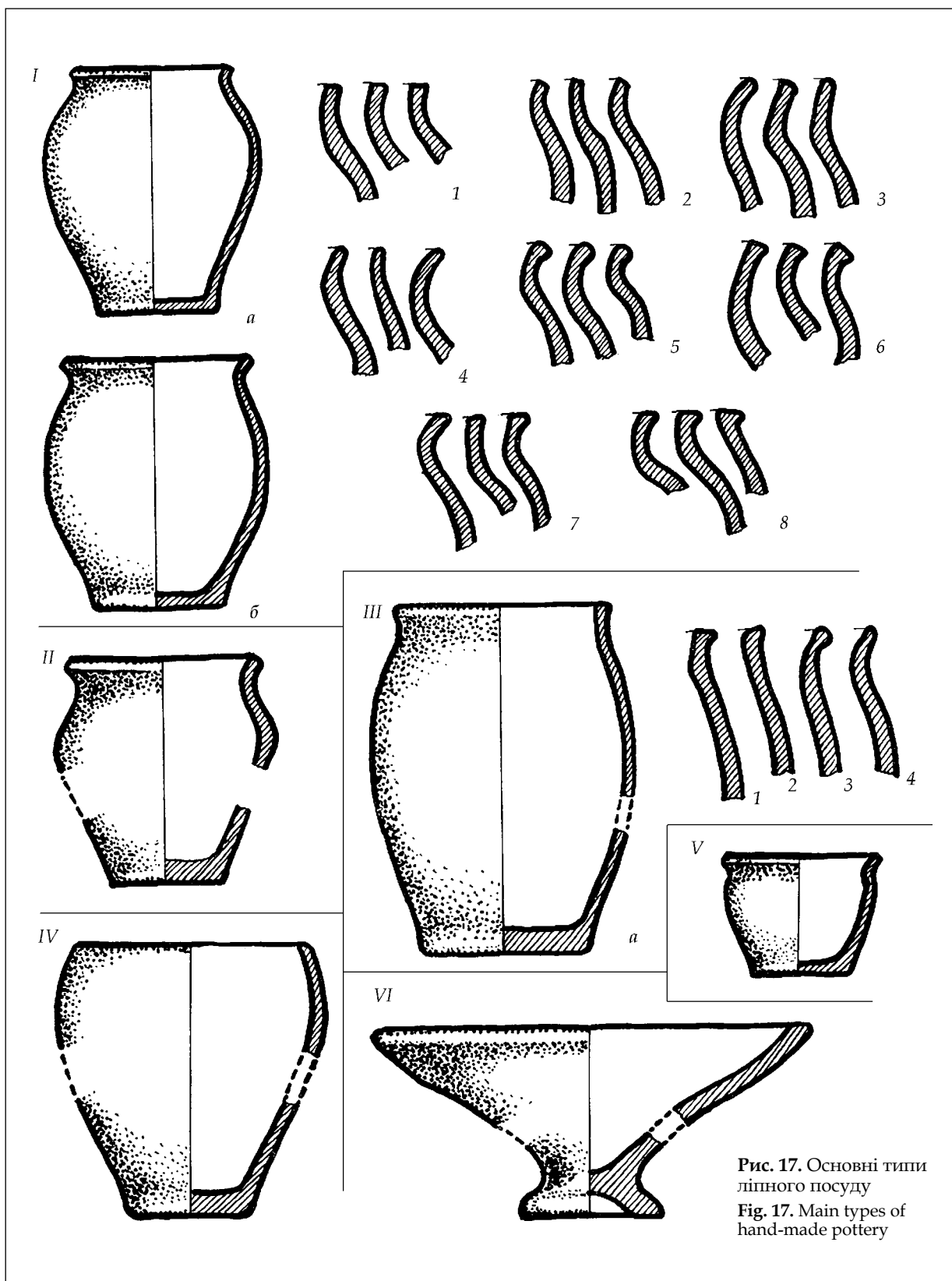

Рис. 17. Основні типи
ліпного посуду
Fig. 17. Main types of
hand-made pottery

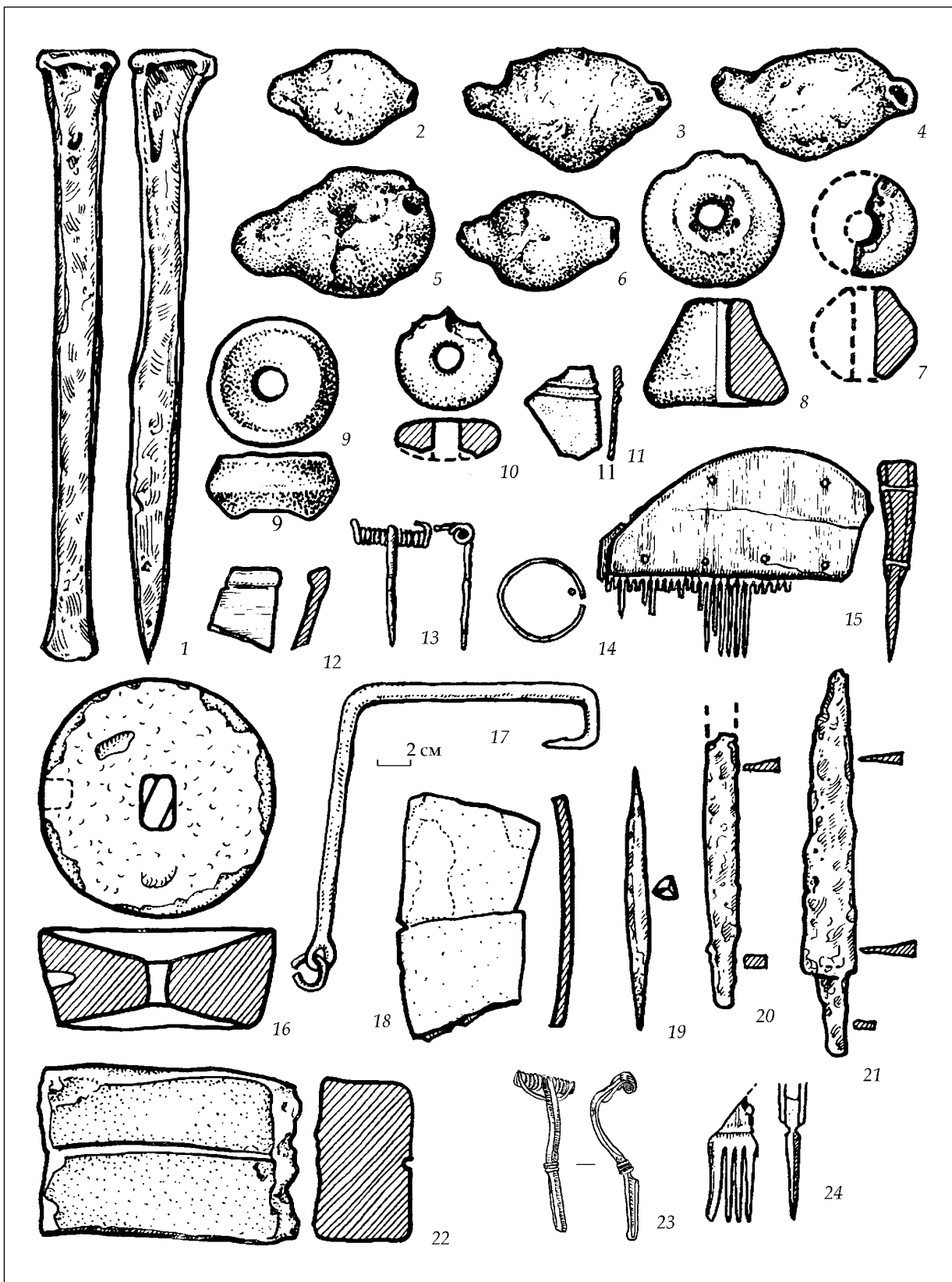

Рис. 18. Ремісничі та побутові предмети: 1 — долото; 2–6 — тиглі; 7–10 — керамічні прясла; 11 — уламок скляної посудини; 12 — уламок червонолакової посудини; 13 — голка фібули; 14 — бронзове кільце; 15 — роговий гребінь; 16 — жорна; 17 — залізний ключ; 18 — фрагменти червонолакової посудини; 19 — шило; 20, 21 — залізні ножі; 22 — точильний брусок; 23 — залізна фібула; 24 — фрагмент рогового гребеня (1, 9, 22 — яма 3; 4 — майстерня; 5, 11, 12, 18 — яма 13; 6 — яма 2; 7 — господарча споруда 4; 8 — яма 11; 10, 13, 14, 20, 24 — житло 9; 15 — житло 26а; 16 — культурний шар; 17 — житло 6; 19 — господарча споруда 15; 23 — житло 14)

Fig. 18. Handcrafted and household objects: 1 — chisel; 2–6 — crucibles; 7–10 — spindle whorls; 11 — fragment of the glass ware; 12 — fragment of red glazed pottery; 13 — pin (element of fibula); 14 — bronze ring; 15 — antler comb; 16 — handstone; 17 — iron key; 18 — fragment of red glazed pottery; 19 — awl; 20, 21 — iron knives; 22 — grindstone; 23 — iron fibula; 24 — fragment of antler comb (1, 9, 22 — pit 3; 4 — workshop; 5, 11, 12, 18 — pit 13; 6 — pit 2; 7 — household building 4; 8 — pit 11; 10, 13, 14, 20, 24 — dwelling 9; 15 — dwelling 26a; 16 — occupation layer; 17 — dwelling 6; 19 — household building 15; 23 — dwelling 14)

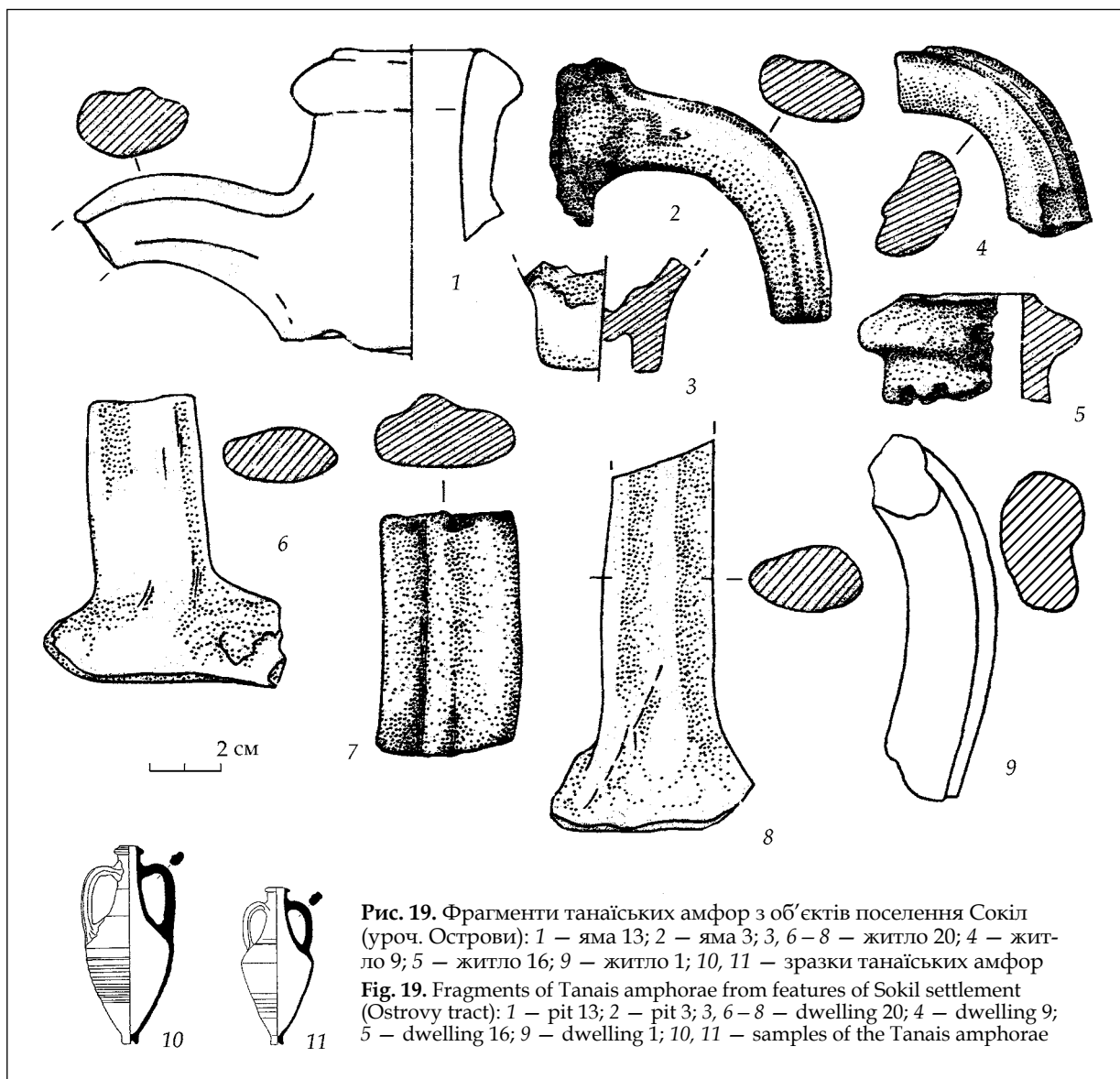
гребені, фрагменти амфор, уламок римського скла, дозволяють визначити час існування черняхівського поселення в Соколі в межах другої половини III ст. — першої половини IV ст.

Хронологічно відділити житла з печами і житла, де опалювальні споруди не зафіксовані, виявилось неможливо. Загалом, складається враження, що вони існували одночасно, принаймні в межах всього періоду існування поселення. Цікаво, що римські монети знайдені як в житлі з піччю-кам'янкою (9) (імператора Адріана), так і в житлі без опалювального пристрою (26а) (імператора Антоніна Пія). Хоча час карбування цих монет не може визначати дату як об'єктів, в яких вони були знайдені, так і самого поселення⁸, проте додатково засвідчує приналежність пам'ятки до пізньоримського часу. Таким чином, на поселенні Сокіл виявлені найраніші датовані заглиблені житла з печами-кам'янками.

Публікуючи матеріали з поселення в Теремцях, де також були виявлені заглиблені будівлі як з печами-кам'янками, так і без опалювальних споруд, В.Д. Баран визначає цю пам'ятку, разом з поселенням у Соколі та кількома іншими на території Середнього та Верхнього Подністров'я, як перехідну між слов'янами пізньоримського часу (в середовищі черняхівської культури) і слов'янами раннього середньовіччя кінця V—VI ст. Між тим на поселенні в Теремцях відкриті також класичні слов'янські житла з характерним керамічним комплексом VI ст. Це дозволило автору дослідження зробити висновок про безперервний розвиток життя на поселенні в Теремцях з кінця пізньоримського часу (черняхівська культура) аж до раннього середньовіччя, тобто до VI ст. н. е. включно, а отже безперервну традицію спорудження заглиблених жител з печами-кам'янками, яка виникла наприкінці IV ст. — на початку V ст. [Баран, 2008, с. 43–51]. Такими ознаками слов'янства на черняхівських пам'ятках вважається наявність заглиблених жител з печами-кам'янками та переважання в об'єктах поселень ліпного посуду. Саме наявність в заглиблених житлах печей, складених з каменю, як відомо, є визначальною етнографічною рисою слов'янського житлобудівництва в наступні часи раннього середньовіччя.

Здавалося природним, що подібні об'єкти починають з'являтися близько середини I тисячоліття, тобто напередодні виходу слов'ян на історичну арену. Проте аналіз матеріалів, здобутих при розкопках черняхівського поселення Сокіл показав, що воно припинило своє існування не пізніше першої половини IV ст. н. е., отже не може бути включене в число перехід-

8 Римські монети карбовані у перші століття н. е. знаходилися у постійному обігу і у більш пізній час, у III—IV ст. [Тиханова, 1979, с. 38; Godlowski, 1965, s. 46–47].

них пам'яток кінця IV–V ст. н. е. В цьому випадку зафіксовано початок традиції влаштування заглиблених жител з печами-кам'янками на поселенні черняхівської культури вже в другій половині III ст. н. е.

Важко сказати, які саме етнокультурні процеси на території Подністров'я відбиває поява житлових будівель з абсолютно новими більш досконалими і комфортними опалювальними спорудами. Чи можливо припустити, що при археологічних розкопках на поселенні Сокіл вдалося натрапити на залишки поселення в період, коли якраз відбувся винахід та тривав процес впровадження в побут печей-кам'янок? Оскільки на одному поселенні були виявлені різні типи жител, що існували протягом одного періоду, це могло би свідчити про подібний перебіг подій. Однак, не виключено, що традиції такого житлобудівництва були принесені на територію Подністров'я новим населенням.

- Айбабин А.И. Хронология могильников Крыма позднеримского и средневекового времени // МАИЭТ. — 1990. — I. — С. 5–78.
- Баран В.Д. Определяющие тенденции развития материальной культуры населения Юго-Восточной Европы в первой половине I тыс. н. э. // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990. — С. 191–201.
- Баран В.Д. Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля с. Теремці на Дністрі. — К.: ІА НАН України, 2008. — 134 с.
- Башикатов Ю.Ю. К вопросу о формировании славянской домостроительной традиции на территории Днепровского Лесостепного Левобережья // Stratum plus. — 2013. — № 4. — С. 301–314.
- Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М. Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре. — К.: Наук. думка, 1984. — 108 с.
- Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М. Проблема преемственности черняховских и ранне-средневековых древностей в свете новых исследований на Среднем Днестре // Slovenska Archeologia. — 1985. — XXX, 1. — S. 71–136.
- Винокур І.С. Черняхівська культура: Витоки і доля. — Кам'янець-Подільський: Oium, 2000. — 357 с.
- Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Тр. V междунар. конгр. археологов-славистов. — К., 1988. — С. 34–46.
- Готун І.А. Слов'яно-руське сільське житло та питання його відтворення // Експериментальна археологія: Досвід моделювання об'єктів та виробництва. — К., 2013. — С. 20–47 (АДІУ. — Вип. 10).
- Діденко С.В. До питання про верхню хронологічну межу світлоглиняних вузькогорлих амфор типу Шелов D // Olbio: In memoriam V.V. Krapivina. — К., 2015. — С. 385–393 (АДІУ. — Вип. 1 (14)).
- Діденко С.В. Хронология светлоглиняных узкогорлых амфор типов Шелов D и F (по материалам погребальных комплексов) // Черняхівська культура. До 120-річчя від дня народження В.П. Петрова. — Київ; Харків, 2014. — С. 34–48 (Oium. — 4).
- Крапивина В.В. Ольвия: материальная культура I–IV вв. н. э. — К.: Наук. думка, 1993. — 184 с.
- Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin: Wyd-wo Un-tu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. — 290 с. (Monumenta Studia Gothica. — T. I).
- Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст. н. е.). — К.: Наук. думка, 1975. — 154 с.
- Приходнюк О.М. О культурно-историческом содержании археологических обществ // Stratum plus. — 2000. — № 4. — С. 288–290.
- Приходнюк О.М. Форми та зміст археологічних спільностей фінальної стадії первісності // Сучасні проблеми археології. — К., 2002. — С. 185–186.
- Сазанов А.В. Поздние типы узкогорлых светлоглиняных амфор // МАИЭТ. — 1993. — III. — С. 16–21.
- Сорокина Н.П. Позднеантичное стекло из Ольвии // Художественная культура и археология Античного мира: Сб. пам. Б.В. Фармаковского. — М., 1976. — С. 199–209.
- Сорокина Н.П. Стекланные сосуды IV–V вв. и хронология Цебельдинских могильников // КСИА. — 1979. — Вып. 158. — С. 61–63.
- Тиханова М.А. К вопросу о достоверности датировки закрытых комплексов римскими монетами // КСИА. — 1979. — Вып. 159. — С. 37–43.
- Шелов Б.Д. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология // КСИА. — 1978. — Вып. 156. — С. 16–21.
- Шишкин Р.Г. Классификация и типология трехслойных гребней черняховской культуры // Сто років вивчення культур полів поховань: Тези доп. семінару (Київ, 14–16 грудня 1999 р.). — К., 1999. — С. 43–48.
- Шишкин Р.Г. Хронологические признаки трехслойных гребней черняховской культуры // Сучасні проблеми археології. — К., 2002. — С. 244–246.
- Юрочкин В.Ю., Труфанов А.А. Хронология могильников Центрального и Юго-Западного Крыма III–IV вв. н. э. // Древняя Таврика. — Симферополь, 2007. — С. 359–396.
- Arsen'eva T., Kassab Tezgor D., Naumenko S. Un depotoir d'atelier d'amfores a pate Claire. Commerce entre Heraclee du Pont et Tanais a l'epoque romaine // Anatolia antique. — 1997. — V. — P. 187–198.
- Godłowski K. Wymiana handlowa ludności kultury przeworskiej na Górnym Śląsku z Imperium Rzymskim // Archeologia. — 1965. — XIV. — S. 28–59.

L.V. Vakulenko, A.V. Skuba

**CHERNYAKHIV DWELLINGS
IN THE CONTEXT OF SLAVIC ETHNOGENESIS**

On the settlement of Chernyakhiv culture in Sokil village, to located on Left-bankness of Dniester, was found out sunken-floored dwellings with stone pile ovens, that, as known, is the determining ethnographic line of slavonic housing building in next times of early dark ages. However, the obtained materials testify that life on a settlement lasted in a period from the second half of the 3rd century to the first quarter of the 4st century AD. Consequently, tradition of construction of deepening dwellings with stoves built from a stones, took place on sights of Chernyakhiv culture beginning from the second half of the 3rd century AD.

K e y w o r d s: Slavs, Chernyakhiv culture, sunken-floored dwellings, stone pile ovens, sites of the transition period; Sokil settlement.

Одержано 04.04.2016

УДК: 904.23(477.43)“652”

С.В. Діденко

АНТИЧНИЙ КЕРАМІЧНИЙ ІМПОРТ З ПОСЕЛЕННЯ ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ с. СОКІЛ НА СЕРЕДНЬОМУ ДНІСТРІ

У статті проаналізовано знахідки античного керамічного імпорту з поселення пізньоримського часу біля с. Сокіл Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Амфорний матеріал та фрагменти столового посуду виявлені в ряді комплексів пам'ятки, в тому числі і в житлах з печами-кам'янками. Тара загалом представлена фрагментами світлоглиняних вузькогорлих амфор типу Шелов D гераклейського виробництва III — початку IV ст. Антична кераміка більш пізнього періоду на поселенні відсутня.

Ключові слова: Сокіл, античний імпорт, світлоглиняні вузькогорлі амфори, тип Шелов D, Гераклея Понтійська.

Однією з найцікавіших археологічних пам'яток пізньоримського часу басейну Середнього Дністра є поселення в уроч. Острови біля с. Сокіл Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Повномасштабні роботи з дослідження пам'ятки було проведено протягом 1974, 1975, 1977—1979 рр. Сокольським загonom Середньодністровської новобудовної експедиції під керівництвом Л.В. Вакуленко та О.М. Приходнюка. За цей час досліджено площу 5000 м², на якій виявлені численні комплекси черняхівської культури, шари та об'єкти скіфського часу, культур поянєшть-лукашівка, райковецької та давньоруського часу [Вакуленко, Приходнюк, 1984].

Об'єктом дослідження є знахідки керамічного імпорту з шару та комплексів, визначених авторами розкопок як черняхівські. Було опрацьовано 56 фрагментів амфор та античного столового посуду з жител 1, 6, 7, 9, 11, 15, 16, 20, 26, ливарної майстерні, виробничої споруди, ям 3, 13, 23, 33, 35 та культурного шару.

Житло 1. Заглиблена прямокутна споруда з залишками печі-кам'янки. Розкопки 1974 р.

Фрагмент овальної в перерізі ручки світлоглиняної вузькогорлої амфори, профільованої неглибоким жолобком (рис. 1, 5). Ширина — 38 мм, товщина — 25 мм. Тип Шелов D. Місце виготовлення — Гераклея Понтійська (Південне Причорномор'я).

Житло 6. Залишки заглибленої споруди без опалювального пристрою. Розкопки 1974 р.

Фрагмент нижньої частини корпусу світлоглиняної вузькогорлої амфори зі смугами неглибокого рифлення (№ 1150) (рис. 1, 1). Черепок на зламі світло-коричневий з легким рожевим відтінком. Глиняне

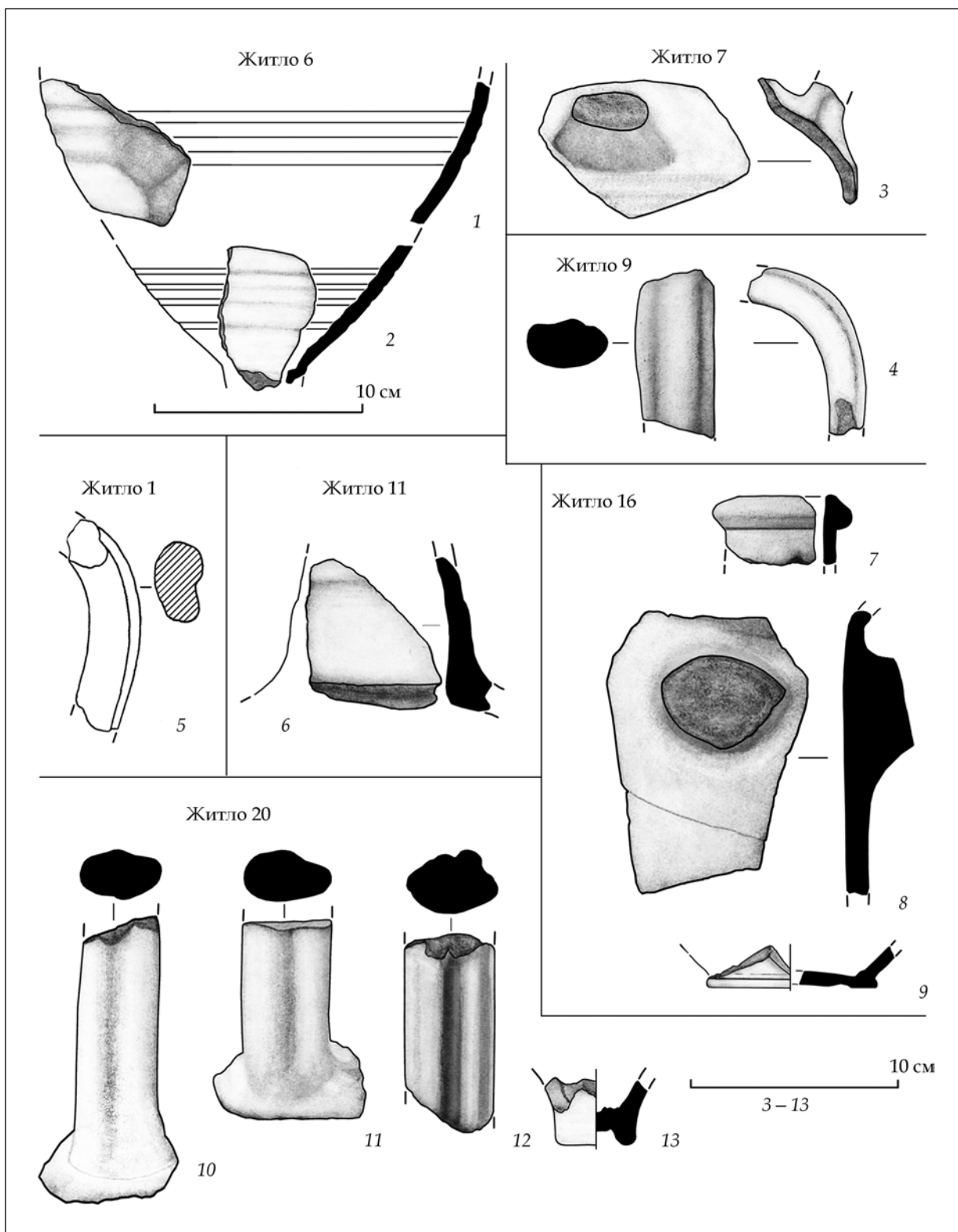

Рис. 1. Фрагменти амфор з комплексів поселення Сокил
Fig. 1. Fragments of amphorae from the Sokil settlement complexes

тісто з включеннями піроксену, піску, залізистих часток. Товщина — 7 мм. Глибина виявлення — 0,95 м. Тип Шелов D. Місце виготовлення — Гераклея Понтійська (Південне Причорномор'я).

Фрагмент придонної частини світлоглиняної вузькогорлої амфори зі смугами неглибокого рифлення (№ 1147) (рис. 1, 2). Черепок на зламі світло-коричневий з легким рожевим відтінком. Глиняне тісто з включеннями піроксену, піску та залізистих часток. Товщина — 5—7 мм. Місце виявлення — долівка житла. Тип Шелов D. Місце виготовлення — Гераклея Понтійська (Південне Причорномор'я).

Фрагмент нижньої частини горла світлоглиняної вузькогорлої амфори (№ 1097). Черепок на зламі жовтуватий з коричневим відтінком. Глиняне тісто з включеннями піроксену та залізистих часток. Товщина — 8 мм. Глибина виявлення — 0,5 м. Місце виготовлення — Гераклея Понтійська (Південне Причорномор'я).

Житло 7. Залишки заглибленої споруди без опалювального пристрою. Розкопки 1974 р.

Фрагмент плеча світлоглиняної вузькогорлої амфори з залишками нижнього приліпу овальної в перерізі ручки (№ 996) (рис. 1, 3). Перехід від плеча до рифленого тулубу чітко окреслений. Черепок на зламі жовтуватий з бежевим відтінком. Глиняне тісто з включеннями піроксену та піску. Товщина — 6—7 мм. Глибина виявлення — 1 м. Тип Шелов D. Місце виготовлення — Гераклея Понтійська (Південне Причорномор'я).

Житло 9. Заглиблена прямокутна споруда з залишками печі-кам'янки. Розкопки 1974 р.

Фрагмент верхньої частини овальної в перерізі ручки світлоглиняної вузькогорлої амфори, профільованої двома широкими неглибокими жолобками (рис. 1, 4). Черепок на зламі жовтуватий з легким коричневим відтінком. Глиняне тісто з включеннями піроксену, піску та залізистих часток. Ширина — 32 мм, товщина — 22 мм. Глибина виявлення — 1 м. Тип Шелов D, ранній варіант. Місце виготовлення — Гераклея Понтійська (Південне Причорномор'я).

Житло 11. Розкопки 1975 р.

Фрагмент нижньої частини горла світлоглиняної вузькогорлої амфори (рис. 1, 6). Черепок на зламі жовтуватий з коричневим відтінком. Глиняне тісто з включеннями піроксену та залізистих часток. Товщина — 8—17 мм. Глибина виявлення — 0,5 м. Місце виготовлення — Гераклея Понтійська (Південне Причорномор'я).

Житло 16. Заглиблена прямокутна споруда з залишками глинобитної печі. Розкопки 1975 р.

Фрагмент вінець світлоглиняної вузькогорлої амфори (№ 929) (рис. 1, 7). Черепок на зламі жовтуватий з легким коричневим відтінком. Глиняне тісто з включеннями піроксену та залізистих часток. Товщина валика вінець — 13 мм, висота — 16 мм. Діаметр вінець ≈ 65 мм. Тип Шелов D, ранній варіант. Місце виготовлення — Гераклея Понтійська (Південне Причорномор'я).

Фрагмент горла амфори з залишками верхнього приліпу ручки (рис. 1, 8). Глиняне тісто щільне, шарувате. Черепок на зламі світло-коричневий з включеннями вапняку та дрібних часток слюди. Товщина — 8—11 мм. Тип не визначений. Місце виготовлення — Східне Середземномор'я.

Фрагмент дна столової червоноглиняної посудини на широкому кільцевому піддоні (рис. 1, 9). Черепок на зламі коричнево-помаранчевий. Глиняне тісто без візуально помітних домішок. Ширина кільця піддону — 18 мм. Діаметр ≈ 83 мм.

Житло 20. Заглиблена прямокутна споруда з залишками печі-кам'янки. Розкопки 1977 р.

Фрагмент нижньої частини овальної в перерізі ручки світлоглиняної вузькогорлої амфори, профільованої двома широкими неглибокими жолобками (№ 672) (рис. 1, 10). Черепок на зламі коричневатий. Глиняне тісто з включеннями піроксену та піску. Ширина — 33 мм, товщина — 21 мм. Глибина виявлення — 0,8 м. Тип Шелов D, ранній варіант. Місце виготовлення — Гераклея Понтійська (Південне Причорномор'я).

Фрагмент нижньої частини овальної в перерізі ручки світлоглиняної вузькогорлої амфори, профільованої двома широкими неглибокими жолобками (№ 673) (рис. 1, 11). Черепок на зламі коричневого відтінку. Глиняне тісто з включеннями піроксену та піску. Ширина — 34 мм, товщина — 20 мм. Глибина виявлення — 0,8 м. Тип Шелов D, ранній варіант. Місце виготовлення — Гераклея Понтійська (Південне Причорномор'я).

Фрагмент овальної в перерізі ручки світлоглиняної амфори, профільованої глибоким підтрикутним врізом та неглибокими жолобками (№ 884) (рис. 1, 12). Черепок на зламі світло-коричневий. Глиняне тісто з включеннями піску, вапняку, чорних та залізистих часток. Ширина — 41 мм, товщина — 29 мм. Глибина виявлення — долівка споруди. Можливо, типи Шелов А—С. Місце виготовлення — Гераклея Понтійська (Південне Причорномор'я).

Циліндрична кільцева ніжка світлоглиняної вузькогорлої амфори з невеликим виступом на підощві (№ 671) (рис. 1, 13). Глиняне тісто жовто-коричнєве, з включеннями піроксену, піску та залізистих часток. Діаметр — 39 мм. Глибина виявлення — 0,8 м. Тип Шелов D, ранній варіант. Місце виготовлення — Гераклея Понтійська (Південне Причорномор'я).

Житло 26а / господарська споруда 26. Заглиблена квадратна споруда без опалювального пристрою. Розкопки 1979 р.

Фрагмент горла світлоглиняної вузькогорлої амфори (№ 245). Черепок на зламі світло-коричневий з жовтуватим відтінком. Глиняне тісто з включеннями піроксену та залізистих часток. Товщина — 8 мм. Глибина виявлення — 0,45 м. Місце виготовлення — Гераклея Понтійська (Південне Причорномор'я).

Фрагмент нижньої частини горла світлоглиняної вузькогорлої амфори (№ 291). Черепок на зламі світло-коричневий. Перехід у плече по внутрішньому контуру різкий. Глиняне тісто з включеннями піроксену та залізистих часток. Товщина — 9—18 мм. Місце виготовлення — Гераклея Понтійська (Південне Причорномор'я).

Фрагмент нижньої частини ручки світлоглиняної вузькогорлої амфори з залишками нижнього приліпу (№ 291) (рис. 2, 2). Повний профіль втрачений. Черепок на зламі світло-коричневий. Глиняне тісто з включеннями піроксену та залізистих часток. Місце виготовлення — Гераклея Понтійська (Південне Причорномор'я).

Фрагмент нижньої частини горла світлоглиняної вузькогорлої амфори (№ 300) (рис. 2, 3). Черепок на зламі світло-коричневий з жовтуватим відтінком. Перехід у плече по внутрішньому контуру різкий. Глиняне тісто з включеннями піроксену та залізистих часток. Товщина — 8—18 мм. Глибина виявлення — 0,8 м. Місце виготовлення — Гераклея Понтійська (Південне Причорномор'я).

Стінка амфори з залишками неглибокого рифлення (№ 295). Черепок на зламі червоно-коричневий. Глиняне тісто з включеннями піску та дрібної слюди. Товщина — 5 мм. Глибина виявлення — 0,5 м.

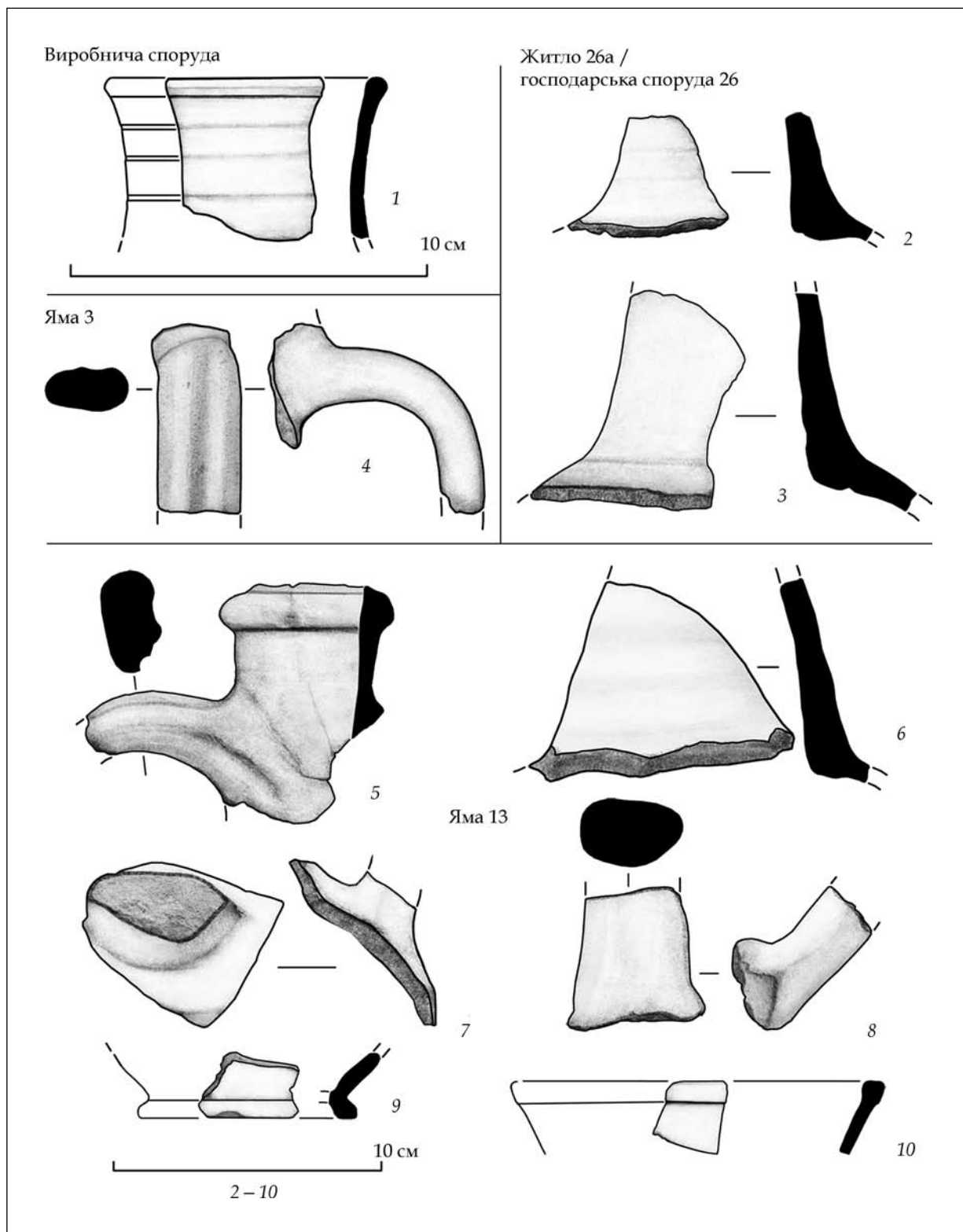

Рис. 2. Античний керамічний імпорт з комплексів поселення Сокіл
Fig. 2. Antique ceramic imports from the Sokil settlement complexes

Стінка червонолакової посудини (№ 296). Лак світло-червоний. Черепок на зламі щільний, світло-коричневий з помаранчевим відтінком. Глиняне тісто без візуально помітних домішок. Товщина — 3—4 мм. Глибина виявлення — 0,5 м.

Ливарна майстерня. Розкопки 1974 р.

П'ять стінок світлоглиняних вузькогорлих амфор (№ 887—889, 891, 892). Глиняне тісто з включеннями піроксену, піску та залізистих часток. Товщина — 5—8 мм. Глибина виявлення — 0,85 м. Місце виготовлення — Гераклея Понтійська (Південне Причорномор'я).

Виробнича споруда. Розкопки 1977 р.

Фрагмент горла червонолакового глека з потовщеними валикоподібними вінцями та жолобками неглибокого рифлення (№ 889) (рис. 2, 1). Лак червоний з помаранчевим відтінком. Черепок на зламі червонувато-сірий. Глиняне тісто без візуально помітних домішок. Товщина вінець — 6 мм, товщина стінок горла — 4 мм, діаметр ≈ 80 мм.

Яма 3. Розкопки 1975 р.

Верхня частина ручки світлоглиняної вузькогорлої амфори. Сплюснена, профільована двома широкими жолобками (рис. 2, 4). Черепок на зламі жовтуватий. Глиняне тісто з включеннями піроксену, піску та залізистих часток. Ширина — 31 мм, товщина — 18 мм. Глибина виявлення — 0,8 м. Тип Шелов D, пізній варіант. Місце виготовлення — Гераклея Понтійська (Південне Причорномор'я).

Яма 13. Розкопки 1975 р.

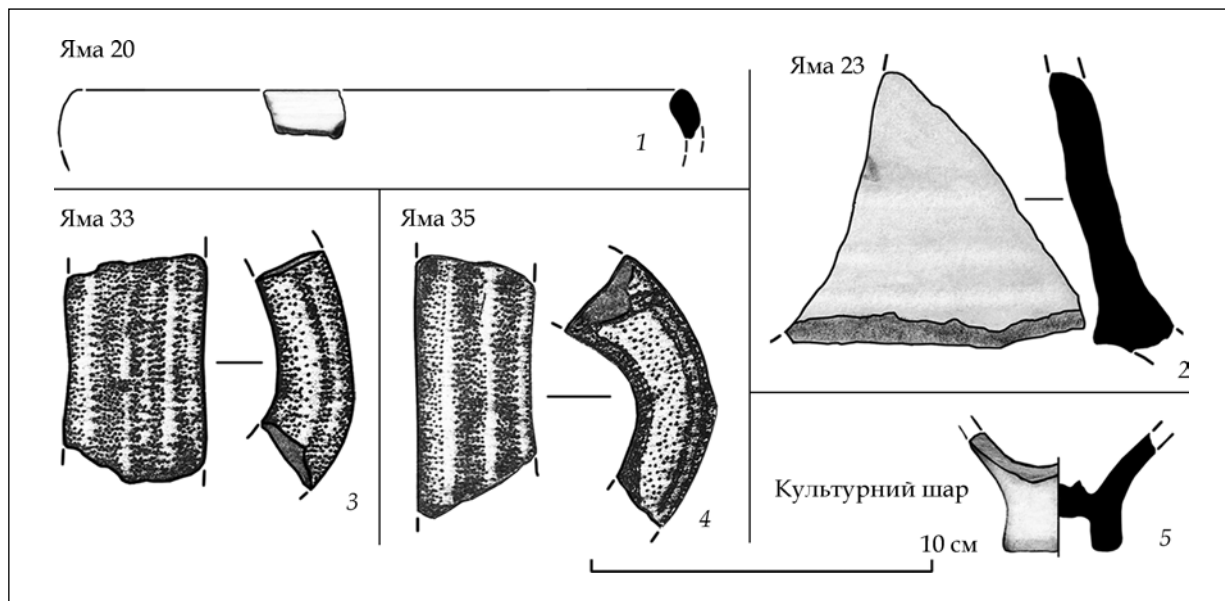
Горло світлоглиняної вузькогорлої амфори з частиною ручки (№ 605) (рис. 2, 5). Вінця валикоподібні з дещо увігнутою верхньою площадкою. Ручка в перерізі овальна, профільована двома широкими жолобками. Черепок на зламі світло-коричневий. Глиняне тісто з включеннями піроксену та залізистих часток. Діаметр вінець — 65 мм, товщина — 13—15 мм. Ширина ручки — 35 мм, товщина — 24 мм. Глибина виявлення — 0,3—1,5 м. Тип Шелов D. Місце виготовлення — Гераклея Понтійська (Південне Причорномор'я).

Фрагмент нижньої частини горла світлоглиняної вузькогорлої амфори (№ 625) (рис. 2, 6). Черепок на зламі світло-коричневий з жовтуватим відтінком. Перехід у плече по внутрішньому контуру різкий. Глиняне тісто з включеннями піроксену та залізистих часток. Товщина — 9—17 мм. Місце виготовлення — Гераклея Понтійська (Південне Причорномор'я).

Фрагмент плеча світлоглиняної вузькогорлої амфори з залишками нижнього приліпу овальної в перерізі ручки (№ 639) (рис. 2, 7). Перехід від плеча до рифленого тулубу чітко окреслений. Черепок на зламі світло-коричневий з рожевим відтінком. Глиняне тісто з включеннями піроксену та піску. Товщина — 6—7 мм. Глибина виявлення — 0,3—1,05 м. Тип Шелов D. Місце виготовлення — Гераклея Понтійська (Південне Причорномор'я).

Нижня частина ручки світлоглиняної вузькогорлої амфори з залишками нижнього приліпу фрагмент (№ 637) (рис. 2, 8). Овальна в перерізі. Черепок на зламі світло-коричневий. Глиняне тісто з включеннями піроксену та залізистих часток. Ширина — 37 мм, товщина — 25 мм. Тип Шелов D, ранній варіант. Глибина виявлення — 0,3—1,05 м. Місце виготовлення — Гераклея Понтійська (Південне Причорномор'я).

Фрагмент червонолакової посудини зі скошеними стінками (№ 656) (рис. 2, 10). Вінця підгранені, підкреслені невеликим уступом при переході до стінок тулуба. Лак густий. Черепок на зламі червонувато-помаранчевий. Глиняне тісто без візуально помітних домішок. Товщина вінець — 7 мм, стінки — 4,2 мм. Діаметр ≈ 120 —140 мм.

Фрагмент дна червонолакової посудини закритого типу на кільцевому піддоні (№ 266) (рис. 2, 9). Лак вишневого кольору, майже весь облущений. Черепок на зламі коричнево-помаранчевий. Глиняне тісто без візуально помітних домішок. Товщина кільця піддону — 3,7 мм. Діаметр ≈ 80 мм.

Шістнадцять стінок світлоглиняних вузькогорлих амфор (№ 596—599, 626—633, 635, 636, 655). Глиняне тісто з включеннями піроксену, піску та залізистих часток. Товщина — 5—8 мм. Глибина виявлення — 0,3—1,05 м. Місце виготовлення — Гераклея Понтійська (Південне Причорномор'я).

Яма 20. Розкопки 1977 р.

Фрагмент червонолакової миски з загнутим у середину потовщеним краєм (№ 240) (рис. 3, 1). Лак рідкий. Черепок на зламі сіро-червоний. Глиняне тісто без візуально помітних домішок. Товщина краю — 8 мм. Діаметр ≈ 190 мм.

Яма 23. Розкопки 1977 р.

Фрагмент нижньої частини горла світлоглиняної вузькогорлої амфори (№ 648) (рис. 3, 2). Черепок на зламі світло-коричневий з жовтуватим відтінком. Перехід у плече по внутрішньому контуру різкий. Глиняне тісто з включеннями піроксену та залізистих часток. Товщина — 12—23 мм. Глибина — 0,5 м. Місце виготовлення — Гераклея Понтійська (Південне Причорномор'я).

Яма 33.

Фрагмент овальної в перерізі ручки світлоглиняної вузькогорлої амфори, профільованої трьома неглибокими жолобками (рис. 3, 3) [Вакуленко, Приходнюк, 1984, рис. 16, 3]. Тип Шелов D. Місце виготовлення — Гераклея Понтійська (Південне Причорномор'я).

Яма 35.

Фрагмент овальної в перерізі ручки світлоглиняної вузькогорлої амфори, профільованої двома неглибокими жолобками (рис. 3, 4) [Вакуленко, Приходнюк, 1984, рис. 16, 6]. Тип Шелов D. Місце виготовлення — Гераклея Понтійська (Південне Причорномор'я).

Культурний шар.

Циліндрична кільцева ніжка світлоглиняної вузькогорлої амфори з ледь вираженим виступом на підшві (№ 935) (рис. 3, 5). Глиняне тісто

Рис. 3. Античний керамічний імпорт з комплексів та культурного шару поселення Сокіл

Fig. 3. Antique ceramic imports from the Sokil settlement complexes and occupation layer

жовто-коричневе, з включеннями піроксену, піску та залізистих часток. Діаметр — 35 мм. Тип Шелов D, ранній варіант. Місце виготовлення — Гераклея Понтійська (Південне Причорномор'я).

* * *

Перейдемо до детальнішої характеристики керамічного імпорту з комплексів пізньоримського часу поселення Сокіл.

Фрагмент червонолакової миски з ями 20 (рис. 3, 1) належить до найбільш масових форм червонолакової кераміки. Такі посудини виготовлялися в різних центрах античного світу перших століть н. е. В опублікованих класифікаціях вони фігурують під різними назвами: східна сигіллата А, форма 20 та понтійська сигіллата, форма IV за Дж. Хейсом [Hayes, 1985, tav. III; tav. XXIII]; тип 1в червонолакових мисок з римських шарів Ольвії [Крапивина, 1993, с. 107–108, рис. 45, 12–16]; тип «некласифіковані посудини з загнутими до середини вінцями» у матеріалах Німфея [Domzalski, 1996]; група III–2 червонолакової кераміки з Усть-Альмінського некрополя [Высотская, 1994, с. 76]; типи 20, 21 з комплексів могильника Завітне [Богданова, 1989, табл. IV]; форми 13, 14 понтійської сигілланти А могильників Бельбек III та Бельбек IV [Журавлев, 2010, с. 54, 55; табл. 23] і т. д. Більшість таких посудин походить з комплексів I–III ст. Без особливих змін ця форма існує до середини V ст.

Фрагментарний стан інших знахідок імпортного столового посуду з поселення Сокіл поки не дозволяє уточнити їх морфологію та датування.

Частина горла амфори з житла 16 (рис. 1, 8) відноситься до скіфського часу¹. Цей фрагмент належить до великої групи грецьких амфор з високим циліндричним горлом та біконічним корпусом, які домінували в античному світі протягом другої половини V–IV ст. до н. е. [Монахов, 2003]. Вивчення складу глиняного тіста дає змогу звузити місце виготовлення у межах Східного Середземномор'я.

Переважна більшість амфорних стінок з опрацьованих комплексів не дають підстав для віднесення до конкретного типу. Спираючись на склад глиняного тіста можемо лише констатувати, що вони відносяться до вузькогорлих світлоглиняних амфор гераклеїського виробництва перших чотирьох століть н. е.

Знайдений на дні житла 20 уламок ручки (рис. 1, 12) за особливостями профілювання наближений до типів Шелов А–С (сумарна дата I–II ст.) [Шелов, 1978; Внуков, 2006, с. 16, 161–166; рис. 1].

Всі інші фрагменти, що підлягають інтерпретації, відповідають вузькогорлим світлоглиняним амфорам типу Шелов D.

Уточнення датування «класичних танаїських» (або ранніх варіантів) амфор типу Шелов D (рис. 4, 2, 3) з яйцеподібним тулубом на невеликій пустотілій ніжці та чітким переходом до вузького горла виробництва Гераклеї Понтійської [Внуков, 2006, с. 48–57] у межах початку — середини / третьої чверті III ст. стало можливим завдяки кримським пам'яткам, де вони виступають незаперечним хроноіндикатором фази I (190/200–260/270 pp.) хронології могильників Центрального і Південно-Західного Криму III–IV ст. за В.Ю. Юрочкіним і О.А. Труфановим [Юрочкин, Труфанов, 2007, с. 361, 362; рис. 3, 14; XII-14]. Однак виробництво та еволюція цих амфор продовжується і далі. В другій половині III ст. з'являються пізні варіанти типу D

1 При розкопках поселення в уроч. Острів зафіксовано шар та об'єкти скіфського часу.

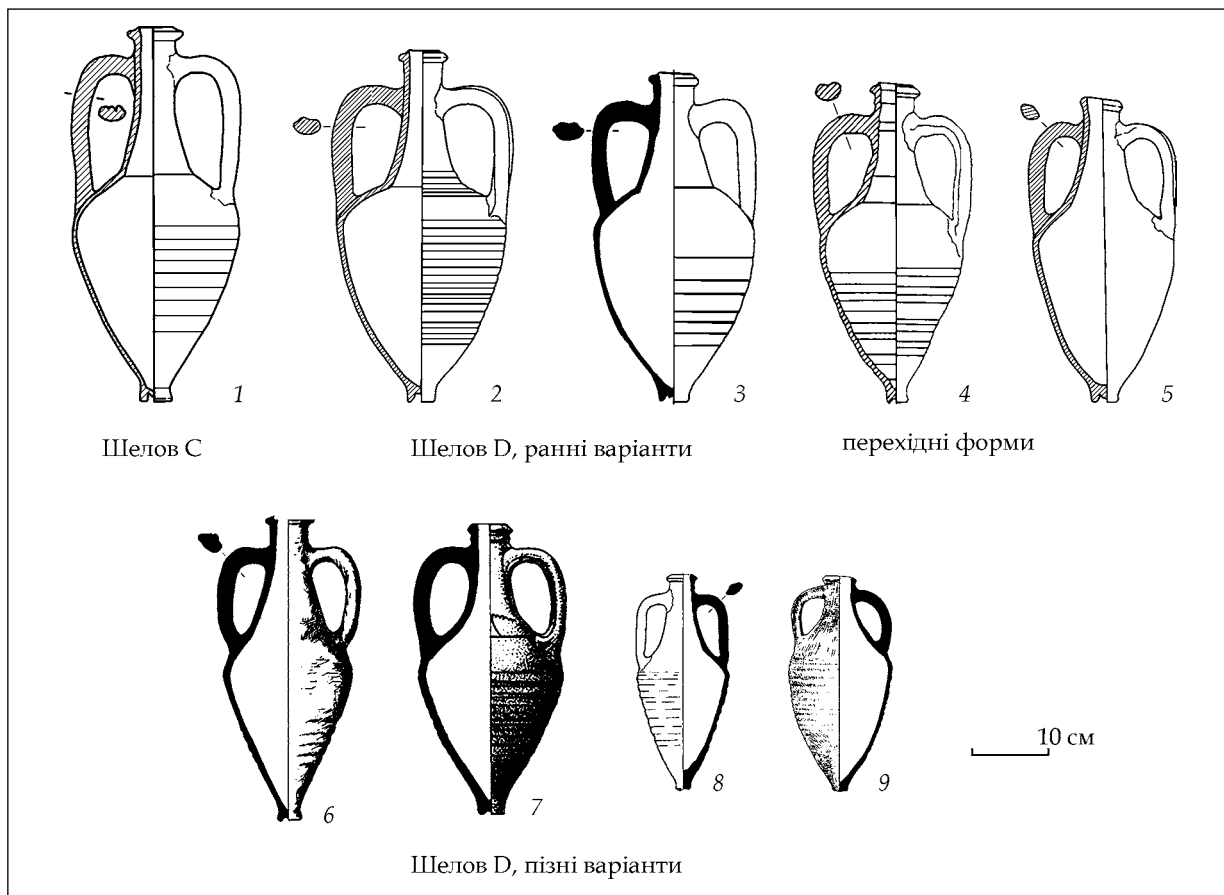

Рис. 4. Світлоглиняні вузькогорлі амфори II – першої чверті IV ст. (за: Ільяшенко, 2006; Науменко, 2012; Никитина, 1988; Пуздровский, 2007; Симоненко, 2011; Храпунов, 2002): 1 – Танаїс, підвал EX садиби 18; 2 – городище Хапри; 3, 6 – Перевальне, склеп 1; 4 – Танаїс, підвал 7 споруди 4; 5 – Танаїс, підвал МБ садиби 20; 7 – Градешка, курган 9; 8 – Дружне, склеп 21, поховання А; 9 – Оселівка, поховання 86

Fig. 4. Narrow-necked light-clay amphorae of 2nd – first quarter of the 4th century (according to: Ільяшенко, 2006; Науменко, 2012; Никитина, 1988; Пуздровский, 2007; Симоненко, 2011; Храпунов, 2002): 1 – Tanais, cellar EX of the estate 18; 2 – gord Napry; 3, 6 – Perevalne, burial vault 1; 4 – Tanais, cellar 7 building 4; 5 – Tanais, cellar МБ of the estate 20; 7 – Gradeshka, burial barrow 9; 8 – Druzhne, burial vault 21, burial A; 9 – Oselivka, burial 86

(рис. 4, 6 – 9), які суттєво відрізняються від класичних «танаїських» амфор. На відміну від останніх, їх корпус вирізняється більш простими біконічними пропорціями та меншим об'ємом. Спрощується профілювання вінець та ручок, піддон на ніжці стає неохайним, перетворюється на вм'ятину або взагалі зникає [Діденко, 2015]. Знахідки таких амфор походять зі склепу 1 могильника Перевальне (рис. 4, 6) [Пуздровский, 2007, с. 194; рис. 161, 3], курганів 9 і 26 пізньосарматського могильника Градешка (рис. 4, 7) [Гудкова, Редина, 1999, рис. 2, 13; 3, 17; Симоненко, 2011, рис. 88, 3, 4], склепу 21 могильника інкерманської культури Дружне (рис. 4, 8) [Храпунов, 2002, рис. 99, 4], поховань 16 і 86 черняхівського могильника Оселівка (рис. 4, 9) [Никитина, 1988, табл. 10, 3; 48, 5]. Поховання з Градешки належать до кінця III – початку IV ст. [Гудкова, Редина, 1999; Васильев, Дзиговский, 2001 – 2002, с. 324; Симоненко, 2011, с. 146; Діденко, 2015, с. 386 – 389]. Комплекс із Дружного датується в межах підфази IIIa (310/320-ті рр.) хронології могильників Центрального і Південно-Західного Криму III – IV ст. [Юроч-

кин, Труфанов, 2007, с. 362–365; рис. 4, 25; XII-14]. Поховання 86 Оселівського могильника за знахідкою скляного кубка типу Варпелев датується першою половиною IV ст. [Rau, 2008, S. 222; Abb. 5, 1–8, 10].

Закритих комплексів з пізніми варіантами амфор типу D досить мало. Друга половина III — початок IV ст. в Римській Імперії характеризується занепадом економіки та торгівлі. Внаслідок Готських війн (238–270 рр.) на довгий час були втрачені постійні ринки збуту античних товарів у Понтійському регіоні. В цей час припиняють свою діяльність ряд античних виробничих центрів, які спеціалізувалися на виробництві та експорті різного роду продукції [Журавлев, 2007, с. 367, 396–398]. Від морських походів варварів у 260-х рр. серйозно постраждала і Гераклея [Ременников, 1954, с. 108–113; Вольфрам, 2003, с. 82], що повинно було неминуче відобразитися на її торгівлі вином. Завдяки комплексам з Дружного, Градешки та Оселівки відомо, що постачання гераклейського вина протягом останньої третини III — першої чверті IV ст. у пізніх варіантах амфор типу D до Північного Причорномор'я триває, однак, скоріше за все, має нерегулярний характер. Повна стабілізація та відродження торговельних зв'язків у Понтійському регіоні відбувається в часи правління Костянтина Великого (306–337 рр.), що в першу чергу виражається в масових надходженнях до Північного Причорномор'я червонолакової кераміки групи Pontic Red Slip Ware [Крапивина, Домжальский, 2008, с. 78] та нового типу гераклейської тари для вина — світлоглиняних вузькогорлих амфор типу Шелов F [Диденко, 2014; 2015].

З жител 9, 16, 20 та культурного шару поселення Сокіл походять уламки ручок, вінець та дві ніжки (рис. 1, 4, 7, 10, 11, 13; 3, 5), особливості профілювання яких однозначно вказують на належність до ранніх варіантів типу D першої половини — середини III ст.² Виразний фрагмент амфори раннього варіанту типу D знайдено в заповненні ями 13 (рис. 2, 5). Натомість частина ручки з ями 3 (рис. 2, 4) має чіткі пізні ознаки цього типу (порівняно менші параметри, похиле плече) й датується другою половиною III — початком IV ст. Автори розкопок припускають, що житло 1 з ямами 2, 3 та 13 становили єдиний комплекс ливарної майстерні. Нагадаємо, що з житла 1 також походить уламок ручки типу D.

Поділ матеріалу з жител 1, 6, 7, 11, житла 26а / господарської споруди 26 та ям 23, 33, 35 на ранні та пізні варіанти типу D є проблематичним. Фрагменти з цих комплексів можна датувати у межах всього існування типу — III — початком IV ст., з упором на 200–250/260-ті рр. (час найбільш інтенсивного виробництва типу D).

Звичайно, комплекси з амфорами типу D ілюструють лише якийсь етап у житті поселення Сокіл, який співпадає з періодом надходження та використання на ньому цих тарних посудин. На пам'ятці відомі і більш пізні хроноіндикатори, згідно з якими поселення могло існувати і протягом IV ст. Однак необхідно зазначити, що в культурному шарі та комплексах поселення Сокіл не знайдено жодного профільного фрагмента, який можна було б пов'язати з амфорами типу Шелов F, хоча це найбільш масова категорія античного імпорту, що надходила практично на всю територію черняхівської культури. Надійно зафіксована на даний момент дата

2 Нагадаємо, що на долівці житла 20 знайдено фрагмент ручки, яка однаковою мірою може належати до типів Шелов А–С, які сумарно датуються I–II ст. У випадку, якщо він відноситься до типу С (рис. 4, 1), можливість початку функціонування житла 20 варто розглядати ще з II ст.

побутування амфор типу F за матеріалами закритих комплексів — 320—370-ті рр. [Діденко, 2014], а пік їх надходження до черняхівського ареалу припадає на третю чверть IV ст. Тому не виключено, що поселення Сокіл припинило своє існування десь у першій половині IV ст. Але так чи інакше, наявність уламків амфор типу Шелов D у ряді комплексів дає всі підстави констатувати їх функціонування у III ст.

- Богданова Н.А. Могильник первых веков нашей эры у с. Заветное // АИЮВЕ. — М., 1989. — С. 17—70.
- Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М. Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре. — К.: Наук. думка, 1984. — 108 с.
- Васильев А.А., Дзиговский А.Н. Еще раз к хронологии позднейших сарматских древностей Буджака // Stratum plus. — 2001—2002. — № 4. — С. 315—334.
- Внуков С.Ю. Причерноморские амфоры I в. до н. э. — II в. н. э. — Часть 2: Петрография, хронология, проблемы торговли. — СПб: Алетея, 2006. — 320 с.
- Вольфрам Х. Готы. От истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии). — СПб: Ювента, 2003. — 656 с.
- Высотская Т.Н. Усть-Альминское городище и некрополь. — К.: Киевская Академия Евробизнеса, 1994. — 206 с.
- Гудкова А.В., Редина Е.Ф. Сарматский могильник Градешка в низовьях Дуная // Старожитності Північного Причорномор'я та Криму. — 1999. — Вип. 7. — С. 177—193.
- Діденко С.В. Хронология светлоглиняных узкогорлых амфор типов Шелов D и F (по материалам погребальных комплексов) // Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В.П. Петрова. — Київ; Харків, 2014. — С. 34—48 (Оіум. — 4).
- Діденко С.В. До питання про верхню хронологічну межу світлоглиняних вузькогорлих амфор типу Шелов D // *Olbio: In memoriam V.V. Krapivina*. — К., 2015. — С. 385—393 (АДІУ. — Вип. 1 (14)).
- Журавлев Д.В. Понтийская сигиллата из могильников Бельбек III и Бельбек IV в Юго-Западном Крыму // Боспорские исследования. — 2007. — Вип. XVI. — С. 366—448.
- Журавлев Д.В. Краснолаковая керамика Юго-Западного Крыма I—III вв. н. э. (по материалам позднескифских некрополей Бельбекской долины) // МАИЭТ. — 2010. — IX. — 320 с.
- Ильяшенко С.М. Цифровые dipinti на узкогорлых светлоглиняных амфорах III в. н. э. из Танаиса // Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 2005 г. — 2006. — Вип. 22. — С. 186—208.
- Крапивина В.В. Ольвия: материальная культура I—IV вв. н. э. — К.: Наук. думка, 1993. — 184 с.
- Крапивина В.В., Домжалский К. Позднеантичная Ольвия в свете находок краснолаковой керамики // Боспор и Северное Причерноморье в античную эпоху: материалы юбилейного международного круглого стола, посвященного 10-летию конференции «Боспорский феномен». — СПб, 2008. — С. 73—81.
- Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. — Саратов: Киммерия, 2003. — 352 с.
- Науменко С.А. Состав амфор в закрытых комплексах Танаиса конца I — середины III вв. н. э. // Вестник Танаиса. — 2012. — Вип. 3. — С. 63—88.
- Никитина Г.Ф. Могильник у с. Оселивка Кельменецкого района Черновицкой обл. // Могильники черняховской культуры. — М., 1988. — С. 5—97.
- Пудровский А.Е. Крымская Скифия. II в. до н. э. — III в. н. э. Погребальные памятники. — Симферополь: Бизнес-Информ, 2007. — 493 с.
- Ременников А.М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — 149 с.
- Симоненко А.В. Римский импорт у сарматов Северного Причерноморья. — СПб.: Нестор-История, 2011. — 272 с.
- Храпунов И.Н. Могильник Дружное (III—IV вв. нашей эры). — Lublin: Wyd. Un-tu M. Curie-Sklodowskiej, 2002. — 313 с.
- Шелов Д.Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология // КСИА. — 1978. — Вип. 156. — С. 16—21.
- Юрочкин В.Ю., Труфанов А.А. Хронология могильников Центрального и Юго-Западного Крыма III—IV вв. н. э. // Древняя Таврика. — Симферополь, 2007. — С. 359—382.
- Domzalski K. Terra sigillata from Nymphaion. Survey 1994 // Archeologia. — 1996. — XLVII. — P. 95—112.

Hayes J.W. Sigillate Orientali // Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale. — Roma, 1985. — P. 1—96.

Rau G. Spätantike Facettenschliffgläser in Nord und Osteuropa // Acta Praehistorica et Archeologia. — 2008. — B. 40. — S. 221—240.

S.V. Didenko

ANTIQUÉ CERAMIC IMPORTS FROM THE LATE ROMAN PERIOD SETTLEMENT NEAR THE VILLAGE OF SOKIL IN THE MIDDLE DNIESTER

The article discusses finds of antique ceramic imports from the late Roman period settlement near the village of Sokil, Khmelnytsky region. Sherds of amphorae and tableware are found in complexes of the settlement, including dwelling with stone oven.

Fragments of red slip bowl from the midden № 20 (fig. 3, 1) belongs to the most widespread forms of red slip ceramics. Most of these vessels are found in 1st—3rd century complexes. To the middle of V century, this form exists without any significant changes. Fragmentation of other import tableware finds from Sokil does not allow specifying their morphology and date.

Fragments of few handles and rims, and one amphora foot, which were found in dwellings N 9, 16 and 20 (fig. 1, 4, 7, 10, 11, 13), belong to the early version the Shelov Type D dated first half — the middle of the 3rd century. Finds from the midden N 13 are also presented by the significant earlier version of type D fragments (fig. 2, 5). However, part of the handle from the midden N 3 (fig. 2, 4) has clear features of the late variant of this type and dates the second half of 3rd — beginning of 4th century.

Separation of material from the dwellings N 1, 6, 7, 11, 26 and midden N 23, 33, 35 between the early and late versions of type D is problematic. Fragments of these complexes can be dated within the existence of type — 3rd — beginning of 4th century.

K e y w o r d s: Sokil, antique import, narrow-necked light-clay amphorae, Shelov Type D.

Одержано 04.04.2016

УДК: 904.3(477.85)“652”

О.В. Петраускас, О.А. Коваль

ЖИТЛО З РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКИМИ ЕЛЕМЕНТАМИ НА ЧЕРНЯХІВСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ БІЛЯ КОМАРОВА

У статті дано інформацію про житлову споруду, досліджену на поселенні черняхівської культури біля с. Комарів у 2013 р. Це напівземлянка із піччю кам'яною в одному з кутів. Споруда містила уламки гончарного посуду черняхівського та пізньоантичного типів, скляних виробів, ліпного посуду та ін. Конструкція споруди та склад знахідок дозволяє датувати об'єкт кінцем IV – початком V ст. н. е. Археологічний контекст, характер конструкції та знахідки дозволяють відносити даний об'єкт до пам'яток перехідного типу між черняхівською та празькою культурами (пам'ятки типу Черепин – Теремці).

К л ю ч о в і с л о в а: Комарів, напівземлянка, піч-кам'янка, черняхівська та празька культури, тип Черепин – Теремці.

Поселення III–IV ст. н. е. біля села Комарів (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.) відкрито О.П. Чернишом в 1950 р. У 1956–1957, 1962, 1965, 1969 рр. на ньому започаткував та проводив розкопки М.Ю. Смішко [Смишко, 1964]. В 1974 р. на пам'ятці працювала Ю.Л. Шапова [Онищук, 2013]. У 2012 р. зусиллями відділу археології ранніх слов'ян та НДЦ «РАС» ІА НАН України було відновлено дослідження цієї унікальної археологічної пам'ятки [Петраускас, Милян, Осаульчук, 2013]. З 2013 р. проєкт стає міжнародним завдяки участі німецьких колег із Вільного університету Берліну [Петраускас, 2014]¹.

Комплекс пам'яток пізньоримського часу з залишками скляного виробництва поблизу Комарова складається з поселення («Комарів») та могильника («Комарів-1»). Вони розташовані за 2,5 км на південь від села Комарів. Через центральну частину поселення проходить асфальтована дорога, яка веде з Комарова в районний центр Кельменці.

Культурний шар поселення зафіксовано вздовж двох схилів (південного та північного) невеликого безіменного струмка, який за 5 км впадає в Дністер з правої сторони². Знахідки пізньоримського часу на північному (правому) схилі зафіксовані на відрізку 800–900 м. Шири-

1 Керівники проєкту: Петраускас О.В. (Київ), Милян Т.Р. (Львів), Х.-Й. Нюссе (Берлін), М. Хегевіш (Берлін).

2 У статті навмисно не дано картографічний матеріал щодо поселення та могильника, оскільки таку інформацію активно використовують нелегальні шукачі старожитностей. Про ступінь їх активної та безкарної діяльності в Комарові свідчать унікальні знахідки, які періодично «виринають» на грабіжницьких сайтах та регулярність рейдів «копачів» на пам'ятку. За свідченнями жителів, місцевість, де розташоване поселення, регулярно «обстежують» цілі групи таких шукачів, що ми також спостерігали і під час польових досліджень.

на їх розповсюдження сягає 200 м. Західною межею поселення на правому березі струмка є скеля з вапняку (місцева назва «говда» або «гряда»). Східною межею поселення є долина невеликого струмка. Культурний шар на південному (лівому) схилі струмка також обмежений долинами двох маленьких струмків. Відстань поширення знахідок на цьому схилі струмка становить близько 600—700 м при ширині у 200 м. Такими чином загальна площа поселення пізньоримського часу становить близько 30—35 га³. Могильник синхронний поселенню розташований на південному березі струмка і займає мис, який утворений долинами двох маленьких струмків.

Під час багаторічних робіт встановлено, що на пам'ятці присутні матеріали різних культурно-хронологічних періодів. Тут відомі стаціонарні об'єкти та знахідки доби палеоліту, бронзи (II тис. до н. е.), раннього залізного віку (IX/VIII—IV/III ст. до н. е.) і раннього середньовічного часу (VI—VII ст. н. е.). Проте, це окремі комплекси та поодинокі знахідки. Зокрема М.Ю. Смішко у звіті про дослідження у 1962 р. пише про три споруди раннього залізного часу [Смішко, 1962/61]. Переважна частина археологічного матеріалу відноситься до пізньоримського часу (III—IV ст. н. е.) [Смішко, 1964]. Станом на 2014 р. тут досліджено близько 60 стаціонарних археологічних об'єктів цього часу [Petrauskas, 2014].

Для з'ясування планіграфії пам'ятки та визначення перспективних місць археологічних розкопок у 2012—2014 рр. проводилися геофізичні обстеження північної частини поселення. Саме ця частина пам'ятки пов'язана з різноманітним виробництвом — скляного та гончарного посуду, обробкою чорних та кольорових металів, тощо. Загальна площа обстеження склала понад 12 га. Аналіз отриманих даних дозволяє локалізувати на карті 22 аномалії, які, ймовірно, належали горнам, та 29, які можливо пов'язувати з житлово-господарськими спорудами. Планіграфія аномалій та зондажні розкопки деяких з них засвідчують, що північна частина поселення по всій площі рівномірно зайнята стаціонарними археологічними об'єктами. Виробничі об'єкти (горни) розташовані вздовж схилу балки і вище від житлових споруд [Бондар, Петраускас, Діденко, 2013].

Унікальність пам'ятки в Комарові полягає в її належності до склоробних, потужних виробничих центрів. Про що неодноразово згадувалося в літературі. Проте, вона надає і цікаві факти щодо інших напрямків історико-культурних реконструкцій. Зокрема, це стосується етнокультурних складових самої факторії на час її існування та їх подальшої долі.

Під час попередніх досліджень встановлено, що черняхівська пам'ятка має поліетнічний характер [Петраускас, 2014, с. 178]. Тут досить чітко простежується кілька етнокультурних компонентів. Присутність вихідців з римських провінцій безперечно фіксується через залишки високотехнологічного скляного виробництва, наявність значного відсотку посуду та будівельної кераміки античних зразків, кам'яної будівлі тощо. Пізньоскіфсько-сарматський компонент представлений через уламки ліпних округлобоких горщиків з подовженими відхиленими назовні вінчиками та трупопокладеннями в ямах із заплічками. Східногерманський компонент фіксується

3 Визначити межі пам'ятки більш точно можливо через порівняння візуального обстеження поверхні та карти геофізичної зйомки, яка проведена українськими й німецькими фахівцями для північної частини поселення — Ксенією Бондар (КНУ ім. Т. Шевченка, Київ) та Ульриком Бурккартом (Eastern Atlas GmbH & Co., Берлін). Можна відзначити, що принципових розбіжностей у визначенні площі немає.

через ліпний посуд особливої форми з характерною обробкою зовнішньої поверхні. Крім того, не виключено, що частина так званих великих будиноків із глинобитними стінами, досліджених М.Ю. Смішком, також пов'язані із готськими племенами. З цим же етносом також можливо пов'язувати ранні форми гребенів та певних типів підв'язних фібул. Дакійський елемент представлений через ліпний посуд, зокрема так звані чаші з вушком та горщиками з наліпним валиком. Ранньослов'янський компонент представлений знахідками ліпного посуду та напівземлянок. Посуд репрезентований типами 1 та 2 за В.Д. Бараном, який був поширений на черняхівських поселеннях верхньої Наддністрянщини (пам'ятки типу Дем'янів — Черепин) [Баран, 1981, с. 24]. Слід зауважити, що ліпний посуд саме автохтонного походження в Комарові значно переважає над іншими типами [Петраускас, 2014, с. 178].

Саме із цим етносом в складі населення Комарова і розглядаються матеріали житла дослідженого у 2013 р. Актуальність цього комплексу полягає в його перехідному характері між черняхівською та празькою культурами.

Це житло знаходилося майже в центральній частині поселення. Як зазначалося вище, геофізичні аномалії житлових споруд на відміну від виробничих розмішувалися нижче по схилу балки, приблизно за 60–70 м ближче до струмка. Зокрема, тут була окреслена група з семи аномалій розташованих відносно компактно. Одну з них і було обрано для розкопок. На розкопі загальною площею 72 м² досліджено напівземлянку з пічкою-кам'янкою, дві господарські ями та кілька стовпових ям⁴. Нижче подається детальний опис житлової споруди.

Напівземлянка з піччю-кам'янкою⁵. Контур споруди зафіксований на глибина 0,30–0,40 м від рівня сучасної денної поверхні у вигляді темної плями наближеної до квадратної форми на тлі коричнево-жовтого лесоподібного суглинку. Після вибирання заповнення було встановлено, що котлован житла мав майже квадратну в плані форму, розмірами 3,8 × 4,2 м, орієнтований стінками за сторонами світу з невеликим відхиленням на схід. Довші стінки — північна та південна; коротші — західна та східна. Південна та східна стінки котловану майже вертикальні, північна і західна мали невеликий ухил до середини. Вздовж стінок котловану зафіксовані залишки конструкцій стін житла у вигляді канавок шириною 0,08–0,12 м і глибиною 0,02–0,04 м заповнені сірим гумусованим суглинком із включенням вугликів та деревного тліну.

Глибина котловану від рівня його фіксації становила 0,40–0,60 м (рис. 1, 1). Долівка житла рівна, з невеликим нахилом в південному напрямку. В долівці виявлено дві невеликі ями, що знаходилися в східній частині котловану і розташовувались в лінію паралельну східній стінці. Одна яма біля південної стінки, друга — ближче до північної, майже впритул до пічки.

У північно-східному куті житла виявлено залишки печі-кам'янки. Верхній контур залишків печі являв собою компактне скупчення підпрямокут-

4 Поруч з житлом було зафіксовано ряд стовпових ям, які умовно були віднесені до нього. Всі ями округлої форми, діаметрами 0,3–0,64 м. Глибина ям від 0,05 м до 0,30 м. Заповнення однорідне — світло-сірий гумусований суглинок. В заповненнях ям знахідок не виявлено. Чотири ями розташовані в вздовж лінії, яка розпочинається від північно-східного кута житла і направлена на схід. Решта ям розташована в хаотичному порядку.

5 За польовою документацією житло це об'єкт № 8.

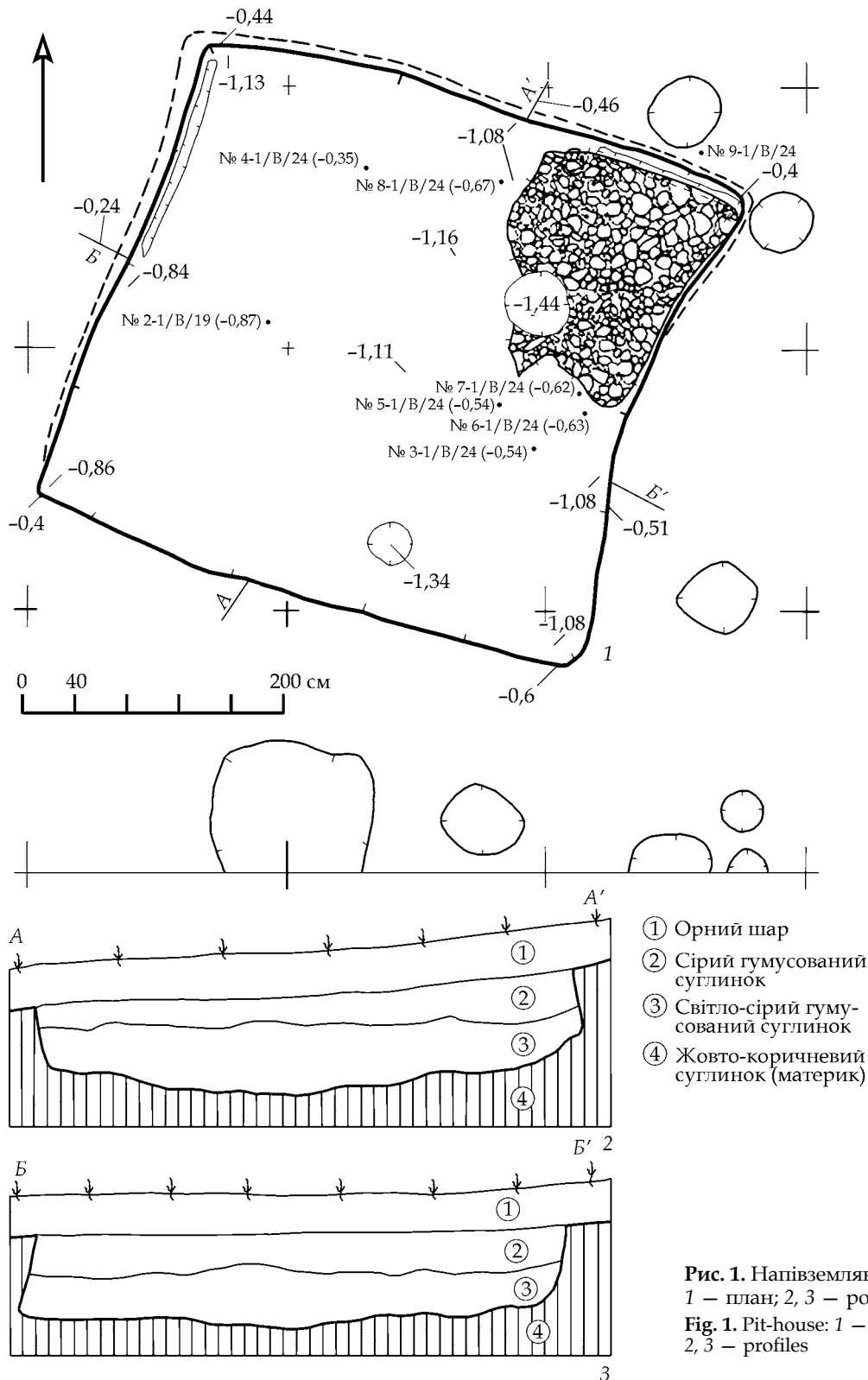

Рис. 1. Напівземлянка:
1 – план; 2, 3 – розрізи
Fig. 1. Pit-house: 1 – plan;
2, 3 – profiles

ної форми розмірами $1,50 \times 1,80$ м і до 0,4 м заввишки, що складалося із каменів. Після проведення перетину залишків встановлено, що її було споруджено на материковому останці прямокутної форми. Розміри останця $1,0 \times 1,2$ м. Висота від рівня долівки 0,10–0,15 м. У середині останця зафіксовано глинобитний черинь розмірами $0,60 \times 0,86$ м і 5–8 см завтовшки. На материковому останці зводилися кам'яні стінки печі, які могли переходити в склепіння. Серед кам'яних залишків печі не виявлено зв'язуючих матеріалів, тож можна припустити, що її було споруджено з використанням сухої кладки. Враховуючи напрям розташування материкового останця, піч була встановлена устям у південному напрямку (рис. 1; 2).

У стратиграфічних бровках житла зафіксовано два шари, які дещо виділялися за кольором ґрунту: верхній сірий, нижній — світло-сірий гумусований суглинок. Залягання шарів паралельне один одному, без прошарків. Фіксація масових знахідок (кераміка, обпалена глина, кістки тварин та ін.) під час вибирання заповнення велася пошарово з інтервалом в 0,2 м. Принципової різниці в розподілі знахідок за горизонтами заповнення житла не зафіксовано (рис. 1; 3) ⁶.

Серед завалу печі були виявлені чисельні фрагменти ліпного посуду, уламки гончарної черняхівської кераміки, глиняне пряслице та уламок скляної посудини. Із заповнення котловану житла походила велика кількість фрагментів гончарної і ліпної кераміки та декілька уламків амфор.

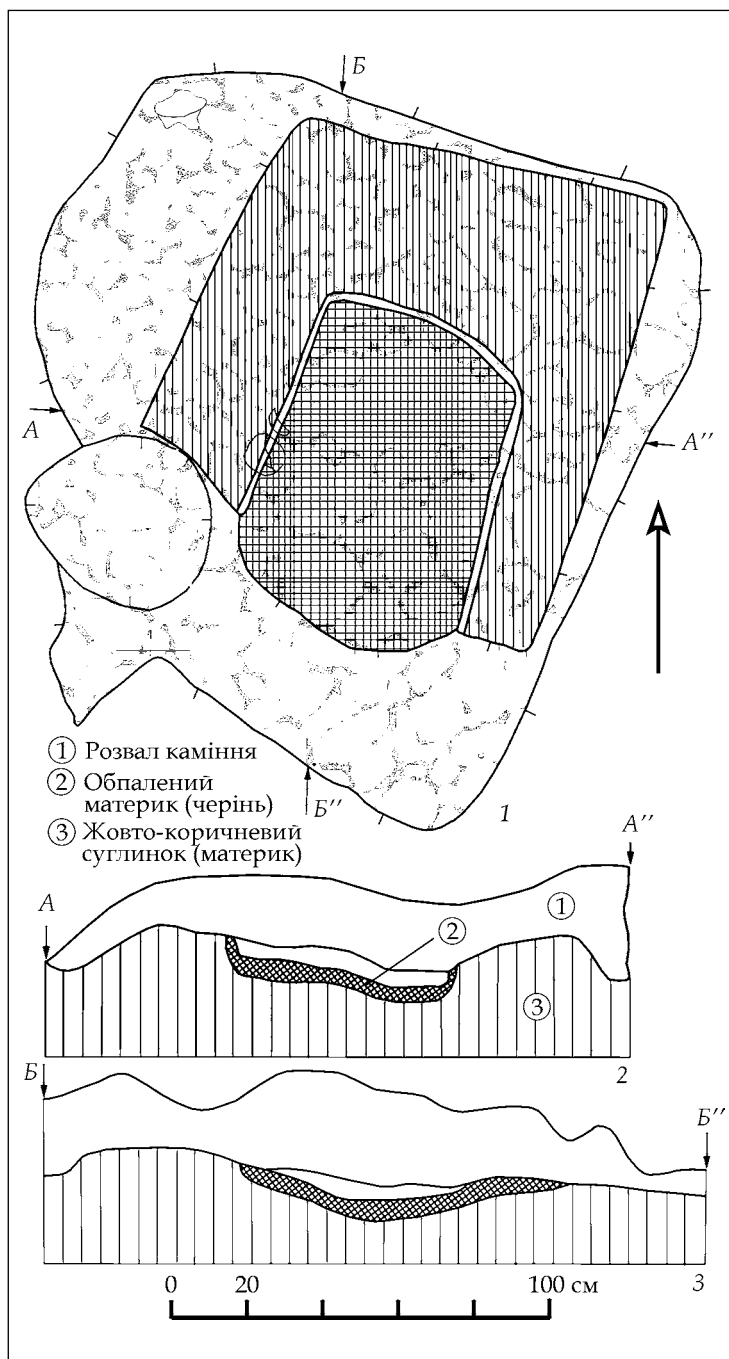

Рис. 2. Пічка-кам'янка з житла: 1 — план; 2, 3 — розрізи
Fig. 2. Stone pile oven: 1 — plan; 2, 3 — profiles

6 Профіль житла фіксує два прошарки з горизонтальним профілем залягання. Подібний профіль заповнення споруд (горизонтальний, не лінзоподібний) на поселенні Комарів зафіксований і для інших об'єктів — № 2, 15 та ін. Зазначимо, що і в цих спорудах стратиграфічний розподіл знахідок не фіксує виразних ознак «механічного» змішування і всі вони відносяться до цілісних культурно-хронологічних періодів.

Рис. 3. Фотографії житла зі стратиграфічними бровками (1) і залишків печі-кам'янки (2 – 4)

Fig. 3. Photos of remains: pit-house with stratigraphical baulk (1) and stone pile oven (2 – 4)

Знахідки.

1. Кубок зі скла — фрагмент вінчика (котлован, гл. 0,87 м, № 2-I/V/19)⁷. Скло прозоре, без кольору. Вінчик прямий, дещо відігнутий назовні. Розміри фрагмента 1,0 × 1,5 см, товщина стінки 0,1 см (рис. 4, 4).

2. Кубок зі скла — фрагмент верхньої частини (котлован, гл. 0,43 м, № 3-I/V/24). Скло прозоре, слабкого зеленуватого кольору. Вінчик прямий краплеподібний, відігнутий назовні. Діаметр вінчика 10 см, товщина стінки 0,15–0,3 см (рис. 4, 1).

3. Скляна нитка (котлован, гл. 0,63 м, № 6-I/V/24). Скло прозоре, без кольору. Довжина фрагмента 0,7 см, діаметр перегину 0,2 см.

⁷ Для знахідок позначено місце знаходження — «котлован» або «піч» і дано індивідуальний номер, який позначено і на плані житла (рис. 1).

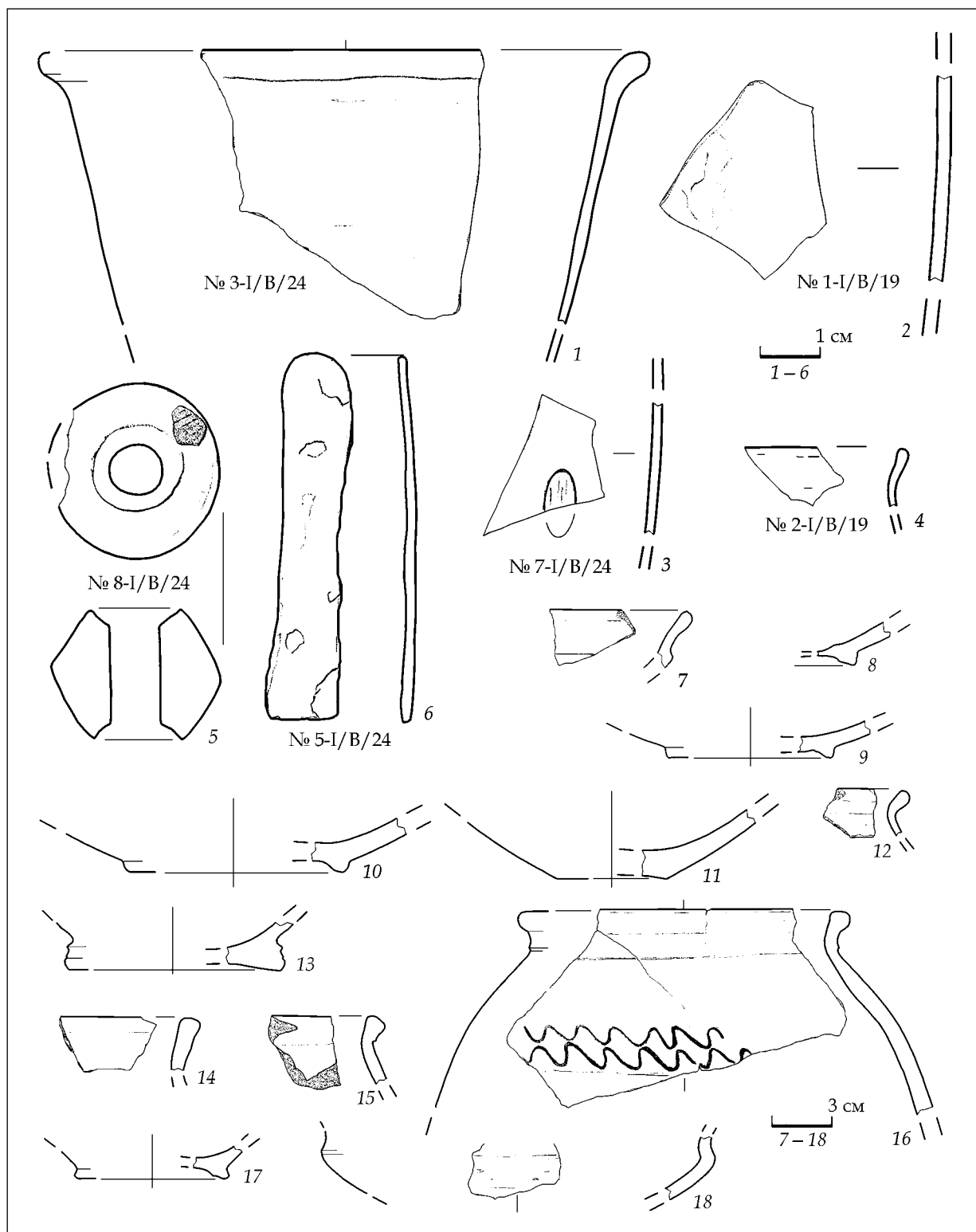

Рис. 4. Знахідки із заповнення напівземлянки: 1 – 4 – посуд зі скла; 5 – пряслице; 6 – залізна пластина; 7 – 18 – гончарний посуд

Fig. 4. Finds from the pit-house: 1 – 4 – glassware; 5 – spindle whorl; 6 – iron plate; 7 – 18 – wheel-made pottery

4. Посудина зі скла — фрагмент стінки з шліфованим овалом (котлован, гл. 0,62 м, № 7-I/V/24). Скло прозоре, безбарвне. Розміри фрагменту 1,7 × 2,3 см, товщина стінки 0,1–0,2 см (рис. 4, 3).

5. Пряслице біконічної форми з вигнутими торцями (пічка, № 8-I/V/24). Глина без домішок. Поверхня ретельно заглажена, сірого кольору. Діаметр ребра 2,8 см, отвору — 0,8 см, висота прясла 2 см (рис. 4, 5).

6. Посудина зі скла — фрагмент стінки (котлован, гл. 0,62 м, № 9-I/V/24). Скло прозоре, безбарвне. Розміри фрагменту 0,8 × 1,0 см, товщина стінки 0,2 см.

7. Пластина залізна видовженої прямокутної форми (котлован, гл. 0,54 м, № 5-I/V-24). Довжина пластини 6,2 см, перетин в середній частині 0,2 × 1,2 см (рис. 4, 6).

8, 9. Мініатюрні посудини (пічка). Невелика посудина зроблена від руки, має майже вертикальні стінки та пласке дно. Дно та стінки дуже товсті. По вінчику нанесено косі надрізи. На зовнішній стороні стінки в одному місці простежуються довгі косі надрізи. Глина щільна, без домішок, на дотик — марка (див. далі: рис. 6, 7). Можливо до такого ж типу посудин належить і ще один уламок із котловану будівлі (див. далі: рис. 6, 5).

10. Ліпний посуд (105 фрагментів, 43 %). Як зазначалося вище, походить із заповнення печі та котловану будівлі. Він представлений фрагментами, які належать виключно горщикам. Це посудини з округлим тулубом та максимальним розширенням на середині висоти посудини або дещо вище. Вінця короткі, відігнуті назовні. У більшості з них профілі потоншені та мають виразні сліди горизонтального зрізування. Рідше зустрічаються вінчики з округлим завершенням. Денця масивні, внутрішня поверхня в більшості випадків сферична, на деяких екземплярах помітна зовнішня «п'ятка». Колір поверхні посудин коричнево-чорних відтінків. Глиняна маса рихла, містить значні домішки шамоту, рідше жорстви (рис. 5, 5–7; 6; 7).

11. Гончарна черняхівська кераміка (142 фрагменти, 57 %) походить як з котловану, так із залишків печі (рис. 5, 1, 3, 4). Ця група посуду представлена уламками від кухонного та столового посуду: денця, вінчики, стінки. Перша група переважає. Столові посудини зроблені із добре вимішаної глини та мають лощену поверхню. Кухонний посуд має шорстку поверхню та домішки дрібного піску в глині (рис. 4, 7–18).

12. У заповненні житла також знайдено три фрагменти пізньоримських амфор⁸. Фрагмент ручки гераклеїської світлоглиняної амфори пізнього варіанту типу Шелов F (гл. 0,99) (рис. 5, 2). Дві стінки червоноглиняних амфор, виробничі центри та тип яких не визначено.

Датування будівлі можливе за рядом ознак⁹. Уламки скляного посуду досить невиразні — два уламка вінець та стінка із шліфованим овалом. Їх положення у верхніх шарах заповненні житла можуть вказувати на походження із прилеглого культурного шару. Найцікавішим є великий уламок

8 Визначення амфор з об'єкту зроблене С.В. Діденко. Користуючись нагодою висловлюємо свою подяку.

9 У цьому випадку ми розглядаємо цей археологічний об'єкт як умовно закритий комплекс із всіма припустимими наступними корегуваннями висновків [Обломский, Терпиловский, 1991, с. 16–18]. Проте, вважаємо, що більшість знайдених тут речей синхронне існуванню житла. Наскільки можливо на даному етапі ми притрималися методичних засад під час розкопок об'єкту та подальшої інтерпретації знахідок. Проте вважаємо за перспективну і необхідну дискусію про формування заповнення археологічних об'єктів I тис. н. е. у зв'язку з принципово важливими висновками за цими матеріалами [Филипчук, 2012, с. 48].

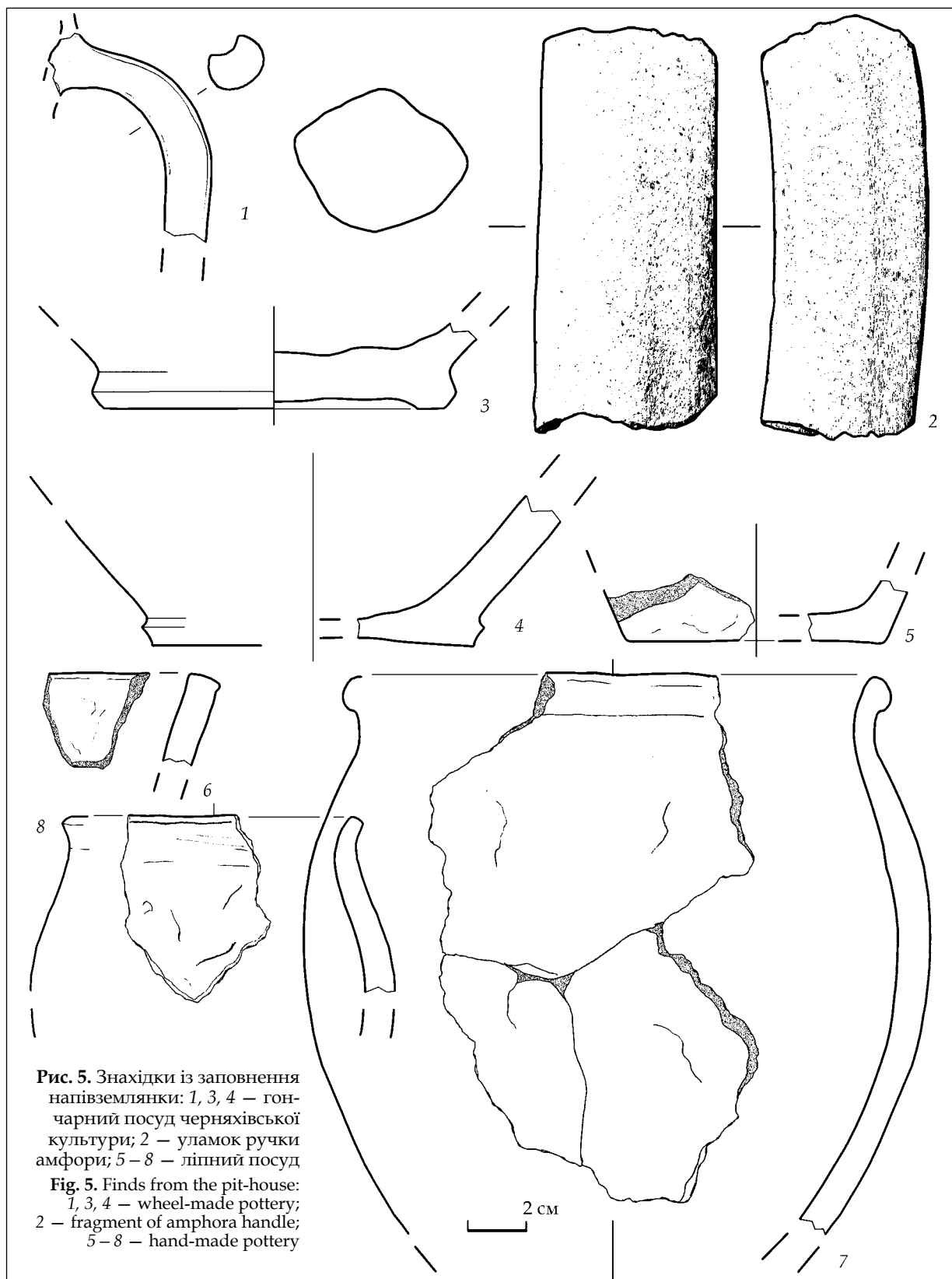

Рис. 5. Знахідки із заповнення напівземлянки: 1, 3, 4 – гончарний посуд черняхівської культури; 2 – уламок ручки амфори; 5–8 – ліпний посуд

Fig. 5. Finds from the pit-house: 1, 3, 4 – wheel-made pottery; 2 – fragment of amphora handle; 5–8 – hand-made pottery

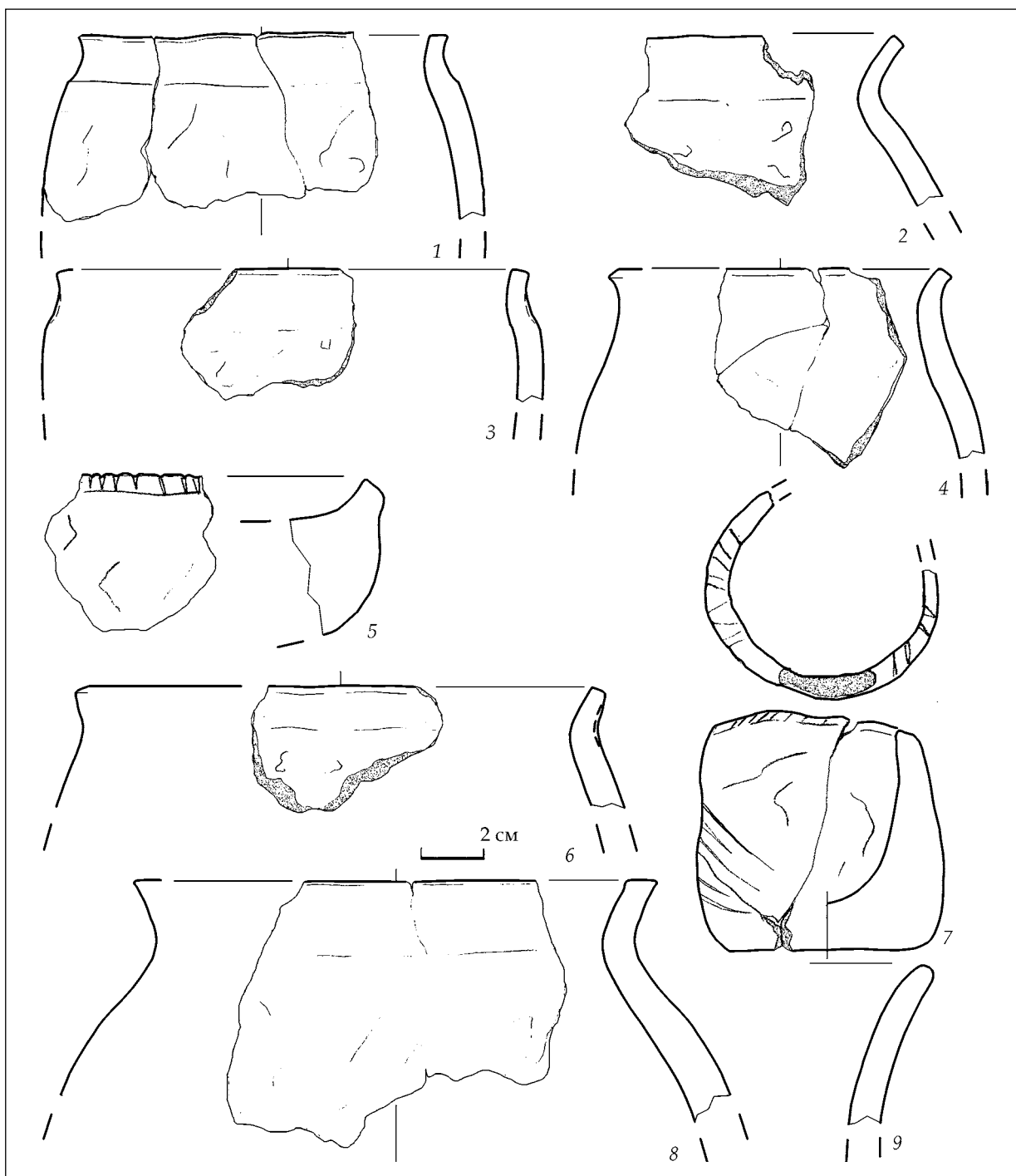

Рис. 6. Ліпний посуд із заповнення напівземлянки: 1–4, 6, 8, 9 – уламки верхніх частин; 5, 7 – мініатюрні посудини

Fig. 6. Finds from the pit-house: 1–4, 6, 8, 9 – fragments of upper parts of hand-made pottery; 5, 7 – miniature vessels

скляної посудини, який дозволяє досить впевнено відновити форму верхньої частини¹⁰. Уламок міг належати посудині конічної (не циліндричної) форми, великих розмірів. Вінце по-

¹⁰ Знайдений у верхніх шарах (гл. 0,54 м), проте на такій самій глибині знайдено типове ранньослов'янське прясло, що, як мінімум, врівноважує синхроністичні позиції знахідок в цьому об'єкті (рис. 1, 5).

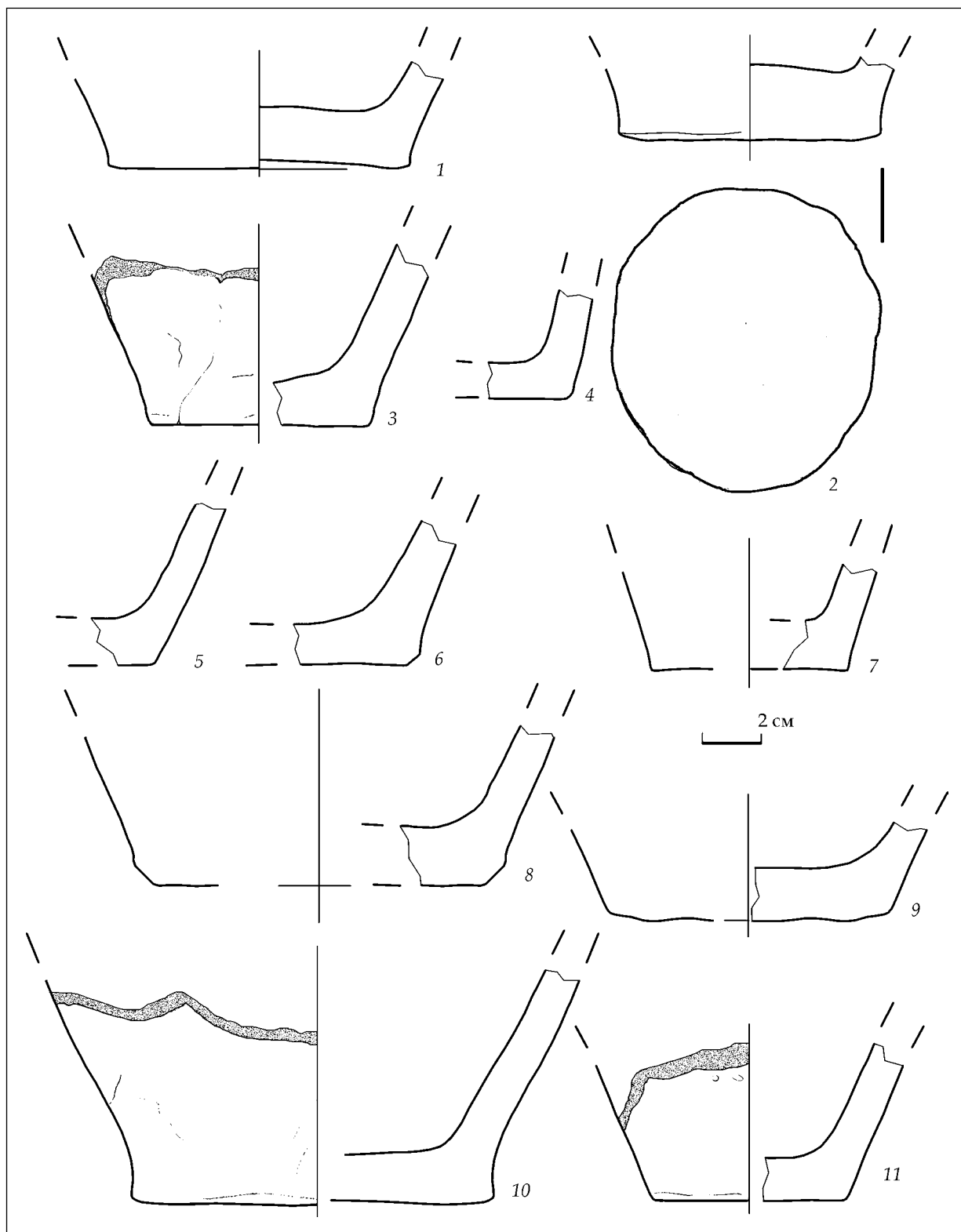

Рис. 7. Уламки нижніх частин ліпного посуду із заповнення напівземлянки
 Fig. 7. Fragments of lower parts of hand-made pottery from the pit-house

товщене, краплеподібне в перетині, відігнуто назовні. Без декору. Посудини конічної форми з тонкими стінками відомі в черняхівській культурі та пізньоантичних центрах. Більшість з них має характерний профіль — стінка переходить без помітного потовщення у розширене устя, край зрізаний не оброблений або шліфований: Одая, поховання 23, Ранжеве, поховання 18, Червоне-2, поховання 30, Лісові Гринівці, поховання 18 та ін. [Никитина, 1996, рис. 6; Симонович, 1979, с. 108; Петраускас, Шишкин, Коваль, 2008/212, рис. 20]. Проте відомі екземпляри і з потовщеним краплеподібним профілем: Журівка, поховання 19 (гладкі стінки) [Симонович, 1964, с. 8—12], можливо Данилова Балка [Симонович, 1952, с. 62—70]. В пізньоантичних центрах Подунав'я та Причорномор'я схожі форми датовані IV — першою половиною V ст. [Barkoczi, 1988, taf. VII, 77; IX, 103; X, 106 та ін.; Засецкая, 1993, табл. 51, № 254, с. 35; Засецкая, 2000, рис. 6, 2, 6; 8]. Звернемо увагу на комплекс житла 5 у Теремцях з пічкою кам'яною, де знайдено уламок верхньої частини скляної посудини схожої форми [Баран, 2008, с. 28, табл. XXXI, 15]¹¹. Отже, дата таких кубків визначається в межах середини IV — середини V ст.

В заповненні напівземлянки знайдено уламки амфор, один з яких піддається визначенню. Це фрагмент ручки гераклейської світлоглиняної амфори пізнього варіанту типу Шилов/F (або варіант 2 за Кропотовим, Науменко та Ільяшенком), які датуються другою половиною IV ст. [Диденко, 2014, с. 34—48].

Гончарний черняхівський посуд переважно представлений кухонними виробами, що притаманне пам'яткам черняхівської культури IV ст. На користь другої половини цього століття свідчить уламок денця горщика на кільцевому піддоні знайденому в розвалі печі (рис. 5, 3). Таке оформлення денця характерне найпізнішим гончарним горщикам [Петраускас А., Петраускас О., 2008]. Ліпний посуд головним чином представлений горщиками з округлим ребром та слаборозвиненими вінцями і безперечно виконаний в ранньослов'янських традиціях. Єдина археологічно ціла форма найбільш подібна до типу ІА ліпного посуду черняхівських пам'яток Подністров'я за В.Д. Бараном [Баран, 1981, табл. II, 3, 10]. Такі форми можна знайти і в матеріалах празької культури, В.Д. Баран виділив їх у тип II пам'яток культури [Баран, 1988]. Для інших уламків також можливо знайти аналогії в пам'ятках пізньоримського часу лісостепу між Дністром та Дніпром (рис. 5, 8; 6, 9). Проте, ряд верхніх частин горщиків (рис. 6, 1, 3, 8) має виразні специфічні риси ліпного посуду суто празької культури [Русанова, 1973, с. 11, вид І; Баран, 1988, тип І]. Спосіб формовки та профілювання вінця притаманний раннім празьким пам'яткам [Томашевский, Гавритухин, 1992, с. 7].

Отже, напівземлянка може бути датована кінцем IV — початком V ст. н. е. Об'єкт досліджений на поселенні черняхівської культури з типовими ландшафтними характеристиками. Конструкція житла та склад знахідок містить риси притаманні черняхівській культурі і має яскраві риси одного з її культурно-етнічних угруповань поселення Комарів, а саме ранньослов'янського. Датування комплексу, конструкція будівлі та склад речей має перехідний характер між черняхівською та празькою культурами і входить до кола пам'яток

11 Рисунок не відображає деяких нюансів, а сам уламок не зберігся. У статті Ю.А. Ліхтер та О.В. Гопкало посудину за посиланням на Звіт віднесено до житла 14 з розкопу І [Ліхтер, Гопкало, 2007, рис. 1, 9]. За планами В.Д. Барана житло 14 було досліджено в розкопі II, в описі житла уламки скляних посудин не згадуються [Баран, 2008, с. 31—32].

дністровського регіону типу Теремці — Черепин за В.Д. Бараном. Три риси, які характерні для цих пам'яток, це датування в межах кінця IV — середини V ст., особливий тип житла та склад керамічного комплексу. Найбільш «незвичним» для черняхівської культури виглядає житло прямокутної форми з піччю кам'яною, що є одним з основних аргументів на користь віднесення таких комплексів до празької культури. Проте, напівземлянки з печами-кам'янками добре відомі на ряді черняхівських поселень — Черепин [Баран, 1961; 1981], Бакота [Винокур, Горішний, 1994], Сокіл-Острови [Вакуленко, Приходнюк, 1984], Теремці [Баран, 2008], Бернашівка [Винокур, 1983, с. 105—135] та ін. Не всі об'єкти безперечної за доказами належності до пізньоримського часу. Проте, незважаючи на проблему «механічного» змішування, ряд комплексів досить впевнено свідчить про належність напівземлянок з печами кам'янками до пізньоримському часу, а саме черняхівській культурі. Крім, розглянутого вище житла з поселення Комарів, деякі з них дають чіткі підстави датувати комплекси в межах IV — першої половини V ст. — Бакота, житло 65, Бернашівка, житло 20 [Гавритухин, 2005, с. 405], Черепин, житло 8 [Баран, 1981, с. 137], Теремці, житло 14 [Баран, 2008, с. 31—32] та ін. Звернемо також увагу на те, що такий тип опалювальних споруд міг сформуватися і в більш ранній час. Мова йде про житла 9 та 20 з поселення Сокіл, уроч. Острови [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 30—32, рис. 5; 7]. Житло 9 напівземлянка прямокутної форми із добре збереженими залишками печі може бути датована уламками гребеню та амфор. Фрагмент гребеню міг належати виробам із трапецієподібною спинкою, які датуються переважно першою половиною IV ст. [Петраускас, 2009, с. 193—194, варіант 2]. Уламки амфор за визначенням С.В. Діденка належали амфорам танаїського типу і датуються III ст.¹² В житлі знайдено уламки гончарного черняхівського посуду та ліпний пізньоримського часу. Гончарний посуд переважно столової групи. Крім того, із споруди походить і два плоских днища від горщиків із слідами зрізування ниткою, тобто ознаками притаманними раннім формам цього посуду — рубіж III / IV ст. [Петраускас А., Петраускас О., 2008]. Звертає увагу уламок конічної ліпної миски-кришки, які властиві для пам'яток III ст. типу Черепин — Журівка — Боромля [Некрасова, 1990, с. 150—151]. Отже, дата житла може бути визначена ближче до рубежу III/IV ст. Житло 20 також напівземлянка прямокутної форми і містила зруйновані залишки опалювальної споруди з каміння. Уламки чисельних амфор танаїського типу датовані III ст. [Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 29]¹³. Із житла походять численні уламки ліпного посуду та окремі уламки гончарного черняхівського столового посуду.

Отже, якщо врахувати датування комплексу житла 9 із поселення Сокіл рубежом III/IV ст., то можна стверджувати, що печі кам'янки як стаціонарні опалювальні споруди з'являються на Дністрі саме у той час¹⁴.

Синхронність існування гончарного та ліпного посуду в межах напівземлянки з Комарова, на наш погляд, досить аргументована. Особливості

12 Визначення амфор із цього об'єкту дано в статті С.В. Діденка в цьому збірнику.

13 Розгорнута аргументація датування жител із поселення Сокіл з урахуванням нових даних дана в статті Л.В. Вакуленко та А.В. Скиби в цьому збірнику.

14 Звертає увагу і те, що і поява глинобитних печей, як постійних пристроїв в житлах черняхівської культури, відбувається приблизно в той самий час — середині IV ст. Це засвідчують матеріали пам'яток басейну як Дністра, так і Дніпра [Петраускас, Шишкін, 2009, с. 220 і далі; Петраускас, Коваль, 2012, с. 118—119]. Відсутність стаціонарних залишків печей до середини IV ст. можливо пояснити «сезонністю» спорудження опалювальних пристроїв, які зводилися в житлі лише на зимовий період. На думку Ю.Ю. Башкатова про це може свідчити велика кількість «відкритих» вогнищ поза межами жител та опаленої глини в культурному шарі черняхівських поселень [Башкатов, 2013].

будівлі полягають в тому, що вона має риси, які стають культурно визначальними для празької культури — прямокутна напівземлянка з пічкою кам'яною. Проте, комплекс містить значний відсоток типових черняхівських речей, а якщо враховувати матеріали Соколу, Комарова та інших пам'яток, то і самі опалювальні споруди із каменю безперечно беруть свій початок в черняхівській культурі. Поєднання таких специфічних елементів в одному археологічному комплексі викликає в літературі досить гостру дискусію про належність подібних будівель до черняхівської або празької культури.

В.Д. Баран та ряд інших дослідників вважає, що празька культура формується на Дністрі в середовищі черняхівської культури, у всякому випадку, основні її риси — прямокутні напівземлянки з печами кам'яними та характерний ліпний посуд [Баран, 1988, с. 57 і далі; Терпиловский, 2004, с. 67—69]. Протилежної думки дотримується І.О. Гавритухін, який вважає, що поява празьких пам'яток в Буго-Дністровському регіоні відбувається за рахунок переселенців з північних територій [Гавритухин, 2005, с. 434 і далі, 439]. Базовим для таких висновків стали матеріали поселення Острів в Білорусі. Тут, в уроч. Марфинец А.А. Єгорейченко дослідив три житла, які містили ліпний посуд празького типу [Єгорейченко, 1991]. Знахідки фібули та пряжки в культурному шарі на думку І.О. Гавритухіна дають можливість синхронізувати ці житла із пізньоримських часом, зокрема IV ст.¹⁵ Повністю погодитися з подібним обґрунтуванням важко¹⁶. В такому випадку, більш правомірним є спостереження А.А. Єгорейченко про можливість датувати лише житло 3 за знахідкою намистини із синього скла пізньоримських часом. Якщо погодитися із цією датою житла, то ліпний посуд із цієї будівлі [Єгорейченко, 1991, табл. III; Гавритухин, 2005, рис. 1, 1—3; 29] близький до ліпних посудин «фази 0» празької культури в розумінні І.О. Гавритухіна, яка датується серединою IV — серединою V ст. [Шовкопляс, Гавритухин, 1993].

Виділення такої фази, на наш погляд, проблематичне як з теоретико-методичних, так і фактологічних позицій, про що можливо дискувати в інших роботах. У випадку з житлом із Острова мова йде про комплекс пізньоримського часу з території білоруського Полісся. І він має свої особливості — кераміка не ідентична класичній празькій [Баран, 1988, с. 10 і далі, рис. 5¹⁷; Русанова, 1973, с. 11 і далі, рис. 2¹⁸]; житло також не зовсім ти-

15 Фібула з Острова І.О. Гавритухіном визначена за типологією А.К. Амброзом [Амброз, 1966] та за роботами Є.Л. Гороховського, який уточнив їх дату в межах масловської фази черняхівської культури, тобто друга половина IV ст. [Гороховский, 1988]. Підстав для більш ранньої дати фібули, як це пропанує І.О. Гавритухін, на наш погляд немає. Висновки І.О. Гавритухіна з приводу пряжки та накладки можна прийняти в широких рамках пізньоримського часу, які пропонує автор.

16 Наприклад, на поселенні Обухів 2 ряд комплексів віднесено до празької культури і датовані в загальних рамках культури V—VII ст. Проте, жодної датуючої речі в об'єктах не знайдено. Під час розкопок 2009 р. в культурному шарі знайдено черняхівську фібулу підв'язної конструкції типу Гороховский/БЗ, тобто друга половина IV ст. [Петраускас та ін., 2009/111, рис. 60, 14], що в жодному разі, на наш погляд, не дає підстав синхронізувати всі недатовані «празькі» комплекси цим часом.

17 В типології В.Д. Барана практично відсутні форми з невиділеним вінчиком, те саме, за рідким виключенням, демонструють таблиці конкретних комплексів [Баран, 1988, табл. XXV—LXIII]. Горщики овоїдних форм з невиділеними вінцями дослідник вважав характерними для корчакських старожитностей [Баран, 1972, с. 48—49].

18 Кераміка з житла 3 з Острова в більшості співпадає з типом I за І.П. Русановою, це посуд без або слабо виділеного вінчика. Таке профілювання характерне саме для поліських пам'яток. Чи це риса характерна для пізньоримського часу, чи це ранні форми культури корчакського типу покаже збільшення датованих комплексів.

пове для цієї культури — відсутня піч [Русанова, 1973, с. 24 — 25; 1976, с. 44 — 48; Баран, 1988, с. 36 і далі]. На наш погляд, мова йде про особливий тип пам'ятки, можливо групу пам'яток, що містять риси, які в наступному могли стати основою празької культури на цій території¹⁹. Схожий підхід для генезису пенківської культури в свій час запропонував О.М. Приходнюк, який включив київські пам'ятки типу Роїще (своєрідна фаза 0) до ранніх пам'яток пенківської культури [Приходнюк, 1998, с. 73]. Критика поглядів дана в роботах Р.В. Терпиловського [Терпиловский, 2004, с. 65, 67].

Ще один з аргументів на користь тези про виключення (за висловом І.О. Гавритухіна — «заблуждення») Подністров'я з ядра формування ранніх слов'ян І.О. Гавритухін робить із посиленням на карту датованих комплексів празької культури [Гавритухин, 2005, рис. 27А]. Проте, якщо залишити саме датовані комплекси IV — V ст., які наведено в роботі та карті самого дослідника, то вона тільки посилить тезу про дністровський центр формування празької культури. Зауважимо, що карти пам'яток перехідного етапу IV — V ст. неодноразово присутні в роботах В.Д. Барана та інших дослідників [Баран, 1983, рис. 1; 1988, рис. 23; Баран, Козак, Терпиловский, 1991, с. 68 — 71, рис. 15].

Сказане вище не означає, що Дністер міг бути єдиною зоною формування празької культури. Мова йде про аргументованість поглядів — фактичних та теоретичних. Наявність кількох територіально віддалених центрів формування однієї етнокультурної спільності абсолютно не виключена і цілком припустима в процесі її формування. Досить аргументованим в цьому відношенні є фіксація кількох центрів праслов'янської спільності в римський час в лісостеповій зоні Південно-Східної Європи [Баран, Козак, Терпиловский, 1991, с. 43 — 61]. Проте на даний час, обґрунтування дністровського регіону як території, де найбільш аргументовано і послідовно простежується формування метакомплексу празької культури, виглядає більш переконливим.

19 Можливо це той самий «субстрат» для корчацьких пам'яток, про який свого часу писала І.П. Русанова [1983, с. 40] та інші дослідники [Терпиловский, 2004, с. 69].

Амброз А.К. Фибулы юга Европейской части СССР. II в. до н. э. — IV в. н. э. — М.: Наука, 1966. — 113 с. (САИ. — ДІ-30).

Баран В.Д. Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин. — К.: Наук. думка, 1961. — 98 с.

Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К.: Наук. думка, 1972. — 244 с.

Баран В.Д. Черняхівська культура: За матеріалами верхнього Дністра і Західного Бугу. — К.: Наук. думка, 1981. — 262 с.

Баран В.Д. Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема расселения славян // Славяне на Днестре и Дунае. — К., 1983. — С. 5—48.

Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). — К.: Наук. думка, 1988. — 160 с.

Баран В.Д. Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі. — К.: ІА НАН України, 2008. — 134 с.

Башкатов Ю.Ю. К вопросу о формировании славянской домостроительной традиции на территории Днепровского Лесостепного Левобережья // Stratum plus. — 2013. — № 4. — С. 301—314.

Бондар К.М., Петраускас О.В., Діденко С.В. Геофізичне картування поселення пізньоримського часу Комарів // АДУ 2012 р. — Київ; Луцьк, 2013. — С. 374—376.

Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М. Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре. — К.: Наук. думка, 1984. — 108 с.

Винокур И.С. Черняховские племена на Днестре и Дунае // Славяне на Днестре и Дунае. — К., 1983. — С. 105—135.

- Винокур І.С., Горішній П.А. Бако́та. Столиця давньоруського Пониззя. — Кам'янець-Подільський: Центр поділлєзнавства, 1994. — 363 с.
- Гаври́тухин И.О. Комплексы пражской культуры с датированными вещами // *Archeologia o początkach słowian*. — Kraków, 2005. — С. 403–461.
- Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // *Тр. V Междунар. конгр. археологов-славистов*. — К., 1988. — С. 34–46.
- Диденко С.В. Хронология светлоглиняных узкогорлых амфор типов Шелов D и F (по материалам погребальных комплексов) // *Черняхівська культура. До 120-річчя від дня народження В.П. Петрова*. — Київ; Харків, 2014. — С. 34–48. (Oium. — 4).
- Егорейченко А.А. Поселение у д. Остров Пинского р-на Брестской области // *Archaeoslavica*. — Kraków, 1991. — № 1. — С. 61–82.
- Засе́цкая И.П. Материалы Боспорского некрополя второй половины IV — первой половины V вв. н. э. // *МАИЭТ*. — 1993. — III. — С. 23–104.
- Засе́цкая И.П. О двух классификациях стеклянных сосудов с декором из напаянных капель и нитей синего стекла // *Нижеволжский археологический вестник*. — Волгоград, 2000. — Вып. 3. — С. 209–229.
- Ліхтер Ю.А., Гонкало О.В. Скляний посуд з поселення Теремці // *Зб. наук. пр. НДІ українознавства*. — К., 2007. — Т. 15. — С. 188–196.
- Некрасова А.Н. К вопросу о начальном этапе распространения черняховских древностей в Днепровском лесостепном Левобережье // *Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини*. — Полтава, 1990. — С. 150–151.
- Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. — М.: ИА АН СССР, 1991. — 177 с.
- Онищук Я.І. Історія дослідження склоробної майстерні в Комарові // *Наукові студії: Зб. наук. праць*. — Львів; Винники, 2013. — Вип. 6. — С. 259–268.
- Никитина Г.Ф. Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии. — М.: Наука, 1996. — 181 с.
- Петраускас О.В. Час появи та деякі особливості розвитку трупопокладень із західною орієнтацією в черняхівській культурі (за даними могильників України) // *Osrogothica*. — Харків, 2009. — С. 186–215.
- Петраускас О.В. Деякі підсумки досліджень комплексу пам'яток пізньоримського часу біля с. Комарів // *Черняхівська культура. До 120-річчя від дня народження В.П. Петрова*. — Київ; Харків, 2014. — С. 165–184 (Oium. — 4).
- Петраускас А.В., Петраускас О.В. Про деякі особливості технології та хронології гончарних горщиків черняхівських пам'яток Постугиння // *Археологічні студії*. — 2008. — Вип. 3. — С. 53–97.
- Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Коваль А.А. Отчет о раскопках могильника черняховской культуры Червоне-2 Ставищанского р-на, Киевской обл. в 2009 г. / *НА ІА НАН України*. — 2008/212.
- Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Абашина Н.С., Коваль О.А. Звіт про дослідження ранньослов'янського поселення Обухів-2 (Південна ділянка) у 2009 р. / *НА ІА НАН України*. — 2009/111.
- Петраускас О.В., Шишкин Р.Г. Некоторые результаты исследования поселения черняховской культуры Великая Бугаевка-1 // *Vita Antiqua*. — № 7–8. — К., 2009. — С. 201–226.
- Петраускас О.В., Коваль О.А. Слов'янські глинобитні печі останньої чверті I тис. н. е. поселення Обухів-2 (техніко-технологічні особливості побудови та експлуатації) // *Археологія*. — 2012. — № 4. — С. 110–121.
- Петраускас О.В., Милан Т.Р., Осаульчук О.М. Дослідження унікальної археологічної пам'ятки в Комарові у 2012 р. // *АДУ 2012 р.* — Київ; Луцьк, 2013. — С. 378.
- Приходнюк О.М. Пенъковская культура. — Воронеж: ВГУ, 1998. — 163 с.
- Русанова И.П. Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом. — М.: Наука, 1973. — 100 с. (САИ. — Е1-25).
- Русанова И.П. Славянские древности VI–VII вв. (пражская культура). — М.: Наука, 1976. — 216 с.
- Смішко М.Ю. Звіт про дослідження поселення III–IV ст. з скляною майстернею біля с. Комарове Чернівецької обл. в 1962 р. / *НА ІА НАН України*. — 1962/61.
- Смішко М.Ю. Поселение III–IV вв. н. э. со следами стекольного производства у с. Комаров, Черновицкой обл. // *Материалы и исследования по археологии Прикарпатья и Вольни*. — Львов, 1964. — 5. — С. 67–80.
- Сымонович Э.А. Погребение V–VI вв. у с. Данилова Балка // *КСИИМК*. — 1952. — Вып. 48. — С. 62–70.

- Сымонович Э.А. Стекланные кубки из Журавки // КСИА. — 1964. — Вып. 102. — С. 8—12.
- Сымонович Э.А. Коблевский и Ранжевский могильники около г. Одессы // Могильники черняховской культуры. — М., 1979. — С. 93—111.
- Терпиловский Р.В. Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э. — Lublin: Wyd-wo Un-tu M. Curie-Skłodowskiej, 2004. — 232 с.
- Томашевский А.П., Гавритухин И.О. Славянское поселение Тетеревка-I: Препр. — К., 1992. — 92 с.
- Филипчук М. Слов'янські поселення VIII—X ст. в Українському Прикарпатті. — Львів: Астролябія, 2012. — 312 с.
- Шовкопляс А.М., Гавритухин И.О. Комплексы пражской культуры с Оболони и некоторые проблемы изучения памятников типа Корчак // КСИА. — 1993. — Вып. 208. — С. 52—62.
- Barkoczi L. Pannonische Glasfunde in Ungarn. — Budapest: Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 1988. — 223 s.
- Petrauskas O.V. Komariv — ein Werkstattzentrum barbarischen Europas aus spätrömischer Zeit (Forschungsgeschichte, einige Ergebnisse und mögliche Perspektiven) // Ephemeris Napocensis. — 2014. — XXIV. — S. 87—116.

O.V. Petrauskas, O.A. Koval

DWELLING WITH EARLY SLAVIC ELEMENTS ON THE CHERNYAKHIV CULTURE SETTLEMENT NEAR KOMARIV

This article contains information about the dwelling, which investigated on the Komariv settlement in 2013. It is a pit-house with stone pile oven in one corner of it (Fig. 1—3). The house contained the finds fragments of wheel- and hand-made pottery, amphorae, glassware and others. (Fig. 4—7). The construction of pit-house and composition of the finds makes it possible dates to the end of the 4st — beginning of the 5th century AD. Archaeological context, character of construction and finds allow the object to intermediate type between Chernyakhiv and Prague culture sites in the Dniester basin (sites such Cherepyn—Teremtsi). Features of this object lies in the fact that it combines outstanding characteristics of Prague (rectangular pit-houses Kamianka with the stove) and Chernyakhiv culture (pottery, amphorae, glassware). Materials from other sites in Dniester basin (Cherepyn, Teremtsi, Sokil) indicate that the stone pile oven has its origins in Roman times (the 3rd / 4st centuries AD). Current data indicate that the Dniester is the area where most reasonably and consistently, there is formation of complex Prague culture. However, the presence of several geographically distant centers of early formation of one ethnocultural community completely excluded and it is allowed in the process of formation.

K e y w o r d s: Komariv, pit-house, stone pile oven, Chernyakhiv culture, Prague culture, Cherepyn—Teremtsi type.

Одержано 30.04.2016

УДК: 904.2/3(477-25)“652”

Г.Ю. Івакін, В.І. Баранов, В.Т. Івакін, А.М. Оленич

НОВІ МАТЕРІАЛИ РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ЧАСУ З ТЕРИТОРІЇ КИЄВОПОДОЛУ: ПОПЕРЕДНЄ ПОВІДОМЛЕННЯ

Стаття присвячена новому об'єкту старожитностей празько-корчацького типу, виявленому в ході науково-рятивних досліджень ІА НАН України на вул. Кирилівська, 37 (м. Київ). Дана характеристика виявлених об'єктів і керамічних знахідок. Зроблено спробу характеристики виявленого об'єкту в контексті вже відомих пам'яток вказаного типу на території м. Києва.

К л ю ч о в і с л о в а: культура прага (корчак), стратиграфічні горизонти, керамічний комплекс.

Археологічні дослідження Києва з кожним роком відкривають для нас нові сторінки його історії. Так, в останні роки у результаті охоронних розкопок Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України (ААЕ) виявлена ціла низка нових пам'яток давньоруського та пізньосередньовічного часів, постійно накопичується археологічний матеріал на раніше відомих пам'ятках. Іноді трапляються знахідки і ранішого часу. До останніх ми можемо зарахувати виявлення ранньослов'янського (празько-корчацького) горизонту на території Київського Подолу.

У 2016 р. ААЕ проводила науково-рятивні роботи біля підніжжя гори Юрковиці, за адресою вул. Кирилівська, 37 у Подільському районі м. Києва.

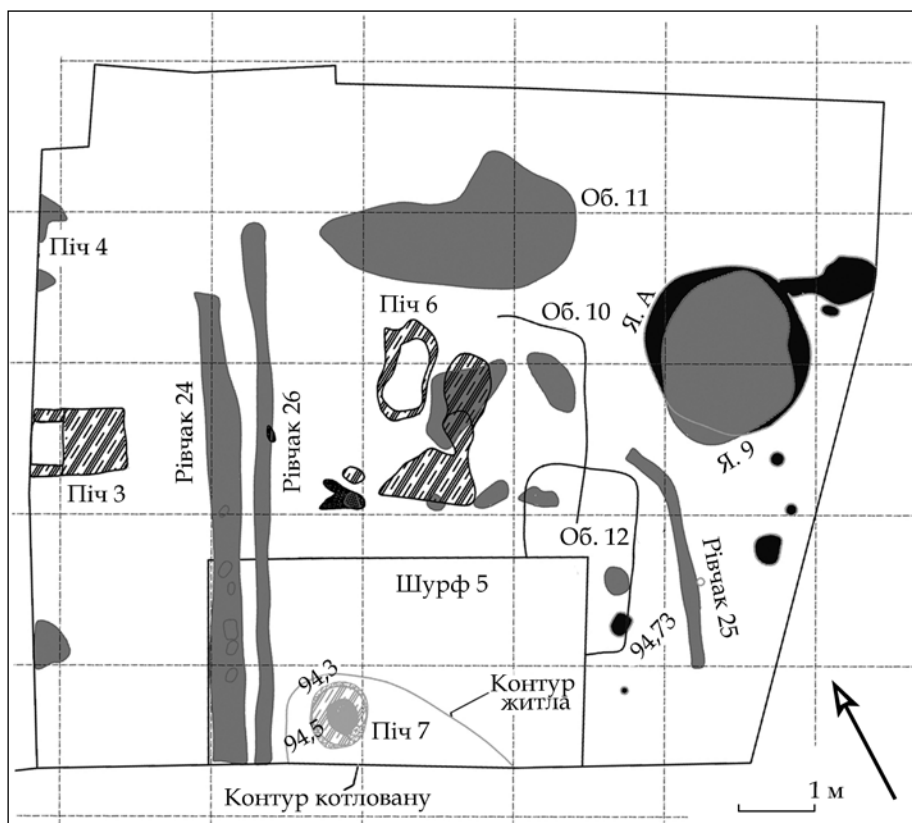
На ділянці по осі північний захід — південний схід (вздовж схилу Юрковиці) було розбито два розкопи, загальною площею близько 400 м². Під час досліджень було виявлено низку різночасових об'єктів та нашарувань. Верхній горизонт був представлений потужним шаром XVII—XVIII ст. з різноманітними археологічними об'єктами, в тому числі залишками цегляного будинку з масивною піччю, декорованою кахлею. Не менш виразними були давньоруські горизонти (XI—XIII ст.), під час досліджень яких були зафіксовані залишки ремісницьких садиб, колії проїжджої частини давньоруської дороги, рівчаків від парканів та в'їзд-ворота на територію садиби.

Але справжньою несподіванкою стало виявлення на першому (надматериковому) горизонті розкопу 2 матеріалів ранньослов'янського часу.

Розкоп 2, загальною площею 100 м² та глибиною близько 6 м був розташований у південно-східній частині ділянки та орієнтований кутами по сторонах світу (рис. 1). Безпосередньо над материком за-

Рис. 1. Загальний план розкопу 2 по вул. Кирилівській 37

Fig. 1. General plan of excavation 2 at Kyrylivska st., 37

лягав шар алювіального супіску з фрагментами ранньослов'янського ліпного посуду, потужністю близько 0,15 м, в якому були зафіксовані контури напівземлянки та невеликої ямки (рис. 2; 3). Шар був перекритий двома стерильними прошарками алювіального супіску, загальною потужністю близько 0,1 м, які залягали нижче потужного «перекопу» об'єкту кінця XVII ст. (рис. 4; 5).

Напівземлянка, вірогідно підквадратної форми, була зафіксована в південно-західній частині розкопу 2 та була орієнтована по лінії північний захід – південний схід (рис. 2; 3). У межі розкопу увійшов тільки північно-західний кут споруди. Зафіксована довжина північно-західної стіни – 1,1 м, південно-західної – 2,3 м. Глибина об'єкту варіюється у межах – 0,20–0,25 м. Стінки котловану рівні, майже вертикальні, долівка нерівна, добре утрамбована (рис. 4).

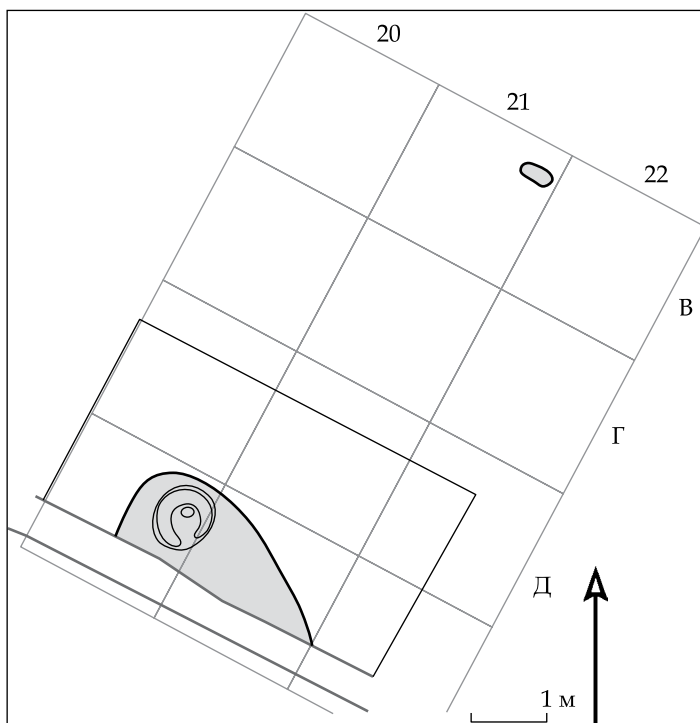

Рис. 2. Загальний план об'єктів ранньослов'янського горизонту
Fig. 2. General plan of features of the Early Slavs period

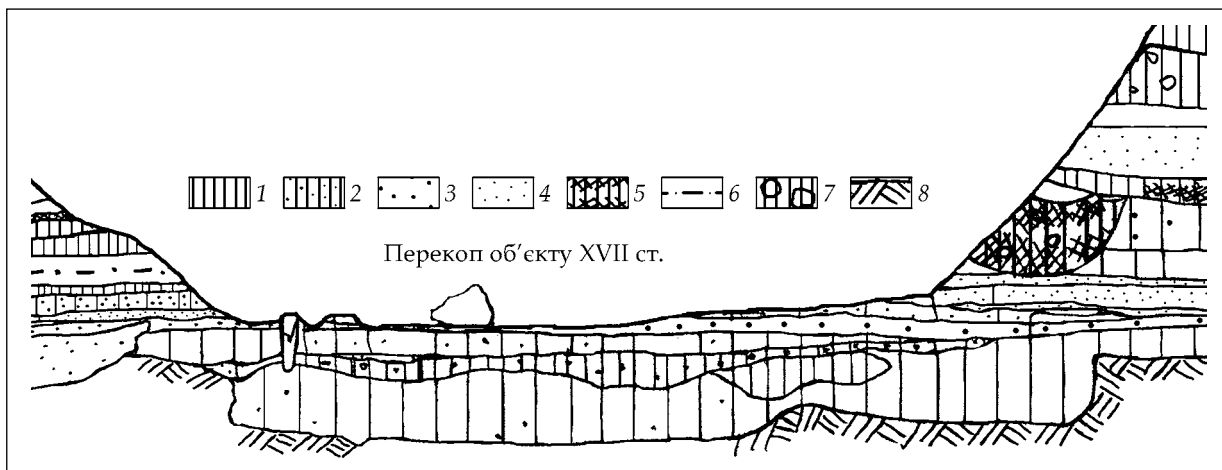

Рис. 4. Стратиграфічна ситуація на ділянці виявлення напівземлянки. Умовні позначення: 1 — сірий супісок; 2 — слабогумусований темно-сірий супісок; 3 — сірий пісок; 4 — світло-сірий пісок; 5 — гумус з фрагментами вугілля (горілий); 6 — зелена глина; 7 — темно-сірий супісок із включеннями зеленої глини; 8 — материк (зелена спандилова глина)

Fig. 4. Stratigraphic situation in the area of the pit-house. Legend: 1 — gray sandy loam; 2 — slightly humic gray sandy loam; 3 — gray sand; 4 — light gray sand; 5 — humus with coal fragments (burn); 6 — green clay; 7 — dark grey sandy loam with green clay includes; 8 — subsoil (green clay)

Заповнення напівземлянки неоднорідне. У верхній її частині залягав прошарок добре спресованої сірої делювіальної глини, потужністю до 0,1 м, яка, вірогідно, затекла в яму, що залишилась від житла після того, як воно було закинуте. Нижче глиняного прошарку був розташований слабогумусований темно-сірий супісок, потужністю близько 0,12 м. У заповненні не було виявлено жодного археологічного матеріалу, окрім решток кісток тварин, які майже повністю струхли.

У куті напівземлянки виявлено масивну глинобитно-кам'яну піч, споруджену на піщаній підсипці (рис. 6). Розміри печі складають 0,6 × 0,55 м, її висота — 0,46 м. Зафіксований черінь печі розмірами 0,34 × 0,26 м. Піч сформовано без допомоги дерев'яного каркасу з синьо-зеленої спандилової материкової глини. У топковій частині печі зафіксовано кілька невеликих фрагментів пісковика та червоного граніту, які слугували для армування стінок печі і збільшення її тепловіддачі. У заповненні топкової частини печі виявлено також два розвали ліпних горщиків та близько 38 фрагментів кераміки (рис. 7; 8).

Перший розвал належав типово празькому «стрункому» горщику з високо поставленим вираженим плечиком, що різко переходить до шийки. Вінце оформлене у вигляді слабковираженого відхилу на зовні, край «закруглено» загладжений (рис. 7, 1; 8, 1). Дно горщика рівне, містить сліди підсипки непластичного матеріалу. На зовнішній стінці добре помітні ознаки вертикального загладжування посудини. Тісто горщика має жовто-червоний («цегельний») колір, жирність розчину погашена за рахунок домішок середньозернистої жорстви та невеликої кількості піску. Випал нерівномірний та неякісний — черепок досить крихкий, зовні вкритий темно-сірими плямами. У глиняному розчині добре помітні домішки вигорілої органіки. Для перевірки складу тіста було здійснено мікрошліф стінки (рис. 7, 1а, 1б). В якості глиняної маси для посудини використовувалась «червонопальна» глина з високим вмістом уламків рудних мінералів.

Рис. 3. Напівземлянка.
Фото на рівні виявлення

Fig. 3. Dug-out. Photo
on a level of discovery

Рис. 5. Стратиграфічна
ситуація на ділянці ви-
явлення напівземлянки

Fig. 5. Stratigraphic situa-
tion in the area of dug-out
investigation

Рис. 6. Піч

Fig. 6. Oven

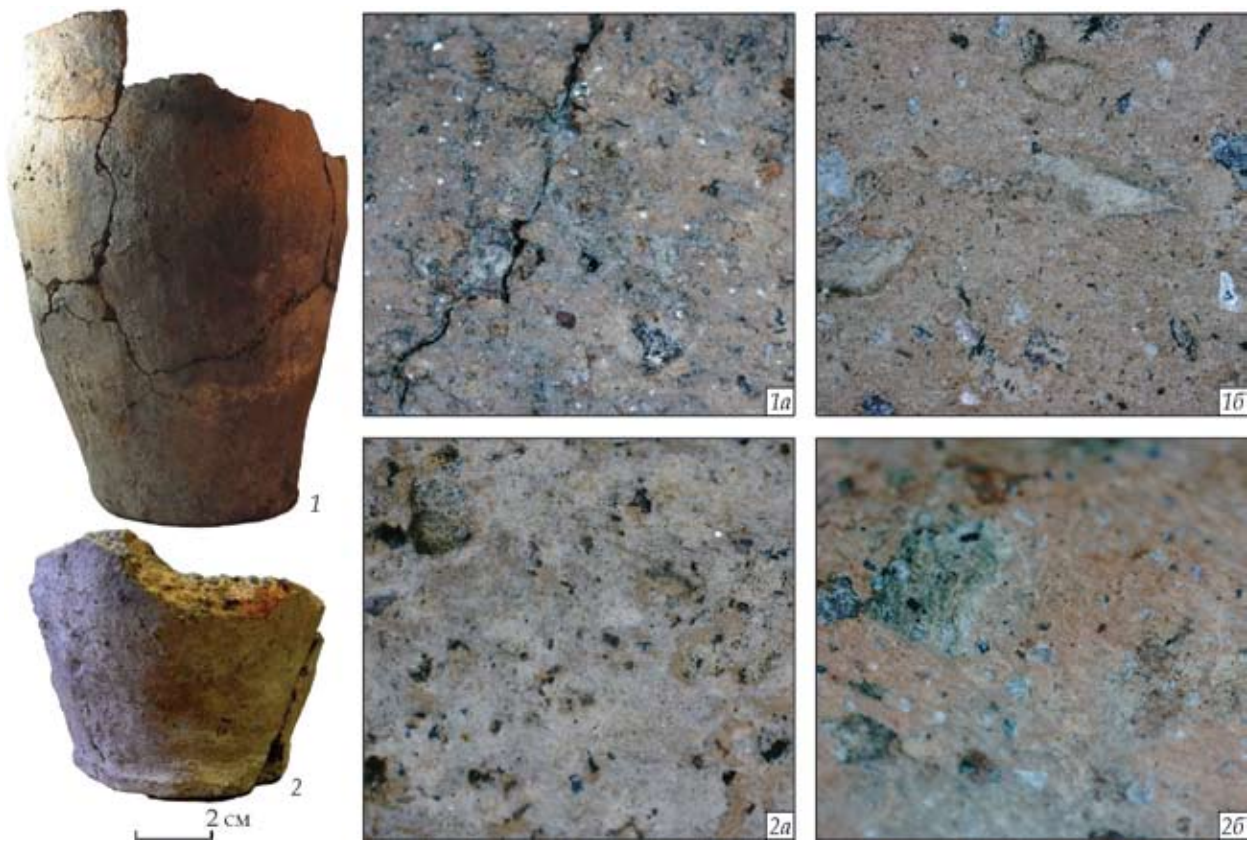

Рис. 7. Кераміка з заповнення топкової частини печі, фото: 1 – горщик 1; 2 – горщик 2 (склад тіста: а – зовнішня поверхня; б – шліф внутрішньої частини)

Fig. 7. Pottery from the oven, photo: 1 – pot 1; 2 – pot 2 (structure of the clay: a – outer surface; б – inside face)

Рис. 9. Ямка

Fig. 9. Pit

Слід зауважити, що близькі мінеральні характеристики має глина, з якої виконано піч. Загалом такі глини характерні для правобережної частини Київської області [Неметалічні ..., 2006, с. 347], також в тісті помічено наявність краплинок слюди.

Посудина близька до слов'янських посудин типу 1Б, виділених В.Д. Бараном за матеріалами поселення в с. Рашків Хотинського р-ну Чернівецької обл. Найбільш вірогідне датування такого типу посудин *кінець VI – початок VII ст. н. е.* [Баран, 1988, с. 11]. За типологією І.П. Русанової, посудина найбільш подібна до типу В та типом профілю 5 – горщики з короткою шийкою і відігнутим на зовні вінцем [Русанова, 1976, с. 15]. За матеріалами отриманими на Зимнівському городищі, найближчими до даної посудини є горщики другого типу за В.В. Ауліхом [Ауліх, 1972, с. 34].

Від другого горщика збереглась тільки нижня частина (рис. 7, 2; 8, 2), яка за загальними характеристиками в цілому співпадає з першим. Дно посудини зі слідами підсіпки. Тісто жовто-червоного кольору з домішками жорстви та піску (рис. 7, 2а, 2б). Більша частина поверхні зразка вкрита темно-сірою горілою патиною, що свідчить про його активне використання для приготування їжі. На жаль, його неповна збереженість не дає можливості для точної інтерпретації. Показовим є хіба що нерівне широке дно з вдавленням в середину. Пропорції дна також дозволяють віднести його до групи В за І.П. Русановою [Русанова, 1976, с. 15].

Вінця інших посудин виявлених в печі (рис. 7, 5) також відносяться до групи В та профілю 5 за типологією І.П. Русанової [Русанова, 1976, с. 15].

На відстані п'яти метрів на північний схід від кута споруди було зафіксовано невелику ямку (0,52 × 0,29 м) 0,22 м завглибшки (рис. 9). Яма була заповнена світло-сірим супіском, в якому були виявлені кілька фрагментів ліпних стінок та кістки тварин. Дрібні фрагменти ліпної кераміки також фіксувались у заповненні об'єктів найдавнішого давньоруського горизонту, а у невеликій кількості – по всій площі давньоруського культурного шару.

Відкриття на вул. Кирилівській, 37 об'єктів ранньослов'янського часу свідчить про існування тут поселення. Останнє, вочевидь, виникло на досить вузькій смузі землі на надзаплавній терасі між затокою річки Почайни та підніжжям гори Юрковиці, в той момент, коли рівень намитого піску дозволяв освоїти дану територію.

Спробуємо визначити місце знахідки в контексті інших пам'яток знайдених на території столиці. Слов'янські старожитності цікавили дослідників Києва досить давно: їх систематизацією та аналізом у різні часи займалися В.Б. Антонович [Антонович, 1895], М.К. Каргер [Каргер, 1958, с. 92–97], Г.Ф. Корзухіна [Корзухіна, 1996, с. 352–435], М.Ю. Брайчевський [Брайчевський, 1963, с. 73–79], П.П. Толочко [Толочко, 1970, с. 42–55],

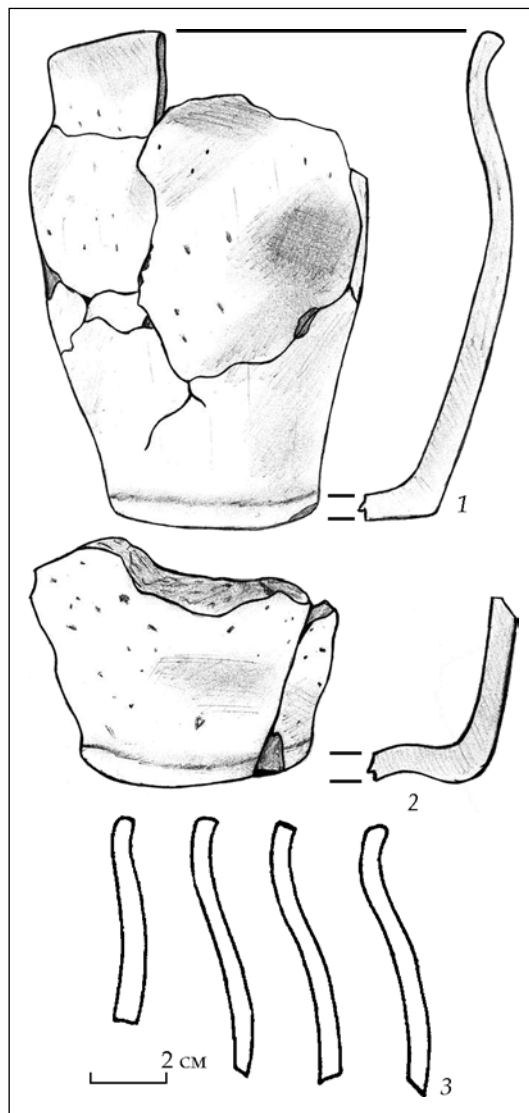

Рис. 8. Кераміка з заповнення топкової частини печі, прорисовка: 1 – горщик 1; 2 – горщик 2

Fig. 8. Pottery from the oven, drawing: 1 – pot 1; 2 – pot 2

О.В. Комар [Комар, 2012, с. 312—315] та багато інших. Втім, необхідно зазначити, що не дивлячись на майже двохсотлітнє археологічне вивчення міста, слов'янських пам'яток третьої чверті I тис. н. е. на сьогодні відомо не багато.

Перше празьке поселення на території Києва було виявлено під час археологічних розкопок на березі літописної р. Почайни (Оболонь) у 1965—1974 рр. [Башкатов, 2004, с. 39—48]. Саме тут було повністю досліджене (на площі 25 тис. м²) величезне поселення зарубинецької культури та пізньозарубинецького часу Луг IV. У його північній частині було відкрито три житла і декілька господарських ям празької (корчацької) культури [Шовкопляс, Гавритухін, 2003, с. 74—79]. Аналіз керамічних комплексів дозволив І.О. Гавритухину датувати одне житло та яму часом кінцем IV — першою половиною V ст. (фаза 1/0), ще два житла, на думку дослідника, представляють фазу 2, яка датується кінцем V — початком VI ст. н. е. [Шовкопляс, Гавритухін, 1993, с. 61].

У 1971 р. у західній частині майданчика Старокиївського городища було відкрито празьке житло з добре збереженою пічкою, наповненою керамічним посудом V — першої половини VI ст. [Килиєвич, 1982, с. 28; рис. 12; 13]. Рання фаза поселення опосередковано підтверджується і знахідками двох браслетів с насічками на кінцях [Комар, 2012, с. 312].

Решта старожитностей V—VII ст, які ми можемо опосередковано віднести до функціонування празьких поселень, не прив'язані до конкретних об'єктів та мають характер випадкових знахідок. Виключенням постає низка знахідок слов'янського часу, яка концентрується у північно-західній окраїні Подолу в районі Юрківського ручая та вул. Кирилівської. Компактність даної групи дала підстави М.А. Сагайдаку припустити локалізацію у цій частині слов'янських поселень, що виникли на окремих ділянках підвищеного рельєфу [Сагайдак, 1991, с. 9—10]. Можливо, виявлене у 2016 р. поселення входило як раз і належить до одного з таких осередків, який в свою чергу входив до складу «гнізда» пам'яток празької культури, котрі розміщувались вздовж правих приток Дніпра.

Антонович В.Б. *Археологическая карта Киевской губернии.* — М., 1895. — 4, 139, 20 с.

Ауліх В.В. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині. — К.: Наук. думка, 1972. — 124 с.

Баран В.Д. *Празская культура Поднестровья* (по материалам поселений у с. Рашков). — К.: Наук. думка, 1988. — 160 с.

Башкатов Ю.Ю. Особливості житло будівництва та господарчої діяльності мешканців запланованого поселення Луг IV (Оболонь) // *Археологія давніх слов'ян.* — К., 2004. — С. 39—48.

Брайчевський М.Ю. Коли і як виник Київ. — К.: АН УРСР, 1963. — 161 с.

Каргер М.К. *Древний Киев.* — М.; Л.: АН СССР, 1958. — Т. 1. — 579 с.

Килиєвич С.Р. *Детинец Киева IX — первой половины XIII веков.* — К.: Наук. думка, 1982. — 170 с.

Комар А.В. *Киев и Правобережное Поднепровье* // *Русь в IX—X веках. Археологическая панорама.* — СПб, 2012. — С. 301—379.

Корзухина Г.Ф. *Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников* // МАИЭТ. — 1996. — Вып. V. — С. 352—435.

Неметалічні корисні копалини України: Підручник / В.А. Михайлов, Г.Ф. Виноградов, М.В. Курило, Л.С. Михайлова, В.В. Шунько. — Київ; Львів, 2006. — 219 с.

Русанова И.П. *Славянские древности VI—VII вв. (празская культура).* — М.: Наука, 1976. — 216 с.

Сагайдак М.А. *Давньокіївський Поділ. Проблеми топографії, стратиграфії, хронології.* — К.: Наук. думка, 1991. — 165 с.

Толочко П.П. *Історична топографія стародавнього Києва.* — К.: Наук. думка, 1970. — 219 с.

Шовкопляс А.М., Гавриутхін І.О. Комплексы пражской культуры с Оболены и некоторые проблемы изучения памятников типа Корчак // КСИА. — 1993. — Вып. 208. — С. 52—62.

Шовкопляс Г.М., Гавриутхін І.Г. Перше поселення пражської культури в Києві // Музей та його колекції. — К., 2003. — С. 74—79.

Г.Ю. Івакін, В.І. Баранов, В.Г. Івакін, А.М. Оленич

NEW RESOURCES OF THE EARLY SLAVS PERIOD FROM THE KYIV'S PODIL: PRELIMINARY REPORT

In 2016 during the archaeological investigations in Kyiv Podil (Kyrylivska st., 37) the small pit of the Early Slavs period (the 6st—7th centuries) was discovered and partially excavated. The pit shows the nearly square shape and vertical walls. In the northern corner of the pit the mud-stone oven (0,6 × 0,55 × 0,46 m) on a sandy fill was found. Two broken pot were discovered in the oven. Both pots belong to Prague-Korchak culture — the Early Slavs period. These finds prove the existence of the Early Slavs settlement. Probably, the settlement is situated on the fluvial terraces between the Pochayna River and base of Yurkovitsa hill.

Keywords: Prague culture, stratigraphic horizons, ceramic complex, rescue archaeological research.

Одержано 16.11.2016

УДК: 904.25(477.54)“652”

В.В. Колода

ФІБУЛИ «АНТСЬКИХ» ЧАСІВ НА ГОРОДИЩІ КОРОПОВІ ХУТОРИ

Стаття присвячена введенню до наукового обігу та аналізу фібул третьої чверті I тис. н. е., що знайдені на городищі Коропові Хутори (Зміївський р-н Харківської обл.). Підкреслюється значення цих артефактів в датуванні одного з етапів розвитку вказаної археологічної пам'ятки. Визначається їх місце в загальній еволюції зооморфних і багатоголових антропоморфних фібул другої половини I тис. н. е.

К л ю ч о в і с л о в а: анти, городище Коропові Хутори, східні слов'яни, пенківська археологічна культура, фібула.

Ранньосередньовічний археологічний комплекс Коропові Хутори, що складається з городища площею 1,5 га та значного селища (близько 30 га), розташований на високому правому березі Сіверського Дінця між селами Гайдари та Коропові Хутори у Зміївському районі Харківської області. Історія його вивчення та основні висновки неодноразово висвітлювалися в науковій літературі (див.: [Колода, Горбаненко, 2010, с. 19–22; 2012, с. 119; Горбаненко, Колода, 2013, с. 24–26]). Останні планові дослідницькі роботи тут велися у 2010 р., але дана пам'ятка, як частина національного природного парку «Сухомомольшанські ліси», є екскурсійним об'єктом і відвідується як приватними особами, так і організованими групами. Пам'ятка, і зокрема городище, є відображенням кількох культурно-історичних епох від ранньої залізної доби й до часів заселення Слобожанщини.

Одним з найменш представлених періодів його заселення є часи існування тут населення пенківської археологічної культури, яка до цього часу була репрезентована на пам'ятці лише окремими уламками ліпного посуду із характерними біконічними профілями. Це дозволяло припустити існування невеликої групи даного населення на пам'ятці, які не залишили по собі ані культурного шару, ані якихось чітко виділених комплексів. За таких обставин хронологія перебування пенківського населення на пам'ятці визначалася в межах існування більшості пам'яток самої культури в даному регіоні: VI — початок VII ст. [Колода, 2008, с. 75]. В останній час, на городищі виявлено п'ять фібул «антського» кола, які дозволяють уточнити хронологію, а також

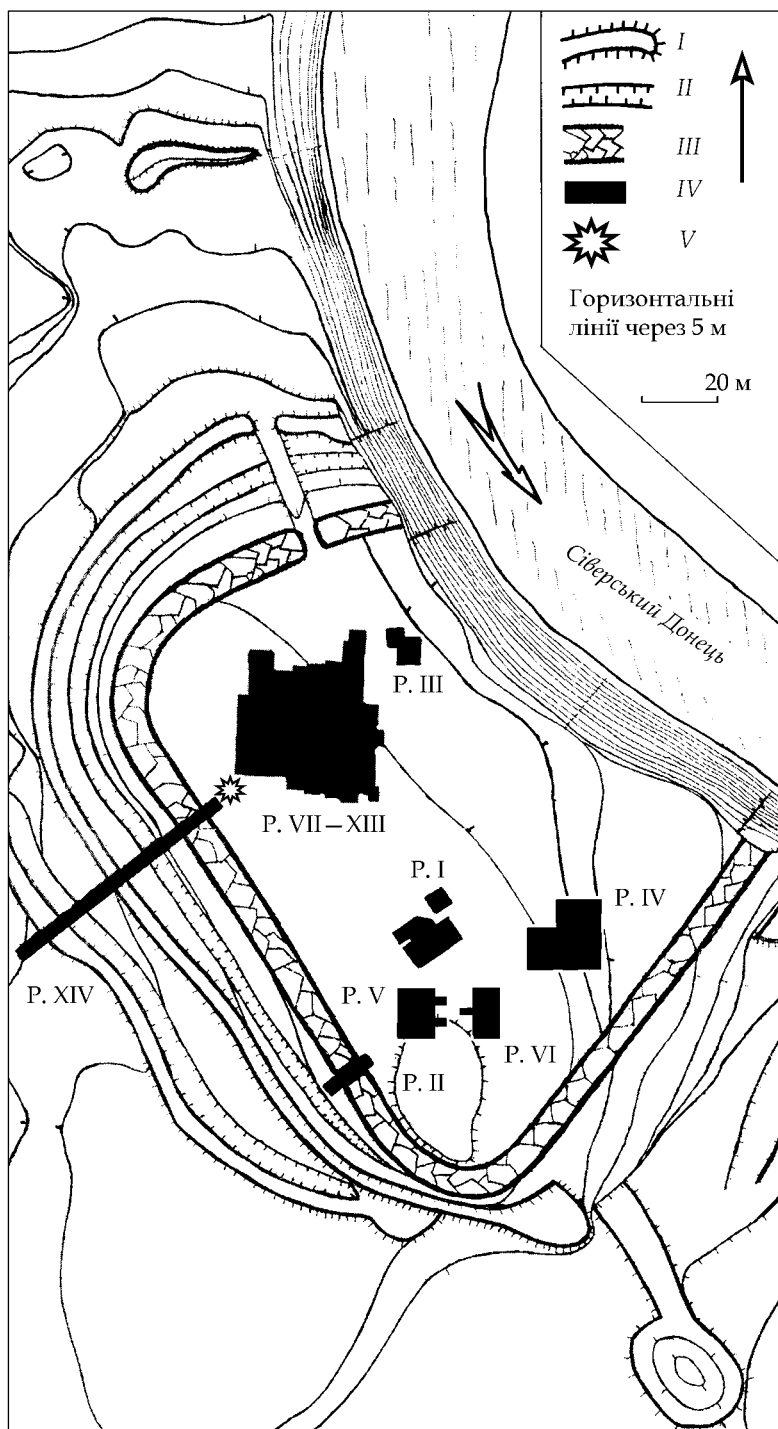

Рис. 1. План городища Коропів Хутори. Умовні позначення: I — вал; II — рів; III — цитадель; IV — розкопи; V — місце виявлення «землеробського» скарбу

Fig. 1. Plan of Koropiv Khutory hillfort. Legend: I — embankment; II — earth trench; III — citadel; IV — excavated pits; V — whereabouts of agricultural treasure

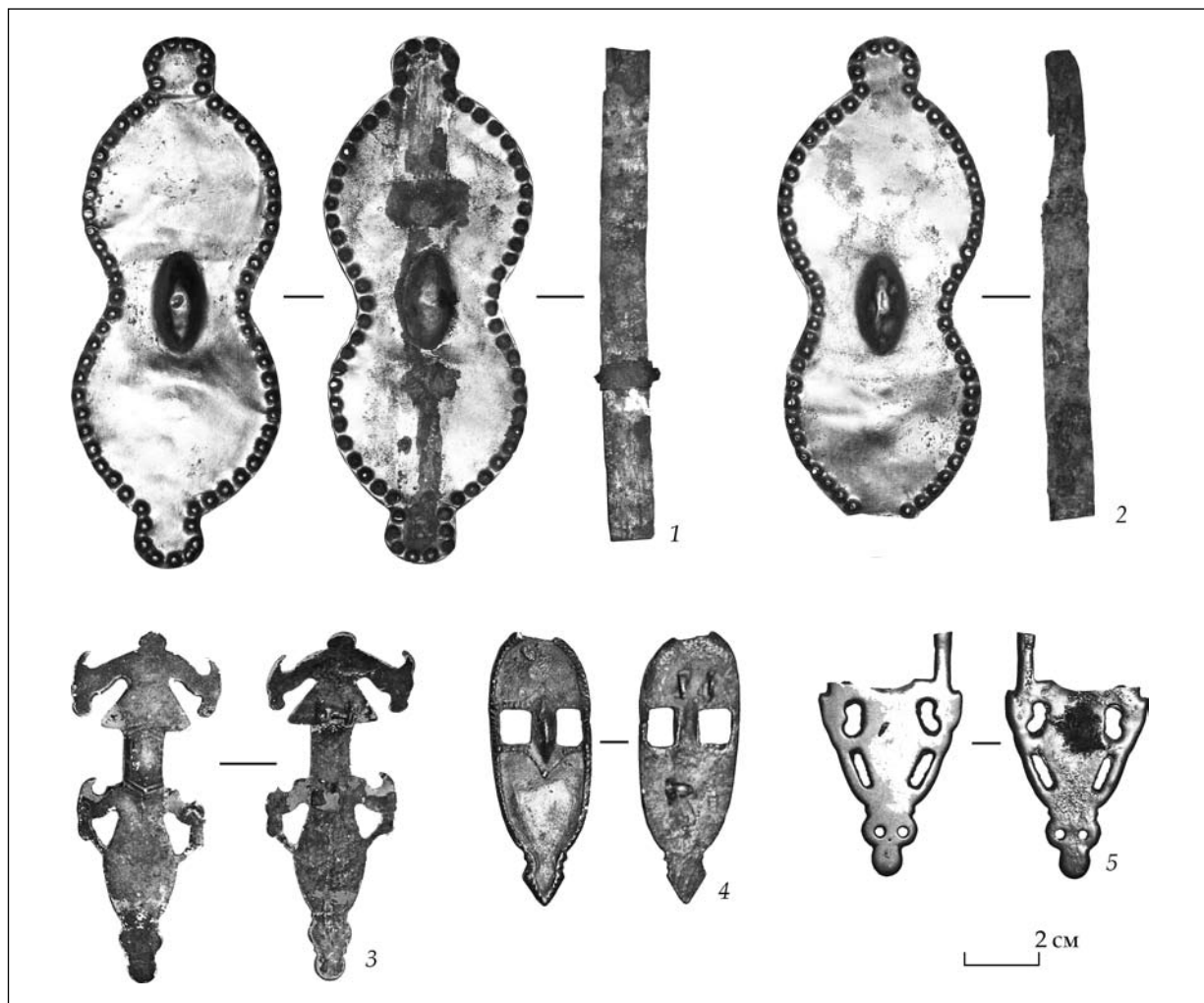
ввести в науковий обіг нові артефакти третьої чверті I тис., чому присвячена дана робота.

Фібули виявлені в північній частині городища (рис. 1). Серед них присутні три срібні (рис. 2, 1, 2, 5) та дві бронзові (рис. 2, 3, 4).

Дві з них створені із тонкого (0,04 см) срібного листа (рис. 2, 1, 2; 3, 1, 2). Вони входили до складу невеликого скарбу¹, що за складом (браслет, скроневі привіски, гривна та намистини) відноситься до другої групи дніпровських скарбів за О.О. Щегловою [Щеглова, 1990, с. 172–173, 176–177; рис. 9–13]. Дані фібули відносяться до антропоморфних штампово-кованих [Приходнюк, 2000, с. 61; рис. 6], а за сучасною типологією — до двоплатівчатих фібул типу III.1 [Родинкова, 2006а, с. 54]. З ними їх зближує: форма, великий розмір — 14,0 та 13,2 см², декор у вигляді штучно видавлених перлин по краю листа та видовженої опуклості по центру. Найбільш близькими аналогіями нашим виробам є фібули з Харівського скарбу та з Канівського повіту [Родинкова, 2006а, рис. 4, 4, 5; 5, 1–3]. Коропчанські вироби супроводжувалися видовженими металевими стрічками, створеними (виходячи з кольору металу самих стрічок та патини на зворотному боці прикрас — рис. 2, 1, 2) зі срібно-мідного сплаву. Ці стрічки-платівки були частиною механізму кріплення цих прикрас. Їх розміри: 13,2 × 1,2 та 12,5 × 1,2 см при товщині

1 Зараз цей комплекс готується до друку.

2 Остання пошкоджена, а в цілому вигляді пластини були, скоріш за все, тотожні.

листа в 0,06 см (рис. 2, 1; 2; 3, 1а, 2а). На найбільш цілій платівці збереглися рештки залізного крепежу зі штифтом (рис. 2, 1; 3, 1а).

Три фібули знайдені окремо одна від одної; дві з них — бронзові (рис. 2, 3, 4), одна — срібна (рис. 2, 5). Всі вони виготовлені за допомогою лиття.

Одна з бронзових (рис. 2, 3; 4, 1), довжиною 9,3 см, відноситься до ажурних багатоголових прикрас [Приходнюк, 2000, с. 57—59], а за сучасною типологією — до простих антропоморфних фібул — литих двоштиткових застібок типу І.1.А, що характеризуються значною варіативністю зображень звірів, птахів, змій та людей [Родинкова, 2006, с. 41—46]. Верхній щиток фібули містить антропоморфне зображення з підкресленою головою та нижньою частиною одягу, верхній і нижній щитки прикрашені симетричними парами зооморфних зображень (козлів?). Ніжка має вигляд рельєфної головки земноводного з позначенням очей та ніздрів циркульним орнаментом. На зворотному боці литого виробу збереглися ливарні шви, штифтове кріплення для голки та нижня частина приймача. Найближчими аналогіями їй є фібули зі склепу 38, шар 3, поховання 8 в Лучистому та із Волоського [Родинкова, 2006, рис. 1, 5, 7]. Але коропчанську знахідку від них відрізняє наявність перемичок між нижньою групою

Рис. 2. Фібули з городища Коропіві Хутори (фото)

Fig. 2. Fibulas from Koropiv Khutory hillfort (photos)

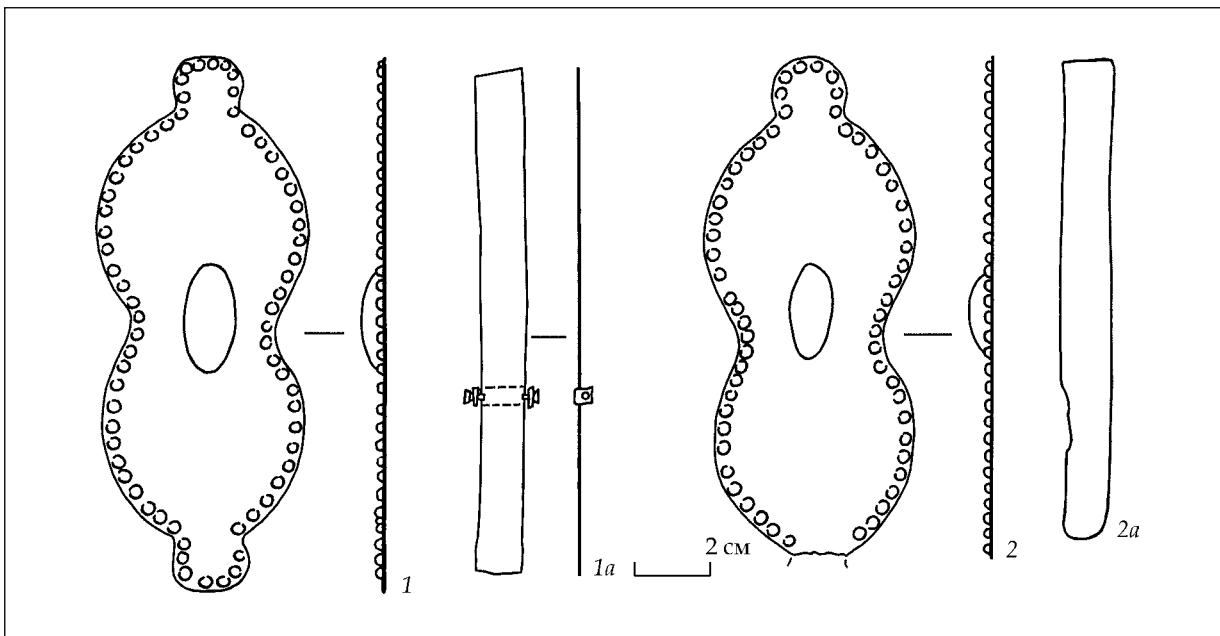

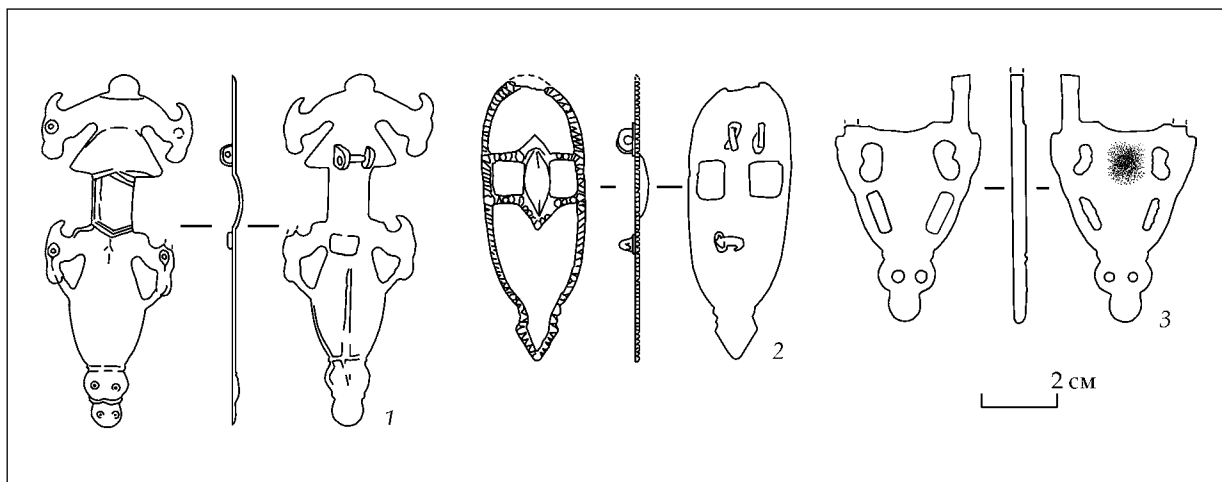
Рис. 3. Фібули з «антського скарбу»: 1, 2 – срібло; 1a, 2a – срібло, мідь, залізо

Fig. 3. Fibulas from «Antean treasure»: 1, 2 – silver; 1a, 2a – silver, copper, iron

зооморфних зображень і щитком, що зближає її вже зі складними антропо-зооморфними фібулами.

Ще одна лита бронзова фібула дійшла в дещо пошкодженому стані (обламана по краю верхнього щитка). Збережені розміри – 7,4 см (рис. 2, 4; 2, 4). Вона має загальний вигляд овалу, який складається з двох напівовальних щитків, з'єднаних трьома перемичками. Вона прикрашена рубчастим валиком по краю обох щитків та по крайніх перемичках, оздоблена видовженою опуклістю по центру (в місті з'єднання двох щитків). На зворотному боці збереглися петлі для штифтового кріплення голки та приймачик. Аналогій цьому виробу на півдні Східної Європи немає. Єдина відома аналогія в Східній Європі взагалі виявлена на Бірському могильнику (поховання 382), що розташовується на р. Біла (притока р. Кама) у Башкортостані [Родинкова, 2006а, рис. 6, 32]. Дві застібки подібні за загальною формою, що наближається до овалу, наявністю двох щитків, видом та місцем розташування орнаменту. Суттєва розбіжність двох порівнюваних фібул фіксується у розмірах (бірська майже вдвічі менша) та в наявності у нашої застібки ромбічного виступу на нижньому щитку. Остання обставина (ромбічний виступ прикрашений ребристим розділеним валиком) зближає корописанську фібулу із дніпровськими двоштинчатими фібулами типу III.2 [Родинкова, 2006а, с. 55–56; рис. 6, 1–31], а особливо із прикрасами з Пастирського городища [Приходнюк, 2000, рис. 5, 3, 5–8; 2005, рис. 44, 2, 3, 11; 5, 3, 11]. Певні морфологічні збіжності даної фібули з Коропових Хуторів простежуються із виробами з Південно-Західного Казахстану – поселення Алтинасар [Родинкова, 2006а, рис. 6, 33–34].

Ще одна срібна лита фібула збереглась частково: лише нижній щиток та одна зі з'єднувальних перемичок (рис. 2, 3; 4, 3). Уламок мав довжину 6,7 см, а в цілому вигляді предмет міг мати довжину близько 10 см. На зворотному боці прикраси простежено пляма темно-зеленого кольору (місце кріплення приймача голки?). Виріб відноситься до складних антропоморфних фібул типу II.1 або II.2 [Родинкова, 2006а, с. 50–54; рис. 2, 6–19; 3].

Найближчими аналогіями нашої знахідки є фібули з Пастирського городища, у яких ніжка оформлена у вигляді зооморфної голівки із парою отворів на місці очей [Приходнюк, 2005, рис. 36, 7; 37, 9; 38, 5; 39, 2; 42, 2; Родинкова, 2006а, с. 55–56; рис. 2, 16, 17; 3, 8, 9].

Територіально Коропіві Хутори розташовані на східному кордоні найбільш східного варіанту пеньківської культури — Дніпровське лісостепове Лівобережжя, що характеризується певною густотою заселення [Приходнюк, 1998, с. 61–62, 145–148; рис. 1; 2]. Однак, не зважаючи на це, такі прикраси як фібули третьої чверті I тис. зустрічаються тут взагалі нечасто [Приходнюк, 1998, рис. 62]. Стосовно тих типів, які представлені на пам'ятці, що розглядається в даній роботі, то тут вимальовується наступна картина. Фібула типу I.1.A (рис. 2, 3; 4, 1) відома лише в єдиному екземплярі — Трубчевський скарб [Родинкова, 2006, рис. 1, 6; 4, 7]. Більшість таких виробів тяжіють до Середнього Подніпров'я та Криму. Таким чином, наша знахідка вказаного типу — I.1.A — є найбільш східною серед відомих. Фібули типу II, до яких відноситься одна з короппчанських (рис. 2, 5; 4, 3), зустрічається хоча і частіше та теренах Дніпровського лісостепоного Лівобережжя аніж попередній тип, однак в більшості своїй також характерні для пам'яток Середнього Подніпров'я [Родинкова, 2006а, рис. 7]. Територіально найбільш близькими є знахідки фрагментованих виробів зі катакомбі 21 Старосалтівського могильника, з уроч. Таранцево під Тимченками та з Любівки [Родинкова, 2006а, рис. 2, 18; 3, 17, 31]. Фібули типу III.1 відомі як в Середньому Подніпров'ї так і в Дніпровському лісостеповому Лівобережжі; територіально найбільш близькими до наших знахідок (рис. 2, 1, 2; 3) є прикраси з хут. Зайцева [Родинкова, 2006а, рис. 8]. Ще одну короппчанську фібулу ми, умовно, віднесли до типу III.2 (рис. 2, 4; 4, 2). Даний тип відомий в переважній більшості на Середньому Подніпров'ї, по одній пам'ятці з такими фібулами відомо в Прутсько-Дністровському межиріччі, в Криму та в Дніпровському лісостеповому Лівобережжі [Родинкова, 2006а, рис. 8]. Найбільш близькою територіально (а не морфологічно) є знахідка з Ясинуватої, яка, до речі, також прикрашена ребристим розділеним валиком [Родинкова, 2006а, рис. 6, 5].

Виходячи з морфологічних ознак і запропонованих попередниками схем розвитку антропологоморфних та двоплатівчастих [Приходнюк, 2005, рис. 97; Родинкова, 2006, рис. 3; 2006а, рис. 1], спробуємо визначити хронологію та місце наших знахідок в еволюційній схемі розвитку даного виду прикрас.

Рис. 4. Випадкові знахідки фібул: 1, 2 — бронза; 3 — срібло

Fig. 4. Accidentally found fibulas: 1, 2 — bronze; 3 — silver

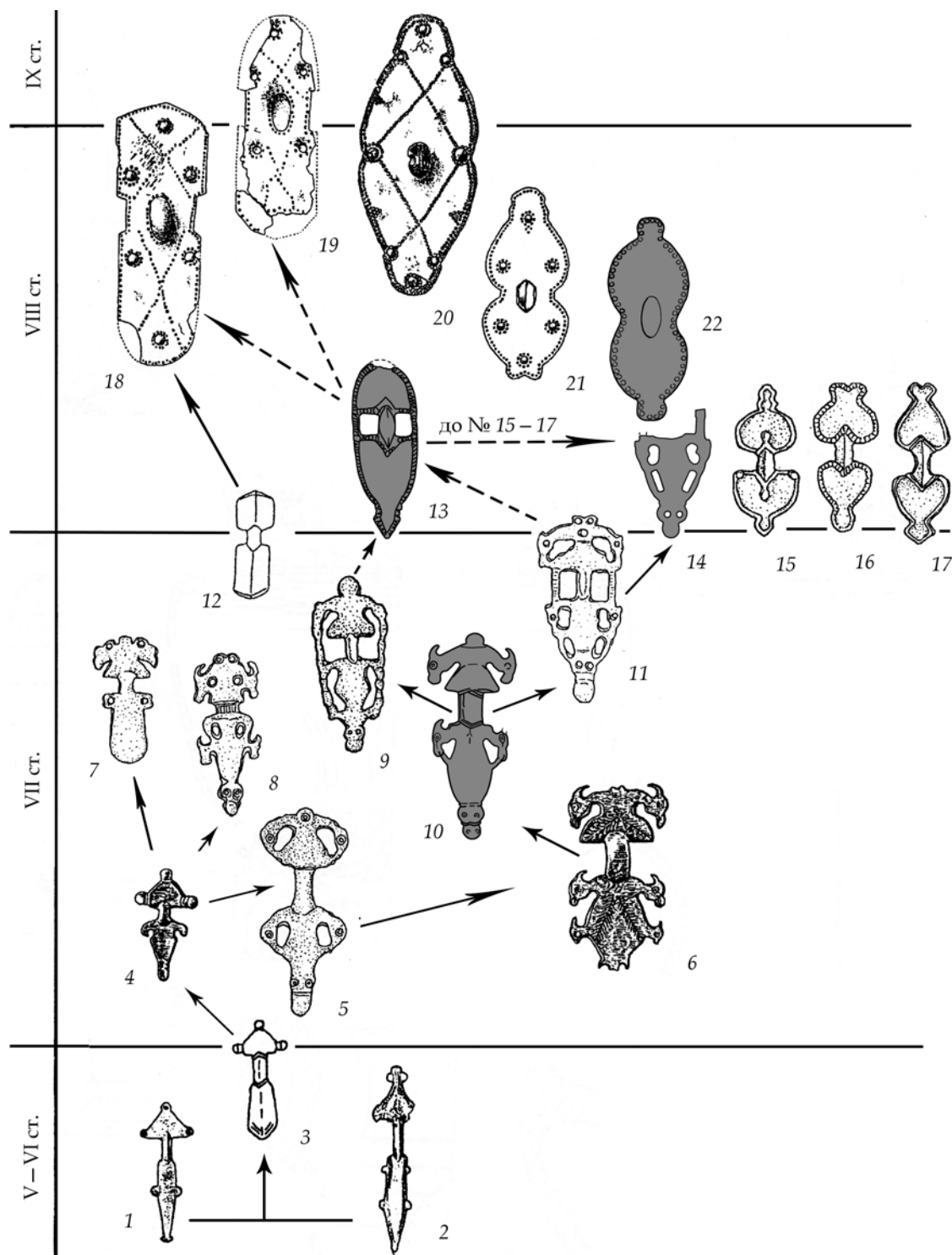

Рис. 5. Схема розвитку зооантропоморфних багатоголових ажурних фібул (на основі: [Приходнюк, 2005, рис. 97]): 1 – Смолін; 2 – Вішків; 3 – Теремці; 4–9, 11, 12, 15–17, 21 – Пастирське; 10, 13, 14, 22 – Коропів Хутори; 18 – Піщанка; 19 – Верхній Салтів; 20 – Івахники

Fig. 5. Development system of zoo-anthropomorphic many-headed openwork fibulas (based on: [Приходнюк, 2005, рис. 97]): 1 – Smolin; 2 – Vishkov; 3 – Teremtsi; 4–9, 11, 12, 15–17, 21 – Pastyrskye; 10, 13, 14, 22 – Koropovi Khutory; 18 – Pishchanka; 19 – Verhniy Saltiv; 20 – Ivakhnyk

Найранішою за більшістю ознак слід вважати фібулу типу І.1.А (рис. 2, 3; 4, 1). Виходячи з наявності в неї перемичок між нижньою групою зооморфних зображень і щитком, її, певною мірою, можна визнати перехідною формою між зазначеним вище типом і групою складних антропозооморфних фібулам (рис. 5, 10), що дозволяє нам визначити її хронологію в межах середини — третьої чверті VII ст. Уламок срібної фібули типу II (рис. 2, 5; 4, 3), виходячи з аналогії до більш спрощених форм означеної групи виробів [Родинкова, 2006а, рис. 1], пропонуємо віднести до кінця VII — середини VIII ст. (рис. 5, 14). Найбільш складною є хронологічна інтерпретація нашої бронзової двопластинчатої фібули, що прикрашена ребристим розділеним валиком по краю, і яку ми умовно віднесли до типу III.2 (рис. 2, 4; 4, 2). За більшістю морфологічних ознак вона займає проміжне місце між литими зооантропоморфними ажурними багатоголовими прикрасами [Приходнюк, 2000, с. 57] та двоплатівчатими (рис. 5, 13). З першою групою — тип II за В.Є. Родінковою (особливо їх спрощені модифікації) [Родинкова, 2006а, рис. 2; 3], їх пов'язує наявність ніжки на нижньому щитку, а також (не виключено) й голівки, про що опосередковано свідчить облом на верхньому щитку (рис. 4, 2). Дана фібула морфологічно пов'язана з двома варіантами типу III. З типом III.1, особливо із прикрасами із Піщанки та Верхнього Салтова [Приходнюк, 2000, рис. 7] вона схожа загальним силуетом щитків (рис. 5, 18, 19), а із типом III.2 — наявністю виступу-ніжки на щитку та орнаментуванням рубленим валиком (рис. 5, 15–17). Таким чином, дана коропчанська фібула за стилістичними ознаками може бути датована першою половиною VIII ст. Пара срібних фібул з Коропових Хуторів (рис. 2, 1, 2; 3), на підставі численних аналогій із скарбів другої хронологічної групи за О.О. Щегловою, — другою чвертю — серединою VIII ст.

Таким чином, нові надходження ранньосередньовічних фібул з городища Коропові Хутори, по перше, поповнюють фонд аналогічних знахідок, знайомлячи нас із новими проявами їх морфології, а з другого — переводять хронологію «антського» періоду на пам'ятці із загальних міркувань на новий, більш надійний ґрунт, визначаючи її в межах середини VII — середини VIII ст.

- Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі. — К.: ІА НАН України, 2013. — 236 с., 126 рис., 48 табл.
- Колода В.В. Археологический комплекс Коробовы Хутора: основные итоги исследования // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Междунар. науч. конфер., посвящённой 150-летию со дня рождения академика В.П. Бузескула (Харьков, 10–11 октября 2008 г.). — Харьков, 2008. — С. 75–76.
- Колода В.В., Горбаненко С.А. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне. — К.: ИА НАН Украины, 2010. — 216 с., 88 рис., 22 табл.
- Колода В.В., Горбаненко С.А. Земледелие на поселении Коробовы хутора в салтовское время // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2012. — Т. 9. Хазарское время. — С. 119–134.
- Приходнюк О.М. Фібули Пастирського городища // Археологія східноєвропейської степі. — Воронеж, 2000. — Вып. 14: Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья. — С. 48–73.
- Приходнюк О.М. Пастирське городище. — Київ; Чернівці: Зелена Буковина, 2005. — 244 с., 152 іл.
- Родинкова В.Е. К вопросу о типологическом развитии антропоморфных фибул (простые формы) // РА. — 2006. — № 3. — С. 41–51.
- Родинкова В.Е. К вопросу о типологическом развитии антропоморфных фибул (сложные и двупластинчатые формы) // РА. — 2006а. — № 4. — С. 50–63.
- Щеглова О.А. О двух группах «древностей антов» в среднем Поднепровье // МИАДЛ. — Курск, 1990. — С. 162–204.

V.V. Koloda

FIBULAS OF THE «ANTEAN» TIMES IN THE KOROPOLI KHUTORY HILLFORT

The article presents the introduction to the scientific review and analysis of the fibulas dated to the third quarter of the 1st century AD founded in Koropoli Khutory of Zmijiv region in Kharkiv oblast (fig. 1). Two fibulas made of beaten silver leaf (fig. 2, 1, 2; 3), the consistent part of the «Antean treasure» of the second chronological group, are dated to the second quarter – middle of the 8th century AD. Three fibulas were discovered accidentally and separately one from another (fig. 2, 3 – 5; 4). Two of them are bronze (fig. 2, 3, 4; 4, 1, 2) and the third one is silver (fig. 2, 5; 4, 3). The largest bronze fibula (fig. 2, 3; 4, 1) refers to the I.1.A type [Родинкова, 2006, с. 41 – 46] and is dated to the middle – third quarter of the 7th century AD. Another bronze fibula (fig. 2, 4; 4, 2) does not have any direct analogies in Eastern Europe. By its morphological characteristics, this fibula is a hybrid product with the traces of the II and III types; however, we referred it nominally to the III.2 type [Родинкова, 2006а, рис. 1 – 3; 6, 5]. The fragment of the silver fibula (fig. 2, 3; 4, 3) refers to the II.1 or II.2 type [Родинкова, 2006а, с. 50 – 54, рис. 2, 6 – 19; 3]. The place is offered to the found artefacts in the general development system of Eastern Europe fibulas in the article. In this work, some new fibulas from Koropoli Khutory hold a transitional position in the already known types and groups of analogous products (fig. 5). These fibulas helped to determine the chronological borders in the existence period of the Penkivka culture population – the middle of the 7th – the middle of the 8th centuries.

K e y w o r d s: Antes, Koropoli Khutory hillfort, East Slavs, Penkivka archaeological culture, fibula.

Одержано 10.10.2015

УДК: 904.25(477.43)“653”

О.Г. Погорілець, А.В. Панікарський,
Я.В. Володарець-Урбанович

РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНІ ЗНАХІДКИ З МЕДЖИБОЖА-РИБГОСПА *

У статті розглянуто прикраси доби раннього середньовіччя, виявлені в околицях Меджибожа. Це три фібули: маленька пальчаста неорнаментована, широкоплатівкова, цілнолита вузькоплатівкова, а також ліроподібна пряжка. Подібні вироби трапляються як на пам'ятках слов'янських культур раннього середньовіччя, так і серед скарбів першої хронологічної групи за О.О. Щегловою. Знахідки демонструють широкі культурні зв'язки слов'ян цього регіону в епоху раннього середньовіччя.

Ключові слова: прязька культура, раннє середньовіччя, VI–VIII ст., фібула, пряжка.

У 2010 р. було проведено розвідки на трипільських поселеннях в околицях смт. Меджибіж. Багатошарове поселення Меджибіж-Рибгосп розташоване на виступі першої надзаплавної тераси правого берега р. Бужок, обмеженого руслом річки та її заплавою. Пам'ятку відкрив О.Г. Погорілець у 1980-ті рр. Підйомний матеріал поширений вздовж краю тераси на площі близько 900 × 50 м, ближче до кінця виступу ширина смуги збільшується приблизно до 200 м (рис. 1).

Під час розвідки на південно-східному кінці мису знайдено фрагменти слов'янського ліпного посуду: стінки та два денця (рис. 2) [Овчинников, Погорілець, Панікарський, Пічкур, 2012] і металеві речі: три фібули (рис. 3, 1–3) і пряжка (рис. 3, 4) [Овчинников, Погорілець, Панікарський, 2011; Погорілець, Панікарський, 2012]. Знахідки зберігаються у фондах Державного історико-культурного заповідника «Межибіж».

1. Мала пальчаста фібула виготовлена зі сплаву на основі міді (бронза?). Фібула складається з напівокруглого щитка, короткої дужки та фігурної ніжки. Головний щиток первинно мав п'ять відростків-«пальців», один із них обламаний. Закінчення «пальців» мають округлу форму, в місцях з'єднання з головним щитком вони звужуються. Між двома пальцевими відростками не зняті ливарні шви. Ніжка витягнута, в основі її — пластина п'ятикутної форми, що закінчується

* Висловлюємо щирі вдячність В.Є. Родінковій, І.О. Гавритухіну, М.М. Казанському, М. Шульце-Дьорламм, О.В. Комару, Г. Сенте, М.О. Авраменко за консультації та зауваження, а також М.Є. Леваді за надану інформацію.

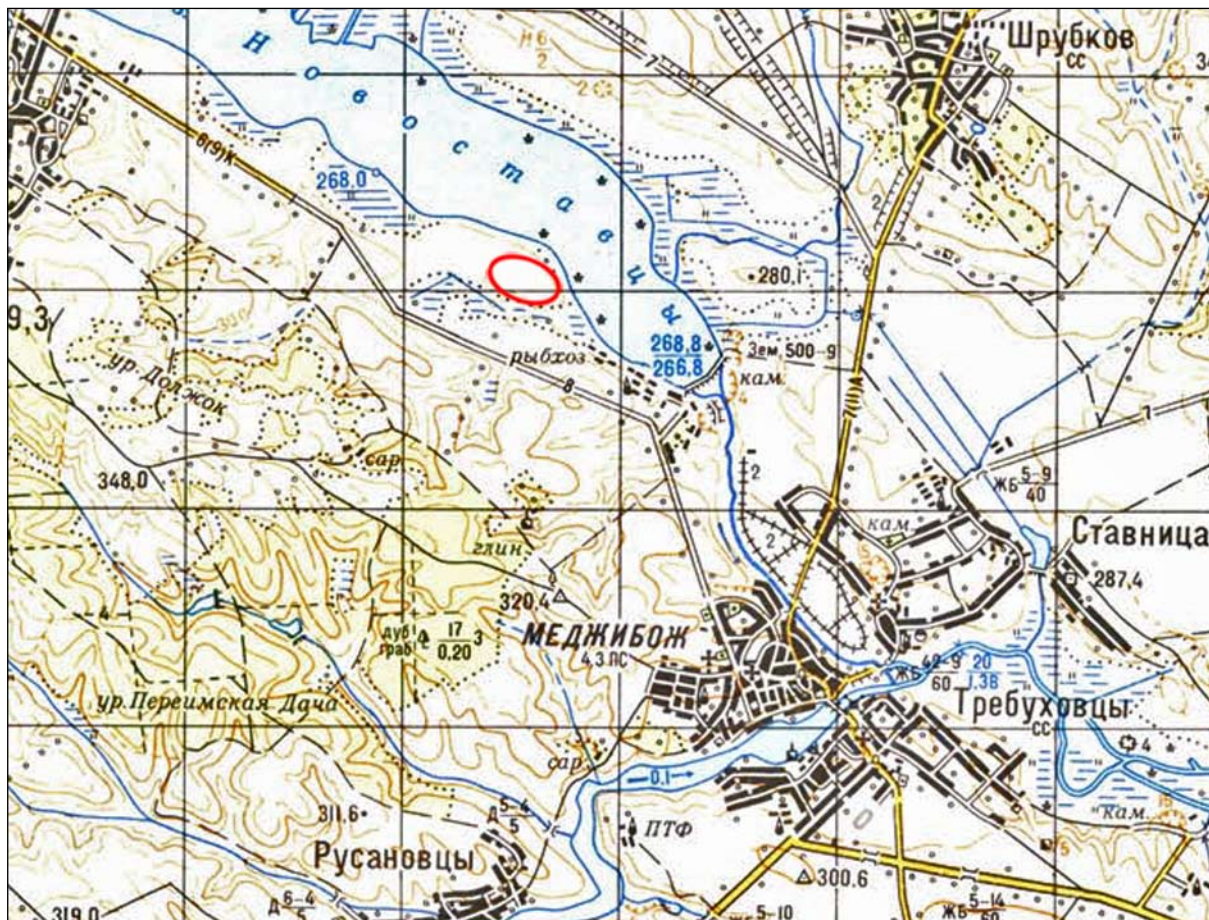

Рис. 1. Меджибіж-Рибгосп. Місцезнаходження пам'ятки

Fig. 1. Location of Medzhybizh-Rybosp site

довгим загостреним відростком, відділеним від основної частини ніжки трьома поперечними врізними лініями; лише одна лінія (ближча до центру фібули) врізана глибше. Із задньої сторони ніжки лінії не простежено. З боків щитка в місці його найбільшого розширення та біля дужки, розташовані дві пари виступів — обернені один до одного вістрями гачки; нижні дещо крупніші. Щитки з'єднує коротка трохи опукла дужка. На звороті головного щитка збереглася стійка для кріплення вісі пружини. Пружинний

апарат і голка не збереглися. На місці кріплення залізної пружини на фібулі є залишки окису. На задній стороні зберігся пластинчатий приймач, загнутий на кінці. Зворотна сторона фібули плоска. Загальна довжина — 3,5, найбільша ширина голівки — 2, найбільша ширина ніжки — 1,5 см (інвентарний номер (далі — І. Н.) — КМ 5476, А-475) (рис. 3, 1).

Фібула належить до малих пальчастих фібул Гавритухін / тип Пергамон — Бухарест — оз. Тей, підтип неорнаментованих, серія Б, варіант Горошева, для якого характерні загнуті назустріч одне одному виступи по боках ніжки [Гавритухин, 1991; Родинкова, 2010, с. 265—267; рис. 6, 7; Рябцева, 2005, с. 360—362]. Один із останніх каталогів цих виробів було складно В.Є. Родинковою [Родинкова, 2010, с. 266]. Можливо, зі збільшенням кількості знахідок цей варіант може бути поділений ще на кілька підваріантів, в основі виділення яких — загальна довжина (рис. 4, А).

Найближчі аналогії (перш за все за розмірами) знахідці із Меджибожа-Рибгоспа походять із поселення Сучава-Шипот, землянка 2 [Гавритухин, 1991, с. 130—131; табл. ІБ, 1; Корзухина, 1996, с. 425—426; табл. 97, 13], могильників Тильково [Корзухина, 1996, с. 417] і Лелешек [Гавритухин, 1991, с. 130—131; Корзухина, 1996, с. 417; табл. 97, 12; Кулаков, 2014, с. 290; рис. 26], та культурного шару Мотронинського городища [Скорый, Хохоровски, 2003, с. 260; рис. 1, 3].

Інші знахідки цього варіанту, що відрізняються від Меджибіської фібули розмірами, походять із поселення Горошева [Баран, Пачкова, 1975, с. 94—95; рис. 8; Гавритухин, 1991, с. 130—131; табл. ІБ, 2] та території Вінницької області [Родинкова, 2010, с. 263; рис. 2, 4].

Загалом, можна виділити два регіони концентрації знахідок. Досить компактним є Мазур'є, де поруч знаходяться дві пам'ятки з подібними знахідками (Тильково і Лелешек). Інший регіон — це доволі велика територія від Прута до Південного Бугу. Там зосереджено чотири місцезнаходження (Меджибіж-Рибгосп, Сучава-Шипот, Горошева та терени Вінницької обл.). Територіально виділяється знахідка із Мотронинського городища, що в Середньому Подніпров'ї (рис. 4, Б).

Історіографічний огляд таких знахідок здійснений В.Є. Родинковою [Родинкова, 2010, с. 265—266]. Тому звернемося лише до аналізу новітніх поглядів стосовно дослідження цієї категорії виробів.

В.Є. Родинкова при визначенні хронології маленьких пальчастих фібул, принаймні, в східній частині ареалу їх побутування, звертає увагу на те, що частина з них пов'язана з Пастирським городищем [Родинкова, 2010, с. 266]. Життя на цій пам'ятці в ранньосередньовічний період тривало з середини або останньої чверті VII ст. до середини VIII ст., а фібули «дунайських типів» знайдено в спорудах, що згоріли у момент загибелі городища [Приходнюк, 2005, с. 70—79]. Тому дослідниця припускає, що подібні вироби продовжували побутовати на Подніпров'ї до першої половини — середини VIII ст. [Родинкова, 2010, с. 266; Обломский, Родинкова, 2014, с. 385]. Однак, до повної публікації пам'ятки за комплексами, подібні висновки залишаються гіпотетичними. До того ж, слід зауважити, що Пастирське городище було значним ремісничим центром із виробництва прикрас, тож не виключено, що малі пальчасті фібули могли бути призначені для переплавки.

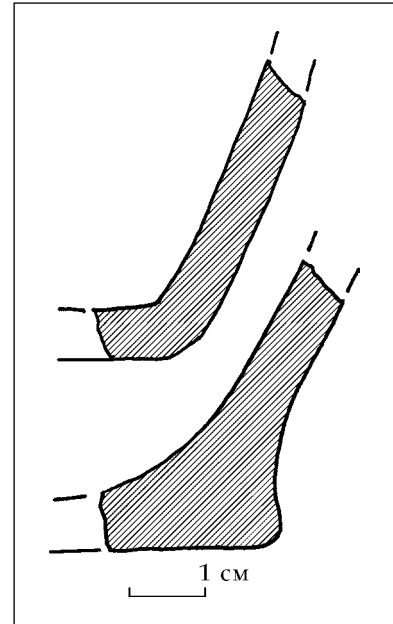

Рис. 2. Фрагменти посуду третьої чверті I тис. н. е.

Fig. 2. The pottery fragments are dated to the Early Middle Ages

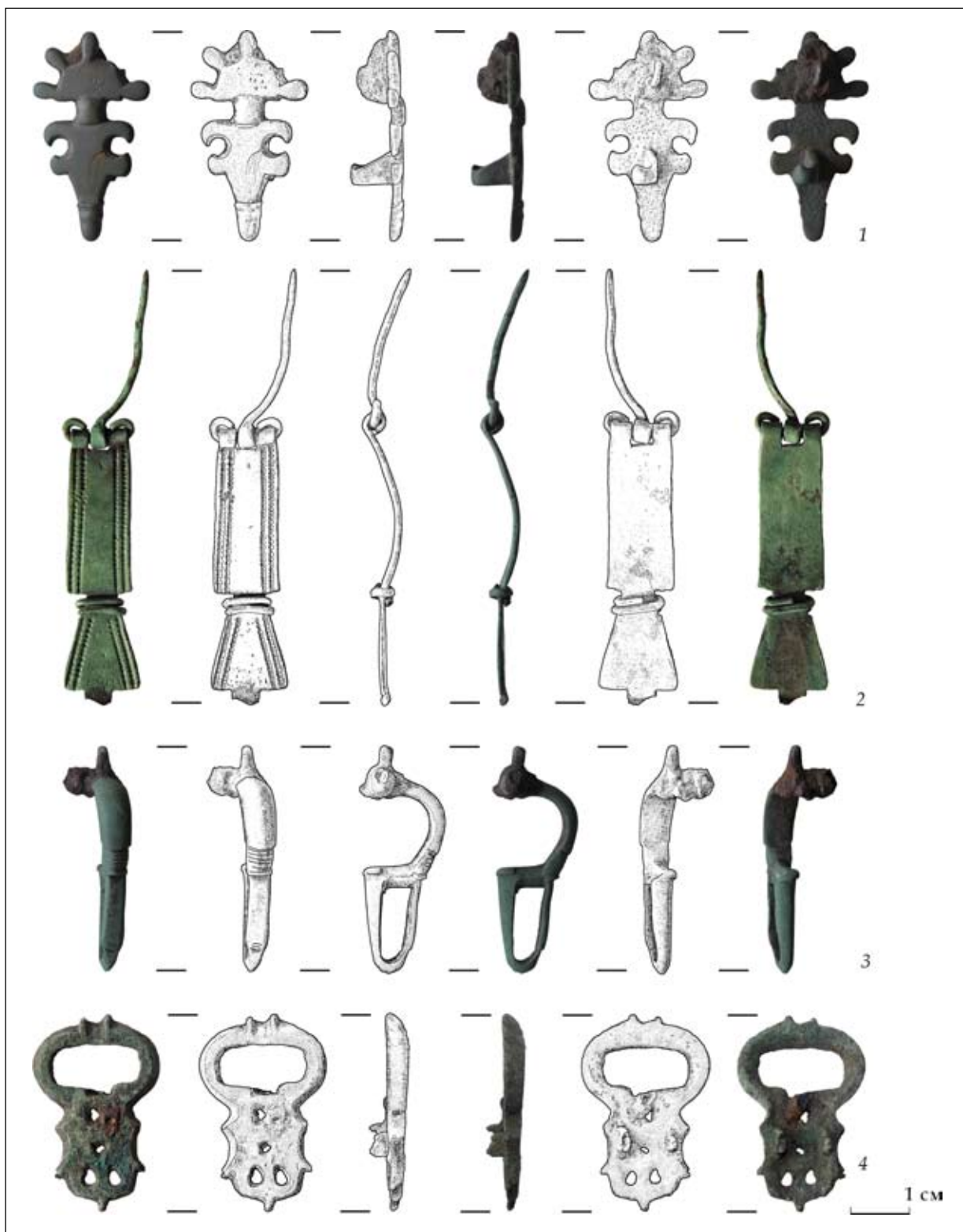

Рис. 3. Знахідки раннього середньовіччя з околиць Меджибожа: 1 – 3 – фібули; 4 – пряжка

Fig. 3. The Early Medieval finds from Medzhybozh-Rybhos: 1 – 3 – fibulae; 4 – belt buckle

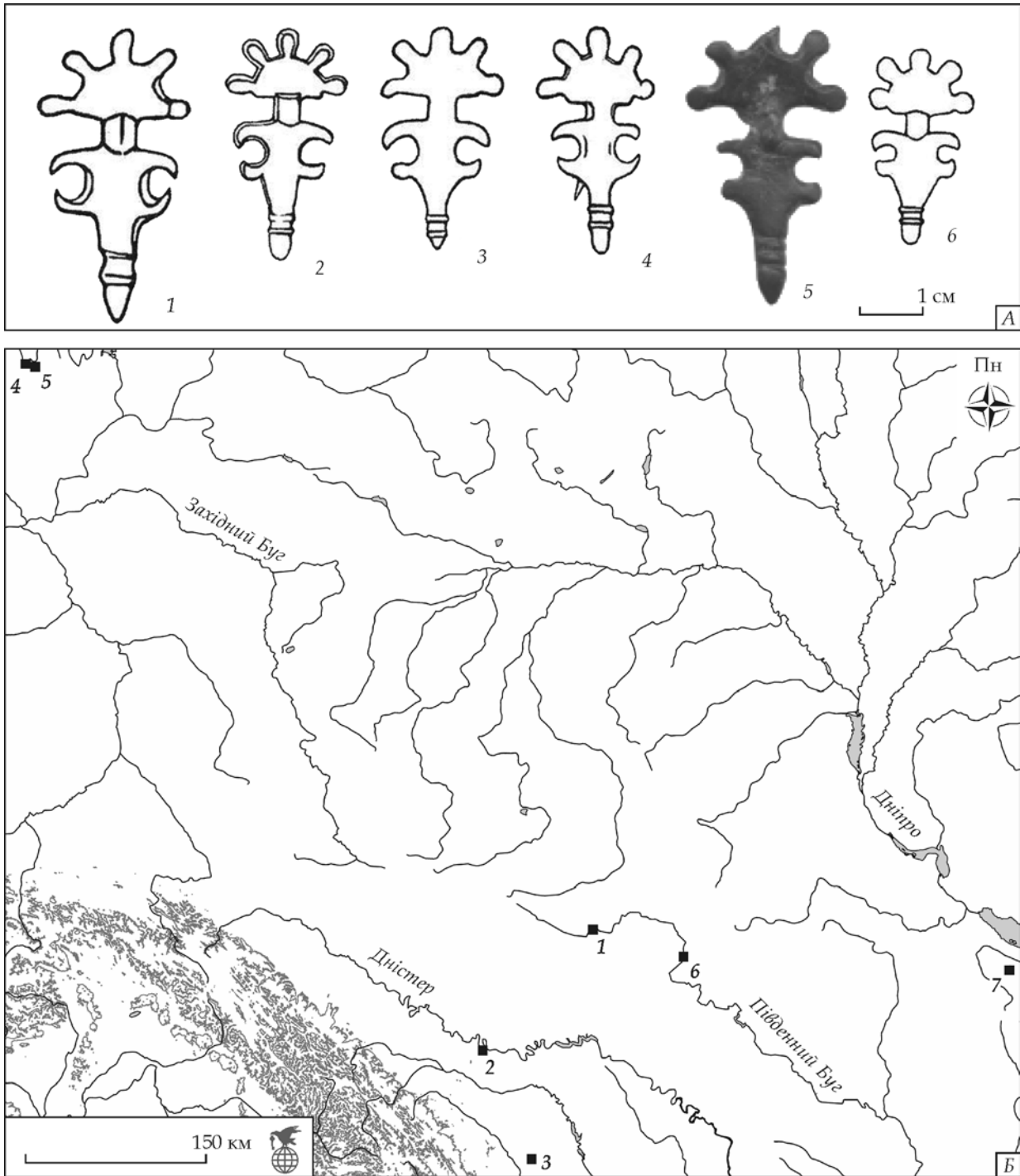
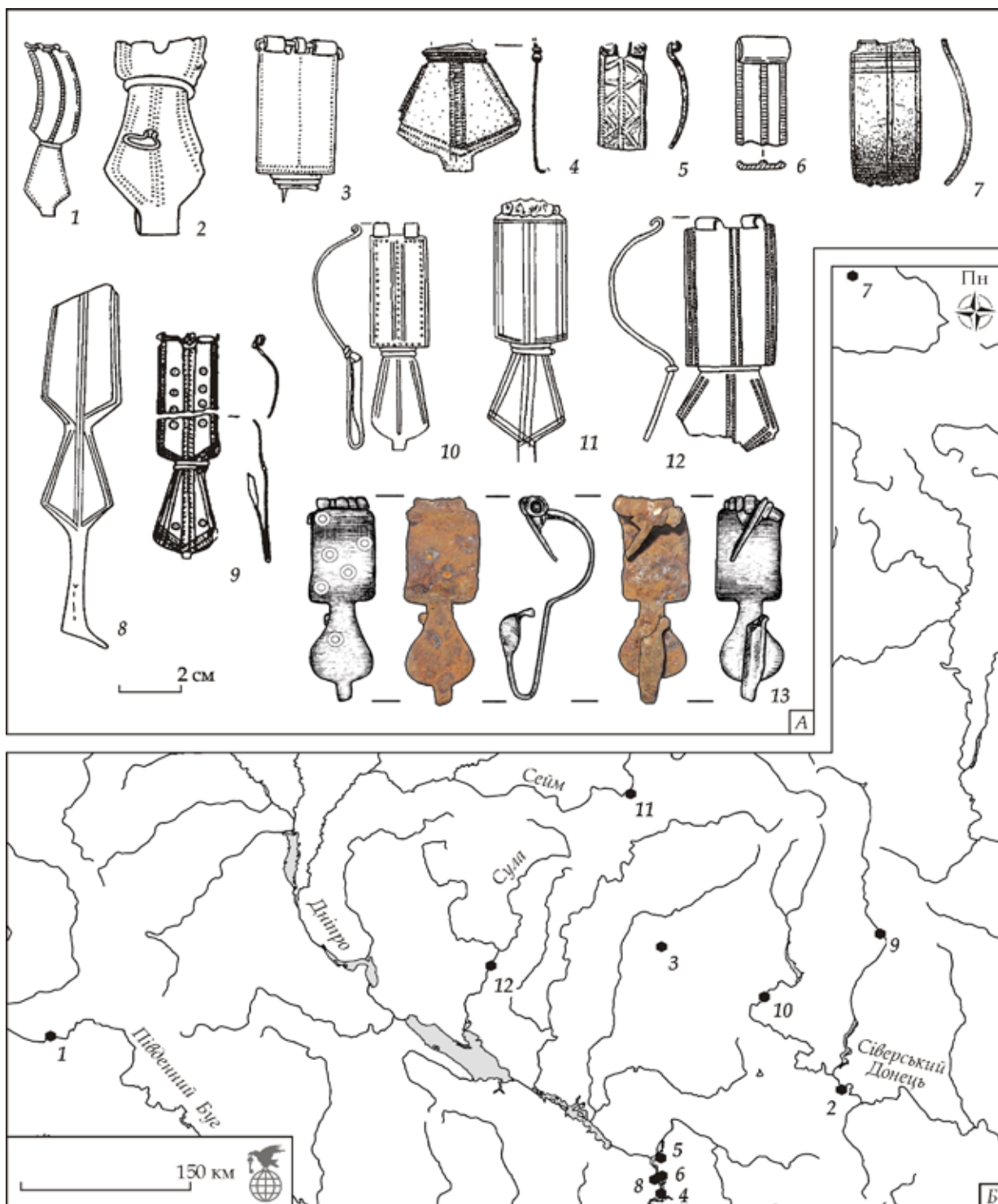

Рис. 4. Малі пальчасті фібули Гавритухін / тип Пергамон – Бухарест – оз. Тей, підтип неорнаментованих, серія Б, варіант Горошова: А – знахідки: 1 – Горошова; 2 – Сучава-Шипот; 3 – Тильково; 4 – Лелешки; 5 – Вінницька обл.; 6 – Мотронинське городище; Б – карта поширення: 1 – Меджибіж-Рибгосп; 2 – Горошова; 3 – Сучава-Шипот; 4 – Тильково; 5 – Лелешки; 6 – Вінницька обл.; 7 – Мотронинське городище

Fig. 4. The small radiate-headed fibulae Gavritukhin / type Pergamon-Bucharest-Tei, undecorated subtype, option Horoshova: A – finds: 1 – Horoshova; 2 – Suceava-Sipot; 3 – Tylkowo; 4 – Leleszki; 5 – Vinnytsia region; 6 – Motronynske hillfort; Б – finds on the map: 1 – Medzhybizh-Rybhosp; 2 – Horoshova; 3 – Suceava-Sipot; 4 – Tylkowo; 5 – Leleszki; 6 – Vinnytsia region; 7 – Motronynske hillfort

На наш погляд, фактична відсутність малих пальчастих фібул у скарбах першої хронологічної групи (окрім Великобудківського [Горюнова, 1987; 1992; Горюнова, Родинкова, 1999] та Курилівського скарбів [Родинкова, 2010a]) вказує на той факт, що такі прикраси побутовали до

Рис. 5. Широкоплатівчаті фібули типу Гавритухін / тип 2б: А — знахідки: 1 — Богородичне, балка Богодухово; 2, 12 — Козіївка-Нова Одеса; 3, 10 — Волоське; 4 — Ігрені-Підкова; 5 — балка Яцева; 6 — Щербинське городище; 7 — Кизлевий; 8 — Колосково; 9 — Мохнач; 11 — Гапонове; 13 — Засулля-Мгар; Б — карта поширення: 1 — Меджибіж-Рибгосп; 2 — Богородичне, балка Богодухово; 3 — Козіївка-Нова Одеса; 4 — Волоське; 5 — Ігрені-Підкова; 6 — балка Яцева; 7 — Щербинське городище; 8 — Кизлевий; 9 — Колосково; 10 — Мохнач; 11 — Гапонове; 12 — Засулля-Мгар

Fig. 5. The wideplate fibulae Gavritukhin / typ 2b: A — finds: 1 — Bohorodychne, gully Bohodukhovo; 2, 12 — Koziiivka-Nova Odesa; 3, 10 — Voloske; 4 — Ihren-Pidkova; 5 — Balka Yatseva; 6 — Shcherbynske hillfort; 7 — Kyzlevyi; 8 — Koloskovo; 9 — Mokhnach; 11 — Haponovo; 13 — Zasullia-Mhar; B — finds on the map: 1 — Medzhybizh-Rybhosp; 2 — Bohorodychne, gully Bohodukhovo; 3 — Koziiivka-Nova Odesa; 4 — Voloske; 5 — Ihren-Pidkova; 6 — Balka Yatseva; 7 — Shcherbynske hillfort; 8 — Kyzlevyi; 9 — Koloskovo; 10 — Mokhnach; 11 — Haponovo; 12 — Zasullia-Mhar

випадіння скарбів [Володарець-Урбанович, 2015, с. 34], тобто до початку VII ст.¹

2. *Широкоплатівкова фібула* складається з прогнутої пластинчастої спинки, трикутної ніжки та голки. Спинка фібули відділена від ніжки пояском з дроту, який слугував для підв'язки приймача. Край ніжки при переході у приймач обламаний. Із зовнішньої сторони фібули з обох сторін спинки, а також ніжки двома паралельними лініями проходить крапчастий орнамент. Довжина фібули — 4,8, ширина щитка — 1,3, максимальна ширина ніжки — 1,3 см (І. Н. — КМ 5478, А-477) (рис. 3, 2).

Застібка належить до широкоплатівчатих фібул дніпровської серії Гавритухін / тип 2б [Гавритухін, 1996, с. 39; 2010], для яких характерні більші розміри (повністю збережені екземпляри сягають 8–9 см завдовжки), близьку до ромбічної форми ніжку та орнамент у вигляді гравірованих ліній та ліній вибитих рядок крапок на зовнішній поверхні.

Найближчі аналогії походять із Богородичного, балка Богодухово (рис. 5, А, 1) [Кухаренко, 1959, с. 143; рис. 60, 7; Гавритухін, 1996, с. 36–40], Волоського (один із екземплярів) (рис. 4, А, 10), поховання із Мохнача (рис. 5, А, 9) [Аксенов, Бабенко, 1998, с. 111–122], Гапонівського (рис. 5, А, 11) [Гавритухін, Обломський, 1995, с. 145] та Козіївсько-Новоодеського (один із екземплярів) скарбів (рис. 5, А, 12) [Корзухина, 1996, с. 397–402, 395–397].

Інші знахідки подібних виробів походять зі слов'янських пам'яток: Волоське (рис. 5, А, 3), балка Яцева (рис. 5, А, 5) [Бодянский, 1960, с. 274–276], Засулля-Мгар (рис. 5, А, 13) [Володарець-Урбанович, 2015], Ігрені-Підкова (рис. 5, А, 4), о-в Кизлевий (рис. 5, А, 7) [Бодянский, 1960], Козіївсько-Новоодеський (рис. 5, А, 2) [Корзухина, 1996, с. 397–402, 395–397], Колосківський (рис. 5, А, 8) [Корзухина, 1996, с. 418–420] скарби та Щербинського городища дьяківської культури (рис. 5, А, 6) [Розенфельд, 1982, с. 78; рис. 18, 1; Кренке, 2014, с. 348].

Ареал найбільшого поширення широкоплатівкових фібул Гавритухін / тип 2б охоплює територію Надпоріжжя та лісостепоного Лівобережжя до Сіверського Дінця (рис. 5, Б). Власне знахідка із Меджибожа-Рибгоспу знаходиться доволі далеко від цього ареалу. Цей факт доводі цікавий, оскільки в період VII ст., за спостереженнями І.О. Гавритухіна, між носіями пенківської й празької культур відбувалася конфронтація [Гавритухін, 2010а]. Хронологія широкоплатівкових фібул знаходиться в періоді від

1 Слід зазначити, що обидва скарби належали ювелірам. В Курилівці знахідка фрагментована, то ж могла бути призначена для переплавки (вже вийшли із ужитку). Крім того, Великобудківський скарб належить до найраніших із комплексів першої хронологічної групи [Горюнова, Родинкова, 1999, с. 188–189].

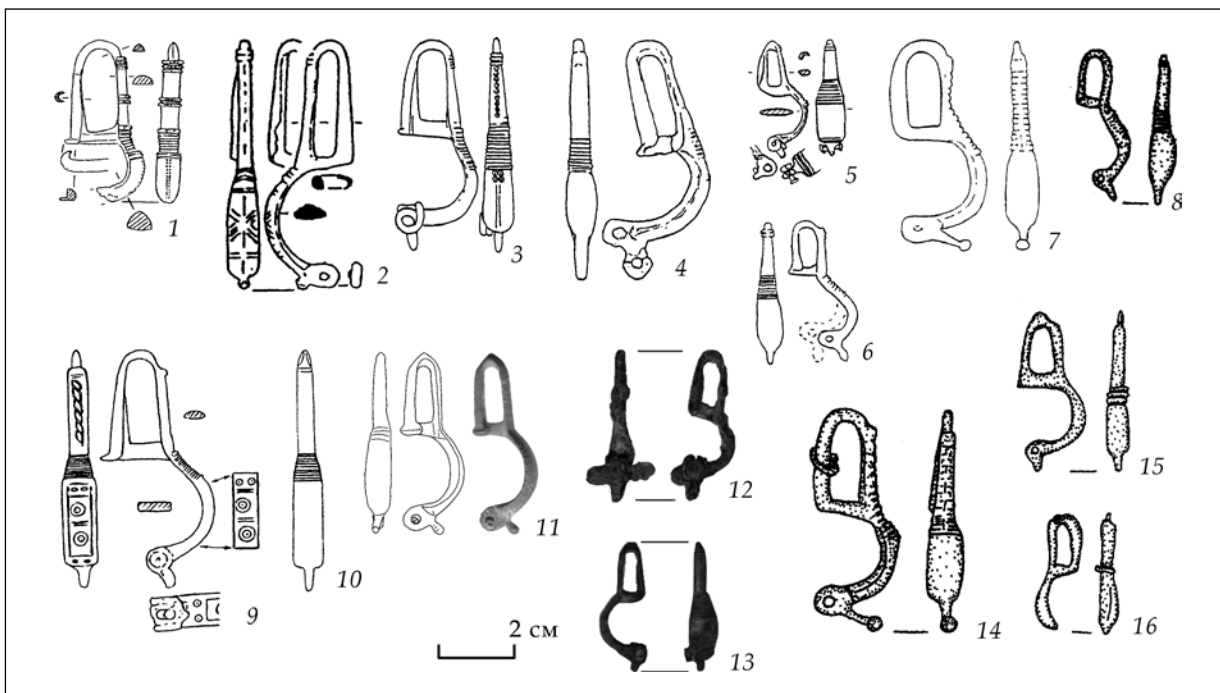

Рис. 6. Знахідки вузькопластинчатих литих фібул: 1 — Херсонес; 2 — Ріпнів; 3 — Сучава-Шипот; 4 — Ханска; 5 — Бухличський хутор; 6 — Бакеу; 7, 8 — Звонецьке; 9 — Чорнівка; 10, 15, 16 — Середнє Подніпров'я; 11 — Мошни; 12, 13 — Пліснесько; 14 — Волоське

Fig. 6. The narrowplate moulded fibulae: 1 — Kher-sones; 2 — Ripniv; 3 — Suceava-Sipot; 4 — Hansca; 5 — Bukhlychskyy khutor; 6 — Bacău; 7, 8 — Zvonetske; 9 — Chornivka; 10, 15, 16 — Middle Dnieper; 11 — Moshny; 12, 13 — Plisnesk; 14 — Voloske

початку формування убору прикрас першої групи скарбів за О.О. Щегловою — кінець VI — початок VII ст. [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 146], до випадіння самих скарбів — друга — третя чверть VII ст. [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 95; Родинкова, 2012, с. 153, 157–158; Обломский, Родинкова, 2014].

3. *Бронзова фібула, цільнолита.* Кородована залізна пружина збереглася лише з одного боку. Голка відсутня. Довжина виробу — 3,9, ширина спинки — 0,5 см (І. Н. — КМ 5477, А-476) (рис. 3, 3).

Такі фібули переважно відливали у двосторонній формі. Для позначення цієї групи в основному використовують додатковий термін «литі». Подібні знахідки належать до «візантійських» за Й. Вернером чи «дунайсько-ілірійських» за Дж. Янковичем [Янкович, 1980, с. 171–181; Янкович, 1981]. Такі вироби були поширені в Нижньому Подунав'ї та на Балканах у VI ст. [Горюнов, Казанский, 1983, рис. 1, 19 21, 23–27; Гавритухин, 2002, с. 217].

Огляд концепції щодо таких знахідок здійснив І.О. Гавритухін [Гавритухин, 2002a]. Тому вважаємо за потрібне зупинитися лише на поглядах, висловлених дослідниками за останній час.

І.О. Гавритухін вказує на те, що подібні фібули відносно локальні і лише поодинокі трапляються за межами Візантійської Імперії [Гавритухин, 2009, с. 154; рис. 4]. Подібні застібки пов'язані з військовим одягом. Північніше зони основного ареалу вони відомі лише у східних і південних частинах ареалу слов'янських культур — празька культура від Прип'яті до Прикарпаття і група Іподешть-Киндешть, серед речей в районі Дніпровських порогів, по одному екземпляру на Середній Оці, у гепідів Потисся, на могильнику аварського типу з виразними гепідськими та слов'янськими елементами Келкед-Фекетекалу «А», що відображає особливості військово-політичних відносин між варварами та Візантією [Гавритухин, 2002, с. 218; 2011]. Одна лита фібула виявлена в Херсонесі [Гавритухин, 2002, с. 217–218; рис. 1, 3; 3, 1–7]. І.О. Гавритухін висловлює припущення щодо побутуван-

ня цих фібул в період останньої третини VI ст. чи дещо ширше — середини — другої половини VI ст. [Гавритухин, 2002а, с. 234 — 235].

Вирішення питання щодо походження литих фібул, на думку І.О. Гавритухіна, лежить у кількох основних постулатах. По-перше, їх виробництво пов'язане зі складною технологією лиття в двосторонніх формочках. Її активне використання у виробництві фібул в римських провінціях припинилося близько IV/V ст. чи на початку V ст., хоча ця традиція і не зникла зовсім. У варварів ця традиція не мала поширення. По-друге, рамочна ніжка і валик біля її переходу до спинки вказує, що в колі прототипів були якісь підв'язні фібули. Наявність ґніпок на голівці дозволяє звизити

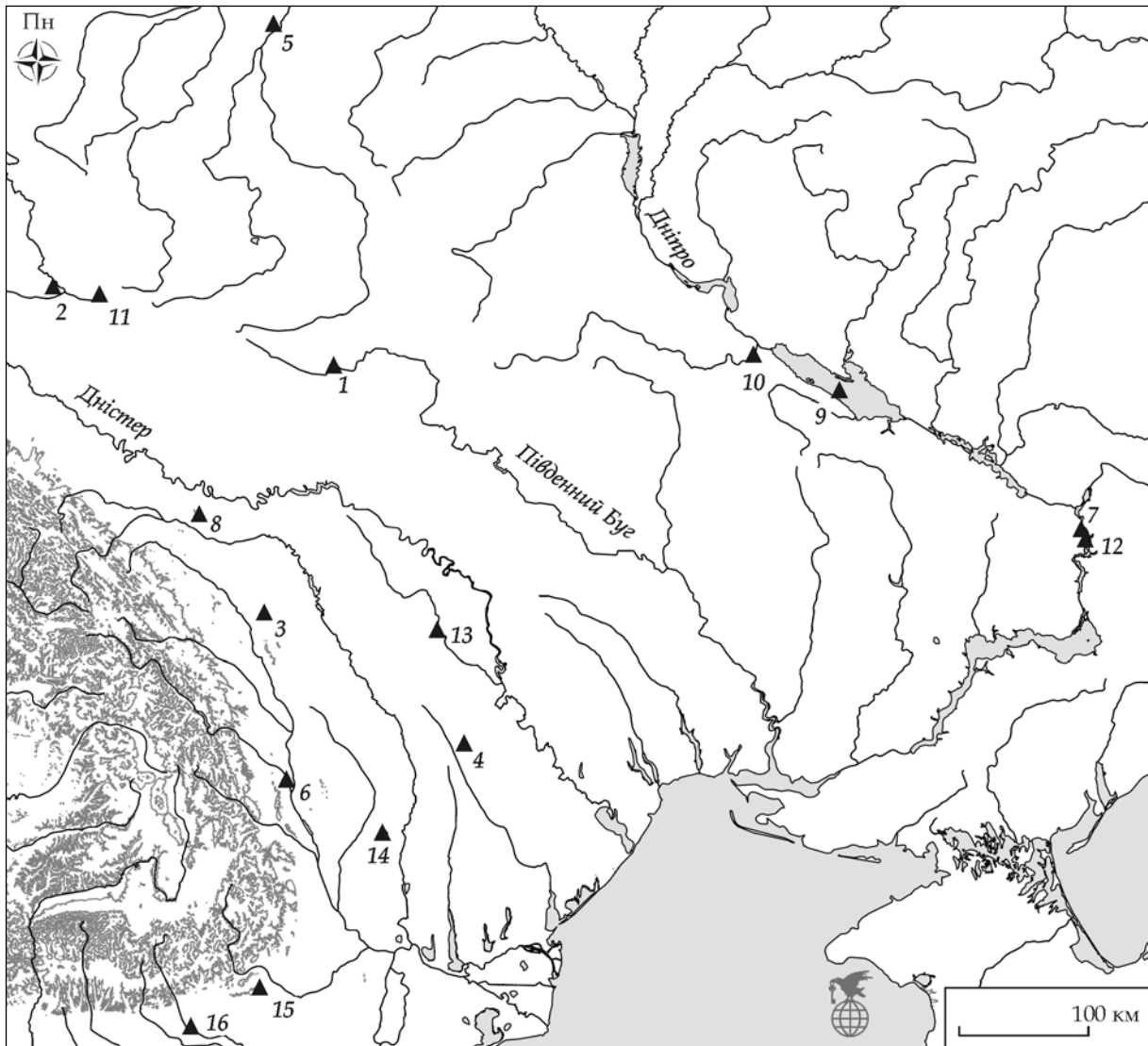

Рис. 7. Карта поширення: 1 — Меджибіж-Рибгосп; 2 — Ріпнів; 3 — Сучава-Шипот; 4 — Ханска; 5 — Бухличський хутор; 6 — Бакеу; 7 — Звонецьке; 8 — Чорнівка; 9 — Середнє Подніпров'я; 10 — Мошни; 11 — Пліснецько; 12 — Волоське; 13 — Кезенешт; 14 — Барланешт; 15 — Серата Монтеору; 16 — Тиргшор Вехи — Прахово

Fig. 7. Distribution map: 1 — Medzhybizh-Rybosp; 2 — Ripniv; 3 — Suceava-Sipot; 4 — Hansca; 5 — Bukhlychskyi khutor; 6 — Bacău; 7 — Zvonetske; 8 — Chornivka; 9 — Middle Dnieper; 10 — Moshny; 11 — Plisnesk; 12 — Voloske; 13 — Căzănești; 14 — Bălănești; 15 — Sărata-Monteoru; 16 — Târgșoru Vechi, Prahova

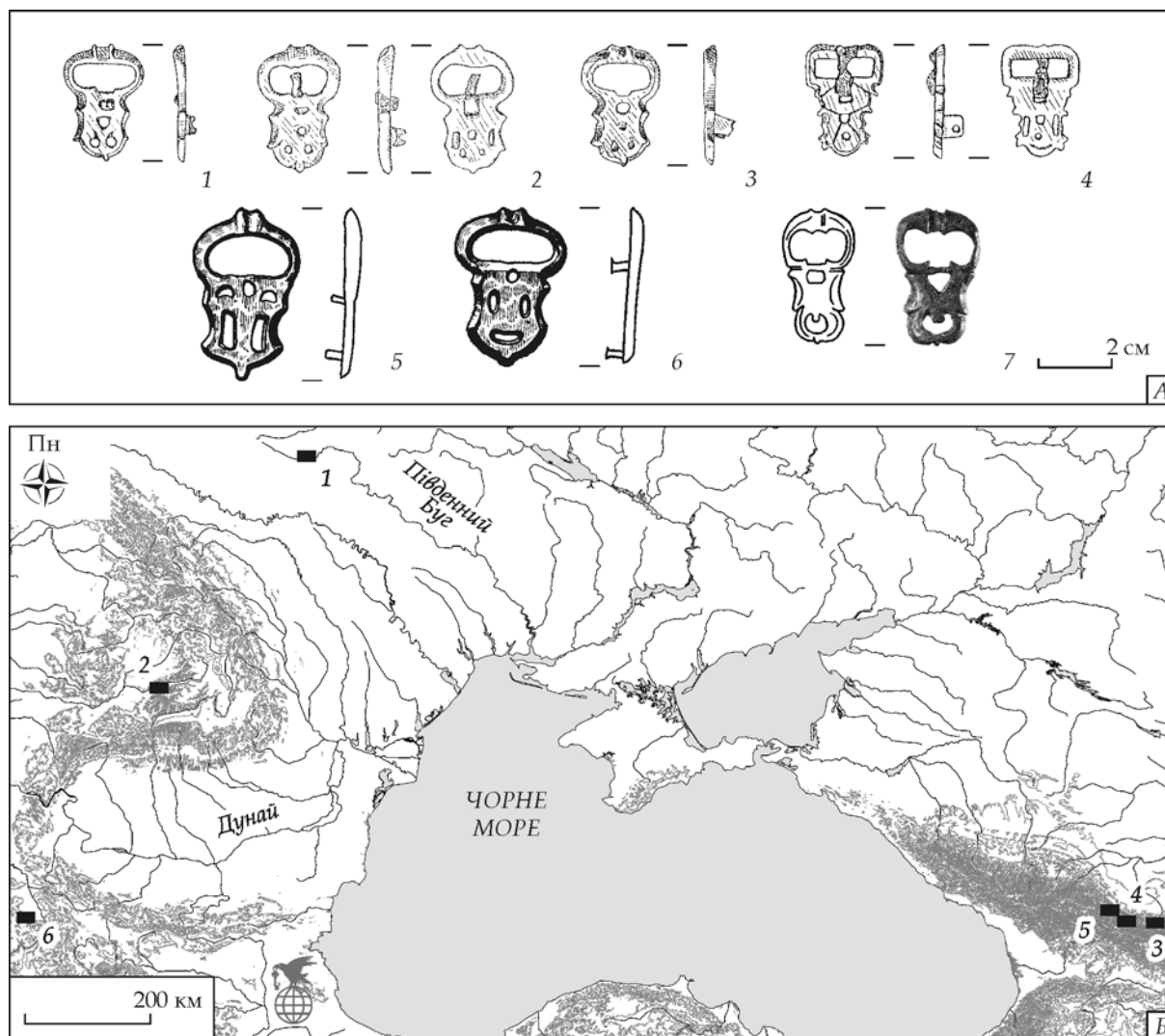

Рис. 8. Ліроподібні пряжки Ковалевська / тип 9, зі щитком 32-го варіанту: А — знахідки: 1 — Братеї ІІІ, поховання 52; 2 — Братеї ІІІ, поховання 194; 3 — Братеї ІІІ, поховання 124; 4 — Братеї ІІІ, поховання 192; 5 — Камунта; 6 — Чмі; 7 — Царицин град; Б — карта поширення: 1 — Меджибіж-Рибгосп; 2 — Братеї ІІІ, 3 — Чмі; 4 — Камунта; 5 — Кумбулта; 6 — Царицин град

Fig. 8. The lyre-shaped belt buckles Kovalevska / type 9 with plate of 32 option: А — finds: 1 — Brateiu III, burial 52; 2 — Brateiu III, burial 194; 3 — Brateiu III, burial 124; 4 — Brateiu III, burial 192; 5 — Kamunta; 6 — Chmi; 7 — Caričin Grad (Justiniana Prima); Б — finds on the map: 1 — Medzhybizh-Rybhos; 2 — Brateiu III, 3 — Chmi; 4 — Kamunta; 5 — Kumbulta; 6 — Caričin Grad (Justiniana Prima)

аналогії до декількох Т-подібних (за термінологією А.К. Амброза) застібок прогнутих підв'язних з кнопкою на голівці. Однак, у литих дунайсько-ілірійських фібул дужка значно ширша за ніжку, що для переважної більшості підв'язних фібул не характерно. Не змінюють ситуацію і фібули пізніх варіантів лебязинської серії (група 15-VI/4 за А.К. Амбросом [Амброс, 1966]). Хоча їх спинка розширена, тонка пластина, із якої зроблено корпус таких застібок, і широке кільце для кріплення вісі пружини практично не сумісні з головною кнопкою [Гавритухин, 2002а, с. 235].

Новий підхід до класифікації цього типу фібул запропонував А. Мугуряну [Măgureanu, 2008, р. 99—155]. Він виділив 15 груп (А—О) на підставі

стилістичних особливостей декорування. Деякі з груп виявилися поширеними на невеликій території, інші ж — мали значне поширення. Крім того, дослідник також торкається питань, пов'язаних із виробництвом цих фібул. Майстерні були виявлені на пам'ятках Дробет, Прахово, Садовец, Неготін, Пернік, Шумен. Розмір цільнолитих фібул, знайдених у похованнях, за спостереженнями науковця, знаходиться в залежності від певної позиції в костюмі — більші екземпляри скріпляли одяг у плечовій зоні, а менші — в нижній частині тіла [Măgureanu, 2008, p. 119]. Що ж до приналежності їх до чоловічого чи жіночого костюму — автор не дає остаточної відповіді, лише зауважує, що ці фібули знайдені в жіночих похованнях на території військових укріплень.

При наведені аналогії зупинимосся лише на знахідках, виявлених в ареалі слов'янських культур. Такий каталог був створений І.О. Гавритухіним. До нього входять відомості про 12 пам'яток [Гавритухин, 2002а, с. 238–243]. Зокрема, на празьких пам'ятках такі фібули виявлені у Ріпневі, житло XI [Баран, 1981, с. 117; рис. 47], Чорнівці [Возний, 1993], Серагі Монтеору, поховання 173 та 671 [Fiedler, 1992, s. 83; fig. 11, 8, 11], Бухлицькому хуторі, Бакеу, Сучаві-Шипот, Бирлалешті, Тиргшору Вехи — Прахово, Кезенешті. В ареалі пенківської культури подібні прикраси походять із Ханська II, Звонецького та з невідомого місцезнаходження в Середньому Подніпров'ї [Приходнюк, 1998, с. 39; рис. 66, 9, 10; 74, 10].

Каталог дослідника можна доповнити двома знахідками із городища Пліснесько [Филипчук, 2010, фото 5, 3, 4] та однією із Волоського-Сурської Забори [Приходнюк, 1998, с. 39; рис. 74, 9]. Ще одну дунайсько-ілірійську фібулу з околиць с. Мошни опублікували Н.О. Алексеєнко та М.Є. Левада [Алексеєнко, Левада, 2011, с. 374; рис. 2, 5]. Отже, загалом нині відомо 16 місцезнаходжень в ареалах слов'янських культур.

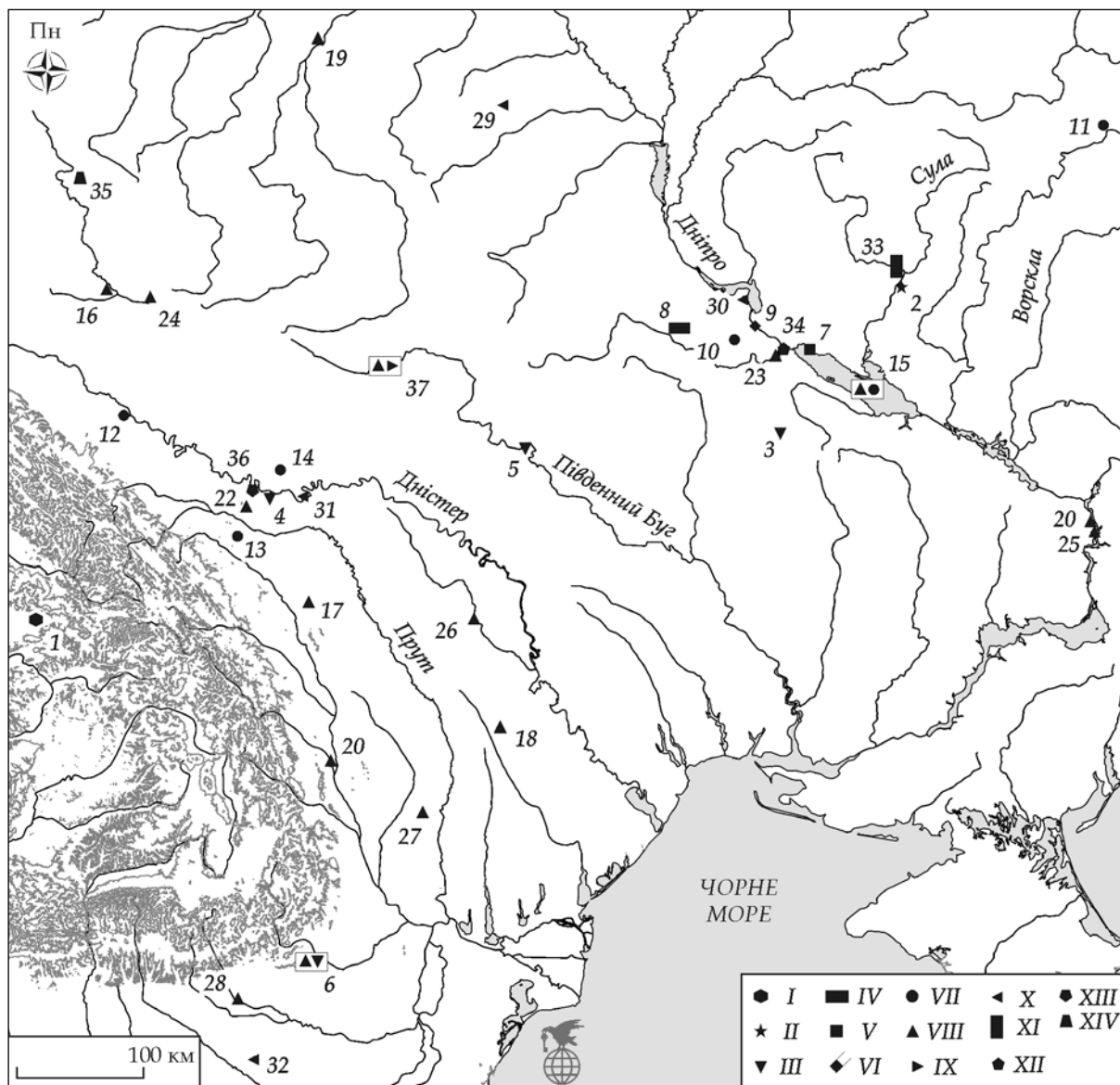
Якісь регіони концентрації знахідок виділити складно. Тим не менше, можна констатувати, що чим далі від кордонів імперії, тим менше пам'яток зі знахідками візантійських литих фібул. Вони не поширювалися на Дніпровське Лівобережжя (рис. 7).

Мабуть, меджибіжська знахідка найбільш подібна до знахідок із Ханська [Гавритухин, 2002а, рис. 3, 11], Середнього Подніпров'я [Гавритухин, 2002а, рис. 6, 4] та з околиць с. Мошни [Алексеєнко, Левада, 2011, с. 374; рис. 2, 5].

4. *Ліроподібна пряжка* з бронзи належить до деталей поясу. Щиток має фігурну форму, з вигинами з боків, закінчується прямокутною «борідкою». Спосіб кріплення рамки до щитка монолітний. На звороті пряжки збереглися петельки, за допомогою яких її кріпили до ремня. Пряжка орнаментована прорізами, входила до поясних наборів із прорізною орнаментациєю; загальний вигляд нагадує обличчя. Її розміри — 3,4 × 2,2 см. Ширина рамки — 2,2, її довжина — 1,7; ширина щитка — 1,5, її довжина — 1,6 см (І. Н. — КМ 5479, А-278) (рис. 3, 4).

Пряжка лита (односкладова), ліроподібна, належить до Ковалевська / тип 9, зі щитком 32-го варіанту [Ковалевская, 1979, с. 34, 35, 106; табл. XVI, 3, 4]. За спостереженнями В.Б. Ковалевської, близько половини пряжок складають неорнаментовані екземпляри (48,9 %); 23,9 % — орнаментовані прорізами як на знахідці із Меджибожа-Рибгоспу [Ковалевская, 1979, с. 35].

Подібні пряжки походять із Центрального Передкавказзя. Зокрема, такі знахідки виявлені на могильниках Чмі [Ковалевская, 2005, рис. 123, 105], Камунта, Кумбулта [Ковалевская, 1979, табл. 3] (рис. 6). Нажаль, депаспортизація цих пряжок не дозволяє визначити обставини їх знаходження,

а відповідно — час їх побутування. Найімовірніше, цей тип у VII—VIII ст. стали виробляти у місцевих майстернях [Ковалевская, 1979, с. 35].

І.О. Гавригук вважає, що пряжка з Меджибожа-Рибгоспу візантійська, на що вказують «вушка» для кріплення, а не шпеньки, як зазвичай характерно для варварів. А аналогії, що навела В.Б. Ковалевська — побічна гілка дериватів візантійських зразків².

У Подунав'ї подібні пряжки виявлені на могильнику Братей III в Румунії; Лілія Барзу виділила їх у тип 16a.2b.11 — пряжка U-подібної форми з профільованим окуттям [Barzu, 2010, S. 110; Abb. 58—59; Verb. 34].

Бронзова пряжка з поховання 52 [Barzu, 2010, Taf. 11, G 52, 2] має овальну рамку із фіксованим щитком U-подібної форми, сильно профільованим

² Думка висловлена в ході письмового обговорення.

Рис. 9. Карта поширення візантійських речей в ареалі слов'янських культур. Умовні позначення: I — пряжки типу Сучідава; II — пряжки типу Сіракузи; III — пряжки із коробчастою петлею; IV — пряжки типу Салона — Істрія; V — пряжка із зооморфними голівками; VI — пряжка із головою варвара; VII — візантійський срібний посуд; VIII — візантійські литі фібули; IX — ліроподібна пряжка Ковалевська / тип 9, зі щитком 32-го варіанту; X — візантійські залізні фібули з трикутною спинкою в перетині; XI — залізна фібула; XII — фібула серії Прахово — Вімінацій; XIII — широкоплатівка фібула; XIV — візантійська пряжка. Пам'ятки: 1 — Денешть; 2 — Піски; 3 — Пастирське; 4 — Рашків III; 5 — Самчинці; 6 — Серата Монтеору; 7 — Чапаївка; 8 — Шарки; 9 — Княжа Гора; 10 — Мартинівка; 11 — Суджа-Замостьє; 12 — Крилос; 13 — Великий Кучурів; 14 — Залісся; 15 — Середнє Подніпров'я; 16 — Ріпнів; 17 — Сучава-Шипот; 18 — Ханська; 19 — Бухлицький хутір; 20 — Бакеу; 21 — Звонецьке; 22 — Чорнівка; 23 — Мошни; 24 — Пліснесько; 25 — Волоське; 26 — Кезенешть; 27 — Барланешт; 28 — Тиргшор Вехи — Прахово; 29 — район Овруча; 30 — Григорівка; 31 — Лука Каветчинська; 32 — Бухарест; 33 — Хитці; 34 — Лозівка 4; 35 — Зимно; 36 — Горошева; 37 — Меджибіж-Рибгосп

Fig. 9. Archaeology map of Byzantine artifacts in the area of Slavic cultures. Legend: I — belt buckle Sucidava type; II — belt buckle Siracusa type; III — belt buckle Papa type; IV — belt buckle Salona — Istria type; V — belt buckle with zoomorphic head-plate; VI — belt buckle with barbarian head; VII — Byzantine silver utensils; VIII — Byzantine moulded fibula; IX — lyre-shaped belt buckle Kovalevska / type 9 with plate of 32 option; X — Byzantine iron fibula with triangular back in section; XI — iron fibula; XII — fibula Prahovo — Viminacium type; XIII — wideplate fibula; XIV — Byzantine belt buckle; 1 — Dănești; 2 — Pisky; 3 — Pastyrsk; 4 — Rashkiv III; 5 — Samchyntsi; 6 — Sărata-Monteoru; 7 — Chapaivka; 8 — Sharky; 9 — Kniazha Hora; 10 — Martynivka; 11 — Sudzha-Zamostie; 12 — Krylos; 13 — Velykyi Kuchuriv; 14 — Zalissia; 15 — Middle Dnieper; 16 — Ripniv; 17 — Suceava-Sipot; 18 — Hansca; 19 — Bukhlytskyi khutor; 20 — Bacău; 21 — Zvonetske; 22 — Chornivka; 23 — Moshny; 24 — Plisnesk; 25 — Voloske; 26 — Căzănești; 27 — Bălănești; 28 — Târgșoru Vechi, Prahova; 29 — Ovruch; 30 — Hryhorivka; 31 — Luka Kavetchynska; 32 — Bucharest; 33 — Khyttsi; 34 — Lozivok 4; 35 — Zymne; 36 — Horoshova; 37 — Medzhybizh-Rybhosp

окуттям, прикрашеним двома округлими та одним овальним прорізами, що закінчувалися у невеликому маленькому кутку. Близькою є пряжка із поховання 194 [Barzu, 2010, Taf. 34, G 194, 1; 69, G 194], але вона має три круглих прорізи на щитку. До кола аналогій з цього могильника можна також додати бронзові пряжки з поховань 124³ [Barzu, 2010, Taf. 22, G 124, 3] і 192 [Barzu, 2010, Taf. 33, G 192, 1] (рис. 8, 1–4). На їх візантійське походження вказує характер декорування з маскоподібним ажурним щитом в формі окуття типу 16a.2b.10. [Barzu, 2010, S. 109–110; Abb. 58–59].

Схожу за конфігурацією пряжка з іншою формою прорізів на щитку, виявлену в Царичін-граді (Юстиніана Пріма), В. Попович зарахував до типу Кестхей-Печ (Keszthely-Pécs), зауваживши, що такі прикраси мають візантійське походження, але були поширені і серед слов'ян та аварів. Ця пряжка виявлена під шаром руйнування міста слов'янами та аварами (наприкінці VI — на початку VII ст.) [Porovic, 1978, p. 634–635; fig. 12], хоча місто існував до середини VII ст. [Гавритухин, 1996а, с. 92].

М. Шульце-Дьорламм вважає, що пряжка з Меджибожа-Рибгоспу належить до великого кола візантійських поясних пряжок з ажурним (прорізним) фіксованим окуттям і може бути локальним варіантом візантійських пряжок VI ст.⁴ Також пряжка нагадує вироби з шарнірною основою та овальною, круглою чи ниркоподібною рамкою Шульце-Дьорламм / тип E 17 (тип Гіппо) [Schulze-Dorrlamm, 2009, S. 49, Nr. 263–267; Abb. 21–23], датовані першою половиною VII ст. Крім того, пряжка ремня має висупаюче фіксує оправлення, схоже на носові частини Шульце-Дьорламм / типів R та S [Schulze-Dorrlamm, 2009, Add. 1, R, S], що також побутували у VII ст.

3 Знахідка із цього поховання близька до Шульце-Дьорламм / тип E 17 [Schulze-Dorrlamm, 2009, p. 49, nr. 80; abb. 72].

4 Думка висловлена в ході письмового обговорення.

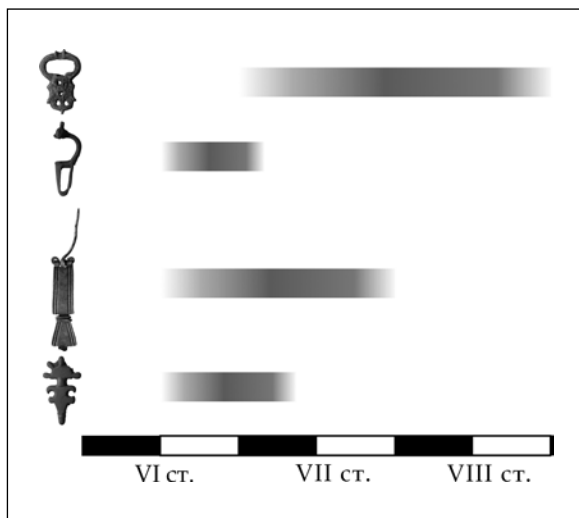

Рис. 10. Хронологія побутування знахідок із Меджибожа-Рибгоспа

Fig. 10. Chronology of finds from Medzhybizh-Rybhos

Цікаво, що у цьому мікрорегіоні невідомі слов'янські пам'ятки третьої чверті I тис. н. е. Зокрема, в басейні Дністра відомо досить багато пам'яток празької культури [Приходнюк, 1975, с. 83–110; рис. 1]. В басейні Південного Бугу відомі як пенківські [Приходнюк 1998, с. 148–156, рис. 3], так і празькі [Гавритухин, 2005] пам'ятки. Отже, пам'ятка Меджибіж-Рибгосп розташована в контактній зоні між двома слов'янськими археологічними культурами періоду третьої чверті I тис. н. е. Власне, мала пальчаста фібула вказує на празький вектор зв'язків, широкоплатівчата — на пенківський ⁵.

Вузькоплатівкова фібула вказує на зв'язки із Подунав'ям. Іншим свідченням таких зв'язків

є знахідки візантійських речей на теренах слов'янських культур (рис. 9). Це зокрема, пряжка (Зимно) [Ауліх, 1972, рис. 6, 2], пряжки типу Сучідава (Денешть) [Гавритухин, 2009], типу Сіракузи (Піски) [Сидоренко, Володарець-Урбанович, 2012, с. 112–113], із коробчастою петлею (Пастирське, Рашків III, Самчинці, Серата Монтеору) [Гавритухин, 1994], типу Салона-Істрія (Шарки) [Приходнюк, 1998, с. 58; рис. 66, 2]. Також сюди можна зарахувати пряжки із зооморфними голівками з Чапаївки [Приходнюк, 1998, с. 39, 59; рис. 67, 12] ⁶ та Княжої Гори із головою варвара [Коршенко, 1948, с. 179–182; Корзухина, 1996, табл. 91, 26; Приходнюк, 1998, с. 58; Курта, 2011, с. 173]. Знахідки срібного посуду зі слов'янських скарбів — Мартинівка [Приходнюк, Шовкопляс, Ольговская, Струина, 1991], Суджа-Замостє [Родинкова, 2012а; Родинкова, Егорьков, 2012; Родинкова, Сапрыкина, Сычева, 2012], Кринос, Великий Кучурів, Залісся [Пивоваров, 2000; Казанский, 2011] та місцезнаходження в Середньому Подніпров'ї [Корзухина, 1996, с. 414, табл. 93, 6–8]. Також слід додати візантійські залізні фібули з трикутною спинкою в перетині, за І.О. Гавритухіним (район Овруча, Григорівка, Лука Каветчинська, житло 27, Нікодимово та Бухарест) [Гавритухин, 2010, с. 58; рис. 15; 16], залізну фібулу з Хитців, уроч. Шемберьово (?) [Горюнов, 1981, рис. 29, 13], фібулу з Горошевої [Пачкова, 1983] та фібулу серії Прахово — Вімінацій із Лозівка 4 [Телегин, Юра, Кучера, Максимов, Митрофанов, 1959, арк. 37; табл. XXVII, 2]. Як аргумент щодо зв'язків із Подунав'ям можна додати знахідки візантійських монет V — VII ст. [Кропоткин 1962; 1965] ⁷.

5 Слід відмітити, що знахідка трапезіподібної підвіски із поселення празької культури Лука-Врублівецька (в середній течії Дністра) [Тиханова, 1971, с. 10–11; рис. 3; Приходнюк, 1975, с. 102; табл. XXXI, 8], знаходить аналогії із ареалу пенківської культури (див. статтю О.Б. Супруненко, Я.В. Володарець-Урбанович, Ю.О. Пуголовков Комплекс кола «Мартинівки» з Полтави (Полтавський скарб 2014 р.) у цьому збірнику). То ж не виключено, що і ця знахідка вказує на проникнення носіїв пенківської культури в ареал празької.

6 Можливо є різновидом пряжок з прямокутним щитком [Айбабин, Хайрединова, 2008, рис. 14]. Загалом мотив пряжки дуже подібний до оформлення деталей орлиноподібних пряжок Криму [Айбабин, Хайрединова, 2008, рис. 12; 13; 2010; Rudnicki, 2010]. Ця пряжка подібна до римських військових речей [Ахмедов, Казанский, 2004, рис. 12, 5; Gavritukhin, 2008, fig. 2; Schulze-Dorrlamm, 2009, add. 113; Айбабин, Хайрединова, 2010].

7 Монети як хроноіндикатор, див.: Комар 2010; 2011.

Предмети, виготовлені на території Візантійської імперії, потрапляли до слов'ян у різний спосіб: внаслідок військових походів — як трофеї [Синиця, 2012], як викуп за полонених, чи разом з полоненими, що з часом оселялися серед слов'ян [Mauric., XI, 4 (4)]⁸; дарунки ватажкам та дружинникам, платня варварам за військову службу, як шлюбні дари. Не виключено, що колишні полонені могли і самі виготовляти прикраси. Крім того, на самому кордоні з імперією могли існувати обмінні відносини з варварами.

Підсумовуючи опис знахідок з околиць Меджибожа, слід зазначити, що насиченість орного шару знахідками фрагментів ранньосередньовічної кераміки та знайдені бронзові прикраси другої половини I тис. н. е. можуть свідчити про існування в цій місцевості слов'янського поселення, чи, можливо, поховальної пам'ятки. Культурна приналежність пам'ятки визначається її розташуванням в межах ареалу пражської культури. Знахідки ілюструють широкі культурні зв'язки місцевого населення з різними регіонами. Подібні до знайдених предмети були поширені на значній території в межах Східної та Південно-Східної Європи. Поєднання описаних прикрас в одній місцевості вказує на хронологію рубежу VI—VII ст. чи першої половини VII ст. (рис. 10), і пов'язане зі слов'янськими племенами. Подальші польові дослідження, сподіваємося, дозволять отримати більше інформації щодо контексту знайдених прикрас раннього середньовіччя з околиць Меджибожа.

8 Дано за: Древняя Русь, 2010, с. 95.

- Айбабин А.И., Хайрединова Э.А. Могильный у села Лучистое. Раскопки 1984, 1986, 1991, 1993—1995 годов. — К.: Майстер Книг, 2014. — Т. 2. — 400 с.
- Айбабин А.И., Хайрединова Э.А. Римская воинская пряжка из Лучистого // Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina. — Łódź; Warszawa, 2010. — Т. II. — S. 509—516.
- Аксенов В.С., Бабенко Л.И. Погребение VI—VII века н. э. у села Мохнач // РА. — 1998. — № 3. — С. 111—122.
- Алексеев Н.А., Левада М.Е. Клад у села Мошны // Петербургский апокриф. Послание от Марка. — Санкт-Петербург; Кишинев, 2011. — С. 373—395.
- Аулік В.В. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині. — К.: Наук. думка, 1972. — 124 с.
- Ахмедов И.Р., Казанский М.М. После Атиллы. Киевский клад и его культурно-исторический контекст // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье: Докл. науч. конф., посвящ. 60-летию со дня рожд. Е.А. Горюнова (Санкт-Петербург, 14—17 ноября 2000 г.). — СПб, 2004. — С. 168—202.
- Баран В.Д. Черняхівська культура. — К.: Наук. думка, 1981. — 263 с.
- Баран В.Д., Пачкова С.П. Поселення поблизу с. Горошечеве на Середньому Дністрі // Археологія. — 1975. — Вип. 18. — С. 87—95.
- Бодянский А.В. Археологические находки в Днепровском Надпорожье // СА. — 1960. — № 1. — С. 274—277.
- Володарець-Урбанович Я.В. Фібули V — першої половини VIII ст. з Полтавщини (знахідки від початку 2000-х років) // Археологія. — 2015. — № 3. — С. 23—42.
- Гавритухин И.О. Пальчатые фибулы пражских памятников Поднестровья // Древности Северного Кавказа и Причерноморья. — М., 1991. — С. 127—142.
- Гавритухин И.О. Пряжки с коробчатой петлей // МАИЭТ. — 1994. — IV. — С. 201—214.
- Гавритухин И.О. Фибулы // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 36—40 (РСМ. — Вып. 3).
- Гавритухин И.О. Датировка днепровских кладов первой группы методом синхронизации с древностями других территорий // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996а. — С. 58—95 (РСМ. — Вып. 3).

- Гавритухин И.О. Боспор и Поднепровье в VI–VII вв. (к изучению северопонтийских ювелирных школ) // Междунар. конф. «Византия и Крым». — Симферополь, 1997. — С. 27–32.
- Гавритухин И.О. Фибулы и ременные гарнитуры из цистерны П–1967 в Херсонесе // МАИЭТ. — 2002. — IX. — С. 217–228.
- Гавритухин И.О. Фибулы византийского круга в Восточной Европе (литые дунайско-иллирийские) // МАИЭТ. — 2002а. — IX. — С. 229–250.
- Гавритухин И.О. Комплексы пражской культуры с датировочными вещами // Archeologia o poszatkach Słowian. — Kraków, 2005. — С. 401–461.
- Гавритухин И.О. Элементы «Юстиниановского» воинского стиля у северных варваров (пряжки типа Сучидава) // Studia antiquae et mediaevalia: Miscelanea in honorem annos LXXV peragentis Prof. Dan Gh. Teodor oblate. — București, 2009. — С. 153–183.
- Гавритухин И.О. Византийские подвязные фибулы с S-видной петлей для оси пружины. Находки к северу и востоку от Дуная // Актуальные проблемы археологии Восточной Европы I тысячелетия н. э. Проблемы и материалы. — М., 2010. — С. 35–89 (РСМ. — Вып. 13).
- Гавритухин И.О. Поздне- и постчерняховские традиции в «Большом Киевском треугольнике» // Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень. — К., 2010а. — С. 28–32.
- Гавритухин И.О. Византийское влияние на восточноевропейские народы славянского и тюркского круга в VI–VII вв. // Тр. III (XIX) Всерос. АС. — Санкт-Петербург; Москва; Великий Новгород, 2011. — Т. II. — С. 15–18.
- Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад (предварительная публикация) // РА. — 1995. — № 4. — С. 136–149.
- Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — 298 с. (РСМ. — Вып. 3).
- Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л.: Наука, 1981. — 136 с.
- Горюнов Е.А., Казанский М.М. К изучению раннесредневековых древностей Нижнего Подунавья (VI–VII вв.) // Славяне на Днестре и Дунае. — К., 1983. — С. 191–205.
- Горюнова В.М. К вопросу об оловянных украшениях «антских» кладок // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1987. — С. 85–93.
- Горюнова В.М. Новый клад антского времени из Среднего Поднепровья // Археологические вести. — 1992. — № 1. — С. 126–140.
- Горюнова В.М., Родинок В.Е. Раннеславянское поселение Великие Будки (Хутор) // Stratum plus. — 1999. — № 4. — С. 167–219.
- Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джаксон, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. — М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. — Т. II: Византийские источники / Сост. М.В. Бибилов. — 384 с.
- Казанский М.М. О центрах власти у славян: днестровские кладки VII века // Петербургский апокриф. Послание от Марка. — Санкт-Петербург; Кишинев, 2011. — С. 509–526.
- Ковалевская В.Б. Поясные наборы Евразии IV–IX вв. Пряжки. — М.: Наука, 1979. — 56 с. (САИ. — Е1–02).
- Ковалевская В.Б. Кавказ — скифы, сарматы, аланы I тыс. до н. э. — I тыс. н. э. — Пушино: ОНТИ ПНЦ РАН, 2005. — 398 с.
- Комар А.В. Куда «запаздывают» монеты? (к вопросу о роли монет в датировке раннесредневековых памятников Восточной Европы) // Верхнедонской археологический сборник. — Липецк, 2010. — 5. — С. 164–174.
- Комар А.В. Куда «запаздывают» монеты? (к вопросу о роли монет в датировке раннесредневековых памятников Восточной Европы VI–VIII вв.) // Петербургский апокриф. Послание от Марка. — Санкт-Петербург; Кишинев, 2011. — С. 555–566.
- Корзухина Г.Ф. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. — 1996. — V. — С. 352–435, 586–705.
- Коршенико С. Пряжка з головою варвара // Археологія. — 1948. — Вип. II. — С. 179–181.
- Кропоткин В.В. Клады византийских монет на территории СССР. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — 89 с. (САИ. — Е4–4).
- Кропоткин В.В. Новые находки византийских монет на территории СССР // Византийский временник. — 1965. — Вып. XXVI. — С. 166–188.

- Кренке Н.А. Финал дяковской культуры в Подмосковье // КСИА. — 2014. — Вып. 235. — С. 342—362.
- Кулаков В.И. Идентификация находок I—VII вв. из Музея «Пруссия», хранящихся в фондах Калининградского областного историко-художественного музея // Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов. — М., 2014. — С. 286—307 (РСМ. — Вып. 15).
- Курта Ф. Женщина из Дэнченъ или к вопросу о фибулах тип II C по Вернеру (A woman from Dănceni, or bow fibulae of Werner's class II C) // Tyragetia. Arheologie Istorie Antică. — Chișinău, 2011. — V (XXI), nr. 1. — S. 153—192.
- Кухаренко Ю.В. Широкопластинчатые фибулы // КСИИМК. — 1959. — Вып. 74. — С. 143—145.
- Обломский АМ., Родинкова В.Е. Этнокультурный перелом в Поднепровье в VII в. н. э. Хронология событий // КСИА. — 2014. — Вып. 235. — С. 381—404.
- Овчинников Е.В., Погорілець О.Г., Панікарський А.В. Дослідження на пам'ятках в околиці Меджибожа // АДУ 2010 р. — Київ; Полтава, 2011. — С. 251—252.
- Овчинников Е.В., Погорілець О.Г., Панікарський А.В., Пічкур Є.В. Дослідження Меджибізької трипільської експедиції // АДУ 2011 р. — Київ; Луцьк, 2012. — С. 455—457.
- Пачкова С. П. Археологические исследования многослойного поселения у с. Горошева Тернопольской обл. // Археологические памятники Среднего Поднестровья. — К., 1983. — С. 5—54.
- Пивоваров С.В. Два маловідомі середньовічні скарби з Буковини // Археологічні студії. — Київ; Чернівці, 2000. — Вып. 1. — С. 174—183.
- Погорілець О.Г., Панікарський А.В. Знахідки доби раннього середньовіччя з околиць Меджибожа // Науковий вісник «Меджибіж». — Меджибіж; Хмельницький, 2012. — Ч. 1. — С. 285—291.
- Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). — К.: Наук. думка, 1975. — 154 с.
- Приходнюк О.М. Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования. — Воронеж: ВГУ, 1998. — 169 с.
- Приходнюк О.М. Пастирське городище. — Київ; Чернівці: Зелена Буковина, 2005. — 244 с.
- Приходнюк О.М., Шовкопляс А.М., Ольговская С.Я., Струнина Т.А. Мартыновский клад // МАИЭТ. — 1991. — II. — С. 72—92.
- Родинкова В.Е. Пальчатые фибулы из Южного Побужья // Актуальные проблемы археологии Восточной Европы I тысячелетия н. э. Проблемы и материалы. — М., 2010. — С. 261—276 (РСМ. — Вып. 13).
- Родинкова В.Е. Куриловский клад раннесредневекового времени // РА. — 2010а. — № 4. — С. 78—87.
- Родинкова В.Е. Новая находка византийского серебряного сосуда с клеймом в Восточной Европе // РА. — 2012. — № 4. — С. 151—158.
- Родинкова В.Е. Клады «древностей антов» и археологическая ситуация между Сеймом и Пселом в конце эпохи Великого переселения народов // Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. — СПб, 2012а. — С. 193—197.
- Родинкова В.Е., Егорьков А.Н. Клад раннесредневекового времени из Суджи-Замостья и состав металла его артефактов // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VIII Междунар. науч. конф. (Харьков, 9—10 ноября 2012 г.). — Харьков, 2012. — С. 71—72.
- Родинкова В.Е., Сапрыкина И.А., Сычева С.А. Раннесредневековые клады Поднепровья: традиционный взгляд и новые данные // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VIII Междунар. науч. конф. (Харьков, 9—10 ноября 2012 г.). — Харьков, 2012. — С. 72.
- Розенфельд И.Г. Древности западной части Волго-Окского междуречья в VI—IX вв. — М.: Наука, 1982. — 177 с.
- Рябцева Светлана Пальчатые фибулы Молдавии в контексте древностей сопредельных территорий // Revista Arheologică. Serie Nouă. — Chișinău, 2005. — I, nr. 2. — С. 360—370.
- Сидоренко О.В., Володарець-Урбанович Я.В. Знахідки I тис. н. е. з околиць Засулля під Лубнами // Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2012. — Київ; Полтава, 2012. — С. 111—115.
- Синиця Є.В. Перунові діти. Військова справа слов'ян на початку Середньовіччя. — К.: Темпора, 2012. — 276 с.
- Скорый С., Хохоровски Я. Вторая полевая кампания украинско-польской археологической экспедиции «Мельники—Холодный Яр» // АБУ 2001—2002 pp. — К., 2003. — С. 259—264.

- Телегин Д.Я., Юра Р.А., Кучера М.П., Максимов Е.В., Митрофанова В.И. Отчет о разведке археологических памятников в зоне затопления Кременчугского водохранилища 1958 г. (Полтавская и Черкасская области) / НА ІА НАН України. — 1958/1е.
- Филипчук М.А. Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Пліснеського археологічного комплексу в 2009 р. // Вісник Інституту археології. — 2010. — 5. — С. 135–169.
- Щеглова О.А. О двух группах «древностей антов» в среднем Поднепровье // МИАДЛ. — Курск, 1990. — С. 162–204.
- Янкович Дж. Позднеантичные фибулы VI и VII вв. и славяне // Rapports du IIIe Congrès International d'Archeologie Slave. — Bratislava, 1980. — Т. 2. — С. 173–177.
- Јанкович Т. Придунавски део области Аквиса у VI и почетком VII века. — Београд: Археолошки институт, 1981. — 194 с.
- Bârzu L. Ein gepidisches Denkmal aus Siebenburgen: Das Graberfeld Nr. 3 von Brătei. (Bearbeitet von Radu Harhoiu). — Cluj-Napoca; Bistrița, 2010. — 416 S. (Archaeologia Romanica. — B. IV).
- Garam E. Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts. — Budapest, 2001. — 432 S. (Monumenta Avarorum Archaeologia. — Vol. 5).
- Gauritukhin I.O. Late Roman Military Style in the East of the Forest and Forest-Seppe Zone of Europe // Journal of Roman Military Equipment Studies. — 2008. — Vol. 16. — P. 57–67.
- Fiedler U. Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. — Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 1992. — T. I, II. — 347 S.
- Măgureanu A. Fibulele turnate romano-bizantine // Materiale și Cercetări Arheologice, serie nouă. — București, 2008. — IV. — P. 99–155.
- Rudnicki M. Zespół zabytków z grobu 368 w Kosewie. Uwagi ponad 100 lat po odkryciu // Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina. — Łódź; Warszawa, 2010. — T. II. — S. 445–456.
- Popovic V. La descente des Koutrigours, des Slaves et des Avars vers la mer Égée: le témoignage de l'archéologie // Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. — Année, 1978. — N. 3. — P. 596–648.
- Schulze-Dorrlamm M. Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. — Mainz: Verlag des RGZM, 2009. — T. II: Die Schnallen mit Scharnierbeschlag und die Schnallen mit Angegossenem Riemendurchzug des 7. bis 10. Jahrhunderts. — 416 S.

O.H. Pohorilets, A.V. Panikarskyi, Ya.V. Volodarets-Urbanovych

THE EARLY MEDIEVAL FINDS FROM MEDZHYBIZH-RYBHOSP

The Early Medieval jewelry which were found near Medzhybizh are considered in the paper. There are three fibulae (small radiate-headed, wideplate, moulded) and lyre-shaped belt buckle with cast integral plate. Such kinds of finds were found both on Early Medieval Slavs sites and in hoards of the 1st chronological group by O.A. Shcheglova. The small radiate-headed fibula was linked with Prague culture sites. The wideplate fibula was linked with Penkivka culture sites. The moulded fibula and belt buckle were linked with the Lower Danube region. The combination of these finds in one place makes it possible to date to the turn of the 6th–7th century or the 1st half of the 7th century AD.

K e y w o r d s: Prague culture, Early Middle Ages, 7th–8th century AD, fibulae, belt buckle.

Одержано 01.03.2016

УДК: 904.25(477.53)“653”

О.Б. Супруненко, Я.В. Володарець-Урбанович, Ю.О. Пуголовок

КОМПЛЕКС КОЛА «МАРТИНІВКИ» З ПОЛТАВИ (ПОЛТАВСЬКИЙ СКАРБ 2014 р.) *

Публікуються знахідки прикрас з Полтави, що знаходять аналогії серед прикрас скарбів першої хронологічної групи за О.О. Щегловою. Найімовірніше, знахідки складають добірку ювелірного лому, призначеного для переплавки.

К л ю ч о в і с л о в а: Літописна Лтава, прикраси, фібули, браслет, підвіски, раннє середньовіччя, «старожитності антив», перша хронологічна група скарбів за О.О. Щегловою.

Пам'ятки третьої чверті I тис. н. е. в околицях Полтави відомі вже здавна. Опубліковано кілька зведень щодо виявлення, характеру комплексів та їх складу [Володарець-Урбанович, 2006а; 2007]. Однак, саме місто було започатковане лише у часи розселення носіїв роменської культури [Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін., 2009, с. 5—19; Пуголовок, 2012; Супруненко, Пуголовок, 2015, с. 14—17]. Нещодавно стали відомі й окремі знахідки пенківських прикрас на його теренах, що заслуговують на увагу дослідників (рис. 1). Вони були виявлені на території посаду літописного «граду» і козацької фортеці, котра охопила забудовою передмість острогу заселеної за роменсько-давньоруського часу ділянки плато Старополтавської гори [Супруненко, Пуголовок, 2015а, кол. вкл. XII, 3].

Знахідки походять з науково-рятивних розкопок у Полтаві 2014 р. по вул. Жовтневій 5-А (сучасна вул. Соборності), на місці спорудження фундаментів невеликого кафе-пекарні. Вони виявлені у чорноземному заповненні котловану підземної споруди — входу до підземелля [Супруненко, Пуголовок, 2015б], так остаточно і не вивченого археологічно через значну глибину споруди (дослідження проведено до рівня 4,8 м від сучасної денної поверхні плато). Котлован знаходився у південно-західному куті невеликого розкопу, на місці майбутнього будівництва і мав розміри близько 5 × 7 м. Наприкінці XVII ст. ця споруда сполучалася з поверхнею завдяки неширокому похилому тунелю-спуску, місцями обшитому деревом. Останній, вірогідно, мав материкові сходинки, а в основі, на глибині 4,5 м, — вистругану у лесі підпрямокутну камеру заввишки не менше 2 м, від якої вглиб (у східному та північно-східному напрямках) відходило кілька вузьких ходів

* Висловлюємо щирі вдячність В.Є. Родінковій, О.О. Щегловій, О.В. Гопкало, А.В. Скибі, Є.В. Синиці, О.В. Петраускасу, А.В. Панікарському, О.С. Милашевському, М.О. Авраменку, Т.В. Бітковській, В.О. Колибенку, Н.В. Хамайко, І.Б. Шрамко, С.А. Заднікову, Д.С. Гречко та В.В. Шерстюку за надані зауваження та консультації.

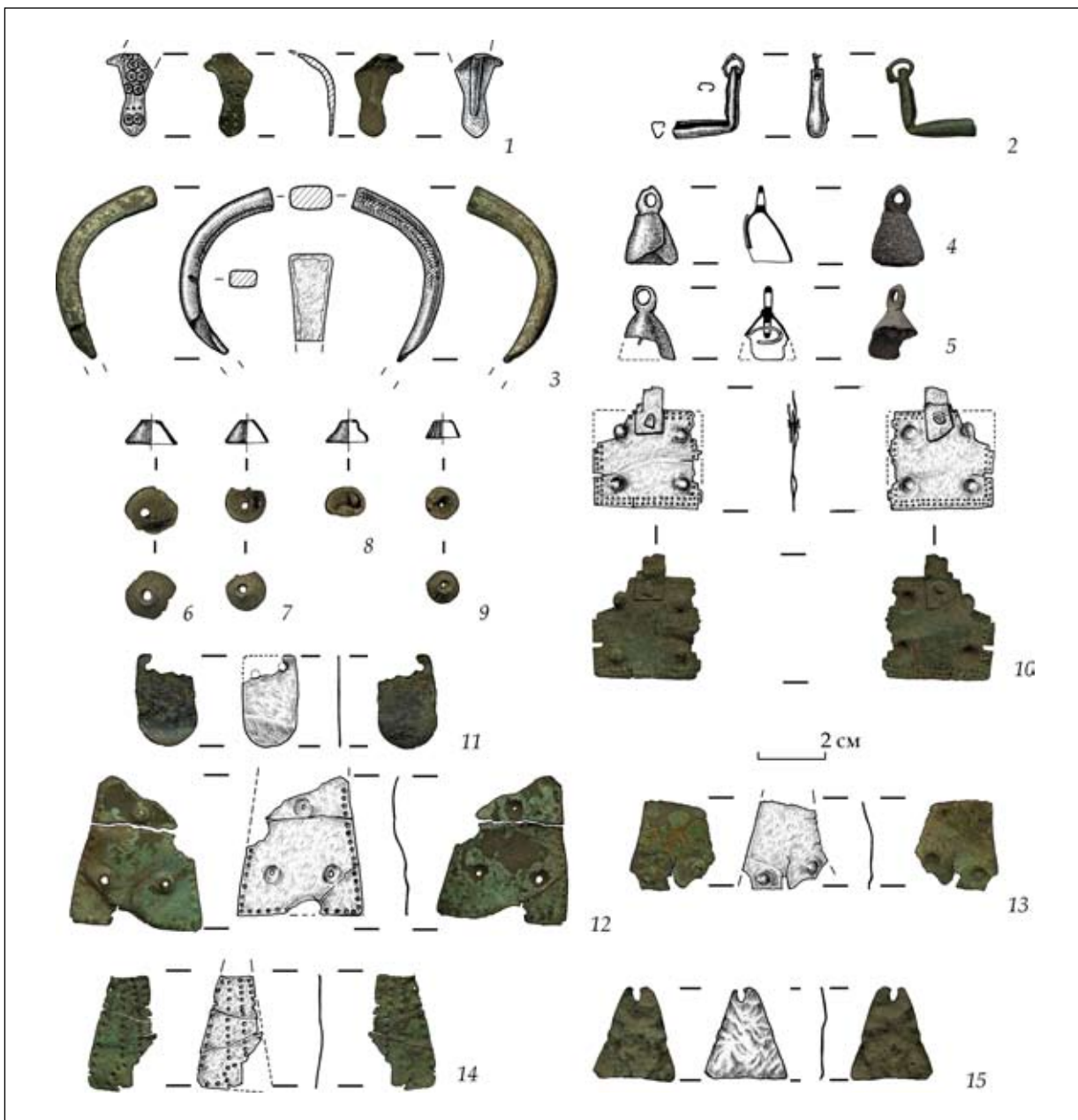

Рис. 1. Знахідки прикрас третьої чверті I тис. н. е. з Полтави: 1 — мала пальчаста фібула типу Сміла-Добого; 2 — пронизка Володарець-Урбанович / тип 1; 3 — браслет Родінкова / тип 5, підтип 2; 4, 5 — неорнаментовані дзвіночки; 6 — 8 — неорнаментовані ворворки малих розмірів; 9 — орнаментована ворворка малих розмірів; 10 — квадратна підвіска типу «Козіївка / Нова Одеса»; 11 — порожнистий наконечник поясу; 12 — трапецієподібна підвіска, орнаментована двома / трьома півкулями по центру; 13 — трапецієподібна підвіска, орнаментована півкулями по центру та рядом пресованих крапок по краю; 14 — трапецієподібна підвіска, орнаментована рядами пресованих крапок; 15 — проста неорнаментована трапецієподібна підвіска

Fig. 1. Jewelry finds of the 6th — the 7th century from Poltava: 1 — small radiate-headed fibulae type Smila-Dobogo; 2 — bronze tubular beads Volodarets-Urbanovich / type 1; 3 — bracelet Rodinkova / type 5, subtype 2; 4, 5 — undecorated small bells; 6 — 8 — undecorated small conical through hole bell; 9 — ornamented small conical through hole bell; 10 — square pendant «Koziiivka / Nova Odesa» type; 11 — hollow belt-end; 12 — trapezoidal pendant ornamented with two / three punches circles in mid; 13 — trapezoidal pendant ornamented with punches circles in mid and numerous small circles along the edge; 14 — trapezoidal pendant ornamented with punches small circles along the edge and two rows in mid; 15 — undecorated trapezoidal pendant

сполучення зі сходинками до погребів, схованок, гіпотетично пов'язаних із сіткою підземних ходів козацької епохи [Бучневич, 1891; Жук, 1991; Супруненко, Пуголовок, 2015а, с. 142 – 148]. За даними проектувальників, підтвердженими пошуковими заходами з використанням георадару, на глибині близько 12 м у материковому масиві нижче, трохи на північний схід від входу, містилася більш чи менш значна пустотіла камера невеликих розмірів, а навколишній простір вище був перетнутий тріщинами провалів, можливо, від вузьких проходів підземних ходів. Подібний і краще збережений вхід до фортечного підземелля полкового міста дослідили у Полтаві Л.І. Виногородська і Р.С. Орлов, за 100 м на північний схід від місця розкопок — біля Спаської церкви. Його інтерпретували як прохід до Преображенського храму, громадської схованки й підземних ходів [Виногородська, Орлов, 2004, с. 84 – 85; Коваленко, 2015, с. 82].

Досліджений вхід до підземелля обвалився на початку XVIII ст. Сюди просіли рештки заповнення давньоруського житла і вміст кількох господарських ям XVII ст. З часом це призвело до більшого провалу, просідання наявного в ньому ґрунту. На поверхні утворилася велика западина, якої необхідно було позбутися. Впродовж XVIII – XIX ст. яму неодноразово закидали привізним і взятим з околу ґрунтом, сміттям, з переважанням поверхневого чорнозему. Виявлені знахідки потрапили до заповнення саме у цей час, разом із накопаним неподалік чи привезеним з близьких передмість фортеці чорноземом. Більшість предметів виявлена на глибині 1,2 – 1,6 м від рівня сучасної поверхні саме у маслянистому чорноземному вмісті верхньої частини заповнення котловану, орієнтовно, на площі 2 × 3 м.

Знахідки заплановано передати до збірки Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Ціллю цієї роботи є введення до наукового обігу 15 речей третьої чверті I тис. н. е., визначення можливості їх належності до одного комплексу, а також вирішення питання, чи могли вони бути поза межами археологічних пам'яток пеньківської культури.

Загалом, добірку виявлених предметів можна поділити на дві групи, за їх приналежністю — до жіночого і чоловічого костюму.

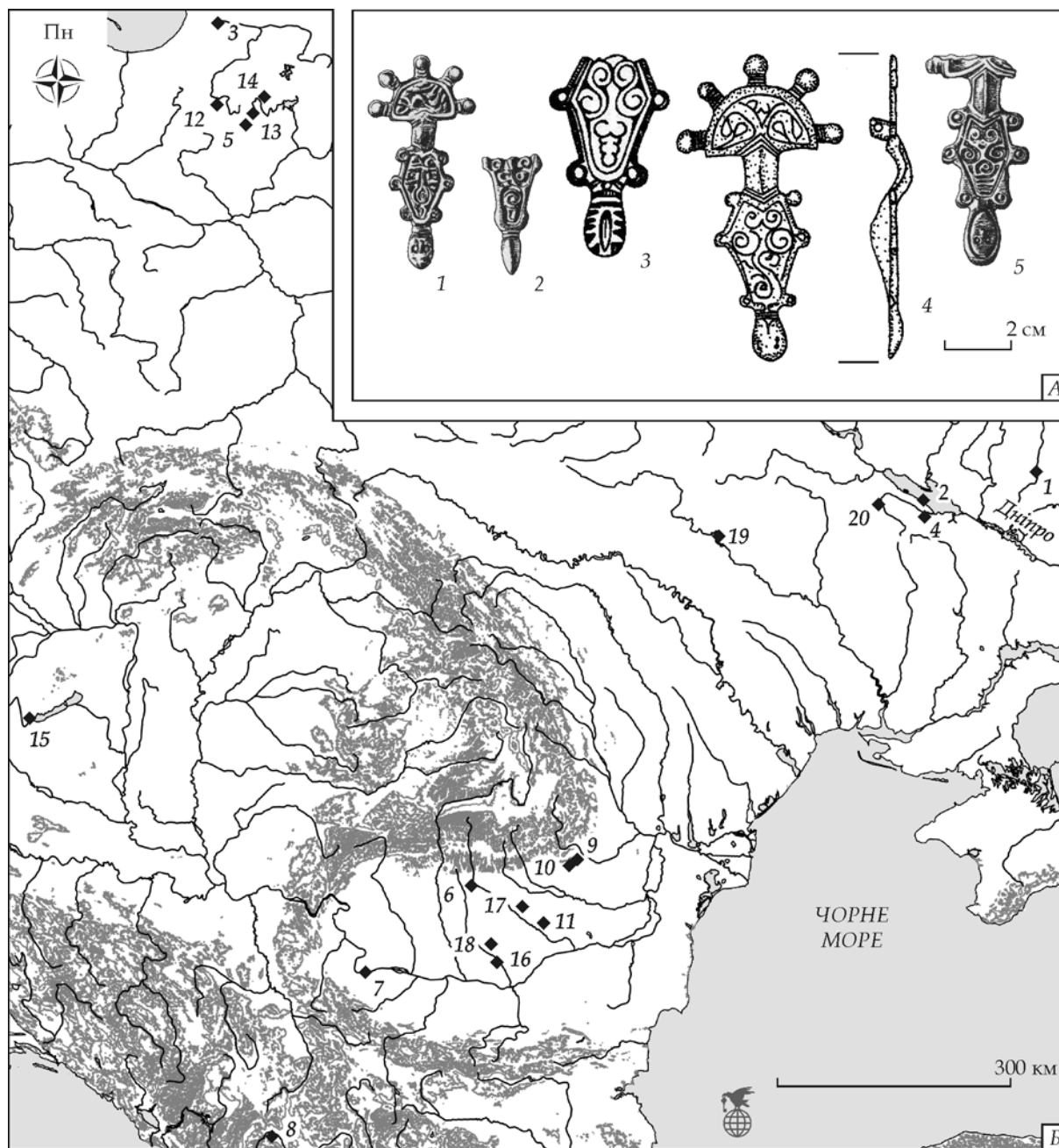
ЖІНОЧІ ПРИКРАСИ

Нагрудні прикраси

Фібули

1. Фрагмент литої бронзової зігнутої малої пальчастої фібули (збереглася лише ніжка з одним боковим відростком), прикрашеної дев'ятьма циркульними елементами орнаменту (2 на головці ніжки та 7 на основній частині) і лініями із заглибленими крапками (три лінії по дві та три крапки, одна з яких відділяє голівку ніжки від основної частини). Зі зворотного боку є поздовжня нервюра, що утворилася під час відливання виробу у двоскладовій матриці і підсилювала середню частину фібули, де найчастіше відбувалися злами [Шаблавина, 2004]. Довжина 2,5 см, ширина 1,4 см, ширина голівки ніжки 0,8 см (рис. 1, 1).

Визначити точно типологічну належність фібули неможливо через її фрагментованість (відсутність голівки). Вірогідно, виріб належить до типу Сміла-Добого (IF за І. Вернером), в якому об'єднані вироби з п'ятьма пальцями, чітким п'ятикутним подовженим щитком, масивним завершенням і трьома парами невеликих округлих бічних відростків, великою голівкою

та спіральним чи похідним від нього круговим орнаментом [Curta, Dupoi, 1994 – 1995, add. 20; Родинкова, 2003, арк. 95]. Хоча у полтавського примірника на щитку є лише один невеликий відросток.

Найближча аналогія – із Середнього Подніпров'я [Корзухина, 1996, с. 409; табл. 79, 14] (рис. 2, А, 1). Інші знахідки (рис. 2, А, 2 – 5) трапилися також у Середньому Подніпров'ї [Корзухина, 1996, с. 409; табл. 79, 15], Чигирині [Приходнюк, 1998, с. 55; рис. 65, 3], Смілі [Корзухина, 1996, с. 373; табл. 79, 12] та Семенках [Хавлюк, 1974, с. 207; рис. 11, 2]. Уламок фібули із Полтави позначає східну межу концентрації таких застібок у Середньому Подніпров'ї.

Рис. 2. Малі пальчасті фібули типу Сміла-Добого: А — знахідки з межиріччя Південного Бугу і Дніпра: 1, 2 — Середнє Подніпров'я; 3 — Семенки; 4 — Чигирин; 5 — Сміла; Б — карта поширення: 1 — Полтава; 2 — Середнє Подніпров'я; 3 — Колишня Східна Пруссія; 4 — Чигирин; 5 — Тилькове; 6 — Мунтенія; 7 — Деся; 8 — Македонія; 9 — Сєрата-Монтеору; 10 — П'єтроаселе; 11 — Бухарест-Бєняси; 12 — Тумян; 13 — Мєнтке; 14 — Мронгово; 15 — Добого; 16 — Нанов; 17 — Рекарі; 18 — Виртоапе; 19 — Семенки; 20 — Сміла

Fig. 2. Small radiate-headed fibulae type Smila-Dobogo: A — finds from territory between Southern Buh and Dnieper: 1, 2 — Middle Dnieper; 3 — Semenky; 4 — Chyhyryn; 5 — Smila; B — archaeology map: 1 — Poltava; 2 — Middle Dnieper; 3 — The former East Prussia; 4 — Chyhyryn; 5 — Tylkovo; 6 — Muntenia; 7 — Desy; 8 — Macedonia; 9 — Srrata-Monte-oru; 10 — Pietroasele; 11 — Bucharest-Benjasy; 12 — Tumjan; 13 — Mentke; 14 — Mronghovo; 15 — Dobogo; 16 — Nanov; 17 — Rekari; 18 — Vyrtoape; 19 — Semenky; 20 — Smila

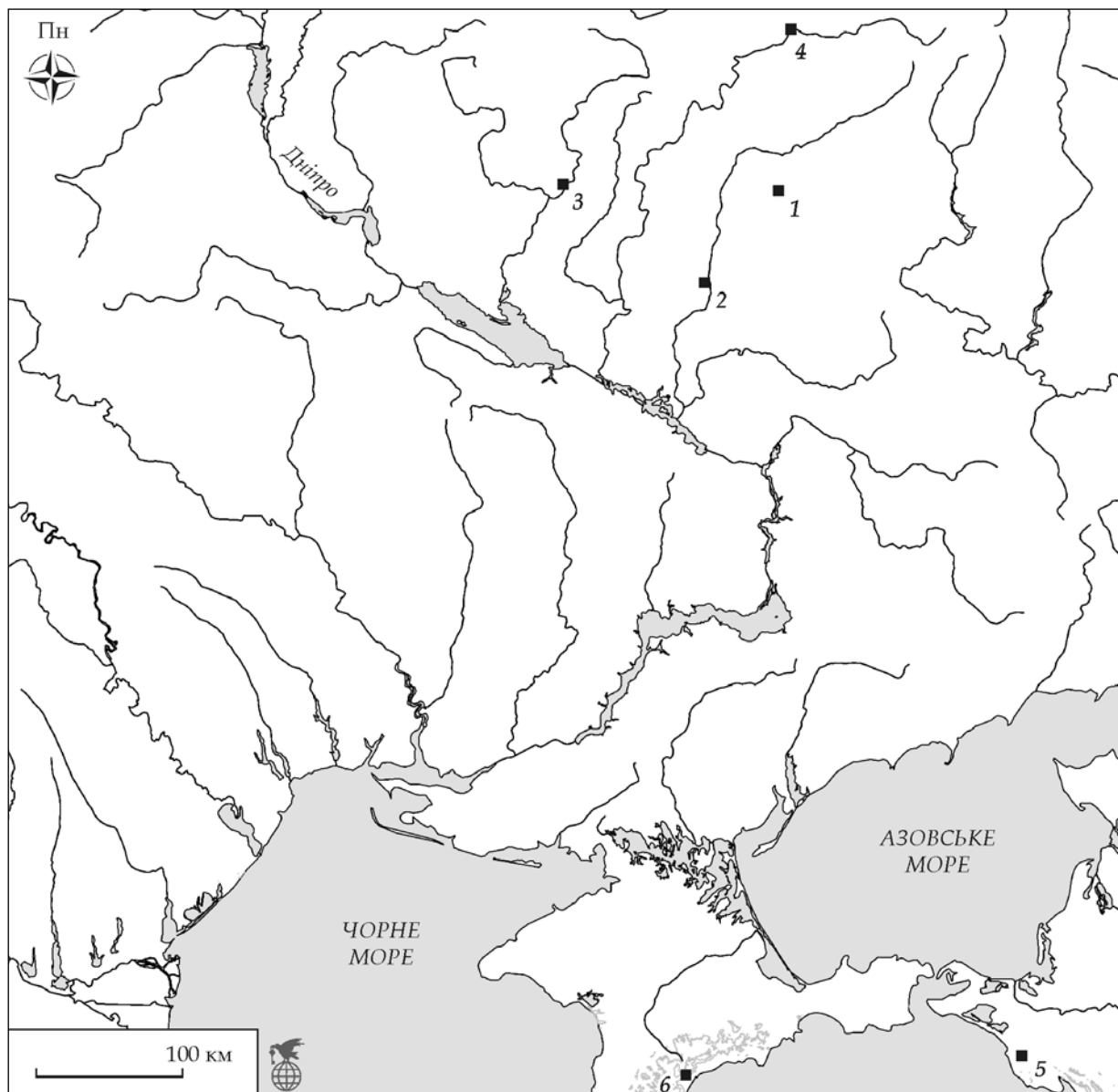

Рис. 3. Карта поширення підвісок типу «Козіївка / Нова Одеса»: 1 — Козіївка / Нова Одеса; 2 — Полтава; 3 — Хитці; 4 — Черкаська Конопелька; 5 — «Лєнінський путі»; 6 — Лучисте

Fig. 3. Distribution map of square pendant «Koziiivka / Nova Odesa» type. 1 — Koziiivka / Nova Odesa; 2 — Poltava; 3 — Khytci; 4 — Cherkasjka Konopeljka; 5 — «Ljeninskij putj»; 6 — Luchyste

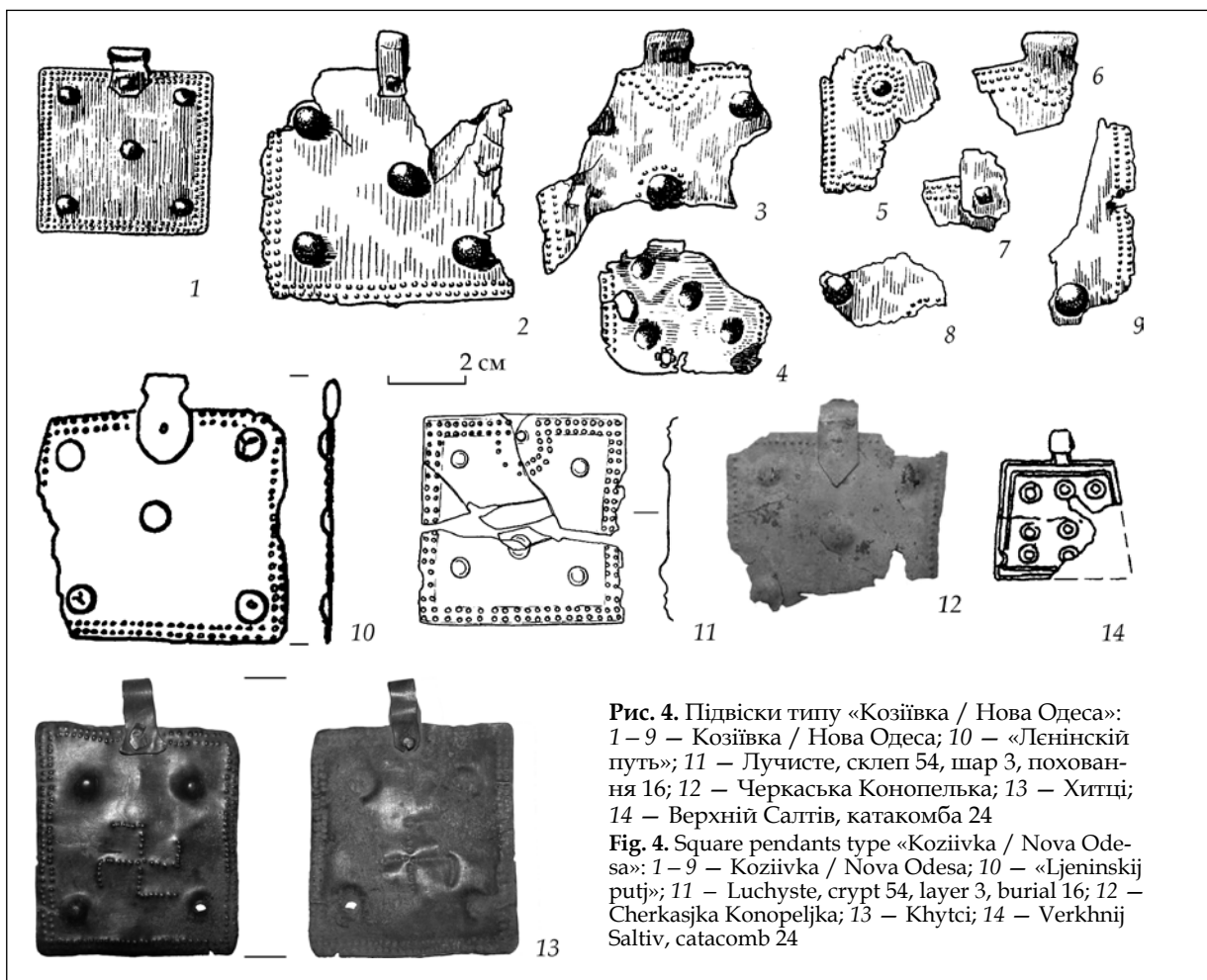

Рис. 4. Підвіски типу «Козіївка / Нова Одеса»: 1–9 – Козіївка / Нова Одеса; 10 – «Ленінський путь»; 11 – Лучисте, склеп 54, шар 3, поховання 16; 12 – Черкаська Конопелька; 13 – Хитці; 14 – Верхній Салтів, катакомба 24

Fig. 4. Square pendants type «Koziiivka / Nova Odesa»: 1–9 – Koziiivka / Nova Odesa; 10 – «Ljeninskij putj»; 11 – Luchyste, crypt 54, layer 3, burial 16; 12 – Cherkasjka Konopeljka; 13 – Khytci; 14 – Verkhnij Saltiv, catacomb 24

На основі даних Ф. Курти та В. Дупої [Curta, Dupoi, 1994–1995, add. 20] доречно виділити ще, принаймні, два регіони концентрації знахідок цього типу. Це – Мазурське Поозер'я (Колишня Східна Пруссія, Тилькове, Тумян, Ментке, Мронгове) та Нижньодунайська низовина (Мунтенія, Деси, Серата-Монтеору, П'єтроаселе, Бухарест-Беняси, Нанов, Рекарі, Виртоапе). Відокремлено розташовані тільки кілька подібних деталей костюму на території Македонії та Добого (рис. 2, Б).

Хронологія таких знахідок залишається дискусійною. Тим не менше, не викликає заперечення, що нижньою хронологічною межею побутування цих прикрас було VI ст. Однак, В.Є. Родінкова, у ході визначення хронології маленьких пальчастих фібул, хоча б у східній частині ареалу їх побутування, зважає на те, що частина з них пов'язана з Пастирським городищем [Родінкова, 2010а, с. 266]. Життя на цій пам'ятці у ранньосередньовічний період тривало з середини або останньої чверті VII до середини VIII ст., а фібули «дунайських типів» знайдено у спорудах, що згоріли під час загибелі городища [Приходнюк, 2005, с. 70–79]. Тому дослідниця припускає, що такі вироби продовжували побутовувати у Подніпров'ї до першої половини – середини VIII ст. [Родінкова, 2010а, с. 266; Обломский, Родінкова, 2014, с. 385].

Деталі намиста

Підвіски типу «Козіївка / Нова Одеса»

2. Погнута бронзова квадратна підвіска з пошкодженими краями, вирізана з пласкої платівки, прикрашена чотирма півкулями, розташованими по кутах і двома смужками пресованих крапок-точок, вибитих пуансоном по краю. Зламане вушко у вигляді металевої стрічки прикріплене до підвіски заклепкою, що з однієї сторони розклепана сильніше. Розміри пластини $3,2 \times 3,1$ см, довжина з вушком 3,7 см (рис. 1, 10).

Подібні вироби залишалися поза увагою дослідників через украй обмежену кількість знахідок. Але останнім часом їх кількість збільшилася, що дозволяє уточнити походження, еволюцію і поширення (рис. 3). Загалом цю знахідку можна зарахувати до кола підвісок типу «Козіївка / Нова Одеса»¹ [Володарець-Урбанович, 2016б].

Аналогії походять із Козіївсько-Новоодеського (1 ціла та 8 фрагментів) (рис. 4, 1 – 9) [Корзухина, 1996, табл. 45, 9; 51, 1 – 8], Хитцівського (рис. 4, 16) [Володарець-Урбанович, Сидоренко, 2016] та Черкасько-Конопельківського (1 ціла та 10 фрагментованих; рис. 1, 12) [Родинкова, Сапрыкина, 2015, рис. 2, 10] скарбів на Дніпровському Лівобережжі, із могильника Лучисте, склеп 54, шар 3, поховання 16 (рис. 1, 11) [Айбабин, Хайредінова, 2014, с. 74; табл. 66, 4] в Криму та на могильнику «Ленінський путь» (рис. 1, 10) у Передкавказзі [Гавритухин, Пьянков, 2003, с. 198; табл. 73, 24]². Хоча знахідка із Полтави майже в два рази менша за інші аналогії.

Такі підвіски були виявлені лише у дніпровських скарбах першої хронологічної групи за О.О. Щегловою, період випадіння яких визначається в межах другої – третьої чверті VII ст. [Гавритухин, 1996, с. 95; Родинкова, 2012, с. 153, 157 – 158; Казанский, 2014, с. 53 – 55; Обломский, Родинкова, 2014]. Хоча формування самого убору почалося із другої половини VI ст. [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 146].

Дзвіночки

3, 4. Два неорнаментовані циліндричні дзвіночки, литі з бронзи (рис. 1, 4, 5). Перший зберігся майже повністю, але тріснув і був стиснутий, у результаті чого один з країв виявився загнутий за інший. Вушко має форму, близьку до овалу. Петелька та язичок не збереглися. Висота без вушка 1,6 см, розмір основи $1,7 \times 1,5$ см, товщина стінок 0,1 – 0,2 см, висота вушка 0,9 см, ширина вушка 0,8 см, діаметр отвору вушка 0,4 см (рис. 1, 4).

Другий дзвіночок зберігся частково (стілки облямані, є лише їх чверть). Вушко має форму, близьку до овалу, але з пласкою верхньою основою. Зверху всередині є маленька петелька для кріплення язичка, від якого збереглися лише

1 У літературі утвердилася точка зору, що обидва скарби (Козіївський та Новоодеський) є окремими комплексами. Але проведений В.Є. Родінковою аналіз предметів [Родинкова, 2004, с. 236] і дослідження О.О. Щегловою обставин знахідок за архівними джерелами [Щеглова, 2001] показали, що це, вірогідно, комплекс одного великого скарбу [Щеглова, Родинкова, 2003, с. 297]. На наш погляд, факт знаходження таких підвісок в обох частинах скарбу (Козіївка – три цілих та п'ять фрагментів, Нова Одеса – одна знахідка), також підтверджує те, що це один комплекс. Адже такі підвіски вкрай рідко трапляються серед прикрас епохи раннього середньовіччя у слов'янському середовищі.

2 Слід зазначити, що В.С. Аксьонов також зараховує знахідку з могильника Верхній Салтів, катакомба 24 (рис. 4, 14), до категорії таких прикрас [Аксьонов, 2010, с. 74; рис. 1, 12]. Однак, остання суттєво відрізняється від інших знахідок і навряд чи належить до кола досліджуваних виробів.

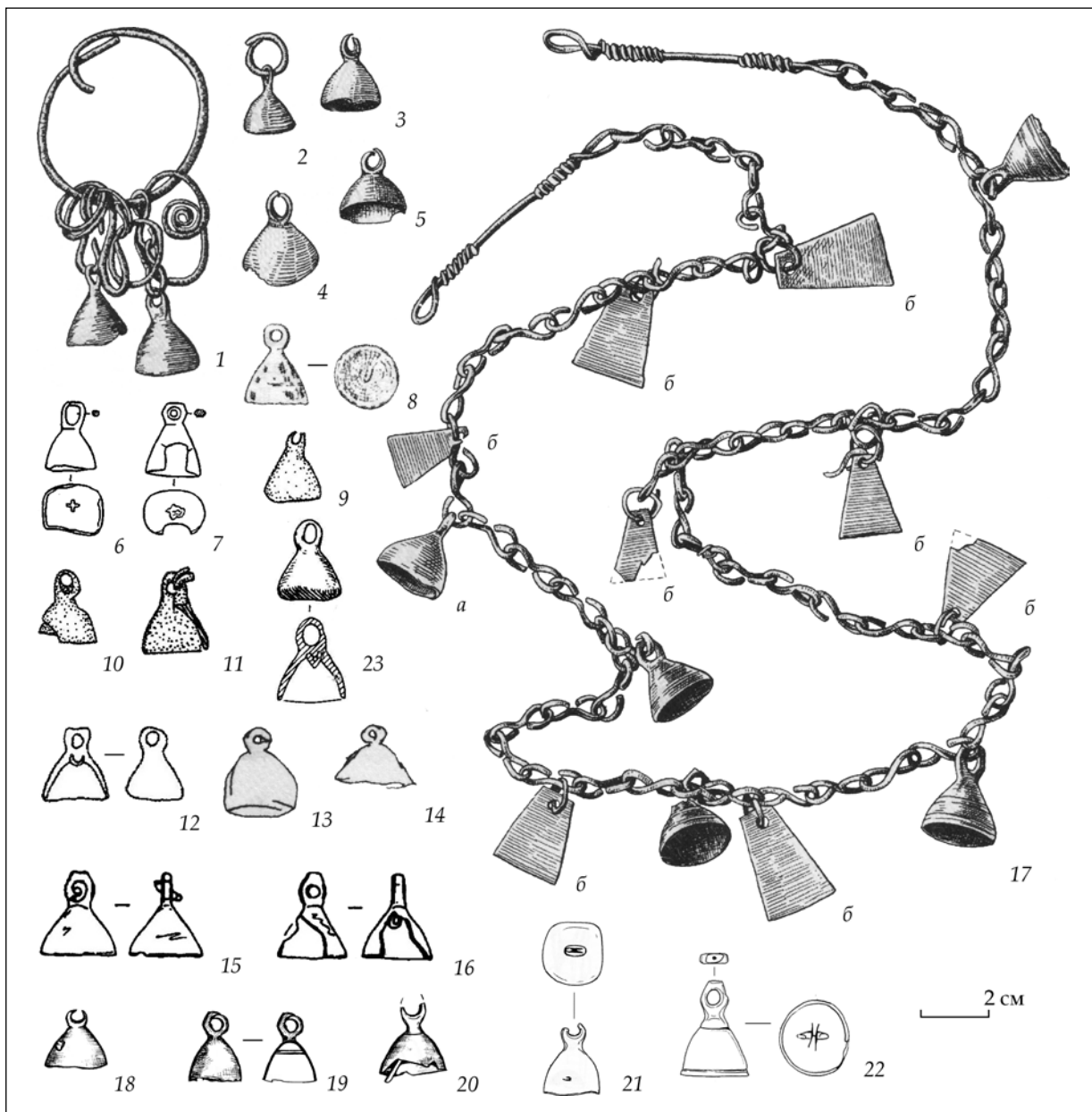
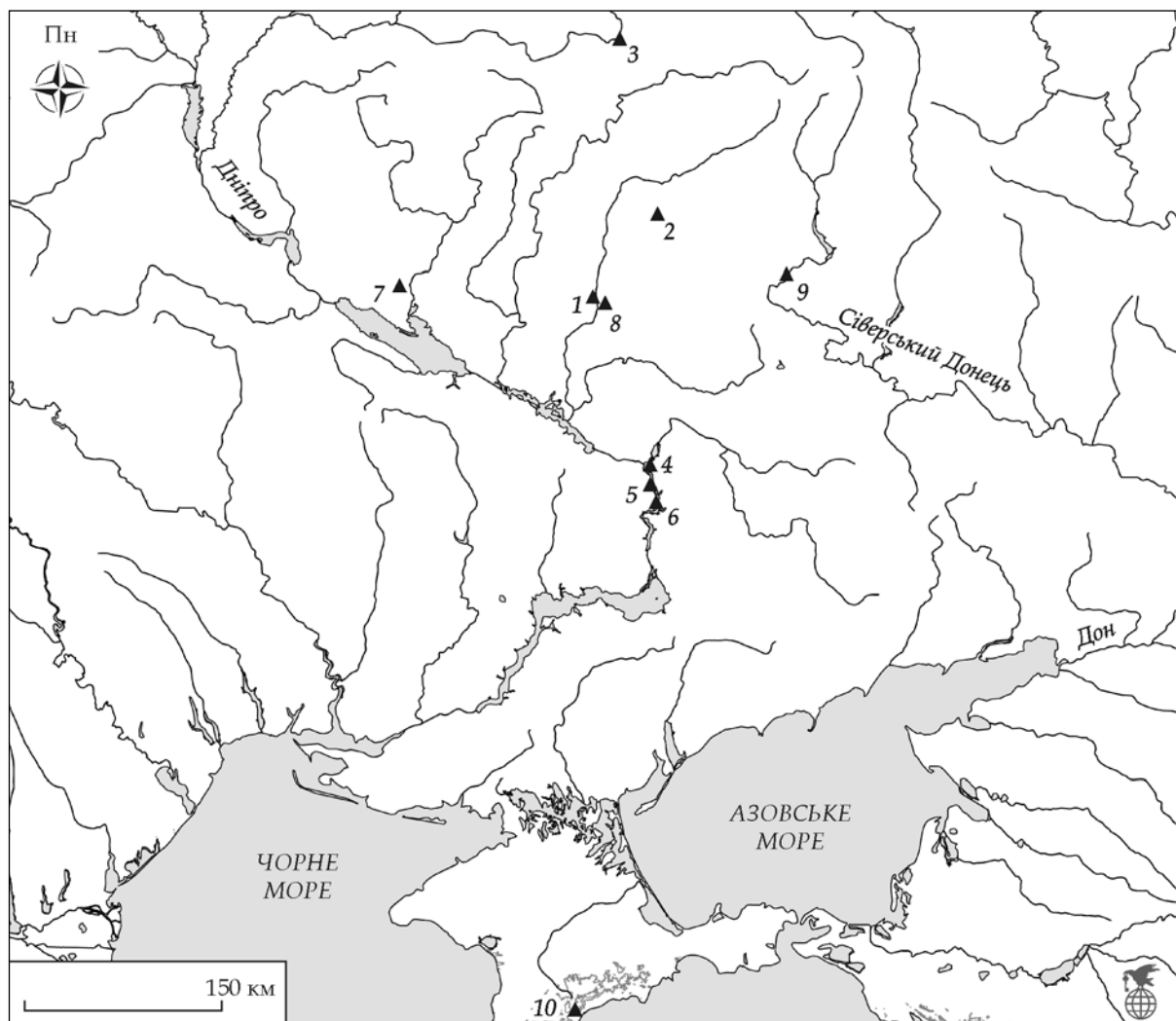

Рис. 5. Неорнаментовані циліндричні дзвіночки: 1–5 – Козіївка / Нова Одеса; 6, 7 – Гапонове; 8 – Зимне; 9, 10 – Ігрень-Подкова; 11, 23 – Волоське; 12 – о-в Кизлевий; 13, 14 – Лебехівка; 15, 16 – Мохнач; 17 – східні повіти Полтавської губернії; 18 – Лучисте, склеп 10, шар 2, поховання 4; 19 – Лучисте, склеп 40, шар 1, поховання 2; 20 – Лучисте, склеп 10, шар 4, поховання 14; 21 – Лучисте, склеп 65, шар 2, поховання 13; 22 – Лучисте, склеп 80, шар 2

Fig. 5. Undecorated small bells: 1–5 – Koziiivka / Nova Odesa; 6, 7 – Haponovo; 8 – Zymne; 9, 10 – Igren'-Pidkova; 11, 23 – Voloske; 12 – Kyzlevyi; 13, 14 – Lebekhivka; 15, 16 – Mokhnach; 17 – eastern counties of Poltava province; 18 – Luchyste, vault 10, layer 2, interment 4; 19 – Luchyste, crypt 40, layer 1, burial 2; 20 – Luchyste, vault 10, layer 4, interment 14; 21 – Luchyste, vault 65, layer 2, interment 13; 22 – Luchyste, vault 80, layer 2

залишки дротяного кільця. Висота без вушка 1,3 см, товщина стінок 0,1 см, висота вушка 0,7 см, його ширина 0,8 см, діаметр отвору вушка 0,4 см (рис. 1, 5).

Ці вироби належать до категорії прикрас без додаткової орнаментатії на зовнішній поверхні, з вушком округло-аморфної форми, за класифі-

кацією В.Є. Родінкової [Родінкова, 2003, арк. 44]. Подібні знахідки походять з Козіївсько-Новоодеського (рис. 5, 1 – 5) [Корзухина, 1996, с. 399; табл. 54, 1, 3 – 5, 10] та Гапонівського (рис. 5, 6, 7) [Гавритухин, Обломский, 1995, с. 138, 147; рис. 4, 8] скарбів, з Ігрені-Підкови (рис. 5, 9, 10) [Приходнюк, 1998, рис. 71, 6], Волоського (рис. 5, 11, 23) [Рутковская, 1974, рис. 4, 7; Приходнюк, 1998, рис. 75, 7], о-ва Кизлевого (рис. 5, 12) [Приходнюк, 1998, рис. 19, 20], Лебехівки (4 шт.) (рис. 5, 13, 14) [Корзухина, 1996, с. 393; табл. 94, 23, 24], зі східних повітів Полтавської губернії (на ланцюжку-намисті були підвішені п'ять дзвіночків, один з яких неорнаментований) (рис. 5, 17a) [Корзухина, 1996, с. 395; табл. 78, 3], Мохнацького поховання (рис. 5, 15, 16) [Аксенов, Бабенко, 1998, с. 115; рис. 3, 12] та городища Зимне (рис. 5, 8) [Ауліх, 1972, с. 72; табл. XII, 17]. Один із дзвіночків Гапонівського скарбу і вироби з Мохнацького поховання мають конічну форму й вушко шестикутної форми.

Відомі такі вироби у Криму — на могильнику Лучисте, склеп 10, шар 2, поховання 4; склеп 10, шар 4, поховання 14; склеп 40, шар 1, поховання 2; склеп 65, шар 2, поховання 13; склеп 80, шар 2 (рис. 5, 18 – 22)

Рис. 6. Карта поширення неорнаментованих циліндричних дзвіночків: 1 — Полтава; 2 — Козіївка / Нова Одеса; 3 — Гапонове; 4 — Ігрені-Подкова; 5 — Волоське; 6 — о-в Кизлевий; 7 — Лебехівка; 8 — східні повіти Полтавської губернії; 9 — Мохнач; 10 — Лучисте

Fig. 6. Distribution map of undecorated small bells: 1 — Poltava; 2 — Koziiivka / Nova Odesa; 3 — Haponovo; 4 — Igren'-Pidkova; 5 — Voloske; 6 — o-v Kyzlevyi; 7 — Lebekhivka; 8 — eastern counties of Poltava province; 9 — Mokhnach; 10 — Luchyste

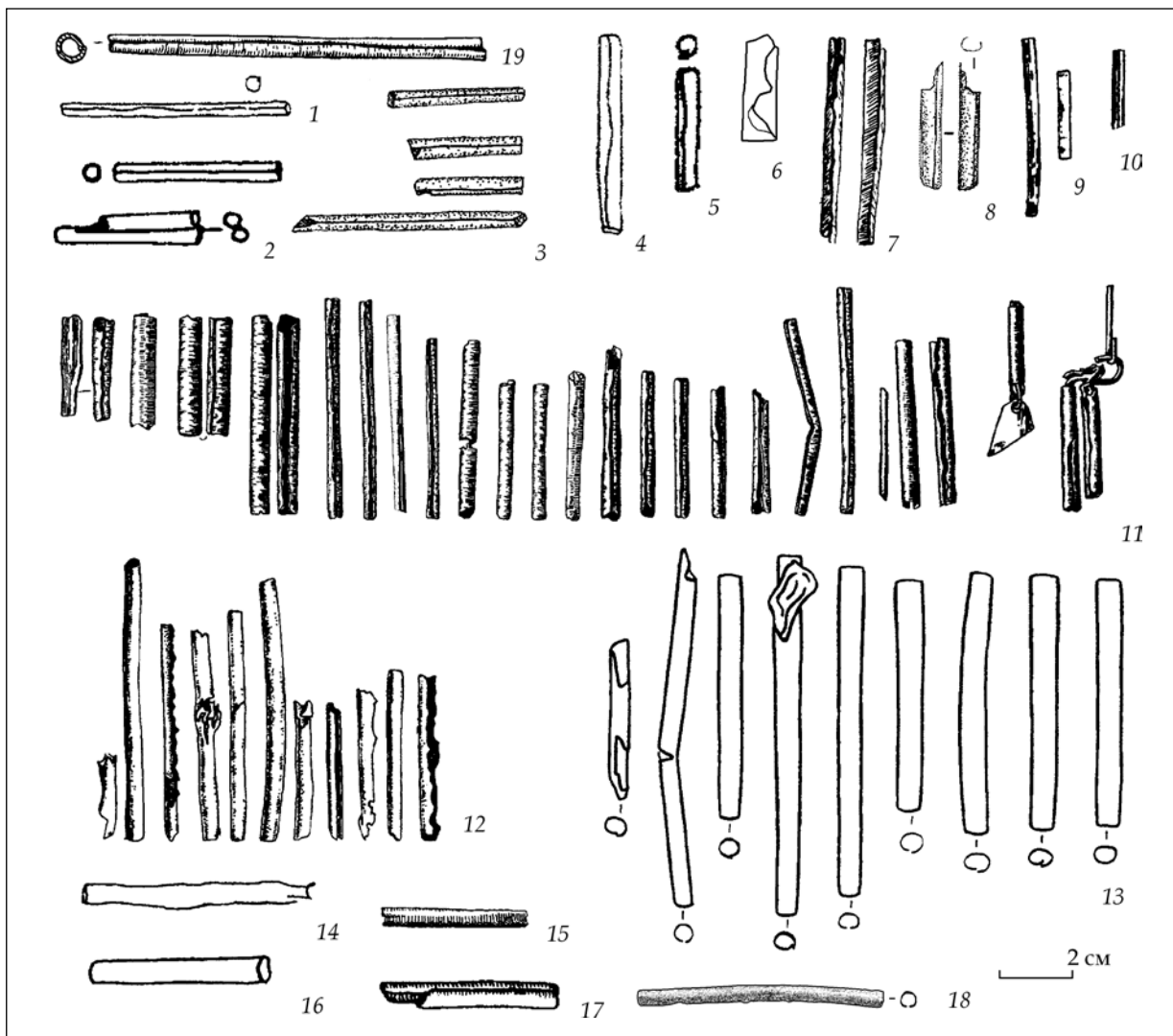

Рис. 7. Пронизки Володарець-Урбанович / тип 1: 1 – Волоське; 2 – Мохнач; 3 – Ігрень-Підкова; 4 – Кизлевий; 5 – Сурський; 6 – Стецівка; 7 – Дерейівка; 8 – Курилівка; 9 – Вороб'ївка; 10 – Нижня Сироватка; 11 – Козіївка / Нова Одеса; 12 – Хацьки; 13 – Гапонове; 14 – Лебехівка; 15 – східні повіти Полтавської губернії; 16 – Тахтайка; 17 – Коробівка; 18 – балка Яцева

Fig. 7. Bronze tubular beads Volodarets-Urbanovich / type 1: 1 – Voloske; 2 – Mokhnach; 3 – Igren'-Pidkova; 4 – Kyzlevyi; 5 – Surskyj; 6 – Stecivka; 7 – Derejivka; 8 – Kurylivka; 9 – Vorob'jivka; 10 – Nyzhnja Syrovatka; 11 – Koziiivka / Nova Odesa; 12 – Khacjky; 13 – Haponovo; 14 – Lebekhivka; 15 – eastern counties of Poltava province; 16 – Takhtajka; 17 – Korobivka; 18 – Balka Yatseva

[Айбабин, 1995, с. 134; рис. 6, 11; 12, 5; Айбабин, Хайрединова, 2008, табл. 35, 3; 45, 4; 166, 4; 2014, табл. 148, 20; 207, 20].

Знахідки подібних дзвіночків пов'язані з пеньківськими поселеннями чи скарбами першої хронологічної групи (рис. 6). Відповідно, хронологія цього типу навряд чи виходила за межі VII ст. [Гавритухин, Щеглова, 1996, рис. 62]. Вважають, що дзвіночки кріпили до ланцюжка між фібулами – ланцюжок зі східних повітів Полтавської губернії [Корзухина, 1996, с. 395; табл. 78, 3], Лучисте, склеп 36, поховання 7 [Айбабин, 2011], склеп 38, шар 3, поховання 9 [Айбабин, Хайрединова, 2008, табл. 141; 146], склеп 43, поховання 4 [Хайрединова, 1997, рис. 1], склеп 54, шар 3, поховання 20 [Хайрединова, 2002, рис. 11; Айбабин, Хайрединова, 2014, табл. 69; 75]. Проте, відоме їх використання і як оздобу взуття – Лучисте, склеп 38, шар 3, поховання 12 [Хайрединова, 2003; Айбабин, Хайрединова, 2008, табл. 150].

Пронизки

5. Проста гладенька рурочка-пронизка, виготовлена з бронзового листа, шов не запаятий. Перероблена для використання як підвіска, в результаті чого один з країв було стиснуто і в ньому влаштовано отвір, в який вставлено бронзове кільце з незамкненими кінцями, що заходили один за один. Зігнута посередині, в результаті чого шов «розійшовся». Діаметр близько 0,5 см, розміри 2,0 × 2,2 см, розміри кільця 0,6 × 0,7 см (рис. 1, 2).

Виріб належить до Володарець-Урбанович / тип 1, найпоширеніший з-поміж пенківських прикрас такого типу (понад сотня знахідок). Вони виявлені на поселеннях Ігрені-Підкова (рис. 7, 3) [Приходнюк, 1998, рис. 71, 7 – 10], Волоське (рис. 7, 1, 19) [Рутковская, 1974, рис. 4, 11; Приходнюк, 1998, рис. 18, 17], Деревка (рис. 7, 7) [Телегин, 1962, с. 17; рис. 4, 6], Коробівка (рис. 7, 17) [Рутковская, 1974, с. 36; рис. 4, 3; Приходнюк, 1980, с. 134], балка Яцева (рис. 7, 18) [Бодянский, 1960, с. 276] та Стецівка (рис. 7, 6) [Петров, 1963, с. 229; рис. 10, 5], на могильниках на о-вах Сурський (рис. 7, 5) [Приходнюк, 1998, рис. 19, 24] і Кизлевий (рис. 7, 4) [Бодянский 1960, с. 274; Приходнюк, 1998, рис. 19, 19], в Мохнацькому похованні (рис. 7, 2) [Аксенов, Бабенко, 1998, с. 115; рис. 2, 8]; Гапонівському (рис. 7, 13) [Гавритухин, Обломский, 1995, с. 138; рис. 2, 12], Козіївсько-Новоодеському (рис. 7, 11) [Корзухина, 1996, с. 396, 400; табл. 45, 6, 7, 14 – 16; 56, 7 – 10, 18 – 32], Хацьківському (рис. 7, 12) [Корзухина, 1996, с. 373; табл. 22, 37 – 47], Вороб'ївському (рис. 7, 9) [Корзухина, 1996, с. 359; табл. 7, 4], Нижньо-Сироватському (рис. 7, 10) [Корзухина, 1996, с. 403; табл. 61, 8], Трубчевському [Приходнюк, Падин, Тихонов, 1996, с. 79 – 102], Курилівському (рис. 7, 8) [Родинкова 2010, с. 86; рис. 4, 26], Суджа-Замостському, Шевченківському [Родинкова, 2012а, с. 194, 195] та Хитцівському [Володарець-Урбанович, Сидоренко, 2016, с. 120] скарбах. Крім того, такі самі вироби зафіксовані на місцезнаходженнях з Лебехівки (рис. 7, 14) [Корзухина, 1996, с. 392 – 393; табл. 94, 25], Тахтайки (рис. 7, 16) [Корзухина, 1996, с. 420; табл. 108, 13] та у східних повітах Полтавської губернії (рис. 7, 15) [Корзухина, 1996, с. 395; табл. 78, 4]³.

Пронизки, які використовували як підвіски, відомі у складі Козіївсько-Новоодеського скарбу – Володарець-Урбанович / тип 1 (ймовірно були деталями шумлячих підвісок чи накісників)⁴ [Корзухина, 1996, с. 396; табл. 45, 4 – 6; Щеглова, 1999, рис. 10] та на колочинському поселенні Кривець 4 (Володарець-Урбанович / тип 2) [Обломский, 2012; 2012а; 2012б].

Знахідки подібних пронизок пов'язані з пенківськими і колочинськими пам'ятками або зі скарбами першої хронологічної групи (рис. 8) [Гавритухин, 1996, с. 95]. Відповідно, хронологія цього типу навряд чи виходила за межі VII ст. Виключення складає лише Вороб'ївський скарб, що належить до другої групи [Гавритухин, Щеглова, 1996, рис. 62]. Відомі подібні знахідки і серед зарубинецьких, пізньозарубинецьких та київських старожитностей [Володарець-Урбанович, 2014, с. 42 – 43], адже вони складають в «старожитностях антів» «субстратну» групу прикрас [Родинкова, 2003а].

3 Визначити культурно-хронологічну належність пронизки з Колочинського городища [Сьомонович, 1963, с. 130; рис. 24, 4] складно через те, що на пам'ятці є зарубинецький і колочинський шари. Те саме стосується і знахідок з поселення Острів, де зафіксовано зарубинецький і празький горизонти [Егорейченко, 1991а, с. 68, 69; табл. VIII, 6, 14].

4 Аналогічна прикраса походить зі склепу 10, шар 5 поховання 17 могильника Лучисте [Щеглова, 1999, рис. 8; Щеглова, Родинкова, 2003, с. 297; Хайрединова, 2002, рис. 11; Айбабин, Хайрединова, 2008, с. 85; табл. 52].

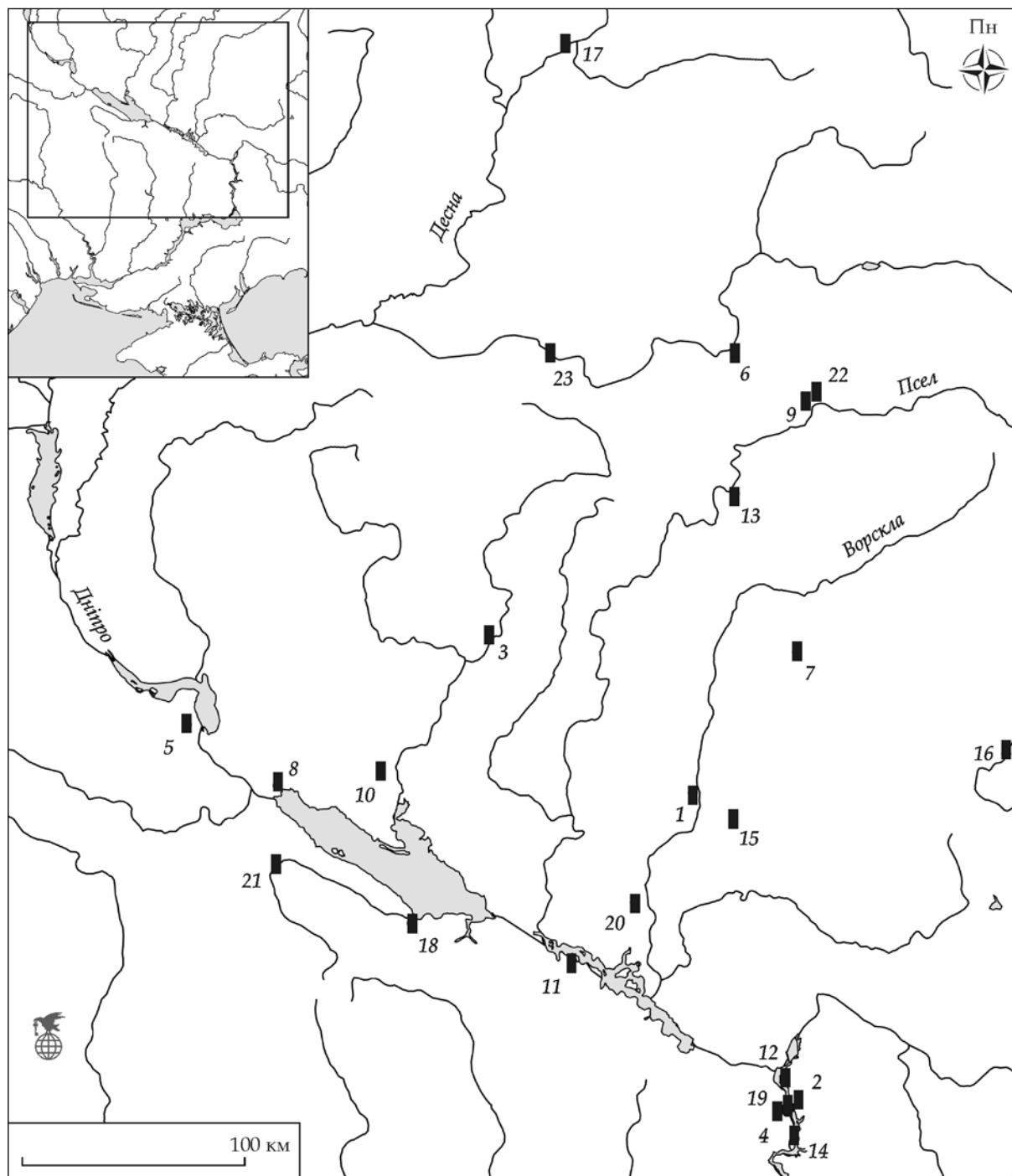

Рис. 8. Карта поширення пронизок Володарець-Урбанович / тип 1: 1 – Полтава; 2 – балка Яцева; 3 – Хитці; 4 – Волоське; 5 – Вороб'ївка; 6 – Галонове; 7 – Козіївка / Нова Одеса; 8 – Коробівка; 9 – Курилівка; 10 – Лебехівка; 11 – Дерев'ївка; 12 – Ігрен'є-Підкова; 13 – Нижня Сироватка; 14 – о-в Кизлевий; 15 – східні повіти Полтавської губернії; 16 – Мохнач; 17 – Трубчевськ; 18 – Стецівка; 19 – о-в Сурський; 20 – Тахтайка; 21 – Хацьки; 22 – Суджа-Замостьє; 23 – Шевченкове

Fig. 8. Distribution map of bronze tubular beads Volodarets-Urbanovich / type 1: 1 – Poltava; 2 – Balka Yatseva; 3 – Khytci; 4 – Voloske; 5 – Vorob'ivka; 6 – Haponovo; 7 – Koziiivka / Nova Odesa; 8 – Korobivka; 9 – Kurylivka; 10 – Lebekhivka; 11 – Derevivka; 12 – Igren'-Pidkova; 13 – Nyzhnja Syrovatka; 14 – Kurylivka; 15 – eastern counties of Poltava province; 16 – Mokhnach; 17 – Trubchevsk; 18 – Stecivka; 19 – Surskyj; 20 – Takhtajka; 21 – Khacjky; 22 – Sudzha-Zamostije; 23 – Shevchenkove

Трапецієподібні підвіски

Типологія цих підвісок не розроблена, що ускладнює як пошук аналогій, так і визначення хронології побутування таких знахідок. Тим не менше, такий аналіз видається досить перспективним⁵. Фактично, ці знахідки у «старожитностях антив» також утворюють так звану субстратну групу прикрас, що притаманна праслов'янським старожитностям попереднього часу [Родинкова, 2011, с. 248–249].

6. Бронзова трапецієподібна підвіска, виготовлена з пластини без орнаменту, з обламаним отвором у верхній частині. Довжина 2,8 см, ширина по нижньому краю 2,4 см, кут між нижньою частиною й бічними сторона-

5 Фактично, ці знахідки розглянуто лише у трьох наукових працях – монографії Г.Ф. Корзухіної [Корзухина, 1978, с. 44–45], статті А.М. Обломського і Р.В. Терпиловського [Обломский, Терпиловский, 2007, с. 119], присвяченій прикрасам кола варварських східноєвропейських виїмчатих емалей, а також статті І.О. Гавритухіна щодо виробів зі стрічкою з пресованими крапками вздовж нижнього краю [Гавритухин, 1997].

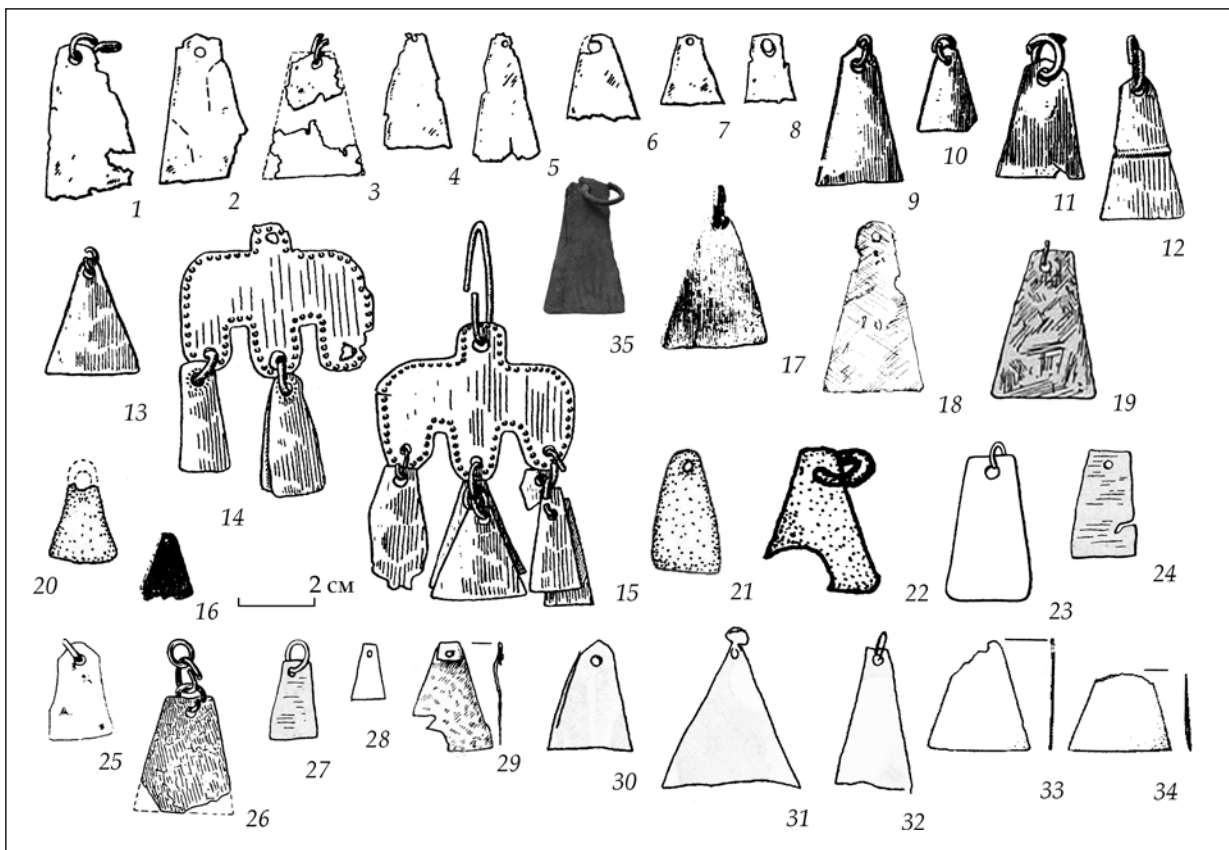

Рис. 9. Прості неорнаментовані трапецієподібні підвіски: 1–8 – Хацьки; 9–15 – Козіївка / Нова Одеса; 16, 17 – Нижня Сироватка; 18 – Трубчевськ; 19 – Дерев'я; 20 – Тягинська Забора; 21 – Волоське; 22 – Мала Перещепина; 23 – Шосейне; 24 – Вороб'ївка 2; 25 – о-в Сурський; 26 – о-ва Кизлевий; 27 – Лебязе I; 28 – Картамишево; 29 – Зимне; 30–32 – Лебехівка; 33, 34 – Курилівка; 35 – Черкаська Конопелька (14, 15, 19, 30–32 – без масштабу)

Fig. 9. Undecorated trapezoidal pendant: 1–8 – Khacjky; 9–15 – Koziiivka / Nova Odesa; 16, 17 – Nyzhnja Syrovatka; 18 – Trubchevsjck; 19 – Derejivka; 20 – Tjaghjynsja Zabora; 21 – Voloske; 22 – Mala Pereshhepyna; 23 – Shosejne; 24 – Vorob'jivka 2; 25 – Sursjkyj; 26 – Kyzlevyi; 27 – Lebjazhe I; 28 – Kartamyshevo; 29 – Zymne; 30–32 – Lebekhivka; 33, 34 – Kurylivka; 35 – Cherkasjka Konopeljka (14, 15, 19, 30–32 – without scale)

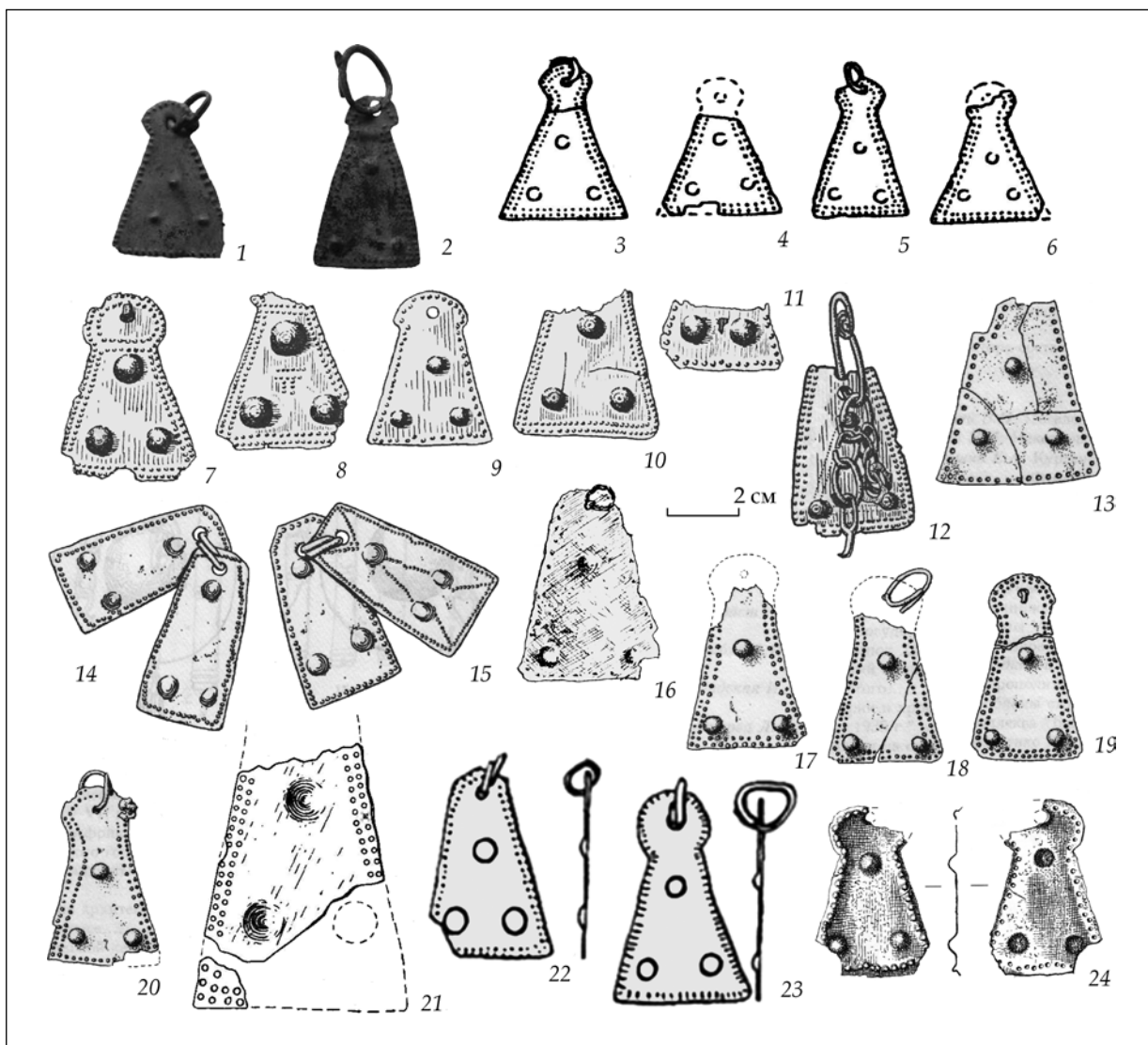

Рис. 10. Трапецієподібні підвіски орнаментовані півкулями по центру та низкою пресованих крапок по краю:

1, 2 — Черкаська Конопелька; 3 — Мохнач; 7–12 — Козіївка / Нова Одеса; 13 — Лука-Врублिवецька; 14, 15 — Суджа; 16 — Трубчевськ; 17–20 — о-в Сурський; 21 — о-в Кизлевий; 22, 23 — «Ленінський путь»; 24 — Лучисте, склеп 59, шар 3, поховання 9

Fig. 10. Trapezoidal pendant with punches circles in mid and numerous small circles along the edge: 1, 2 — Cherkasjka Konopeljka; 3–6 — Mokhnach; 7–12 — Koziiivka / Nova Odesa; 13 — Luka-Vrublyvecjka; 14, 15 — Sudzha; 16 — Trubchevsjck; 17–20 — Sursjkyj; 21 — Kyzlevyi; 22, 23 — «Ljenninskij putj»; 24 — Luchyste, crypt 59, layer 3, burial 9

ми 98°. Один з нижніх кутів загнутий, виріб погнутий, є чимало тріщин (рис. 1, 15).

За формою знахідку можна зарахувати до типу простих, підтипу неорнаментованих. Подібні вироби виявлені в Хацьківському (рис. 9, 1–8) [Корзухина, 1996, табл. 22, 15–19, 23–25], Козіївсько-Новоодеському (рис. 9, 9–15) [Корзухина, 1996, табл. 45, 11–13; 53, 13, 14; 56, 2, 3], Нижньо-Сироватському (рис. 9, 16, 17) [Корзухина, 1996, табл. 61, 5, 6] і Трубчевському (рис. 9, 18) [Приходнюк, Падин, Тихонов, 1996, рис. 7, 10; 8, 17], Курилівському (рис. 9, 33, 34) [Родинкова, 2010, с. 82–83, 86; рис. 4, 17, 18] і Черкасько-Конопельківського (1 екз.) (рис. 9, 35) [Родинкова, Сапрыкина, 2015, рис. 2, 8] скарбах, у східних повітах Полтавської губернії (на ланцюжку, що виконував роль намиста, підвішені вісім трапецієподібних підвісок) (рис. 5, 17б) [Корзухина, 1996,

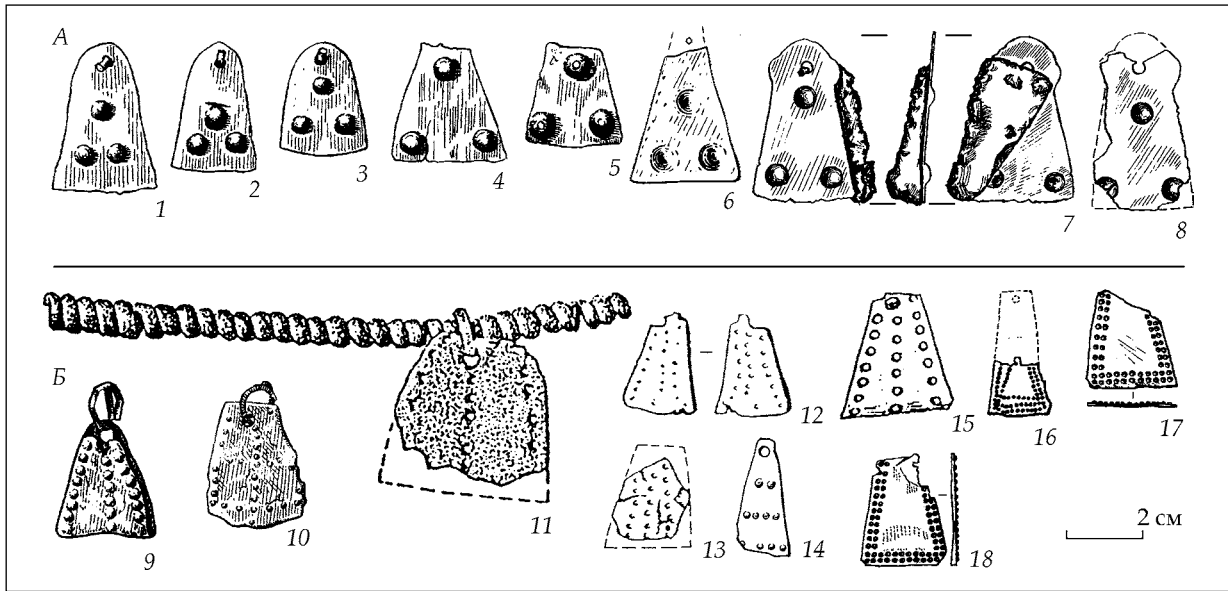

Рис. 11. Трапецієподібні підвіски, типи орнаментатії: А – двома / трьома півкулями по центру: 1–5 – Козіївка / Нова Одеса; 6 – Волоське / Сурська Забора; 7, 8 – Лучисте, склеп 38, шар 3, поховання 8; Б – рядами пресованих крапок: 9 – Велемічі I, поховання 5; 10 – Велемічі II, поховання 14; 11 – Пирогів, поховання 76; 12, 13 – Оболонь; 14 – Коржі, уроч. «Рябці»; 15 – Келегеї; 16 – Хацьки; 17, 18 – Лучисте, склеп 35, шар 4, поховання 5 та склеп 38, шар 4, поховання 17

Fig. 11. Trapezoidal pendant ornamented A – with two / three punches circles in mid: 1–5 – Koziiivka / Nova Odesa; 6 – Voloske / Surska Zabora; 7, 8 – Luchyste, crypt 38, layer 3, burial 8; B – trapezoidal pendant ornamented with punches small circles along the edge and two rows in mid: 9 – Velemichi I, interment 5; 10 – Velemichi II, interment 14; 11 – Pyrohovo, interment 76; 12, 13 – Obolon; 14 – Korzhi, уроч. «Riabtsi»; 15 – Keleheh; 16 – Khacjky; 17, 18 – Luchyste, crypt 35, layer 4, burial 5 та crypt 38, layer 4, burial 17

табл. 78, 3], на поселеннях Дерев'янка (рис. 9, 19) [Телегин, 1962, с. 17, рис. 4, 4], Тягинська Забора (рис. 9, 20) [Приходнюк, 1998, рис. 75, 13], Волоське (рис. 9, 21) [Приходнюк, 1998, рис. 75, 12], Мала Перещепина (рис. 9, 22) [Левченко, 1999, с. 167; рис. 4, 5], Шосейне (рис. 9, 23) [Обломский, Смирнов, Сорокин, 1987, рис. 10, 12], Вороб'ївка 2, яма 20 (рис. 9, 24) [Сымонович, 1974, с. 82; рис. 4, 29; Горюнов, 1981, с. 104; рис. 14, 11; Шпилев, 2010, с. 244], на могильниках – о-ви Сурський (рис. 9, 25) [Корзухина, 1996, табл. 115, 4a], Кизлевий (рис. 9, 26) [Бодянский, 1960, рис. 4, 5], Лебязе I (рис. 9, 27) [Липкинг, 1974, с. 146; Горюнов, 1981, с. 104; рис. 14, 12] та Картамишево, поховання 11 (рис. 9, 28) [Горюнова, 2004, рис. 6, 7], городищі Зимне (рис. 9, 29) [Баран, 1972, рис. 18, 7] і місцезнаходженнях поблизу сс. Лихачівка⁶ [Зарецький, 1888; Корзухина, 1978, с. 69] та Лебехівка (11 шт.) (рис. 9, 30–32) [Корзухина, 1996, табл. 94, 26–28].

Відомі такі вироби і в Криму, на могильнику Лучисте – склеп 35, шар 4, поховання 5; склеп 59, шар 4, поховання 19; склеп 78 [Айбабин, Хайредино, 2008, табл. 102, 26; 2014, табл. 106, 22, 23, 25; 196, 23], у тому числі із речами кола «старожитностей антів» (перша група за О.О. Щегловою) – склеп 10, шар 5, поховання 17; склеп 36, шар 2, поховання 9; склеп 38, шар 3,

6 Г.Ф. Корзухіна зараховувала дві трапецієподібні підвіски до старожитностей кола варварських східноєвропейських емалей [Корзухина, 1978, с. 69]. Однак, біля «слободи Лихачівки» знайдено також пальчасту фібулу та Т-подібну накладку [Корзухина, 1996, с. 395]. Тому не виключено, що і трапецієподібні накладки презентують епоху раннього середньовіччя.

поховання 9; склеп 54, шар 3, поховання 20; склеп 65, шар 1, поховання 2 [Айбабин, Хайредінова, 2008, табл. 52, 5, 7, 9, 11 – 14; 121, 5, 6; 145, 7, 10; 2014, табл. 72, 3, 10, 12; 136, 5, 6, 8, 9].

Ці вироби трапляються на пам'ятках пеньківської та колочинської культур і в скарбах першої хронологічної групи за О.О. Щегловою, що вказує на факт побутування їх до кінця VII ст. Основний ареал поширення у третій чверті I тис. н. е. — Надпоріжжя і Дніпровське Лівобережжя (рис. 12).

Ці вироби досить поширені [Обломский, Козмирчук, 2015, с. 157; рис. 236, 1 – 11] — у зарубинецькій [Поболь, 1969, рис. 7, 2; Егорейченко, 1991а, с. 69; табл. VIII, 4], київській [Третяков, 1974, с. 116; рис. 29, 8; Терпиловский, 1984, рис. 10, 1; табл. 12, 3; Некрасова, 1988, рис. 7, 11; Магомедов, 1990, рис. 32, 21; Лопатин, Медведев, 2001, с. 27; рис. 23, 2; Обломский, Радюш, 2007, с. 37; рис. 95, 8] та роменській культурах [Рябцева, 2005, с. 28; Шпилев, 2010, с. 260]⁷. Є такі прикраси і серед старожитностей кола східноєвропейських варварських емалей [Корзухина, 1978, с. 44; Ахмедов, Обломский, Радюш, 2015, с. 154; рис. 5, 9 – 12].

7. Трапецієподібна підвіска з обламаним верхнім краєм, орнаментована трьома півкулями (з отворами) по центру та низкою пресованих крапок по краю, вибитих пуансоном. Довжина 4,5 см, ширина знизу 3,7 см. Виріб погнутий, обламаний, є тріщини. Складається із двох частин (рис. 1, 12).

Знахідку можна зарахувати до категорії простих (за формою) або з округлою верхньою частиною та орнаментованих півкулями по центру і низкою пресованих крапок по краю. Аналогічні вироби походять із Козіївсько-Новоодеського (6 екз.) (рис. 10, 7 – 12) [Корзухина, 1996, табл. 53, 3, 4, 8 – 10, 19], Суджацького (3 екз.) (рис. 10, 14, 15) [Рыбаков, 1949, с. 81; рис. 32б; Корзухина, 1996, табл. 67, 4, 5], Трубчевського (рис. 10, 16) [Приходнюк, Падин, Тихонов, 1996, рис. 7, 9; 8, 16] і Черкасько-Конопельківського (2 екз.) (рис. 10, 1, 2) [Родинкова, Сапрыкина, 2015, рис. 3, 1, 2] скарбів, поселення празької культури Лука-Врублицевська (рис. 10, 13) [Тиханова, 1971, с. 10 – 11; рис. 3; Приходнюк, 1975, с. 102; табл. XXXI, 8] і могильників пеньківської культури на о-вах Сурський (4 екз.) (рис. 10, 17 – 20) [Рутковская, 1974, рис. 4, 15; Корзухина, 1996, табл. 115, 4б – е] і Кизлевий (рис. 10, 21) [Приходнюк, 1998, рис. 19, 17], із Мохнацького поховання (4 екз.) (рис. 10, 3 – 6) [Аксенов, Бабенко, 1998, с. 114 – 115; рис. 2, 9]. Відомі такі знахідки і в Передкавказзі — могильник «Ленінський путь» (рис. 10, 22, 23) [Гавритухин, Пьянков, 2003, с. 198; табл. 73, 25, 26] та в Криму на могильнику Лучисте, склеп 59, шар 3, поховання 9 (рис. 10, 24) [Айбабин, Хайредінова, 2014, табл. 101, 8].

8. Бронзова трапецієподібна підвіска з обламаним верхнім краєм, двома півкулями, вибитими пуансоном. Довжина 2,3 см, ширина по нижньому краю 2,5 см, ширина зверху 1,8 см. Виріб погнутий з тріщинами, обламаний (рис. 1, 13).

Належить до числа прикрас з двома / трьома півкулями. Аналогічні походять з Козіївсько-Новоодеського скарбу (5 екз.) (рис. 11, 1 – 5) [Корзухина, 1996, табл. 53, 5 – 7, 11, 12], Волоського / Сурська Забора (рис. 11, 6) [Березовец, 1963, рис. 24, 20; Рутковская, 1974, рис. 4, 14; Приходнюк, 1998, рис. 75, 11] та могильника Лучисте, склеп 38, шар 3, поховання 8 (рис. 11, 7, 8) [Айбабин, Хайредінова, 2008, табл. 140, 2, 3].

⁷ Відомі ці знахідки і на пам'ятках салтівської культури, де, вірогідно, складають коло імпорту [Шрамко, 1962, рис. 110, 22].

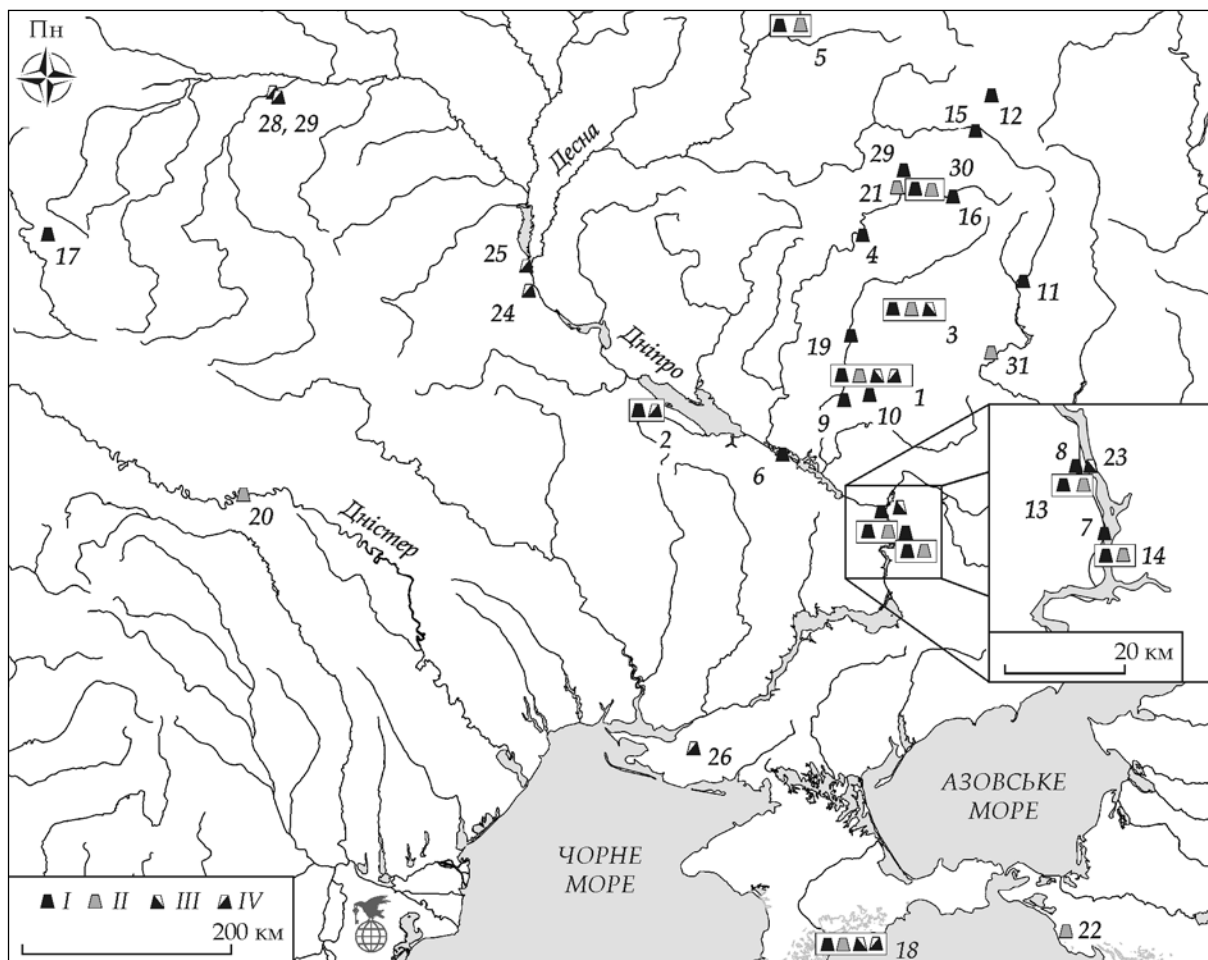

Рис. 12. Карта поширення трапецієподібних підвісок; умовні позначення: I — прості неорнаментовані трапецієподібні підвіски; II — трапецієподібні підвіски, орнаментовані півкулями по центру та рядом пресованих крапок по краю; III — трапецієподібні підвіски, орнаментовані двома півкулями по центру; IV — трапецієподібні підвіски, орнаментовані рядами пресованих крапок; пам'ятки: 1 — Полтава; 2 — Хацьки; 3 — Козіївка / Нова Одеса; 4 — Нижня Сироватка; 5 — Трубчевськ; 6 — Дерейівка; 7 — Тягинська Забора; 8 — Волоське; 9 — Мала Перещепина; 10 — східні повіти Полтавської губернії; 11 — Шосейне; 12 — Вороб'ївка 2; 13 — о-в Сурський; 14 — о-ва Кизлевий; 15 — Лебязе I; 16 — Картамишево; 17 — Зимне; 18 — Лучисте; 19 — Лихачівка; 20 — Лука-Врублिवецька; 21 — Суджа; 22 — «Ленінський путь»; 23 — Волоське / Сурська Забора; 24 — Пирогово; 25 — Оболонь; 26 — Келегеї; 27 — Велемічі I; 28 — Велемічі II; 29 — Курилівка; 30 — Черкаська Конопелька; 31 — Мохнач

Fig. 12. Distribution map of trapezoidal pendant; legend: I — undecorated trapezoidal pendant; II — trapezoidal pendant ornamented with punches circles in mid and numerous small circles along the edge; III — trapezoidal pendant ornamented with two / three punches circles in mid; IV — trapezoidal pendant with punches small circles along the edge and two rows in mid; archaeological sites: 1 — Poltava; 2 — Khacjky; 3 — Koziiivka / Nova Odesa; 4 — Nyzhnja Syrovatka; 5 — Trubchevsjck; 6 — Derejivka; 7 — Tjaghynsijka Zaborja; 8 — Voloske; 9 — Mala Pereshhepyna; 10 — eastern counties of Poltava province; 11 — Shosejne; 12 — Vorob'jivka 2; 13 — Sursjkyj; 14 — Kyzlevyi; 15 — Lebjazhe I; 16 — Kartamyshevo; 17 — Zymne; 18 — Luchyste; 19 — Lykhachivka; 20 — Luka-Vrublyvecjka; 21 — Sudzha; 22 — «Ljeninskij putj»; 23 — Voloske / Surska Zaborja; 24 — Pyrohovo; 25 — Obolon; 26 — Kelehei; 27 — Velemichi I; 28 — Velemichi II; 29 — Kurylivka; 30 — Cherkasjka Konopeljka; 31 — Mokhnach

Знахідки трапецієподібних підвісок, аналогічних № 7 і 8, пов'язані з пенківськими і празькими пам'ятками або зі скарбами першої хронологічної групи [Гавритухин, 1996, с. 95]. Відповідно, хронологія цього типу навряд чи виходила за межі VII в. [Гавритухин, Щеглова, 1996, рис. 62].

Аналогії знахідці 7 відомі на широких теренах півдня Східної Європи (рис. 12).

9. Бронзова трапецієподібна підвіска, виготовлена з пластини, орнаментована чотирма рядами пресованих крапок, вибитих пуансоном, з обламаним отвором у верхній частині. Довжина 3,4 см, ширина 2,0 см, ширина знизу 1,3 см, ширина по верхньому краю 1,1 см. Виріб погнутий, обламаний, є тріщини (рис. 1, 14).

Належить до кола виробів, орнаментованих рядами пресованих крапок. Аналогічні знахідки походять із зарубинецьких могильників Пирогове, поховання 76 (рис. 11, 11) [Скиба, 2001, с. 40; рис. 35, 3], Велемічі I, поховання 5 (рис. 11, 9) [Кухаренко, 1961, с. 28–30; табл. 13, 11; 1964, с. 40; табл. 17, 4], Велемічі II, поховання 14 (рис. 11, 10) [Кухаренко, 1961, с. 46; табл. 29, 14; 1964, с. 40; табл. 17, 4], з пізньозарубинецьких пам'яток Оболонь (рис. 11, 12, 13) [Шовкопляс, 1969, с. 80; рис. 3, 5; Позднезарубинецкие ..., 2010, с. 130; рис. 93, 1, 2], Коржі, уроч. Рябці (рис. 11, 14) [Савчук, 1969, с. 86; рис. 1, 20] та кочівницького ранньосередньовічного комплексу Келегеї (рис. 11, 15) [Приходнюк, 2001, с. 28–31; рис. 20, 15]. Є подібні прикраси і серед гальштатських старожитностей — Підгородище [Скарб ..., 2006; Филипчук, 2007, с. 120–123; рис. 10–13, 19].

У складі Хацьківського скарбу є трапецієподібна підвіска, орнаментована по краю двома рядами пресованих крапок (рис. 11, 16) [Корзухина, 1996, табл. 22, 22]. Власне саме до таких виробів, ймовірно, і може належати полтавська знахідка. Відомі ці вироби й на могильнику Лучисте, склеп 35, шар 4, поховання 5; склеп 38, шар 4 (рис. 11, 17, 18) [Айбабин, Хайрединова, 2008, табл. 102, 25; 159, 9].

Аналогії прикрасі досить поширені як у хронологічному, так і в територіальному (рис. 12) відношенні.

На спосіб використання трапецієподібних підвісок у намисті, що з'єднувало дві фібули, свідчать їх знахідки у могильнику Лучисте [Айбабин, Хайрединова, 2008, табл. 146]. Це підтверджується і знахідкою зі сходу Полтавської губернії [Корзухина, 1996, табл. 78, 3]. Відоме використання трапецієподібних підвісок як деталей шумлячих підвісок чи накісників — за матеріалами могильника Лучисте, склеп 10, шар 5, поховання 17 [Щеглова, 1999, рис. 8; Щеглова, Родинкова, 2003, с. 297; Хайрединова, 2002, рис. 11; Айбабин, Хайрединова, 2008, с. 85; табл. 52], а також деталей лунниць⁸ [Родинкова, 2003б] — Козіївко-Новоодеський скарб [Корзухина, 1996, табл. 53, 17; 56, 2, 3], Банцеровщина [Корзухина, 1996, табл. 115, 3].

Ворворки

Досить цікавими знахідками, що трапляються в складі скарбів першої хронологічної групи, є ворворки. Їх типологія (за матеріалами Гапонівського скарбу; в основу якої було покладено абсолютні параметри) була розроблена І.Р. Ахмедовим та А.М. Обломським. Загалом було виділено три типи: малі, середні та великі. Дослідники висловили припущення, що ці вироби є деталями кінської зброї [Ахмедов, Обломский, 1996, с. 16]. Але В.Є. Родинкова не виключає їх використання як складових жіночого костюму [Родинкова, 2010, с. 79, 83]. Так, за матеріалами могильника Лучисте відоме їх використання саме у жіночому костюмі — склеп 100, поховання 10; склеп 38,

⁸ Лунниці із прикріпленими шумлячими підвісками відомі і в пізньоримський час [Магомедов, 2010, рис. 1, 1, 3, 4; Гопкало, 2012, рис. 5, 3, 5].

шар 2, поховання 6 [Хайрединова, 1999, рис. 10; 11; Айбабин, Хайрединова, 2008, табл. 137, 9, 13], у тому числі разом із речами дніпровського походження — склеп 38, шар 3, поховання 8; склеп 54, шар 3, поховання 20 [Айбабин, Хайрединова, 2008, табл. 141; 145, 6; 146; 2014, табл. 73, 13; 75], однак в згаданих комплексах вони більші за досліджувані вироби.

О.О. Щеглова припускає, що великі ворворки могли використовуватися для відтягування кінців ковдри чи у якості грузил ткацького верстата [Щеглова, 2009, с. 53].

На браслеті із злегка потовщеними кінцями із поховання біля с. Балаклея є «половинка гладенькою срібною тисненою намистини». Однак вона нагадує ворворки середніх чи великих розмірів⁹ [Корзухина, 1996, с. 374; табл. 23, 3].

Не виключено, що ворворки могли виступати у ролі розподільників у низці намистин чи (співставленні одна з одною)¹⁰ могли виконувати роль самих намистин. Однак, довести цю гіпотезу, на жаль, не можливо. Імовірно, різні за розмірами вироби могли використовуватися по-різному.

10–12. Три неорнаментовані ворворки малих розмірів. За формою, усічено-конічні, мають отвір у меншій з основ, усередині порожнисті. Дві з обламаними краями, одна зігнута (рис. 1, 6–8). Перша має висоту 0,7 см, діаметр верхньої основи 0,6 см, діаметр нижньої 1,5 см, товщина стінок 0,1 см. Друга має висоту 0,7 см, діаметри зверху 0,6 см, знизу 1,2 см, товщину стінок 0,1–0,2 см. Третя 0,6 см заввишки, діаметром верхньої основи 0,5 см, розміром нижньої основи 1,2 × 0,8 см та товщиною стінок 0,1–0,2 см.

Належить до групи ворворок малих розмірів. Імовірно, можна виділити підтипи, поклавши за основу наявність чи відсутність орнаментациї. Опубліковані вироби належать до неорнаментованих і мають аналогії в Гапонівському (рис. 13, А, 1) [Гавритухин, Обломский, 1995, с. 143, 147; рис. 7, 8; Ахмедов, Обломский, 1996, с. 16; рис. 33, 18–65; 34, 2–99], Козіївсько-Новоодеському (рис. 13, А, 2) [Корзухина, 1996, табл. 46, 11, 12, 14; 54, 14, 19–23], Нижньосиригатському (рис. 13, А, 5) [Корзухина, 1996, табл. 61, 4] та Хитцівському [Володарець-Урбанович, Сидоренко, 2016, с. 121] скарбах, також на поселенні у балці Яцева (рис. 13, А, 4) [Бодянский, 1960, с. 276; рис. 1, 5]. В одній з формочок із Циркунів 13 [Буйнов, 2011; Буйнов, Сергеев, 2012, рис. 4, 3] та кількох з Бернашівки [Винокур, 1997, с. 122–123; рис. 21; 40; 41; 45] можна було виготовляти саме такі вироби.

13. Ворворка малих розмірів, орнаментована двома вертикальними рядами смуг по три та дві лінії. За формою, усічено-конічна, має отвір у меншій з основ, всередині порожниста. Стінки нерівномірної товщини, за рахунок чого один бік виробу дещо товщий за інший. Висота 0,5 см, діаметр верхньої основи 0,6 см, діаметр нижньої основи 1 см, товщина стінок 0,1–0,3 см. Стінки знизу мають нерівномірну товщину (рис. 1, 9).

Належить до числа ворворок малих розмірів, підтипу орнаментованих. Такі вироби походять з Козіївсько-Новоодеського скарбу (рис. 13, А, 3) [Корзухина, 1996, табл. 46, 15; 54, 26]. В одній з формочок із Циркунів 13 їх могли і відливати [Буйнов, 2011; Буйнов, Сергеев, 2012, рис. 4, 2].

9 В тексті не зазначено розміри виробу, а прорисована вона в проекції, що унеможливило визначення її абсолютних параметрів.

10 Саме в такому вигляді ворворки були виявлені в складі Хитцівського скарбу [Володарець-Урбанович, Сидоренко, 2016, с. 121].

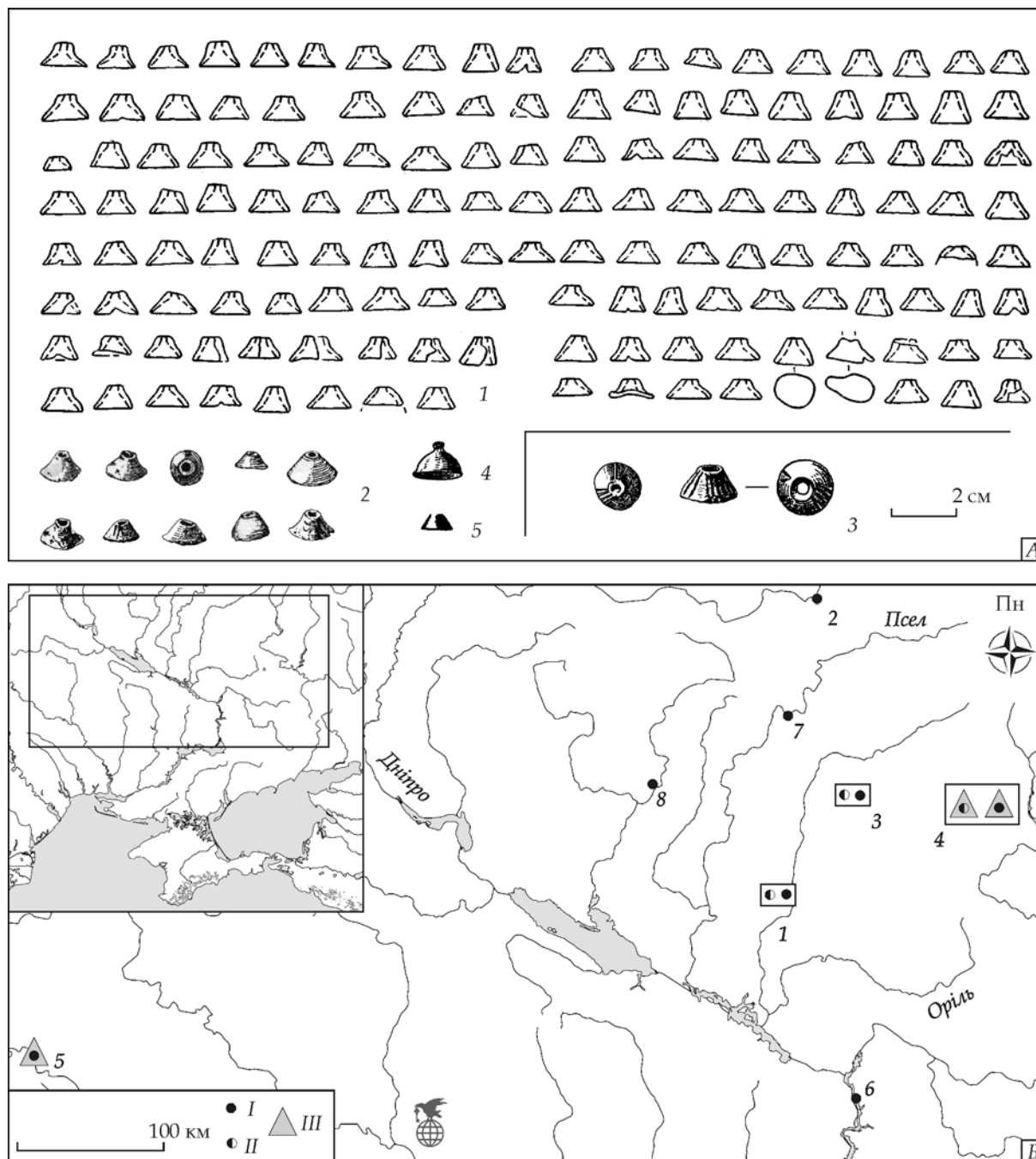

Рис. 13. Ворворки малих розмірів: А – знахідки: неорнаментовані: 1 – Гапонове; 2 – Козіївка / Нова Одеса; 4 – балка Яцева; 5 – Нижня Сироватка; орнаментовані: 3 – Козіївка / Нова Одеса; В – карта поширення: умовні позначення: I – неорнаментовані ворворки малих розмірів; II – орнаментовані ворворки малих розмірів; III – формочки: 1 – Полтава; 2 – Гапонове; 3 – Козіївка / Нова Одеса; 4 – Циркуни 13; 5 – Бернашівка; 6 – балка Яцева; 7 – Нижня Сироватка; 8 – Хитці

Fig. 13. Small conical through hole bell: A – finds: *undecorated*: 1 – Haponovo; 2 – Koziivka / Nova Odesa; 4 – Balka Yatseva; 5 – Nyzhnja Syrovatka; *ornamented*: 3 – Koziivka / Nova Odesa; B – archaeology map: *legend*: I – undecorated small conical through hole bell; II – ornamented small conical through hole bell; III – casting mold; *archaeological sites*: 1 – Poltava; 2 – Haponovo; 3 – Koziivka / Nova Odesa; 4 – Tsyркuny 13; 5 – Bernashivka; 6 – Balka Yatseva; 7 – Nyzhnja Syrovatka; 8 – Khytci

Наручні прикраси

Браслети

14. Фрагмент бронзового литого браслету з масивним сплющеним, а також прямо зрізаним краєм, де насічками нанесено «ялинковий» орнамент. Виріб обламаний приблизно посередині, причому скол не прямий, а скопшений, що свідчить про цілеспрямоване псування прикраси. Довжина уламків 5,3 см, перетин посередині $0,7 \times 0,6$ см, перетин на кінці $0,7 \times 1,3$ см. Обламаний (збереглася приблизно третина виробу), подряпаний (рис. 1, 3).

Браслет належить до Родінкова / тип V (з розширеними кінцями, що мають чотирикутну форму), підтипу 2 (з потовщеними, у порівнянні з основною частиною, кінцями, прикрашеними паралельними, перехрещеними та зигзагоподібними гравіюваними лініями)¹¹. Цей підтип включає такі прикраси: одну з Козіївсько-Новоодеського (рис. 14, А, 5) [Корзухина, 1996, табл. 50, 9] та дві з Колосківського скарбів (рис. 14, А, 1, 2) [Корзухина, 1996, табл. 102, 1, 2], а також браслет з Ігрень-Підкови (рис. 14, А, 4) [Приходнюк, 1998, рис. 71, 14] з потовщеними, у порівнянні з основною частиною, кінцями, фрагменти браслетів з Шедієвого (знахідка № 2) (рис. 14, А, 7) та Солонців (рис. 14, А, 8) [Володарець-Урбанович, 2015, с. 98–99, 102; рис. 2, 2, 4]. До тієї самої групи належить ще одна прикраса з Колосківського скарбу (рис. 14, А, 3) [Корзухина, 1996, табл. 102, 4], один кінець якої прямокутний, а другий – сегментоподібний у перетині, та фрагмент неорнаментованого браслету з Мартинівського скарбу (рис. 14, А, 6) [Приходнюк, Шовкопляс, Ольговская, Струина, 1991, с. 72–92; Корзухина, 1996, табл. 16, 8].

Варто зазначити, що переважну більшість браслетів Родінкова / тип V виявлено у складі Козіївсько-Новоодеського і Колосківського скарбів. Вони майже невідомі на пам'ятках та комплексах поза межиріччям Ворскли і Сіверського Дінця. Тип Родінкова / V представлений виробами з розширеними (потовщеними) кінцями, що вважають характерним явищем для східнобалтських старожитностей, поширеним на території Литви. Датують V–VII ст., зрідка – вужче у межах VII ст. [Lietuvos ..., 1978, n. 57; Luchtaunas, Velius, 2002, s. 118; fig. 133; Скворцов, 2010, с. 89; 2010а, с. 101; табл. DCXIX, 3].

Чоловічі прикраси

Деталі поясної гарнітури

Наконечник поясу

15. Фрагмент порожнистого наконечника поясу у вигляді футляру. Має прямокутну форму й округлий кінець. Збереглися два отвори для кріплення до шкіряного ремінця. З іншої сторони був отвір. Довжина 2,7 см, ширина 1,7 см, товщина 0,1 см. Погнутий, край обламаний (рис. 1, 11).

О.В. Комар зазначає, що цей тип наконечників є одним з найпоширеніших [Комар, Кубышев, Орлов, 2006, с. 271] – Середнє Подунав'я (ранньо- та середньоаварський час) [Гавритухин, 2001, рис. 2, 3, 4; 6, 24; 7, 34; 8,

11 Висловлюю вдячність В.Є. Родінковій за можливість ознайомитися з дисертацією. Дослідниця виділила сім типів (на основі характеру оформлення кінців виробів), які поділила на підтипи (виокремленні за орнаментациєю). У роботі використано саме класифікацію браслетів В.Є. Родінкової.

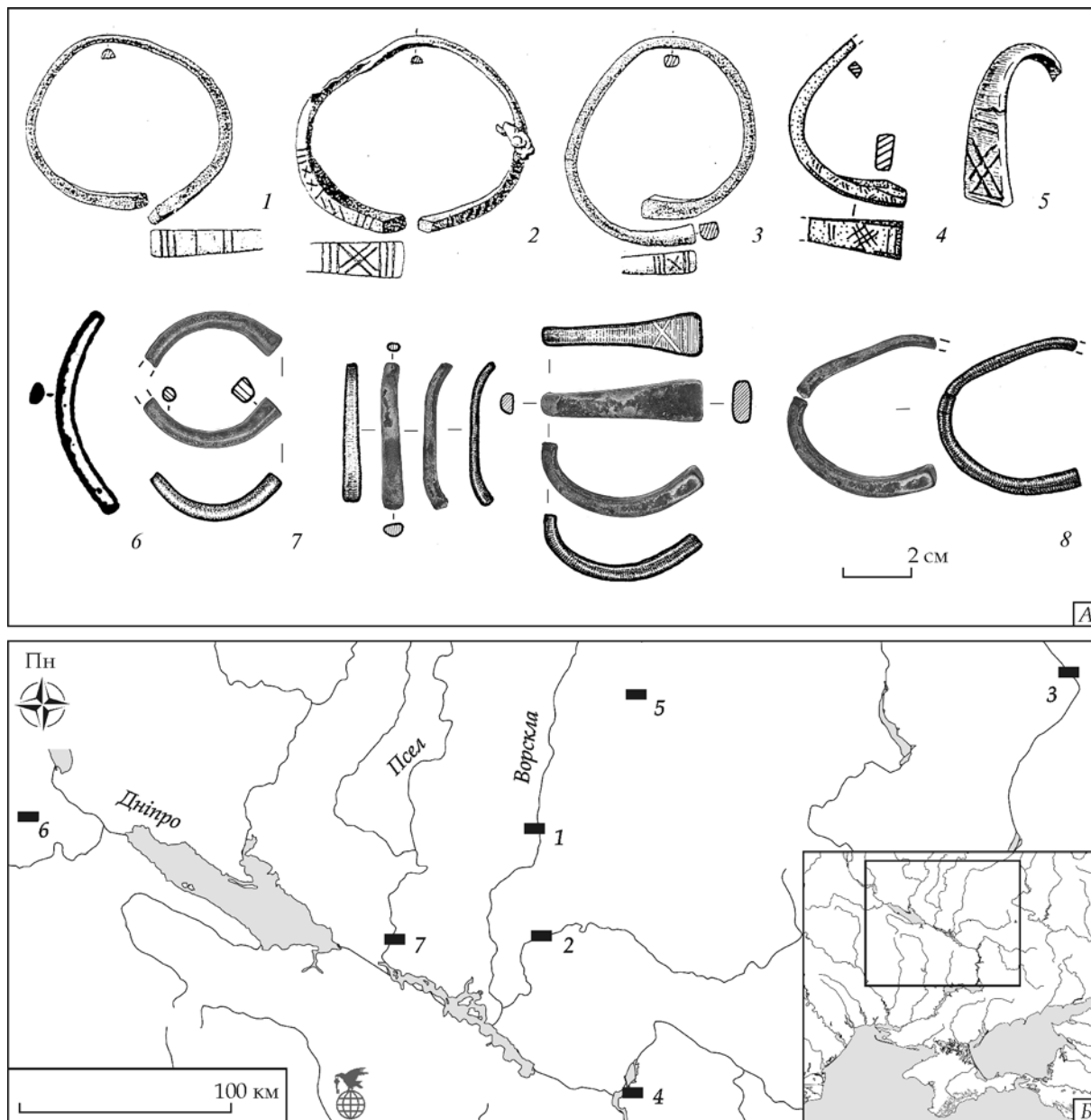

Рис. 14. Браслети Родінкова / тип V підтип 2: А — знахідки: 1–3 — Колоскове; 4 — Ігрень-Подкова; 5 — Козіївка / Нова Одеса; 6 — Мартинівка; 7 — Шедієве; 8 — Солонці; Б — карта поширення: 1 — Полтава; 2 — Шедієве; 3 — Колоскове; 4 — Ігрень-Подкова; 5 — Козіївка / Нова Одеса; 6 — Мартинівка; 7 — Солонці

Fig. 14. Braceletes Rodinkova / type 5, subtype 2: A — finds: 1–3 — Koloskove; 4 — Ihren-Podkova; 5 — Koziivka / Nova Odesa; 6 — Martynivka; 7 — Shediieve; 8 — Solontsi; B — archaeology map: 1 — Poltava; 2 — Shediieve; 3 — Koloskove; 4 — Ihren-Podkova; 5 — Koziivka / Nova Odesa; 6 — Martynivka; 7 — Solontsi

43; 11, 30; 12, 56; 13, 18, 45; 14, 40], Крим [Веймарн, Айбабин, 1993, рис. 59, 1, 2; Айбабин, Хайредино, 2014, табл. 122, 2; 138, 18; 171, 3; 172, 17; 192, 6; 193, 18], Середнє Подніпров'я [Гавритухін, 1996а, с. 35; рис. 30, 4; 32, 2, 3, 5], Північний Кавказ [Дмитриев, 1982, рис. 12, 33; Афанасьев, Руніч, 2001, рис. 106, 13; 155, 3], Ока [Ахмедов, 2010, с. 10–11; рис. 6, 12], Південне Приуралля [Мажитов, 1981, рис. 8, 16].

Знахідка належить до Ковалевська / тип 2, варіант 2 [Ковалевская, 2000, с. 118–119; рис. I, 11] та Скиба / тип II – порожнисті неорнаментовані наконечники поясів (рис. 15) [Скиба, 2014, с. 285]. Найближчі на розмірами аналогії походять із Мартинівського (рис. 16, 7, 9, 10) [Корзухина, 1996, с. 364; табл. 13, 13; 20, 21 – 23], Хацьківського (рис. 16, 13, 14) [Корзухина, 1996, табл. 22, 12, 13], Гапонівського (рис. 16, 19) [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 15; рис. 30, 4] скарбів, з Мохнацького поховання (рис. 16, 15) [Аксенов, Бабенко, 1998, с. 115; рис. 3, 8] та з місцезнаходження поблизу с. Лебехівка (рис. 16, 7) [Корзухина, 1996, с. 393; табл. 94, 29].

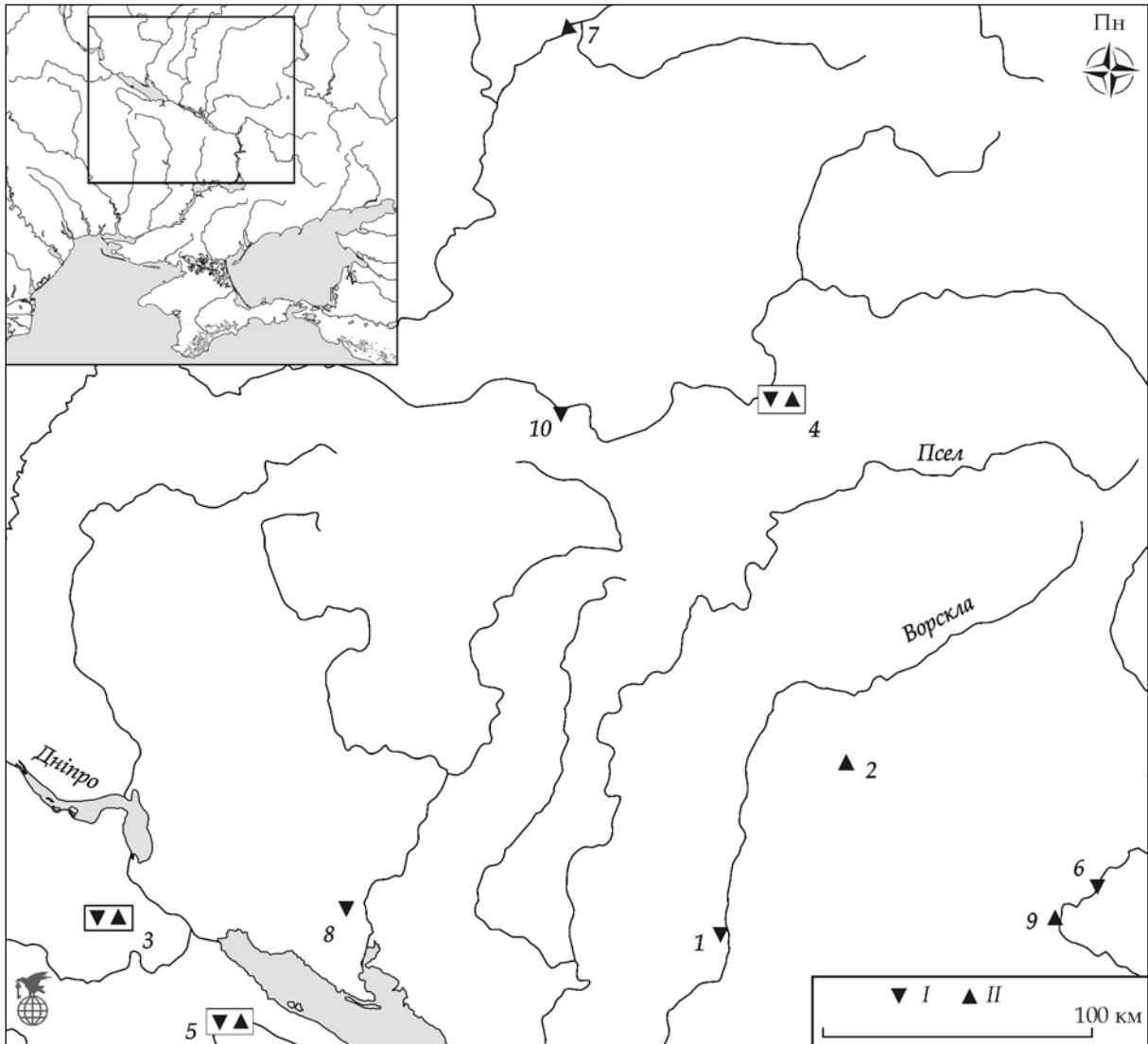

Рис. 15. Карта поширення аналогій порожнистому наконечнику пояса; умовні позначення: I – малі порожнисті наконечники поясу; II – великі порожнисті наконечники поясу; пам'ятки: 1 – Полтава; 2 – Козіївка / Нова Одеса; 3 – Мартинівка; 4 – Гапонове; 5 – Хацьки; 6 – Мохнач; 7 – Трубчевськ; 8 – Лебехівка; 9 – Гайдари; 10 – Шевенкове

Fig. 15. Distribution map of hollow belt-end; legend: I – small hollow belt-end; II – big hollow belt-end; archaeological sites: 1 – Poltava; 2 – Koziiivka / Nova Odesa; 3 – Martynivka; 4 – Haponovo; 5 – Khacjky; 6 – Mokhnach; 7 – Trubchevsk; 8 – Lebekhivka; 9 – Haidary; 10 – Shevenkove

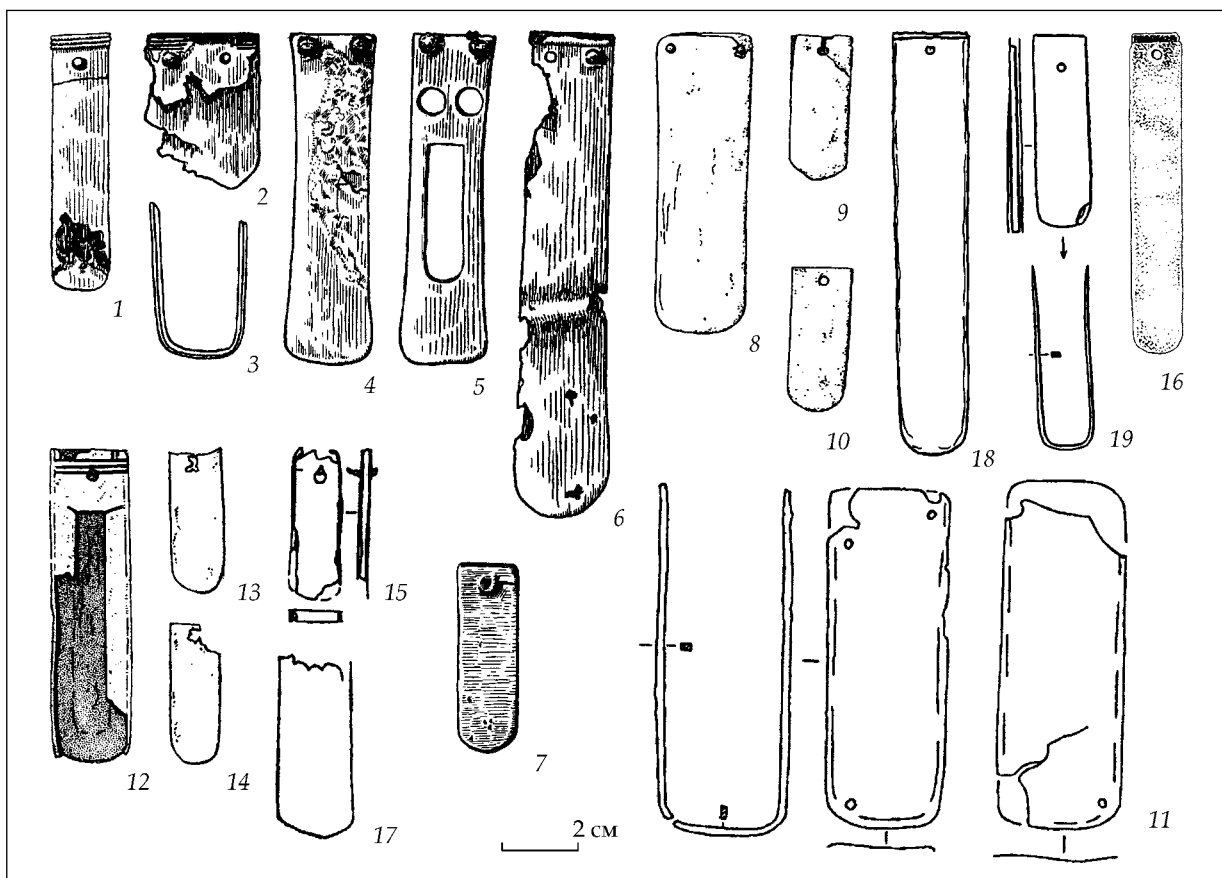

Рис. 16.
Порожністі
наконечники
пояса: 1 – 6 –
Козіївка / Нова
Одеса; 7 – 10 –
Мартинівка; 11,
19 – Гапонове;
12 – 14 – Хацьки;
15 – Мохнач;
16 – Трубчевськ;
17 – Лебехівка;
18 – Гайдари

Fig. 16. Hollow
belt-end: 1 – 6 –
Koziiivka / Nova
Odesa; 7 – 10 –
Martynivka; 11,
19 – Haponovo;
12 – 14 – Khacjky;
15 – Mokhnach;
16 – Trubchevsk;
17 – Lebekhivka;
18 – Haidary

Інші (більші за розміром) знахідки порожнистих наконечників поясу походять із Козіївсько-Новоодеського (рис. 16, 1 – 6) [Корзухина, 1996, табл. 55, 31 – 34], Мартинівського (рис. 16, 8) [Корзухина, 1996, с. 364; табл. 13, 13; 20, 21 – 23], Гапонівського (рис. 16, 11) [Гавритухин, Обломский, 1995, с. 143; рис. 6, 3], Хацьківського (рис. 16, 12) [Корзухина, 1996, табл. 21, 16], Трубчевського (рис. 16, 16) [Приходнюк, Падин, Тихонов, 1996, с. 84; рис. 7, 7; 8, 19] скарбів і Гайдарівського поховання (рис. 16, 18) [Аксенов, 2012, с. 35; рис. 1, 15].

Відомі порожністі наконечники і серед кочівницьких старожитностей – Сивашівка, курган 3, поховання 2; курган 2, поховання 2 [Комар, Кубышев, Орлов, 2006, с. 271, 316; рис. 12, 20; 14, 1; 32, 22], Костогризове, курган 1, поховання 7 [Комар, Кубышев, Орлов, 2006, с. 330; рис. 37, 9, 16], Чорноморське, курган 1, поховання 11 [Приходнюк, 2001, рис. 31; Комар, Орлов, 2006, с. 393; рис. 2, 1 – 3; 4, 5 – 7], Виноградне, курган 5 [Орлов, Рассамкин, 1996, рис. 3, 12], Христофорівка, курган 7, поховання 12 [Рашев, 2004, табл. 39, 7, 8; Приходнюк, 2001, рис. 27, 9; Prihodnyuk, Fomenko, 2003, fig. 2, 16], Богачівка, курган 8, поховання 12 [Рашев, 2004, табл. 15, 1; Приходнюк, 2001, рис. 32, 1], Ізобільне [Приходнюк, 2001, рис. 33, 19, 20], Вознесенці [Комар, 2006, рис. 36, 9], Малаї, Чапаївський [Комар, 2006, рис. 49, 1 – 9] та ін.

Дослідники вважають, що такі наконечники є деталями чоловічого вбрання. Знахідка подібного наконечника поясу походить з Мохнацького поховання (жіночого), де речі не зафіксовані *in situ* [Аксенов, Бабенко,

1998, с. 111–112; Родинкова, 2012а, с. 196 ; 2014а, с. 93–94], а також зі скарбу поблизу с. Шевченкове, де виявлено жіночі прикраси, пряслице, ніж та маленький порожнистий наконечник поясу [Родинкова, 2012а, с. 194, 195; 2014, с. 393]¹².

ХРОНОЛОГІЯ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНА НАЛЕЖНІСТЬ

Речі, виявлені в Полтавському комплексі можна поділити на дві групи. Частина з них має досить широкі хронологічні й територіальні межі, інші ж речі — побутували досить короткий проміжок часу. Зокрема, до першої групи належать: пронизка, трапецієподібні підвіски № 6, 9, до другої — фібула, браслет, дзвіночки, ворворки, орнаментовані трапецієподібні підвіски № 7, 8, порожнистий наконечник поясу, квадратна підвіска типу «Козіївка / Нова Одеса» (таблиця).

Останні прикраси характерні для першої хронологічної групи скарбів за О.О. Щегловою, випадіння яких відбулося у період другої — третьої чвертей VII ст. (чи навіть вужче — третьої чверті) [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 95; Родинкова, 2012, с. 153, 157–158; Казанский, 2014, с. 53–55; Обломский, Родинкова, 2014], а формування самого убору сталося дещо раніше — наприкінці VI — на початку VII ст. [Гавритухин, Обломский, 1996а, с. 146].

Певною мірою допомогти з'ясувати хронологію комплексу речей третьої чверті I тис. н. е. із Полтави можна завдяки визначенню хронології

12 На могильнику Лучисте подібні наконечники виявлено в тому числі в жіночих похованнях — склеп 74, поховання 2 [Айбабин, Хайрединона, 2014, с. 111; табл. 171, 3]. Серед інших поховань — одне дитяче (склеп 77, поховання 6) [Айбабин, Хайрединона, 2014, с. 123–124; табл. 193, 18], одне чоловіче (склеп 74, поховання 4) [Айбабин, Хайрединона, 2014, с. 114; табл. 172, 17] та три невизначених (склеп 64, поховання 3; склеп 65, поховання 4; склеп 77, поховання 5). Усі визначення статі та віку дано за інвентарем, а не за антропологічними дослідженнями.

Хронологія побутування аналогії прикрас із Полтави

Хронологія побутування аналогії прикрас із Полтави

№ п/п	Рис. 1, позиція	Зарубинецька культура	Пізньюзарубинецькі пам'ятки	Київська культура	Східно-європейські виймчасті емалі	Пеньківська, колочинська та празька культури	Скарби першої хронологічної групи	Ранньосередньовічні кочівницькі комплекси	Роменська культура
1	1	—	—	—	—	+	—	—	—
2	10	—	—	—	—	—	+	—	—
3, 4	4, 5	—	—	—	—	+	+	—	—
5	2	+	+	+	+	+	+	—	—
6	15	+	+	+	+	+	+	—	+
7	12	—	—	—	—	+	+	—	—
8	13	—	—	—	—	+	+	—	—
9	14	+	+	—	—	—	+	+	—
10–12	6–8	—	—	—	—	—	+	—	—
13	9	—	—	—	—	+	+	—	—
14	3	—	—	—	—	—	+	—	—
15	11	—	—	—	—	—	+	+	—

аналогій (№ 2, 7 і 8) із могильника Лучисте. Аналогічні вироби походять зі склепу 38, шар 3, поховання 8 (№ 7 — трапецієподібна підвіска прикрашена двома / трьома півкулями) [Айбабин, Хайрединова, 2008, с. 107, 110–111; табл. 138–140], склепу 54, шар 3, поховання 16 (№ 2 — підвіска типу Козіївка / Нова Одеса) [Айбабин, Хайрединова, 2014, с. 66, 73–74; табл. 64–67] та склепу 59, шар 3, поховання 9 (№ 2 — підвіска типу Козіївка / Нова Одеса та № 8 — трапецієподібна підвіска з округлою верхньою частиною та орнаментованих півкулями по центру і низкою пресованих крапок по краю) [Айбабин, Хайрединова, 2014, с. 83, 85–86; табл. 101].

Слід особливо наголосити, що ці знахідки у похованнях поєднані з іншими прикрасами кола «старожитностей антів». Так поховання 8 склепу 38 містить дві прості антропологоморфні фібули [Айбабин, Хайрединова, 2008, табл. 139, 1, 2] (Родінкова / тип I.1.A та Родінкова / тип I.2.B [Родінкова, 2006, с. 46, 47; рис. 1, 5; 2, 11]); у похованні 16 склепу 54 виявлено фібули дніпровської серії [Айбабин, Хайрединова, 2014, табл. 66, 1, 2; 67, 1, 2] (пальчаста із дугою з пташиних голів — підтип семиголових, серія Б та варіант Волоське за В.Є. Родінковою [Родінкова, 2004, с. 234, рис. 1, 37–40]; антропологоморфна — Родінкова / тип I.1.A) [Родінкова, 2004, с. 235; 2006, с. 46; рис. 1, 12]) та S-подібні (очкоподібні) підвіски [Егорейченко, 1991]; в похованні 9 склепу 59 виявлено бронзові пронизки (Володарець-Урбанович / тип 1) [Айбабин, Хайрединова, 2014, табл. 101, 9, 10], що знаходять широкі аналогії серед слов'янських старожитностей [Володарець-Урбанович, 2014, с. 42–43].

Поховання 9, склеп 38 датовано першою чвертю VII ст. — початком другої чверті VII ст. [Родінкова, 2006, рис. 3, 12, 27; Айбабин, Хайрединова, 2008, рис. 19, 17–21], поховання 16 склепу 54 — в межах кінця другої чверті VII ст. [Айбабин, Хайрединова, 2014, рис. 3, 18–22] чи серединою VII ст. [Родінкова, 2006, рис. 3, 31], а поховання 9 склепу 59 — початком другої половини (третья чверть) VII ст. [Айбабин, Хайрединова, 2014, рис. 4, 14–17].

Належність Полтавського комплексу до скарбів першої хронологічної групи не викликає принципових заперечень. Зокрема, маємо співпадіння ознак 14–16 (браслети литі та ковані огранені), 29 (пластинчасті трапецієподібні підвіски), 30 (пластинчасті підвіски квадратні) та 32 (рурочки-пронизки) [Гавритухин, Щеглова, 1996, с. 53–54, рис. 59].

В.Є. Родінкова виділила чотири локальних варіанти. Полтавський комплекс належить до Лівобережного варіанту і не лише за територіальним розташуванням у басейні р. Ворскла, а й за тим, що знахідки представлені дзвіночками, браслетами Родінкова / тип V та прикрасами з свинцево-олов'янистої бронзи [Родінкова, 2003а; 2011, с. 247–248], хоча цей комплекс близький і до Сеймсько-Деснянського локального варіанту.

Серед речей, виявлених у комплексі, чимало має «субстратне» походження — трапецієподібні підвіски, пронизка. Браслет належить до типово «лісових» (балтських) [Родінкова, 2008, с. 281; 2011, с. 249].

Варто зазначити, що малі пальчасті фібули складають значний масив жіночих слов'янських прикрас у Середньому Подніпров'ї і Дніпровському Лівобережжі (див. каталог: [Гавритухин, 1991; Родінкова, 2010а, с. 266; 2011, с. 253–255]). Їхня фактична відсутність у скарбах першої хронологічної групи вказує на те, що ці прикраси побутували до випадіння скарбів. Виняток складають лише Великобудківський [Горюнова, 1987; 1992; Горюнова, Родінкова, 1999] і Курилівський скарби [Родінкова, 2010] та Пастирське городище [Приходнюк, 2000] — обидва скарби належали ювелірам, а на городищі зафіксовано сліди ювелірного виробництва, тому не виключено, що прикраси призначалися для переплавки (вже вийшли з ужитку).

ДЕЯКІ МОЖЛИВІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

На те, що цей комплекс є ломом, призначеним для переплавки, можуть вказувати злами, отримані ще в давнину. Зокрема, браслет було зламано по діагоналі. Крім того, речі, призначені для переплавки, трапляються у скарбах першої хронологічної групи.

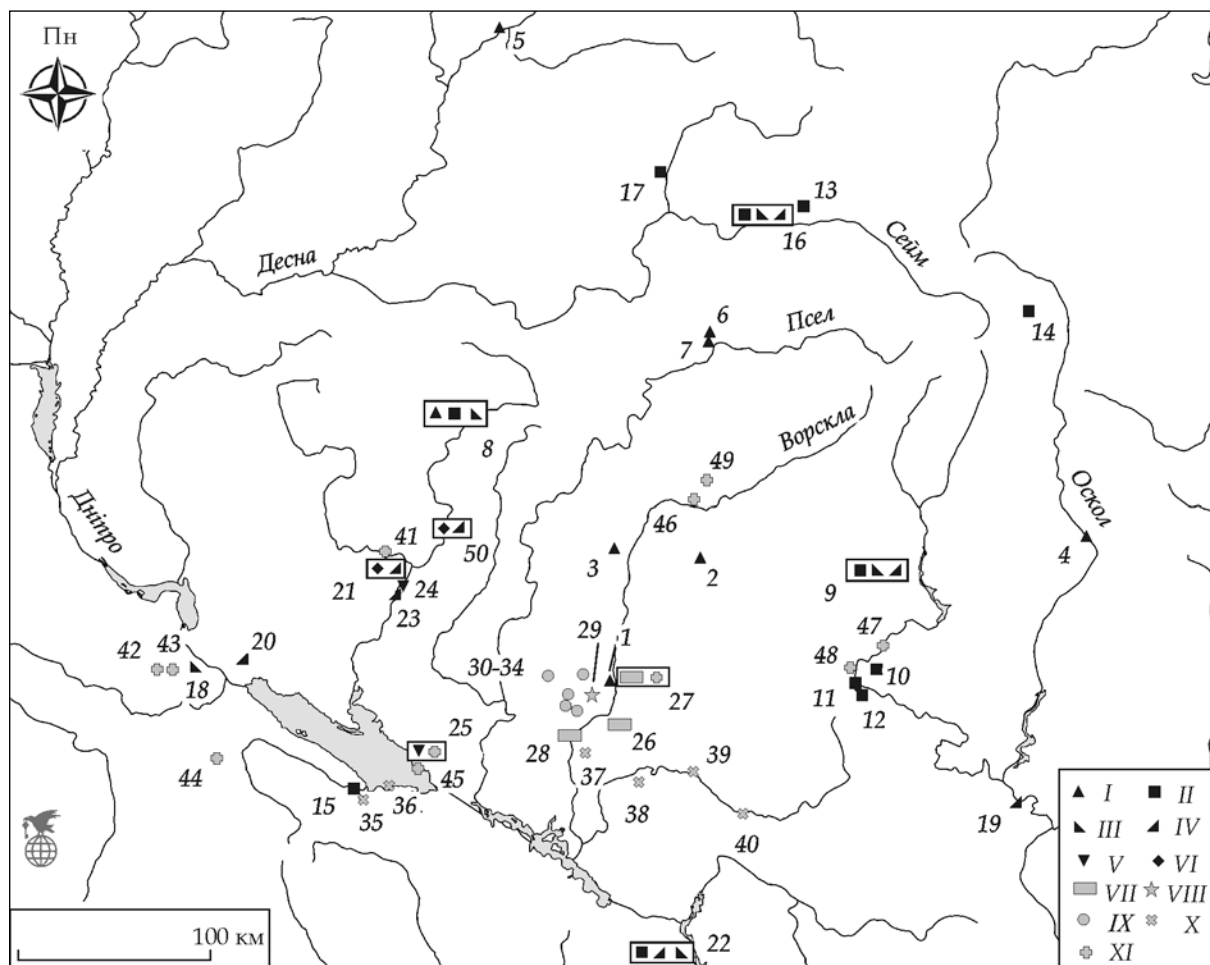
Зокрема, в скарбі із Суджа-Замостьє виявлено литі широкоплатівкові фібули серії «Новоселиці», прямокутні накладки, прикрашені рельєфними пірамідками, та налобне очілля кола східноєвропейських варварських емалей, що були призначені для переплавки [Родинкова, Кашкин, 2010, с. 86]. В.Є. Родинкова вважає прототипами фібул серії «Новоселиці» вироби з Північно-Східного Причорномор'я, можливо, району Дюрсо [Кашкин, Родинкова, 2010, с. 86], де двошарові фібули з близькими за формою щитками побутували до VI ст. [Дмитриев, 1982; 2003, табл. 80, 8 – 10; Амброс, 1982]. Прямокутні накладки з рельєфними пірамідками, датованими VI ст. [Амброс, 1970] чи навіть другою половиною / кінцем V ст. [Гавритухин, Обломский, 1996а, с. 143; Ахмедов, Казанский, 2004, с. 176, 177], та пластинчасте налобне очілля або шийна гривня, — належать до кола прикрас виїмчастих східноєвропейських варварських емалей [Левада, 2010, с. 562 – 568; Родинкова, Сапрыкина, 2011; Marten, 2011])¹³. У складі скарбу були також різані уламки візантійського срібного блюда [Родинкова, 2012].

Ще одним пунктом знахідок, призначених для переплавки, може бути Пастирське городище. Зокрема, з його околиць начебто походять вироби кола східноєвропейський виїмчастих емалей — чотири знахідки із каталогу (три фібули і браслет) Г.Ф. Корзухіної [Корзухина, 1978, с. 69; рис. 5, 5; 7, 9; 12, 7] та одна фібула з каталогу А.М. Обломського та Р.В. Терпиловського [Обломский, Терпиловский, 2007, с. 137; рис. 145, 1], а також фібули пізньоримського часу — Т-подібна з пружиною із вузькою ніжкою і кнопкою на голівці [Амброс, 1966, с. 76] та двошарова підгрупи I, варіант IAB, гладенькі [Амброс, 1966, с. 77, 83]. Шар пізньоримського часу на городищі невідомий, тож ці знахідки цілком могли складати запаси сировини для тиглю майстра. Однак, вказані речі походять з дореволюційних зборів, тому немає 100%-ї впевненості в тому, що знахідки дійсно виявлені на городищі. Тим не менше, Пастирське було відомим центром виготовлення ювелірних прикрас [Щеглова, 2002; Приходнюк, 2005, с. 70 – 80, 86].

Серед речей Кузебаївського скарбу ювеліра VII ст. н. е. із Середнього Поволжя (південь Удмуртії) були виявлені знахідки раннього залізного віку та пізньоримського часу, що були зібрані самім ювеліром [Останина, Канунникова, Степанов, Никитина, 2011, с. 41 – 43]. В напівземлянці 8 (що пов'язані із бронзоливарним виробництвом на основі знахідок виплесків бронзи та шлаків на основі міді) із поселення Хуча виявлено бронзовий наконечник скіфського часу. І.А. Рафалович вважав, що він був призначений для переплавки [Рафалович, 1965, с. 124].

13 На той факт, що ці знахідки є ломом ювеліра, може вказувати й те, що у заповненні підземелля виявлено й кілька знахідок пізньоримського часу — три фрагментовані фібули і деталь накісника черняхівської культури й три денарії (один обрізаний). Скарби, що включали знахідки різних хронологічних епох, відомі на території Польщі (Лубяни) [Мончинська, 2006, с. 229 – 230; 2007, с. 213 – 238; 2008, с. 201 – 202; Мончинська, Урбаняк, 2007, с. 226 – 227; Maczugańska, 2009] та Пруссії (Фрауенбурга) [Коллекции Пруссия, 2005, 110 – 111].

Між іншим в складі Смородіновського скарбу, що належить до першої хронологічної групи за О.О. Щегловою, виявлено пряслице [Корзухина, 1996, табл. 60, 5], що належить до черняхівської культури [Магомедов, 2015, рис. 12].

Для інтерпретації ремісничого «сировинного» характеру комплексу з Полтави додатково слід звернутися до аналізу джерельної бази про ювелірне виробництво у слов'ян третьої чверті I тис. н. е. Дніпровського Лівобережжя і Середнього Подніпров'я. Ця територія є місцем значної концентрації слідів ювелірного виробництва. Вони представлені кам'яними формочками, тиглями, лячками, сировиною, напівфабрикатами та скарбами ювелірів [Винокур, 1997, с. 105 – 110; Войнаровский, 2014, с. 283 – 286] (рис. 17).

Так, кам'яні формочки виявлені на поселеннях Великі Будки [Горюнова, Родинкова, 1999, с. 178; рис. 46, 5], Заньки [Дьяченко, 1987/61, с. 4; табл. VIII, 14; 1989], Коробові Хутори [Шрамко, 1962, с. 118; рис. 44а; Сухобоков, 1975, рис. 54, 7], Лук'янівка [Шрамко, 1962, с. 304; рис. 120, 17], Нартове [Пузикова, 1979, с. 53; рис. 3, 18], Тазово [Сьмонович, 1986, с. 185, рис. 2, 10; 4, 21; Обломський, Радюш, 2007, с. 33], Циркуни 13 [Буйнов, 2011; Буйнов, Сергеев, 2012], Суха Гомільша [Михеев, 1985, рис. 38, 4], Новоселиця [Приходнюк, 1998, с. 136; рис. 66, 12; Щеглова, 2009, с. 40], Чикалівка [Шарафутдінова, 1964, с. 164; рис. 6, 11], Смородівський узвіз [Скиба, 1986, с. 69 – 71; рис. 2], Тетерівка I [Русанова, 1973, табл. 30, 7, 8; Томашевський, Гавритухин, 1992, рис. 31, Б – Г], Волоське та городищі Кузіна Гора [Алихова, 1962, с. 106 – 109; рис. 11; 12].

Знахідки тиглів походять з поселень Гута-Михайлівка [Приходнюк, 1998, с. 36, 151; рис. 42, 12], Сенча [Терпиловський, 2004, рис. 7, 8, 24], Великі

Рис. 17. Карта знахідок свідчень ювелірного виробництва в Середньому Подніпров'ї та Дніпровському Лівобережжя: умовні позначення: I — скарби ювелірів; II — ливарні формочки; III — тиглі; IV — лячки; V — «напівфабрикати»; VI — бронзові зливки; VII — шаблони та матриці; VIII — пам'ятки Малоперещепинського кола; IX — гончарний центр канцерського типу; X — стійбища кочовиків VII—VIII ст.; XI — юртоподібні житла; XII — інгумації з прикрасами кола «старожитностей антив»; пам'ятки: 1 — Полтава; 2 — Козіївка / Нова Одеса; 3 — Блажки; 4 — Колоскове; 5 — Трубчевськ; 6 — Курилівка; 7 — Суджа-Замостьє; 8 — Великі Будки; 9 — Циркуни 13; 10 — Заньки; 11 — Коробові Хутори; 12 — Суха Гомільша; 13 — Нартове; 14 — Лук'янівка; 15 — Новоселиця; 16 — Кузіна Гора; 17 — Чикалівка; 18 — Гута-Михайлівська; 19 — Богородичне; 20 — Домантове; 21 — Хитці; 22 — Сурська Забора; 23 — Засулля; 24 — Засулля-Мгар; 25 — Градизьк; 26 — Тазово; 27 — Смородівський узвіз; 28 — Тетерівка I; 29 — Корчак; 30 — Волоське; 31 — о-в Сурський; 32 — Пенківка, Луг I; 33 — Велика Круча; 34 — Черкаська Конопелька; 35 — Пастирське городище; 36 — Сенча, уроч. Сампсонів Острів; 37 — Мошенки; 38 — Київ; 39 — Дегтярівка; 40 — Дівча Гора; 41 — Канів; 42 — Сахнівка; 43 — Середнє Подніпров'я; 44 — Надпоріжжя; 45 — Мала Перещепина; 46 — Макухівка; 47 — Зачепилівка / Нові Санжари; 48 — Мачухи; 49 — балка Канцерка; 50–54 — Білоконі, Браїлки-Васьки, Лаврики, Полузир'я, Чередники; 55 — Стецівка; 56 — Луг I; 57 — Прогрес; 58 — Чернеччина; 59 — Йосипівка; 60 — Багате; 61 — Постав-Муки; 62 — Мартинівка; 63 — Бабичі; 64 — Балаклія; 65 — Максимівка; 66 — Березівка; 67 — Мохнач; 68 — Гайдари; 69 — Рябівка 3

Fig. 17. Archaeological map of jewellery production traces and nomads in Middle Dnieper and Dnieper Left Bank: legend: I — goldsmith's hoards; II — casting molds; III — crucibles; IV — clay ladle for molten metal; V — semi-finished vessels; VI — bronze ingots; VII — templates and matrices; VIII — archaeological sites of Mala Pereshchepyna type; IX — pottery center; X — nomads camp the 7th — the 8th century; XI — yurts; XII — inhumated burials with jewelry of «Antes antiquities»; archaeological sites: 1 — Poltava; 2 — Koziiivka / Nova Odesa; 3 — Blazhky; 4 — Koloskove; 5 — Trubchevsk; 6 — Kurylivka; 7 — Sudzha-Zamostie; 8 — Velyki Budky; 9 — Tsyrukun 13; 10 — Zanky; 11 — Korobovi Khutory; 12 — Sukha Homilsha; 13 — Nartove; 14 — Lukianivka; 15 — Novoselytsia; 16 — Kuzina Hora; 17 — Chykalivka; 18 — Huta-Mykhaillivska; 19 — Bohorodychne; 20 — Domantove; 21 — Khyttsy; 22 — Surska Zabora; 23 — Zasullia; 24 — Zasullia-Mhar; 25 — Hradyzk; 26 — Tazovo; 27 — Smorodivskiy uzviz; 28 — Teterivka I; 29 — Korchak; 30 — Voloske; 31 — o-v Surskyi; 32 — Penkivka, Luh I; 33 — Velyka Krucha; 34 — Cherkaska Konopelka; 35 — Pastyrskoe horodyshche; 36 — Sencha, uroch. Sampsoniv Ostriv; 37 — Moshchenky; 38 — Kyiv; 39 — Dehtiarivka; 40 — Devicha Hora; 41 — Kaniv; 42 — Sakhnivka; 43 — Serednie Podniprov'ia; 44 — Nadporizhzhia; 45 — Mala Pereshchepyna; 46 — Makukhivka; 47 — Zachepylivka / Novi Sanzhary; 48 — Machukhy; 49 — balka Kantserka; 50–54 — Bilokonі, Brailky-Vasky, Lavryky, Poluziria, Cherednyky; 55 — Stetsivka; 56 — Luh I; 57 — Prohres; 58 — Chernechchyna; 59 — Yosypivka; 60 — Bahate; 61 — Postav-Muky; 62 — Martynivka; 63 — Babychi; 64 — Balakliia; 65 — Maksymivka; 66 — Berezivka; 67 — Mokhnach; 68 — Haidary; 69 — Riabivka 3

Будки [Горюнова, Родинкова, 1999, с. 178; рис. 43, 19], Волоське / Сурська Забора [Приходнюк, 1998, с. 36, 156; рис. 52, 14, 18], Циркуни 13 [Буйнов, 2011; Буйнов, Сергєєв, 2012], Пастирське [Приходнюк, 2005, рис. 50, 3] та городища Кузіна Гора [Алихова, 1962, рис. 9, 5, 11, 12]. Ллячки виявлені на поселеннях Богородичне [Приходнюк, 1998, с. 36, 145; рис. 30, 8], «Зливки» [Швецов, 2010, рис. 5, 2], Домантове [Рутковская, 1974, с. 34; рис. 4, 1; Приходнюк, 1980, с. 132; рис. 23, 8], Хитці, уроч. Шимбереве [Горюнов, 1981, с. 66; рис. 29, 14], Засулля, напівземлянка 1 [Приходнюк, 1998, с. 36; рис. 35, 7, 16], Корчак, Тетерівка I [Русанова, 1973, табл. 30, 9, 10; Томашевский, Гавритухин, 1992, рис. 31, А], Сурська Забора [Приходнюк, 1998, с. 36], Циркуни 13 [Буйнов, 2011; Буйнов, Сергєєв, 2012], Пастирське [Приходнюк, 2005, рис. 50, 2] та городищі Кузіна Гора [Алихова, 1962, рис. 5, 4].

Бронзові злитки траплялися на поселеннях Хитці, уроч. Шимбереве [Горюнов, 1981, с. 66; рис. 29, 1, 3, 9 – 11], Волоське, о-в Сурський [Приходнюк, 1998, с. 39; рис. 75, 15, 21], Сенча [Терпиловский, 2004, рис. 9, 38]¹⁴, а вироби, з яких не знято закраїни від відливання, — на селищах Засулля-Мгар (Т-подібна накладка) [Сидоренко, Супруненко, 2011, с. 400–402; Супруненко, 2012, с. 131], Градизьк, уроч. Круча (щитоподібна бляшка і прямокутнорамочка пряжка) [Рутковская, 1979; Левченко, 2001, с. 28; рис. 1,

14 Вважають, що сировина для ювелірного виробництва була привізною, однак без спектрального аналізу таке припущення залишається гіпотетичним. Не виключено, що давні майстри могли переплавляти речі задля повторного використання металу [Абашина, Козак, Синиця, Терпиловський, 2012, с. 274; Войнаровский, 2014, с. 281].

7, 11], Пастирське городище [Корзухина, 1996, с. 392; табл. 42, 13], а з району Середнього Подніпров'я та городища Княжа Гора (Канів) походить ціла низка матриць для виготовлення деталей поясної гарнітури «геральдичного» стилю та інших прикрас третьої чверті I тис. н. е. [Корзухина, 1996, с. 353, 356, 369, 408, 413–414].

На Дніпровському Лівобережжі знайдено щонайменше сім скарбів першої хронологічної групи, що належали ювелірам [Щеглова, 1990; 2002; Родинкова, 2014, с. 391, 393] — Козіївка / Нова Одеса, Блажки, Колосково [Щеглова, 1999, с. 291], Трубчевськ [Приходнюк, Падин, Тихонов, 1996], Великі Будки [Горюнов, 1987; Горюнова, 1992; Горюнова, Родинкова, 1999], Курилівка [Родинкова, 2010; Скиба, 2013; Егорьков, Родинкова, 2014] та Суджа-Замостьє [Родинкова, 2012; Родинкова, 2012а; Родинкова, Егорьков, 2012; Родинкова, Сапрыкина, Сычева, 2012].

На ремісничих характер цих скарбів вказують знахідки злитків металу (Великі Будки, Колоскове, Гапонове, Курилівка), виробів, з яких не знято закраїни, утворені в процесі відливання (Курилівка), шаблони для виготовлення глиняних форм (Козіївка / Нова Одеса) і фрагментовані вироби, що могли бути призначені для переплавки (Великі Будки, Суджа-Замостьє, Козіївка / Нова Одеса) ¹⁵ [Родинкова, 2014, с. 393].

Особливо цікавим є поєднання на одній пам'ятці трьох ознак ювелірного виробництва. Такі зафіксовані тричі: тиглі, лячки, формочки — Циркуни 13, Кузіна Гора; скарб, тигель і лячка — Великі Будки; лячка, тигель та напівфабрикат — Пастирське городище. Поєднання двох ознак виявлено у двох випадках: тиглі, лячки — Сурська Забора; лячка і бронзовий злиток — Хитці; формочка та бронзові злитки — Волоське; формочка та тигель — Новоселиця; формочки та лячка — Тетерівка І.

Серед причин «випадіння» скарбів першої хронологічної групи, за О.О. Щегловою, нині є три основні версії: військово-політична, сакральна і «побутова».

Те, що з матеріалами скарбу не виявлено кераміки третьої чверті I тис. н. е., може вказувати і на його приховування поза межами поселення. Подібні знахідки вже відомі [Родинкова, 2014, с. 393–394] — Суджа-Замостьє [Родинкова, 2012а], Черкаська Конопелька [Родинкова, Сапрыкина, 2015] і Мена [Виноградский, Лавыюк, 1960, с. 98; Корзухина, 1996, с. 408].

Військово-політична версія (агресія кочовиків) [Щеглова, 1990, с. 45] може бути підтримана лише завдяки тому, що в цьому мікрорегіоні, крім слов'янських пам'яток, відомі комплекси кола Малої Перещепини: Мала Перещепина, Зачепилівка / Нові Санжари, Макухівка [Приходнюк, 2003, рис. 2; Обломский, 2007, с. 6–8; рис. 2; Скиба, 2009, рис. 1; Володарець-Урбанович, 2014а, рис. 4], гончарний центр поблизу с. Мачухи, де виготовляли посуд канцерського типу [Макаренко, 1911, с. 116–118; Сміленко, 1975, с. 119–128], та стійбища кочовиків VII–VIII ст. зі знахідками канцерського посуду в долині р. Полузир'я [Горюнов, 1987; Горюнов, Казанский, 1998; Kazanski, 1987; 1999, р. 112–113; Айбабин, 1997, с. 5; Казанский, Середа, 2001, с. 24; Володарець-Урбанович, Скиба, 2011; Володарець-Урбанович, 2014б, рис. 2].

Свідченням перебування кочовиків на слов'янських пам'ятках можуть бути юртоподібні житла, зафіксовані на поселеннях Луг І, Стецівка, Йоси-

15 Не виключено, що поламані речі й злитки металу, виявлені у комплексах, що не належать до скарбів ювелірів, могли мати цінність як сировина [Ахмедов, Обломский, Радюш, 2015, с. 159].

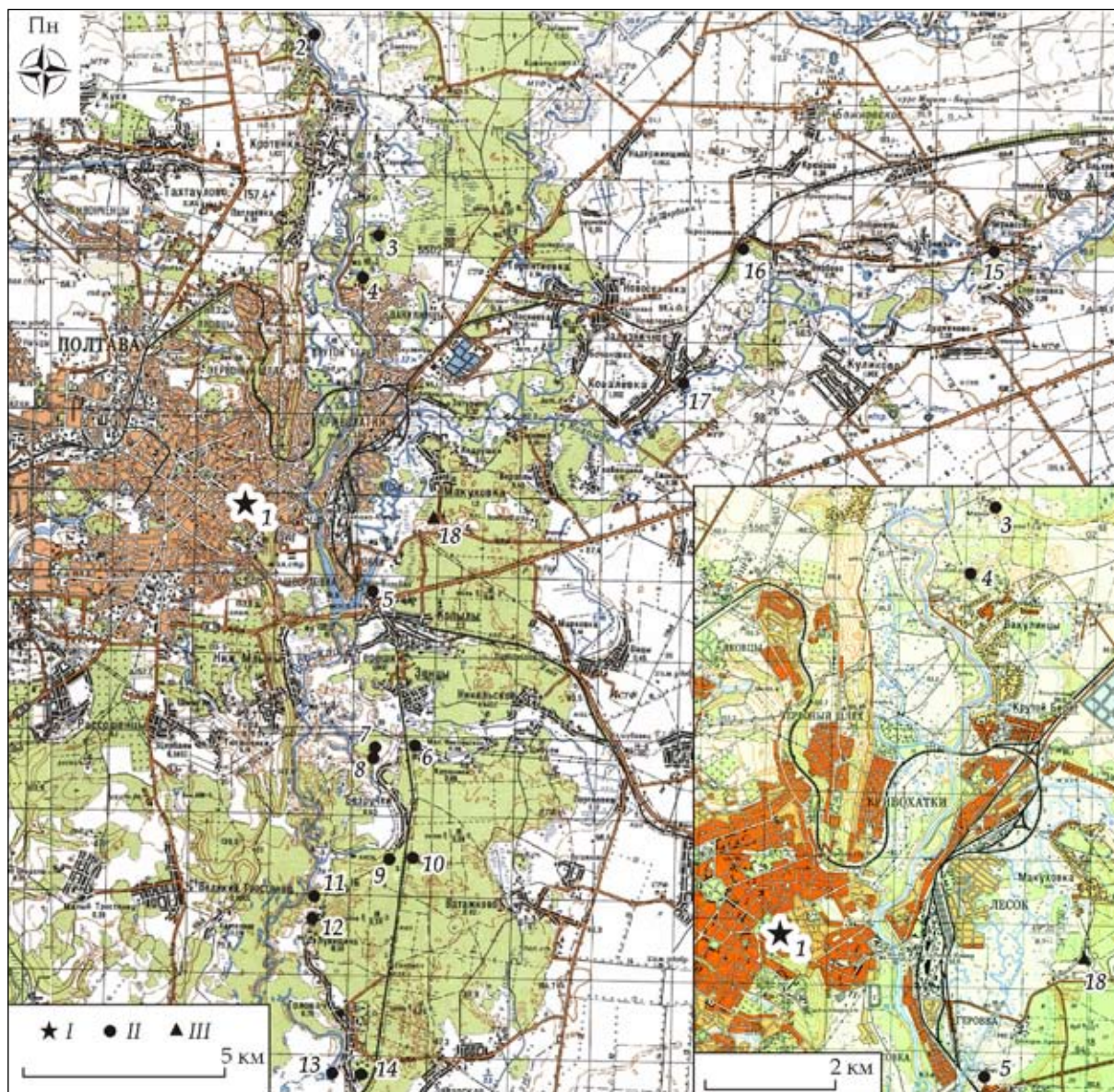

Рис. 18. Пенківські пам'ятки околиць Полтави і басейну Ворскли (каталог пам'яток за [Володарець-Урбанович, 2006а]; основа: [Генеральний ..., М 36-94; М 36-82; М 36-94-А]). Умовні позначення: I – комплекс типу «Мартинівки»; II – пам'ятки пенківської культури; III – знахідки ювелірних прикрас; пам'ятки: 1 – Полтава; 2 – Петрівка II; 3 – Марки II; 4 – Марки III; 5 – Копили; 6 – Клюшники; 7 – Клюшники II; 8 – Безручки IV; 9 – Безручки I; 10 – Безручки III; 11 – Лукищина II; 12 – Лукищина; 13 – Головач I; 14 – Головач II, уроч. Пінчукові горби; 15 – Черкасівка; 16 – Куликове; 17 – Ковалівка III; 18 – Макухівка, уроч. Біла Гора

Fig. 18. Archaeological sites of Penkovka culture around Poltava and Vorskla River Basin (catalog by [Володарець-Урбанович, 2006а]; legend: I – a complex type «Martynivky»; II – archaeological sites of Penkovka culture; III – finds of jewelry. Archaeological sites: 1 – Poltava; 2 – Petrivka II; 3 – Marky II; 4 – Marky III; 5 – Kopyly; 6 – Klyushnyky; 7 – Klyushnyky II; 8 – Bezruchky IV; 9 – Bezruchky I; 10 – Bezruchky III; 11 – Lukyshchyna II; 12 – Lukyshchyna; 13 – Holovach I; 14 – Holovach II, uroch. Pinchukovi horby; 15 – Cherkasivka; 16 – Kulykove; 17 – Kovalivka III; 18 – Makukhivka, tract Bila Hora

півка, Чернеччина, Багате і Прогрес [Сухобоков, Юренко, 1990, с. 155 – 157; Флеров, 1996; Комар, 2007, с. 35 – 52].

На Дніпровському Лівобережжі і в Середньому Подніпров'ї відома низка інгумацій з прикрасами кола «старожитностей антів». Це Макухівка, Рябівка 3, Березівка, Мохнач, Бабиці, Балаклія, Мартинівка, Градизьк, Максимівка, Постав-Муки і Гайдари [Обломский, 1996, с. 121 – 122; 2002, с. 80 – 86; Родинкова, 1996, с. 155 – 162; Синиця, 1999; Гавритухин, 2004, с. 208 – 212; Володарець-Урбанович, 2009; Аксенов, 2012].

Однак, помітних свідчень ворожнечі між слов'янським і кочовим населенням у Нижньоворсклинському регіоні немає.

Також існує думка щодо конфронтації різних угруповань слов'ян, що прийшли заселити землі Середнього Подніпров'я і Дніпровського Лівобережжя із земель західніше Дніпра [Гавритухин, Обломский, 1996а, с. 144 – 148; Обломский, 2007, с. 5]. Підтвердженням таких міграційних рухів в цьому мікрорегіоні можуть бути матеріали поселення Полузір'я І, де виявлено фрагмент горщика, характерного для пам'яток типу Сахнівки – Волинцева [Казанский, Середа, 2001, с. 21; рис. 4, 3]. Однак це свідчить про інкорпорацію мігрантів в общини місцевих слов'ян.

Вотивні скарби з Суджи-Замостьє та Мени, швидше за все, пов'язані з культом води. Відомості про річкові божества («... шанують вони і річки, і німф ...»¹⁶ [Proc. Caes. bell., IV, 23, 24]) знайшли відображення у письмових джерелах, що вказує на їх визначну роль у місцевому пантеоні. Слов'яни здійснювали своїм богам жертвоприношення: «... та приносять жертви також і всім їм разом, та при цих жертвах здійснюють ворожіння» [Proc. Caes. bell., IV, 23, 24]. Однак, комплекс з Полтави виявлений порівняно далеко від води. Тому найімовірнішим залишається «побутова» версія приховування цього комплексу; про подібні вчинки є відомості у «Стратегіконі»: «все цінне із своїх речей вони закопують у тайниках, не тримають відкрито нічого зайвого» [Mauric., XI, 4 (8)].

Не виключено, що ці речі були зібрані ювеліром у роменсько-давньоруський час з території якихось пам'яток в околицях літописної Лтави.

Загалом на теренах Полтавщини відомо близько 24 пунктів зі знахідками прикрас третьої чверті І тис. н. е. [Володарець-Урбанович, 2015, рис. 11]. Причому за останній час кількість артефактів кола «старожитностей антів» значно зросла [Володарець-Урбанович, 2015; 2015а; 2016; 2016а], що поступово заповнює лакуну знахідок (див.: [Щеглова, 1990, рис. 1; Гавритухин, Обломский, 1996, рис. 1; Приходнюк, 1998, рис. 62; Родинкова, 2007, рис. 1; 2011, рис. 11]). А неподалік від самого міста відомо близько півтора десятка пам'яток пенківської культури (рис. 18) [Володарець-Урбанович, 2006а]. Отже, найвірогіднішою вважаємо версію, згідно якої скарб належав ювеліру третьої чверті І тис. н. е., що проживав на одному із навколишніх поселень. Хоча не слід виключати і того, що цей комплекс належав майстру роменської культури чи давньоруського часу міг зібрати речі на поселеннях, розташованих навколо літописного «граду» для наступної їх переплавки. Але це мало імовірно, адже в ньому немає знахідок роменських або давньоруських речей (а мали б бути). І вже за суто випадкових обставин та значно пізніше (у Новий час) ці речі потрапили до провалу підземелля, яке необхідно було засипати.

16 Відомості про слов'янські вірування та обряди відображені в низці повідомлень з писемних джерел [Матер'я Лада, 2004, с. 343 – 419]. Однак, згадка у Прокопія Кесарійського є найпершою. Можна припустити, що серед інформації, що дав автор, є згадка про водяних та русалок, відомих серед слов'янських божеств [Токарев, 1957, с. 85 – 94; Нечуй-Левицький, 2003, с. 76 – 82; Клейн, 2004, с. 256 – 281].

- Абашина Н.С., Козак Д.Н., Синиця Є.В., Терпилоський Р.В. Давні слов'яни. Археологія та історія: навчальний посібник. — К.: Стародавній Світ, 2012. — 366 с.
- Айбабин А.И. Комплексы с большими двухпластинчатыми фибулами из Лучистого // МАИЭТ. — 1995. — IV. — С. 132–172.
- Айбабин А. Крым под властью Хазарского каганата // Международная конференция «Византия и Крым»: Тез. докл., Resumes (Севастополь, 6–11 июня 1997 г.). — Севастополь, 1997. — С. 5–9.
- Айбабин А.И., Хайрединова Э.А. Могильник у села Лучистое. Раскопки 1977, 1982–1984 годов. — Симферополь; Керчь: АДФУ-Україна, 2008. — Т. 1. — 336 с.
- Айбабин А.И., Хайрединова Э.А. Могильник у села Лучистое. Раскопки 1984, 1986, 1991, 1993–1995 годов. — К.: Майстер Книг, 2014. — Т. 2. — 400 с.
- Аксенов В.С. Вещи славянского облика на салтовских памятниках Верхнего Пооречья // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки: Материалы Междунар. науч. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. Г.Ф. Корзухиной (Санкт-Петербург, 10–16 апреля 2006 г.). — СПб, 2010. — С. 73–78.
- Аксёнов В.С. Комплексы предсалтовского и раннесалтовского времени с территории Харьковской обл. // Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2012. — Київ; Полтава, 2012. — С. 32–50.
- Аксенов В.С., Бабенко Л.И. Погребение VI–VII века н. э. у села Мохнач // РА. — 1998. — № 3. — С. 111–122.
- Алихова А.Е. Древние городища Курского Посеймья // Лесостепные культуры скифского времени. — М., 1962. — С. 86–133 (МИА. — 113).
- Амброз А.К. Фибулы юга европейской части СССР II в. до н. э. — IV в. н. э. — М., 1966. — 142 с. (САИ. — Д1–30).
- Амброз А.К. Южные художественные связи населения Верхнего Поднепровья в VI в. // Древние славяне и их соседи. — М., 1970. — С. 70–74 (МИА. — 176).
- Амброз А.К. О двухпластинчатых фибулах с накладками. Аналогии к статье А.В. Дмитриева // Древности эпохи Великого переселения народов V–VII веков. — М., 1982. — С. 107–121.
- Ауліх В.В. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині. — К.: Наук. думка, 1972. — 124 с.
- Ахмедов И.Р. Проблема «финального» периода культуры рязано-окских финнов (к современному состоянию вопроса) // Археология Восточной Европы в I тысячелетии н. э.: Проблемы и материалы. — М., 2010. — С. 7–34 (РСМ. — 13).
- Ахмедов И.Р., Казанский М.М. После Аттилы. Киевский клад и его культурно-исторических контекст // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье. — СПб, 2004. — С. 168–202.
- Ахмедов И.Р., Обломский А.М. Конская сбруя // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 16 (РСМ. — 3).
- Ахмедов И.Р., Обломский А.М., Радюш О.А. Брянский клад вещей с выемчатыми эмальями (предварительная публикация) // РА. — 2015. — № 2. — С. 146–166.
- Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К.: Наук. думка, 1972. — 244 с.
- Березовец Д.Т. Поселение уличей на р. Тясмине // Славяне накануне образования Киевской Руси. — М., 1963. — С. 145–208 (МИА. — 108).
- Бодянский А.В. Археологические находки в Днепровском Надпорожье // СА. — 1960. — № 1. — С. 274–277.
- Буйнов Ю.В. Разведки в долине р. Харьков // АДУ 2010 р. — Київ; Полтава, 2011. — С. 50–51.
- Буйнов Ю.В., Сергеев М.А. Матеріали доби бронзи та раннього середньовіччя з поселення Циркуни-13 на Харківщині // Вісн. Харків. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. — 2012. — Вип. 45. — С. 8–17.
- Бучневич В. Полтавские подземелья (мины) // Полтавские губернские ведомости. — Полтава, 1891. — № 55. — С. 2.
- Веймарн Е.В., Айбабин А.И. Скалистинский могильник. — К., 1993. — 204 с.
- Виноградский Ю.С., Лавыук Д.И. Находки бронзовых украшений в Менском и Сосницком районах // КСИА УССР. — 1960. — Вип. 9. — С. 96–98.
- Виноградська Л.І., Орлов Р.С. Археологічні дослідження в Полтаві в 2004 р. // АБУ 2003–2004 рр. — К., 2004. — Вип. 5. — С. 84–85.
- Винокур І.С. Слов'янські ювеліри Подністров'я (за матеріалами досліджень Бернашівського комплексу середини I тис. н. е.). — Кам'янець-Подільський: Oium, 1997. — 200 с.

- Войнаровський В.М. Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I—XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація). — Львів: Ін-т українства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. — 438 с.
- Володарець-Урбанович Я.В. З історії вивчення пам'яток пенківської культури на Полтавщині // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. — Чернівці, 2006. — С. 21—24.
- Володарець-Урбанович Я.В. Пенківські старожитності на Полтавщині (до укладення зводу знахідок) // Охорона та дослідження пам'яток археології: Матеріали 7-го наук.-практич. семінару. — Полтава, 2006а. — С. 41—45.
- Володарець-Урбанович Я.В. Дослідження ранньослов'янських поселень на Полтавщині в останній чверті XX ст. // 36. матеріалів X студентськ. наук. конф. історик. факультету. — Полтава, 2007. — С. 20—24.
- Володарець-Урбанович Я.В. Кочівницькі елементи з ареалу пенківських старожитностей басейну рік Сули та Ворскли // *Maristerium*. — 2009. — Вип. 36: Археологічні студії. — С. 49—52.
- Володарець-Урбанович Я.В. Пронизки епохи раннього середньовіччя зі слов'янських пам'яток півдня Східної Європи // *Археологія: від джерел до реконструкцій*. — К., 2014. — С. 35—49 (АДІУ. — Вип. 2 (13)).
- Володарець-Урбанович Я.В. Проблема функціонування гончарних осередків VII—IX ст. басейну Дніпра // Від венедів до Русі: 36. наук. праць на пошану д. і. н., проф. Д.Н. Козака з нагоди його 70-ліття. — К.; Х.: Майдан, 2014а. — С. 325—338.
- Володарець-Урбанович Я.В. Проблеми вивчення гончарних осередків типу балки Канцерка // *Археологія*. — 2014б. — № 2. — С. 51—59.
- Володарець-Урбанович Я.В. Браслети V — першої половини VIII ст. з Полтавщини: нові знахідки // *Археологія*. — 2015. — № 2. — С. 92—107.
- Володарець-Урбанович Я.В. Фібули V — першої половини VIII ст. з Полтавщини (знахідки від початку 2000-х років) // *Археологія*. — 2015а. — № 3. — С. 86—107.
- Володарець-Урбанович Я.В. Знахідка антропоморфної фігурки із Засулля-Мгару // *Археологія*. — 2016. — № 1. — С. 79—88.
- Володарець-Урбанович Я.В. Деталі поясних наборів V — першої половини VIII ст. з Полтавщини: знахідки від початку 2000-х років // *Археологія*. — 2016а. — № 3. — С. 56—71.
- Володарець-Урбанович Я.В. Підвіски типу «Козійка / Нова Одеса» // *Проблеми історії та археології України: Матеріали X Міжнарод. науч. конф., посвящ. 125-летию проф. К.Э. Гриневича (Харьков, 4—5 ноября 2016 г.)*. — Х.: ООО «НТМТ», 2016. — С. 48.
- Володарець-Урбанович Я.В., Скиба А.В. Гончарний посуд VII—VIII ст. на півдні Східної Європи // *Археологія*. — 2011. — № 2. — С. 34—46.
- Володарець-Урбанович Я.В., Сидоренко О.В. Про обстеження місця знахідки Хитцівського («Лубенського») скарбу // *Старожитності Посулля*. — К., 2016. — С. 119—132.
- Гавритухин И.О. Пальчатые фибулы пражских памятников Поднестровья // *Древности Северного Кавказа и Причерноморья*. — М., 1991. — С. 127—142.
- Гавритухин И.О. Маленькие трапецевидные подвески с полоской из прессованных точек по нижнему краю // *ГАЗ*. — Минск, 1997. — № 12. — С. 43—58.
- Гавритухин И.О. Датировка днепровских кладов первой группы методом синхронизации с древностями других территорий // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 58—95 (РСМ. — 3).
- Гавритухин И.О. Детали ременной гарнитуры // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996а. — С. 22—36 (РСМ. — 3).
- Гавритухин И.О. Хронология «среднеаварского» периода // *Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время*. — Донецк, 2001. — Т. 2. — С. 45—162.
- Гавритухин И.О. Среднеднепровские ингумации второй половины V — VI в. // *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье*. — СПб, 2004. — С. 208—220.
- Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад (предварительная публикация) // *РА*. — 1995. — № 4. — С. 136—149.
- Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — 296 с. (РСМ. — 3).
- Гавритухин И.О., Обломский А.М. Днепровское Левобережье на заре средневековья: динамика историко-культурных процессов и клады // Гавритухин И.О., Об-

- ломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996а. — С. 140—148 (РСМ. — 3).
- Гавритухин И.О., Щеглова О.А. Группы днепровских раннесредневековых кладов // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 53—57 (РСМ. — 3).
- Гавритухин И.О., Пьянков А.В. Древности и памятники VIII—IX веков // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV—XIII века. — М., 2003. — С. 191—193 (Археология СССР).
- Генеральный штаб. М 36-94. Полтава. М 1 : 100000. Сост. местн. на 1985 г. — Изд. 1991 г.
- Генеральный штаб. М 36-82. Полтава. М 1 : 100000. Сост. местн. на 1987 г. — Изд. 1992 г.
- Генеральный штаб. М 36-94-А. Полтава. М 1 : 50000. — Изд. 1975 г.
- Гонкало О.В. Прикраси волосся у дівочому вбранні населення черняхівської культури // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Джерела та дослідження. — К., 2012. — С. 109—116 (АДІУ. — Вип. 8).
- Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л.: Наука, 1981. — 136 с.
- Горюнов Е.А. Пеньковская и салтовская культуры в Среднем Поднепровье // КСИА. — 1987. — Вып. 190. — С. 3—7.
- Горюнов Е.О., Казанский М.М. До археологічної карти сточища р. Ползу́р'я // АЛЛУ. — 1998. — № 1—2. — С. 76—78.
- Горюнова В.М. К вопросу об оловянных украшениях «антских» кладов // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1987. — С. 85—93.
- Горюнова В.М. Новый клад антского времени из Среднего Поднепровья // Археологические вести. — 1992. — № 1. — С. 126—140.
- Горюнова В.М. Могильник VI—VII вв. у с. Картамышево Обоянского района Курской области // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье. — СПб, 2004. — С. 18—42.
- Горюнова В.М., Родинкова В.Е. Раннеславянское поселение Великие Будки (Хутор) // Stratum plus. — 1999. — № 4. — С. 167—219.
- Дмитриев А.В. Раннесредневековые фибулы из могильника на р. Дюрсо // Древности эпохи Великого переселения народов V—VII веков. — М., 1982. — С. 69—107.
- Дмитриев А.В. Могильник Дюрсо — эталонный памятник древностей V—IX веков // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV—XIII века. — М., 2003. — С. 200—205 (Археология).
- Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. — М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. — Т. II: Византийские источники. — 384 с.
- Дьяченко А.Г. Отчет о работе славяно-русской археологической экспедиции Белгородского педагогического института в 1987 году / НА ІА НАН України. — 1987/61.
- Дьяченко А.Г. Отчет о работе славяно-русской археологической экспедиции Белгородского педагогического института в 1989 году / НА ІА НАН України. — 1989/254.
- Егорейченко А.А. Очевидные подвески на территории СССР // СА. — 1991. — № 2. — С. 171—181.
- Егорейченко А.А. Поселение у д. Остров Пинского района Брестской области // Archaeoslavica. — 1991а. — 1. — С. 61—82.
- Егорьков А.Н., Родинкова В.Е. Состав металла изделия из Куриловского клада раннесредневекового времени (по результатам оптико-эмиссионной спектрографии) // КСИА. — 2014. — Вып. 233. — С. 168—177.
- Жук В.Н. Сторінки про підземелля Полтави та інших міст-фортець Полтавщини // Наш рідний край. — Полтава, 1991. — Вип. 11. — 36 с.
- Зарецкий И.А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевки // Харьковский сборник за 1888 год. — Вып. 2. — С. 229—246.
- Казанский М.М. Археологическая ситуация в Среднем Поднепровье в VII в. // Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов. — М., 2014. — С. 138—177 (РСМ. — 15).
- Казанский М.М., Серeda Д.В. Поселения пеньковской культуры Ползуерья I на Полтавщине // АЛЛУ. — 2001. — № 1. — С. 19—25.
- Кашкин А.В., Родинкова В.Е. Памятники суджанского региона эпохи Великого переселения народов // Верхнедонской археологический сборник. — Липецк, 2010. — 5. — С. 80—92.
- Клейн Л.С. Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества. — СПб: Евразия, 2004. — 480 с.

- Ковалевская В.Б. (при участии Р.А. Бахтадзе, В.А. Галибина, З.А. Львовой). Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии. — Пушино: ОНТИ ПНЦ РАН, 2000. — 364 с.
- Коваленко О. Полтава XVII—XVIII ст. — К.: Видавець Олег Філюк, 2015. — 232 с.
- Коллекции Пруссия в фондах Калининградского областного историко-художественного музея. — Шлезвиг: Х.М. Гаушильд; Бремен, 2005. — 112 с.
- Комар А.В. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII — начала VIII в. // Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время. — Донецк, 2006. — Т. 5. — С. 7–244.
- Комар А.В. Что такое «пастырская культура»? // Проблемы на прабългарската история и култура. — София, 2007. — Т. 4, 1. — С. 35–52.
- Комар А.В., Кубышев А.И., Орлов Р.С. Погребения кочевников VI—VII вв. из Северо-Западного Приазовья // Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время. — Донецк, 2006. — Т. 5. — С. 245–374.
- Комар А.В., Орлов Р.С. Погребение кочевника 2-й половины VII в. у села Черноморское // Степи Европы в эпоху средневековья. Хазарское время. — Донецк, 2006. — Т. 5. — С. 387–398.
- Корзухина Г.Ф. Предметы убора с выемчатыми эмалями V — первой половины VI в. н. э. в Среднем Поднепровье. — М.: Наука, 1978. — 124 с. (САИ. — Е1–43).
- Корзухина Г.Ф. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. — 1996. — V. — С. 352–435, 586–705.
- Кухаренко Ю.В. Памятники железного века на территории Полесья. — М.: Наука, 1961. — 70 с. (САИ. — Д1–29).
- Кухаренко Ю.В. Зарубинецкая культура. — М.: Наука, 1964. — 67 с. (САИ. — Д1–19).
- Левада М.Е. Сухоносивка // Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina. — Łódź; Warszawa, 2010. — Т. II. — С. 557–594.
- Левченко Д.И. Некоторые находки VI—VII вв. с территории Полтавщины // До 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень. — Полтава, 1999. — С. 163–169 (ПАЗ-1999).
- Левченко Д.И. Знахідки VI—VII ст. з околиць Градизька в зібранні Полтавського краєзнавчого музею // АЛЛУ. — 2001. — № 1. — С. 26–28.
- Липкинг Ю.А. Могильники третьей четверти I тыс. н. э. в Курском Посемье // Ранне-средневековые восточнославянские древности. — Л., 1974. — С. 136–152.
- Лопатин Н.В., Медведев А.М. Поселение Дедалиовичи (Замковая Гора). По материалам раскопок 1962 и 1963 годов // Верхнее Поднепровье и Подвинье в III—V веках н. э. — М., 2001. — С. 24–41 (РСМ. — 4).
- Магомедов Б.В. Производственный и бытовой инвентарь, предметы убора, оружие // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный. — К., 1990. — С. 160–172.
- Магомедов Б.В. Украшения с привесками на памятниках черняховской культуры // Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina. — Łódź; Warszawa, 2010. — Т. II. — С. 595–601.
- Магомедов Б.В. Керамические пряслица черняховской культуры. — К., 2015. — 170 с.
- Мажитов Н.А. Курганы Южного Урала VIII—XIII вв. — М.: Наука, 1981. — 164 с.
- Макаренко Н.Е. Археологические исследования 1907–1909 гг. // ИАК. — 1911. — № 43. — С. 116–118.
- Матерь Лада. Божественное родословие славян. Языческий пантеон. — М.: Эксмо, 2004. — 432 с.
- Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков: Вища школа, 1985. — 148 с.
- Мончынська М. Распространения типов фибул в Барбарикуме и проблемы картографирования // Боспорские чтения. — Керчь, 2006. — Вып. 7. — С. 229–230.
- Мончынська М. Проблемы картографирования типов фибул римского времени // Боспорские исследования. — Симферополь; Керчь, 2007. — Вып. XVI. — С. 231–238.
- Мончынська М. Клад литейщика или жертвенная находка? — Депозит эпохи Великого переселения народов // Боспорские чтения. — Керчь, 2008. — Вып. 9. — С. 201–202.
- Мончынська М., Урбаняк А. Жертвенное место при «готском» могильнике на Поморье // Боспорские чтения. — Керчь, 2007. — Вып. 7. — С. 226–227.
- Некрасова Г.М. Поселения черняхівської культури Хлопків I на Київщині // Археологія. — 1988. — Вып. 62. — 70–82.

- Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. — К.: Обереги, 2003. — 139 с.
- Обломский А.М. Инородные компоненты в зоне пеньковской культуры // Гавритухин И.О. Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 121–122 (РСМ. — 3).
- Обломский А.М. Днепровское лесостепное левобережье в позднеримское и гуннское время (середина III — первая половина V в. н. э.). — М.: Наука, 2002. — 255 с. (РСМ. — 5).
- Обломский А.М. Структура населения Лесостепного Поднепровья в VII в. н. э. // АЛПУ. — 2007. — № 1–2. — С. 3–12.
- Обломский А.М. Раннеславянские памятники Верхнего Подонья. Предварительные итоги исследования // Тамбовские древности: Археология Окско-Донской равнины. — Тамбов, 2012. — Вып. 3. — С. 172–229.
- Обломский А.М. Материалы VI–VII вв. в лесостепном Подонье (некоторые итоги раскопок поселения Кривец-4) // Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2012. — Київ; Полтава, 2012а. — С. 51–59.
- Обломский А.М. Памятники VI–VII вв. в Верхнем Подонье. Направления колонизации территории // Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства: Материалы междунар. конф., посвящ. 110-летию со дня рожд. И.И. Ляпушкина (1902–1968) (Санкт-Петербург, 3–5 декабря 2012 г.). — СПб, 2012б. — С. 125–129.
- Обломский А.М., Смирнов А.С., Сорокин А.Н. Материалы I тысячелетия н. э. поселении Шоссейное (Белгородская обл.) // СА. — 1987. — № 4. — С. 174–186.
- Обломский А.М., Радюш О.А. Вещевой комплекс // Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III — начало V в. н. э.). — М., 2007. — С. 27–39 (РСМ. — 10).
- Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Предметы уборы с выемчатыми эмальями на территории лесостепной зоны Восточной Европы (дополнение сводов Г.Ф. Корзухиной, И.К. Фролова и Е.Л. Гороховского) // Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III — начало V в. н. э.). — М., 2007. — С. 113–141 (РСМ. — 10).
- Обломский А.М., Родинкова В.Е. Этнокультурный перелом в Поднепровье в VII в. н. э. Хронология событий // КСИА. — 2014. — Вып. 235. — С. 381–404.
- Обломский А.М., Козмиричук И.А. Могильник гуннского времени Ксизово-19 // Острая Лука Дона в древности. Археологический комплекс памятников гуннского времени у с. Ксизово (конец IV — V в.). — М., 2015. — С. 134–164 (РСМ. — 16).
- Орлов Р.С., Рассамкин Ю.Я. Новые памятники VI–VII вв. из Приазовья // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 102–116.
- Останина Т.И., Канунникова О.М., Степанов В.П., Никитина А.Б. Кузбаевский клад ювелира VII в. как исторический источник. — Ижевск: Удмуртия, 2011. — 218 с.
- Петров В.П. Стецовка, поселение третьей четверти I тысячелетия (по материалам раскопок 1956–1958 гг. в Потясминье) // Славяне накануне образования Киевской Руси. — М., 1963. — С. 209–233 (МИА. — 108).
- Поболь Л.Д. Новые зарубинецкие могильники на Туровщине // Новые данные о зарубинецкой культуре в Поднепровье. — Л., 1969. — С. 119–130 (МИА. — 160).
- Поздnezарубинецкие памятники на территории Украины (вторая половина I–II в. н. э.). — М., 2010. — 332 с. (РСМ. — 12).
- Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст. н. е.). — К.: Наук. думка, 1975. — 154 с.
- Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI–IX ст. н. е. — К.: Наук. думка, 1980. — 151 с.
- Приходнюк О.М. Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования. — Воронеж: ВГУ, 1998. — 169 с.
- Приходнюк О.М. Фибулы Пастырского городища // Археология восточноевропейской лесостепи: Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья. — Воронеж, 2000. — 14. — С. 48–73.
- Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). — Чернівці: Зелена Буковина, 2001. — 284 с.
- Приходнюк О.М. Відносини слов'ян із тюркомовним світом // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — С. 127–134.
- Приходнюк О.М. Пастырське городище. — Київ; Чернівці: Зелена Буковина, 2005. — 152 с.
- Приходнюк О.М., Шовкопляс А.М., Ольговская С.Я., Струина Т.А. Мартыновский клад // МАИЭТ. — 1991. — II. — С. 72–92.

- Приходнюк О.М., Падин В.А., Тихонов Н.Г. Трубчевский клад антского времени // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 79—102.
- Пуголов Ю.А. Ранние комплексы северянской Лтавы (некоторые итоги изучения) // Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства: Материалы междунар. конф., посвящ. 110-летию со дня рожд. И.И. Ляпушкина (1902—1968). — СПб, 2012. — С. 113—116.
- Пузикова А.И. Городище у дер. Нартово под Курском // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. — М., 1978. — С. 49—55.
- Рафалович И.А. Раннеславянское селище Хуча VI—VII вв. // КСИА. — 1965. — Вып. 105. — С. 123—128.
- Рашев Р. Прабългарите през V—VII век. (Второ допълнено издание). — София, 2004. — 348 с.
- Родинкова В.Е. Раннесредневековые памятники Среднего Поднепровья и Днепровского Левобережья с датирующими находками // Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 155—162 (РСМ. — 3).
- Родинкова В.Е. Культурные связи населения Среднего Поднепровья в VII в. (по материалам женского убора): Дисс. ... канд. ист. наук. — М., 2003. — 150 с.
- Родинкова В.Е. Локальные разновидности женского металлического убора VII в. в Поднепровье // Чтения, посвящ. 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМ: Тез. конф. — М., 2003а. — Ч. II. — С. 113—117.
- Родинкова В.Е. Подвески-лунницы Козиевского клада (к постановке проблемы раннесредневековых лунниц) // КСИА. — Вып. 215. — 2003б. — С. 6—19.
- Родинкова В.Е. Днепровские фибулы с каймой из птичьих голов // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье. — СПб, 2004. — С. 233—243.
- Родинкова В.Е. К вопросу о типологическом развитии антропоморфных фибул (простые формы) // РА. — 2006. — № 3. — С. 41—51.
- Родинкова В.Е. Система женского раннесредневекового убора Среднего Поднепровья (ретроспективный анализ) // Восточная Европа в середине I тыс. н. э. — М., 2007. — С. 358—388 (РСМ. — 9).
- Родинкова В.Е. Раннесредневековый женский убор Поднепровья: традиции и влияния // Тр. II (XVIII) Всерос. АС в Суздале. — М., 2008. — Т. II. — С. 280—285.
- Родинкова В.Е. Куриловский клад раннесредневекового времени // РА. — 2010. — № 4. — С. 78—87.
- Родинкова В.Е. Пальчатые фибулы из Южного Побужья // Актуальные проблемы археологии Восточной Европы I тысячелетия н. э. Проблемы и материалы. — М., 2010а. — С. 261—276 (РСМ. — 13).
- Родинкова В.Е. Женский костюм днепровских племен в эпоху Великого переселения народов: современное состояние исследований // Новые исследования по археологии стран СНГ и Балтии: Материалы Школы молодых археологов (Кириллов, 3—12 сентября 2011 г.). — М., 2011. — С. 239—265.
- Родинкова В.Е. Новая находка византийского серебряного сосуда с клеймом в Восточной Европе // РА. — 2012. — № 4. — С. 151—158.
- Родинкова В.Е. Клады «древностей антов» и археологическая ситуация между Сеймом и Псом в конце эпохи Великого переселения народов // Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства: Материалы междунар. конф., посвящ. 110-летию со дня рожд. И.И. Ляпушкина (1902—1968) (Санкт-Петербург, 3—5 декабря 2012 г.). — СПб, 2012а. — С. 193—197.
- Родинкова В.Е. Клады в раннесредневековой истории и культуре Поднепровья // Тр. IV (XX) Всерос. АС в Казани. — Казань, 2014. — Т. II. — С. 391—395.
- Родинкова В.Е. Раннеславянский женский убор римского и раннесредневекового времени (проблемы изучения источников) // КСИА. — 2014а. — Вып. 233. — С. 89—99.
- Родинкова В.Е., Сатрыкина И.А. Пластинчатые головные украшения римского и раннесредневекового времени в Восточной Европе: типологический и технологический анализ // Тр. III (XIX) Всерос. АС. — Санкт-Петербург; Москва; Великий Новгород, 2011. — Т. II. — С. 91—92.
- Родинкова В.Е., Егорьков А.Н. Клад раннесредневекового времени из Суджи-Замостья и состав металла его артефактов // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VIII Междунар. науч. конф. (Харьков, 9—10 ноября 2012 г.). — Харьков, 2012. — С. 71—72.

- Родинкова В.Е., Сапрыкина И.А., Сычева С.А. Раннесредневековые клады Поднепровья: традиционный взгляд и новые данные // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VIII Междунар. науч. конф. (Харьков, 9–10 ноября 2012 г.). — Харьков, 2012. — С. 72.
- Родинкова В.Е., Сапрыкина И.А. Раннесредневековые клады Суджанщины: новые находки и исследования // Суджа и суджане в отечественной и зарубежной истории и культуре: сборник статей и материалов. — Курск: Курск. гос. ун-т, 2015. — С. 39–49.
- Русанова И.П. Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом. — М., 1973. — 100 с. (САИ. — Вып. Е1–25).
- Рутковская Л.М. О стратиграфии и хронологии древнего поселения около с. Стецовка на р. Тясмине // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л., 1974. — С. 22–39.
- Рутковская Л.М. Археологические памятники IV–V вв. в районе Кременчугского моря (Украина) // Slovenska archeologia. — 1979. — Т. XXVII, 2. — С. 317–364.
- Рыбаков Б.А. Новый Суджанский клад антского времени // КСИИМК. — 1949. — Вып. XXVII. — С. 75–90.
- Рябцева С.С. Древнерусский ювелирный узор. — СПб.: Нестор-История, 2005. — 384 с.
- Савчук А.П. Поселения зарубинецкой культуры в поречье р. Трубеж // Новые данные о зарубинецкой культуре в Поднепровье. — Л., 1969. — С. 82–87 (МИА. — 160).
- Сидоренко О.В., Супруненко О.Б. Знахідки з могильника поблизу с. Засулля на Полтавщині // АДУ 2011 р. — Київ; Луцьк, 2012. — С. 400–402.
- Синиця Є.В. Ранньосередньовічні інгумації в ареалі пенківської культури // Vita Antiqua. — 1999. — № 2. — С. 98–110.
- Скарб гальштатсько-латенської доби: Каталог / Авт. кол.: Филипчук М.А., Білас Н.М., Тимець І.В. — Вінники, 2006. — 24 с.
- Скворцов К.Н. Могильник Митино V–XIV вв. (Калининградская область). Материалы исследования 2008 г. — М., 2010. — Ч. 1. — 302 с. (Материалы охранных археологических исследований. — Т. 15).
- Скворцов К.Н. Могильник Митино V–XIV вв. (Калининградская область). Материалы исследования 2008 г. — М., 2010а. — Ч. 2. — 806 с. (Материалы охранных археологических исследований. — Т. 15).
- Скиба А.В. Географія та умови етнічного сусідства слов'ян і кочових племен південно-східної Європи у VI–VII ст. // Vita Antiqua. — 2009. — № 7–8. — С. 236–249.
- Скиба А.В. Поясний гарнітур з Курилівського скарбу VII ст. // Археологія. — 2013. — № 4. — С. 89–96.
- Скиба Л.Є. Пирогівський могильник зарубинецької культури. — К.: ІА НАН України, 2001. — 176 с.
- Скиба Л.Є. Знахідка ливарної формочки III ст. н. е. в Києві // Археологія. — 1986. — Вып. 53. — С. 68–72.
- Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.). — К.: Наук. думка, 1975. — 211 с.
- Супруненко О. Археологічні спостереження за днопоглибленням у заплаві р. Сула проти Лубен // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, мистецтвознавство, охорона пам'яток. — Полтава, 2012. — VII. — С. 131–184.
- Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М. та ін. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора. — Київ; Полтава, 2009. — Ч. 2. — 132 с.
- Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О. Дослідження літописної Лтави: Іванова гора. — К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. — Ч. 1. — 180 с.
- Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О. Дослідження літописної Лтави: Іванова гора. — К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015а. — Ч. 2. — 192 с.
- Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О. Наглядові дослідження на посаді літописної Лтави // АДУ 2014 р. — К., 2015б. — С. 182–184.
- Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья. — К.: Наук. думка, 1975. — 168 с.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П. Предволынцевские памятники Полтавщины (по материалам исследований Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР) // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Тези доп. третього обл. наук.-практич. семінару. — Полтава, 1990. — С. 155–157.
- Сымонович Э.А. Городище Колочин на Гомельщине // Славяне накануне образования Киевской Руси. — М., 1963. — С. 97–137 (МИА. — 108).
- Сымонович Э.А. Поселение Воробьевка 2 в Курской области // КСИА. — 1974. — Вып. 140. — С. 76–83.

- Сымонович Э.А. Раннесредневековые поселения Тазово по Курском // СА. — 1986. — № 4. — С. 183—193.
- Телегин Д.Я. Из работ Днепродзержинской экспедиции 1960 г. // КСИА УССР. — 1962. — Вып. 12. — С. 13—17.
- Терпиловский Р.В. Ранние славяне Подесенья III—V вв. — К.: Наук. думка, 1984. — 124 с.
- Терпиловский Р.В. Поселение Сенча и его место среди памятников Днепровского Левобережья // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье: Докл. науч. конф., посвящ. 60-летию со дня рожд. Е.А. Горюнова (Санкт-Петербург, 14—17 ноября 2000 г.). — СПб, 2004. — С. 131—143.
- Тиханова М.А. О раннеславянском поселении в Луке-Врублицекой // КСИА. — 1971. — Вып. 125. — С. 7—12.
- Токарев С.А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX — начала XX века. — М.; Л.: АН СССР, 1957. — 168 с.
- Томашевский А.П., Гавритухин И.О. Славянское поселение Тетеревка-I. — К., 1992. — 92 с.
- Третьяков П.Н. Древности второй и третьей четверти I тыс. н. э. в Верхнем и Среднем Подесенье // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л., 1974. — С. 40—118.
- Филипчук М. Рятівні археологічні розкопки на городищі с. Підгородище Перемешнянського р-ну Львівської обл. // Вісник Інституту археології. — 2007. — Вип. 2. — С. 113—136.
- Флеров В.С. Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы. — М.: ИА РАН, 1996. — 101 с.
- Хавлюк П.И. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л., 1974. — С. 181—215.
- Хайрединова Э.А. Женский костюм с орлиноголовыми пряжками второй половины VI—VII вв. по материалам могильника у с. Лучистое // Византия и Крым. — Симферополь, 1997. — С. 87—89.
- Хайрединова Э.А. Фибулы и украшения круга «древностей антов» в костюме варваров раннесредневекового Крыма // Скифы, Хазары, Славяне, Древняя Русь. — СПб, 1998. — С. 112—113.
- Хайрединова Э.А. Костюм варваров V века по материалам могильника у села Лучистое в Крыму // Сто лет черняховской культуре. — К., 1999. — С. 203—230.
- Хайрединова Э.А. Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма в VI—VII вв. (по материалам могильника у с. Лучистое) // Алушта и алуштинский регион с древних времен до наших дней. — К., 2002. — С. 34—47.
- Хайрединова Э.А. Обувные наборы V—VII вв. из Юго-Западного Крыма // МАИЭТ. — 2003. — X. — С. 125—160.
- Шаблава Е.А. Пальчатая фибула из коллекции Е.А. Горюнова // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье. — СПб, 2004. — С. 244—253.
- Шарафутдінова І.М. Поселення епохи пізньої бронзи поблизу Кременчука // Археологія. — 1964. — Вип. XVII. — С. 153—169.
- Швецов М.Л. Новогригорьевское погребение и этническая ситуация в Приазовье IV—VII вв. // Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (вопросы межатнических контактов и межкультурного взаимодействия). — Самара, 2010. — С. 93—102.
- Шовкопляс А.М. Памятники зарубинецкого времени в г. Киеве // Новые данные о зарубинецкой культуре в Поднепровье. — Л., 1969. — С. 75—81. — (МИА. — 160).
- Шпилев А.Г. Украшения роменского времени из Курской области (вторая половина VIII — конец X вв.) // Stratum plus. — 2010. — № 5. — С. 221—274.
- Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. — Харьков: Харьковский государственный университет, 1962. — 404 с.
- Щеглова О.А. О двух группах «древностей антов» в среднем Поднепровье // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. — Курск, 1990. — С. 162—204.
- Щеглова О.А. Женский убор из кладов «древностей антов»: готское влияние или готское наследие? // Stratum plus. — 1999. — № 5. — С. 287—312.
- Щеглова О.А. «Антские» клады Харьковщины. Проблемы идентификации // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы междунар. науч. конф. — Харьков, 2001. — С. 128—130.

- Щеглова О.А. Ювелирные изделия и инструменты в раннесредневековых славянских культурах Восточной Европы. К вопросу о характере ювелирного дела и его периодизации // Ювелирное искусство и материальная культура. — СПб, 2002. — С. 202—206.
- Щеглова О.А. Волны распространения вещей из Подунавья на Северо-Восток в VI—VIII вв. как отражение миграции или культурных влияний // Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света: Материалы междунар. конф. (Санкт-Петербург, 14—18 мая 2007 г.). — СПб, 2009. — С. 39—65.
- Щеглова О.А., Родинкова В.Е. Крымские мотивы в «древностях антов» // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья: Материалы IV Боспорских чтений. — Керчь, 2003. — С. 295—298.
- Aibabin A. The elements of Scandinavian beast style of the brooches from Luchistoye // Inter Ambo Maria: Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period. — Simferopol, 2011. — P. 7—10 (Cultural-historical reports. — 10 / Kulturhistoriske rapporter. — 10).
- Curta F., Dupoi V. Über die Bügelfibel aus pietroasele und ihre verwandten // Dacia. Revue D'archeologie et d'histoire ancienne. — 1994—1995. — XXXVIII—XXXIX. — S. 217—238.
- Kazanski M. Note sur le peuplement de la region du Dniepr moyen pendant la seconde moitie du VIIe siecle et an VIIIe siecle // Revue Archeologique. — Paris, 1987. — 1. — P. 84—90.
- Kazanski M. Les Slaves. Les origines (I—VII s. a. J.-C.). — Paris: Errance, 1999. — 159 p.
- Luchtaunas A., Velius G. Katalog / Catalogue // Kernava — litewska Troja. Katalog wystawy ze zbiorow Państwowego Muzeum-Rezerwatu Arheologii i Histotii w Kernawe, Litwa. — Warszawa, 2002. — S. 95—210.
- Lietuvos TSR archeologijos atlasas. — Vilnius: Mokslas, 1978. — Kn. 4: I—XIII a. radiniai. — 159 p.
- Maczyńska M. Der frühvölkerwanderungszeitliche Hortfund aus Łubiana, Kreis Kościerzyna (Pommern). — Frankfurt, 2009. — 597 S. (BRGK. — Bd. 90).
- Martens J. Diadems? In search for the date, use and origin of the riveted neck-rings from Scandinavia // Inter Ambo Maria: Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period. — Simferopol, 2011. — P. 187—197 (Cultural-historical reports. — 10 / Kulturhistoriske rapporter. — 10).
- Prihodnyuk O., Fomenko V. Early medieval nomads' burials from the vicinity of the village of Hristoforovka, the district of Nikolaevo, Ukraine // Archaeologia Bulgarica. — 2003. — 2. — S. 107—116.

O.B. Suprunenko, Ya.V. Volodarets-Urbanovich, Yu.O. Puholovok

COMPLEX OF «MARTYNIVKA» TYPE FROM POLTAVA (POLTAVA HOARD 2014)

Article presents jewelry findings from Poltava, which is similar to jewelry hoard of first chronological group by O.A. Shcheglova. They were found in hump humus fill of the underground building. Most likely, the findings are a jewelry scrap intended for reuse. Hoard presented two groups of findings. This is details of male and female costumes. Products are: fibulae, bells, finials, various trapezoid suspension (4 copies), square pendant type Koziivka-Nova Odesa, beads with the wide aperture, bracelet and belt tip.

Keywords: Chronicles Ltava, hoard, jewelry, brooches, bracelets, pendants, early Middle Ages, «Antes antiquities», the first chronological hoard-group by O.A. Shcheglova.

Одержано 30.04.2016

УДК: 904.24(477)“653”

А.В. Скиба

СКЛАДНОКОНТУРНІ ПОЯСНІ НАКЛАДКИ З МОТИВОМ ГОЛОВИ ГРИФОНА

Статтю присвячено складноконтурним накладкам з мотивом голови грифона, що належать до однієї з морфологічних груп деталей поясних гарнітурів «геральдичного» стилю.

К л ю ч о в і с л о в а: металопластика, поясні гарнітури, «геральдичний» стиль, складноконтурні накладки.

Нові знахідки на городищі Пліснесько [Филипчук, 2010], поблизу м. Суджа [Кашкин, Родинкова, 2010] і с. Гайдари [Аксёнов, 2012; Скиба, 2014] суттєво розширили коло складноконтурних «геральдичних» поясних накладок з мотивом голови грифона. Їх особливістю є поєднання простих художньо-узагальнених форм, притаманних «геральдичному», стилю та зооморфних мотивів. На своєрідність цих поясних деталей свого часу звернув увагу І.О. Гавритухін, визначивши як спільний елемент мотив голови грифона [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 93—94]. Дослідник також окреслив коло накладок цієї групи, що включало знахідки з Вільховчика, Козіївки, Дайламану, Кишкорьош, Садовця, Арчиси. Ще раніше Ч. Балінт провів паралелі між накладками з Вільховчика та району Дайламан на півночі Ірану [Balint, 1992].

Характерний для накладок цієї групи мотив голови грифона у різних виробів відрізняється між собою ступенем вираженості та поєднанням з іншими морфологічними деталями. В одних випадках цей образ чітко виражений, в інших же він «перетікає» в абстрактні форми контуру предмета, фактично зливаючись з ними. До цієї ж морфологічної групи я включив і накладки, які не мають самого зображення голови грифона, але за деталями форми, ритмікою ліній є близькими предметам, у яких цей образ присутній. Спільними для складноконтурних накладок є одиничні, парні, іноді потрійні однаково- та / або різнонаправлені дзюбоподібні відгалуження (саме вони у поєднанні з округлими виступами утворюють мотив голови грифона). Для різних типів накладок цієї групи також характерні морфологічні елементи у вигляді сегмента кола, петлі, ніжки з гроноподібним завершенням.

Ареал складноконтурних деталей поясів охоплює Північну Італію (Ночера Умбра, Арчиса), Середньодунайську рівнину на території Угорщини (Кишкорьош, Будоколас), Нижнє Подунав'я у Болгарії (Садовець), Північний Іран (район Дайламан), Волинь (Зимне), Верхів'я Серету (городище Пліснесько), Середнє Придніпров'я (Вільховчик,

Мартинівка, район Черкас), Дніпровське Лівобережжя (Козіївка, Суджа-Замостя), басейн Сіверського Дінця (Гайдари).

У запропонованій мною класифікації поясних накладок предмети цього кола об'єднано в групу типів III [Скиба, 2014]. До типів включено предмети зі спільною морфологічною конструкцією, тобто з подібним характером основних частин та способом їхнього з'єднання. Варіанти типів розрізняються деталями, що доповнюють основну композицію та ступенем вираженості зооморфних мотивів.

До **типу (А) III-1** (Вільховчик) належать накладки, які у верхній частині мають дві відхилені в протилежні сторони голови грифонів, з'єднані між собою елементом вигляді сегмента кола простою, інколи оздобленим зубцями. Голови грифонів зазвичай відділені від дуги врізними лініями, що сходяться до центру. З обох боків дзьоби грифонів знизу переходять у тою чи іншою мірою виражені округлі вирізи, інколи акцентовані направленими вгору (до дзьобів) декоративними завитками-відгалуженнями. У верхній частині (у дузі, що з'єднує голови грифонів) накладки мають округлий або серцеподібний отвір, нижче, по центру предмета, розташована ще одна декоративна прорізь підквадратної або ромбоподібної форми. Нижня частина поясних деталей цього типу може мати різне оформлення, що слугує підставою для виділення варіантів (рис. 1, 1–7).

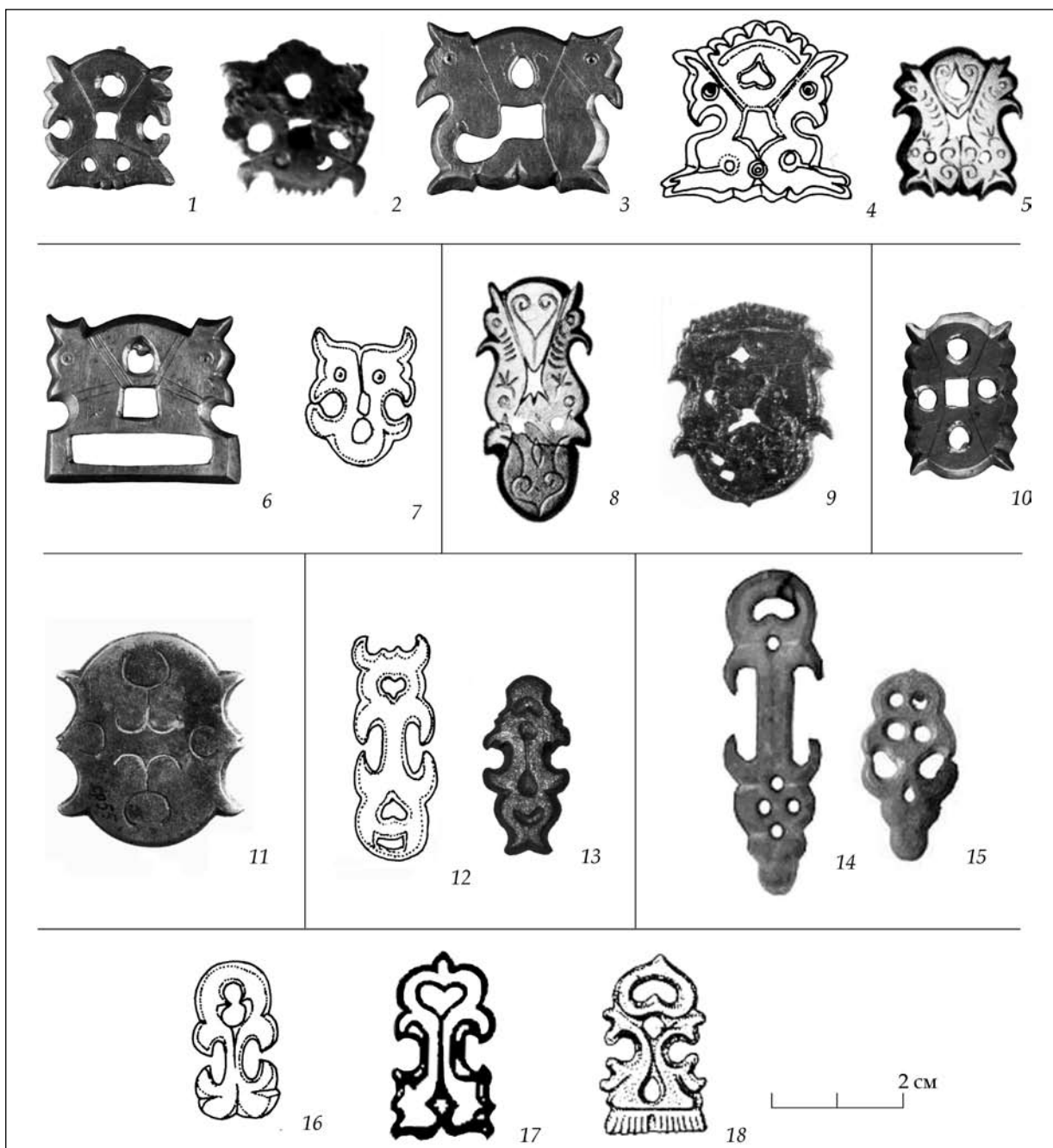
Варіант 1 складають вироби із симетричним стилізованим зображенням тулуба і лап грифонів. Накладки цього варіанту походять з Вільховчицького скарбу [Приходнюк, 1980, рис. 61, 8], з комплексу з району Дайламан на Півночі Ірану [Balint, 1992, taf. 2, 2–5], а також з території Середнього Придніпров'я [Жилина, 2014, с. 292–293, рис. 8, 8] (рис. 1, 3–5). Особливістю останніх є декоровані гравійованими дужкоподібними рисками ший грифонів, дугоподібний сегмент та щиток оздоблені гравійованими лініями, з'єднаними знизу, верхні кінці яких закручені в спіралі, обернені одна до одної, в нижній частині виконано подвійний S-подібний візерунок, доповнений кружечками (рис. 1, 5).

До **варіанту 2** зараховано накладки, у яких в нижній частині з кожного боку розміщені по два завитки-відгалуження, верхній з яких сполучається із дзьобом грифона, присутні у Вільховчицькому та Козіївському скарбах [Приходнюк, 1980, рис. 61, 4; Корзухина, 1996, табл. 55, 4] (рис. 1, 1, 2).

Варіант 3 представлений накладкою з Вільховчика [Приходнюк, 1980, рис. 61, 7], у якій нижня частина оформлена у вигляді прямокутної рамки, що, вочевидь, мала функціональне призначення: через неї могли протягати додатковий ремінець для підвішування якихось предметів (рис. 1, 6).

Дещо умовно до типу 1, в якості **варіанту 4**, можна зарахувати поясну накладку з Дайламанського комплексу (варіант Дайламан). На відміну від описаних вище накладок першого типу, у неї голови грифонів з'єднані без дуги, безпосередньо одна з одною [Balint, 1992, taf. 2, 12]. У нижній частині з кожного боку знаходиться відгалуження, що, як і у накладок варіанту 2 типу III-1 (тут відгалуження парні), розвернуте до дзьоба грифона. До особливостей цієї поясної деталі належить також розміщений знизу півкруглий виступ (рис. 1, 7).

Тип (А) III-2 (варіант 1) представлений трьома ідентичними накладками з Вільховчицького скарбу [Приходнюк, 1980, рис. 61, 13–15], які з обох боків мають парне зображення голів грифонів, що з'єднаних між собою дзьобами, зверху і знизу предмети мають півкруглі обриси (рис. 1, 10). Бляшки оздоблені квадратним отвором в центрі та чотирма круглими, розміщеними навхрест. Композиційно вироби змодельовані із двома вісями симетрії.

Тип (А) III-3 (варіант 1) (Мартинівка) включає накладки з овальними обрисами, які обабіч мають по два дзеркально-симетричні завитки-відгалуження, між якими знаходяться по два великих округлих вирізи. Останні сполучаючись між собою утворюють з кожного боку двозубий виступ. Цей тип представлений двома однаковими виробами з Мартинівського скарбу [Pekarskaja, Kidd, 1994, taf. 35, 7–8]. Як і накладкам попереднього типу, їм властива двонаправлена симетрія. Гравійоване оздоблення складають тамгоподібні знаки (рис. 1, 11).

До **типу (А) III-4 А** належать поясні накладки, верхня і нижня частини яких з'єднані перешийком. Обидва кінці накладок цього типу оформлені

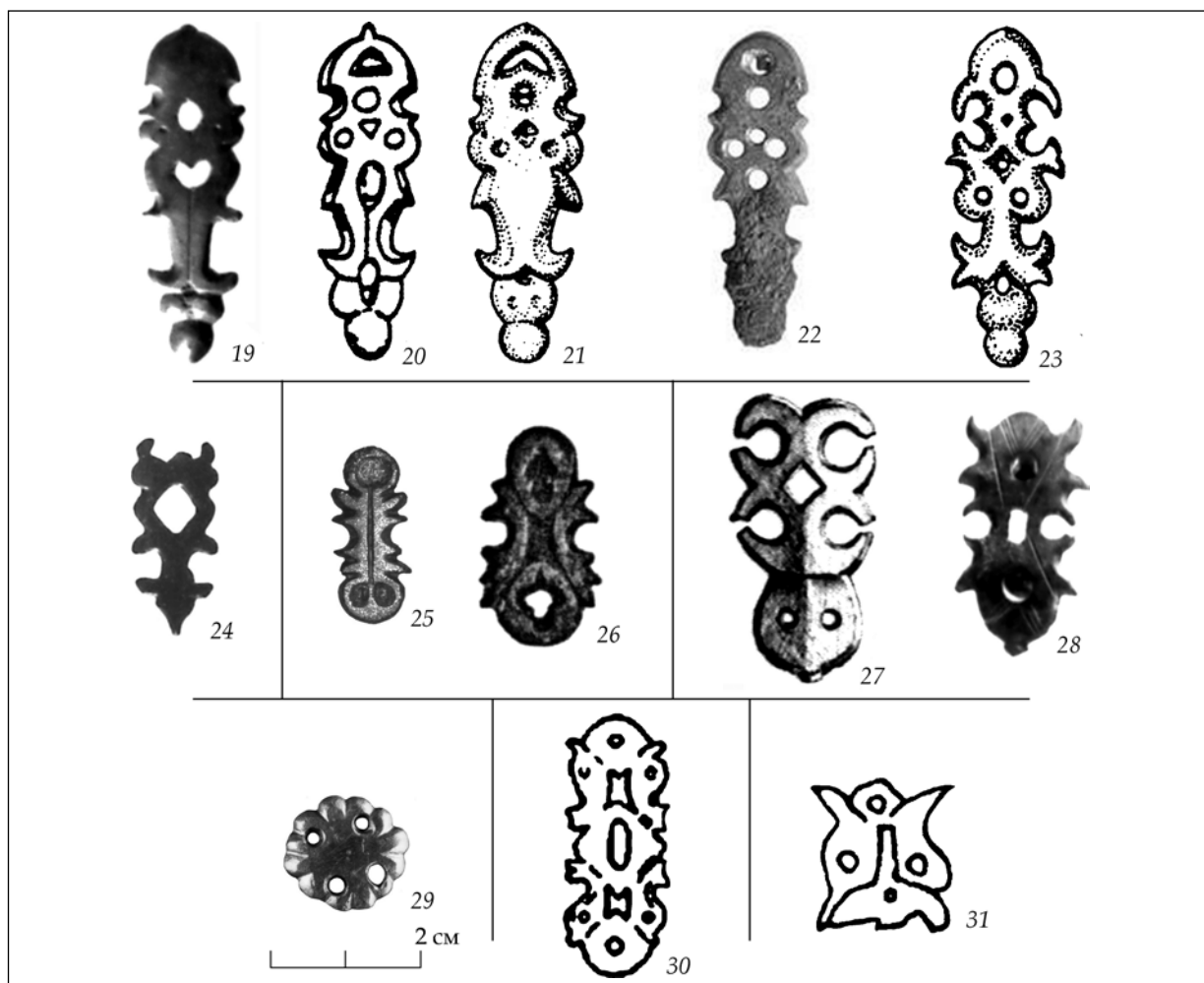

Рис. 1. Складноконтурні накладки типів: 1 – 7 – III-1; 8 – 9 – III-8; 10 – III-2; 11 – III-3; 12, 13 – III-4А; 14, 15 – III-4В; 16 – 18 – III-4С; 19 – 23 – III-5; 24 – III-6; 27, 28 – III-7; 25, 26 – III-9; 29 – III-10; 30 – III-11; 31 – III-12 (1, 3, 6, 10 – Вільховчик; 2 – Козіївка; 5, 8 – Середнє Придніпров'я; 4, 7, 12, 16 – Дайламан; 9 – Ігрень (о. Підкова); 11 – Мартинівка; 13 – Зимне; 14 – Гайдари; 15 – Суджа-Замостя; 17 – Садовець (Садовско-Кале); 18 – Будоколас; 19, 24, 27, 28 – Козіївка; 20, 21, 23 – Кішкєрьош; 25 – Зимне; 26 – Пліснесько; 29 – Вільховчик; 30 – Арчиса; 31 – район Черкас)

Fig. 1. Plaques with the motif of a griffin's head, types: 1 – 7 – III-1; 8 – 9 – III-8; 10 – III-2; 11 – III-3; 12, 13 – III-4A; 14, 15 – III-4B; 16 – 18 – III-4C; 19 – 23 – III-5; 24 – III-6; 27, 28 – III-7; 25, 26 – III-9; 29 – III-10; 30 – III-11; 31 – III-12 (1, 3, 6, 10, 29 – Vil'khovchik; 2, 19, 24, 27, 28 – Koziivka; 5, 8 – Dnieper River; 4, 7, 12, 16 – Dailaman; 9 – Igren' (Pidkova island); 11 – Martynivka; 13, 25 – Zymne; 14 – Haidary; 15 – Sudzha-Zamost'ie; 17 – Sadovets (Sadovsko-Kale); 18 – Budakalasz; 20, 21, 23 – Kiskörös; 26 – Plisnes'ko; 30 – Arcisa; 31 – near Cherkasy)

у вигляді округлої петлі, від якої при переході до перешийка відходять два симетричних відгалуження, розвернуті в бік останнього. З протилежного кінця при переході до перешийка знаходяться аналогічні завитки-відгалуження, розвернуті дзеркально до попередніх (рис. 1, 12 – 13).

Варіант 1 представлений накладкою з Дайламанського комплексу [Balint, 1992, taf. 2, 13], умовно верхня частина якої оздоблена двома вирізами: місяце- та серцеподібним. Нижня частина подібна до верхньої, має таку саму серцеподібну проріз, але знизу доповнена двома симетричними відгалуженнями, спрямованими в протилежний від перешийка бік, між якими знаходяться невеличкі зубці (рис. 1, 12).

Варіант 2 представлений матрицею, що походить з городища Зимне [Милян, 2012, рис. 2, 5]. Вона має дугоподібний виступ зверху та роздвоєне із завитками-відгалуженнями завершення знизу. Бічні сторони оформленні у вигляді двох, розвернутих один до одного, дзьобоподібних відгалужень, між якими розміщений округлий виріз, що безпосередньо переходить у нижнє відгалуження, тоді як дзьоб верхнього додатково підкреслений ще одним, маленьким вирізом. Вище останнього пророблені по два з кожного боку невеликих округлих виступи, що разом являють стилізовані голови грифонів. Декор матриці доповнений фігурними виїмками: у верхній і нижній частинах це місяцеподібна у поєднанні з краплеподібною виїмками, останні з'єднані між собою тонким перешийком у вигляді лінії (рис. 1, 13).

Тип (А) III-4 В — накладки, верхня і нижня частини яких з'єднані перешийком. Один з кінців накладок (умовно верхній) цього типу оформлений у вигляді округлої петлі, нижній у пірамідки з округлих випуклостей (виноградного грона), від якої відходять два завитка-відгалуження, розвернутих у напрямі верхнього кінця (рис. 1, 14, 15).

Поясні бляшки з комплексу, виявленого біля с. Гайдари Харківської обл. [Аксёнов, 2012, с. 33–37, рис. 1, 2], що представляють **варіант 1**, вирізняються довшою ніжкою та оформленням нижньої частини у вигляді невеликих округлих випуклостей, з'єднаних у три ряди, що звужуються донизу, подібно до виноградного грона. Декор накладки доповнюють чотири маленьких, розміщених у формі ромба, круглі отвори у нижній гронаподібній частині, поєднанням такого самого маленького круглого отвору та бобоподібною прорізі вгорі (рис. 1, 14).

До **варіанту 2** — належить накладка із скарбу Суджа-Замостя [Кашкин, Родинкова, 2010], що вирізняється коротким перешийком між нижньою та верхньою частинами. Остання оформлена у вигляді ажурного (петлеподібного) щитка з чотирма округлими отворами (рис. 1, 15).

Тип (А) III-4 С представлений накладками, верх яких оформлений у вигляді округлої петлі, від якої відходять одинарні або подвійні дзьобоподібні відгалуження, знизу від петлі відходить перешийок, що завершується розширенням з подвійними чи потрійними відгалуженнями (рис. 1, 16–18).

До **варіанту 1** належить ще одна накладка з Дайламанського комплексу [Balint, 1992, taf. 2, 14]. Умовно її нижня частина — це парні завитки-відгалуження, під якими знаходяться майже не відокремлені від них два невеликих округлих виступи. Верхня частина має прорізь з двох з'єднаних між собою округлих отворів (рис. 1, 16).

Варіант 2 — накладка з Садовця (Садовско-Кале) [Амброз, 1971, рис. 5, 21], що має петлю серцеподібної форми з килеподібним виступом зверху, нижня частина оформлена у вигляді розширення (щитка) з потрійними виступами-завитками з боків та ромбічним прорізом (рис. 1, 17).

До **варіанту 3** належить накладка з Будоколаса [Дайм, 2002, табл. 2, 4]. Її верхня частина оформлена у вигляді серцеподібної петлі, розвернутої загостреним кінцем догори; від петлі обабіч відходять подвійні відгалуження з округленими кінцями. Нижня частина — це підтрикутне розширення (щиток) з подвійними відгалуженнями з боків та «торочкою» знизу (рис. 1, 18).

Тип (А) III-5 представлений бляшками видовженої форми зі щито-подібним завершенням зверху і гронаподібним знизу, утвореним з двох або трьох опуклостей, із завитками-відгалуженнями, розверненими вгору. Гронаподібне закінчення відділене від основної частини коротким перешийком. Для останнього характерна значна кількість ритмічно розташованих по обох боках фігурних вирізів, виступів і відгалужень (рис. 1, 19–23).

До **варіанту 1** (Козіївка — Кішкорьош) належать накладки, у яких нижче щитоподібного завершення знаходяться два симетрично розміщених округлих бічних вирізи, що переходять у невеликі виступи-відгалуження, знизу гроноподібне завершення має одну пару завитків (рис. 1, 19–22). Поясні деталі цього варіанту походять з Козіївського скарбу [Корзухина 1996, табл. 55, 1], скарбу Суджа-Замостя [Родинкова, Егорьков, 2012, с. 71–72] а також могильника Кішкорьош на території Угорщини [Garam, 2001; Szymański, Dąbrowska, 1979, rys. 37].

Варіант 2 представлений бляшкою з могильника Кішкорьош [Garam, 2001, taf. 94, 6]. У неї щитоподібне завершення має відгалуження, нижче яких знаходяться 3-подібні вирізи, що переходять у парні, симетрично розміщені, завитки-відгалуження, під якими з кожного боку знаходиться петлеподібний виступ, нижнє, гроноподібне завершення має парні відгалуження (рис. 1, 23).

До **типу (А) III-6** належить накладка з Козіївського скарбу [Корзухина, 1996] (рис. 1, 24). В основі вона має ромбічну рамку, у верхній частині накладка з обох сторін доповнена фігурними виступами у вигляді пташиних голів, розвернених догори дзьобами. Знизу від ромба відходить коротка ніжка, що завершується невеликим щитком підтрикутної форми. Нижні сторони ромбічної рамки та щиток мають відгалуження. Особливістю цього предмету є певна геометризovanість обрисів.

До **типу (А) III-7** (Козіївка) належать накладки зі щитоподібною нижньою частиною та з характерними протилежно направленими завитками-відгалуженнями. Два вироби цього типу, кожен з яких є окремим варіантом, походять з Козіївського скарбу [Корзухина, 1996, табл. 55, 2–3] (рис. 1, 27–28).

Накладка **варіанту 1** зверху має дугоподібний виступ, обабіч якого розміщені два розвернені вгору завитки. Верхня і нижня частини по центру мають круглі отвори, між ними розміщена прямокутна прорізь, до якої сходяться чотири діагональні лінії (рис. 1, 28).

Ще одна бляшка (**варіант 2**) зверху завершується двома, спрямованими в протилежні сторони, відгалуженнями. У верхній частині вона має ромбоподібну прорізь, а в розширеній, нижній частині обабіч вертикальної вісі містяться два кружечки з подвійних концентричних кіл (рис. 1, 27).

До **типу (А) III-8** належать накладки, що поєднують дві морфологічні частини — верхню, подібну накладкам варіанту 1 типу III-1 — з головою грифона та дзьобоподібним виступом з боків, та нижню — у вигляді геральдичного щита.

Варіант 1 представлений бляшкою, що походить з території Середнього Придніпров'я [Жилина, 2014, с. 292–293, рис. 8, б]. Зверху вона має сигментоподібну вставку, в центрі верхньої частини знаходиться фігурна прорізь, що виокремлює шиї істот, а також, зверху, загострений кінець дугоподібного сегменту. Шиї декоровані гравійованими дужкоподібними рисками, дугоподібний сегмент та щиток — гравійованими лініями, з'єднаними знизу, верхні кінці яких закручені в спіралі, обернуті одна до одної, на щитку від них ще відходять відгалуження (рис. 1, 8).

Варіант 2 — накладка з Ігрени (Підкова) [Приходнюк, 1998], верх якої має трикутне рифлене завершення. З лицьового боку накладка оздоблена прорізями та гравійованими лініями (рис. 1, 9).

Тип (А) III-9 — накладки з двома різновеликими округлими частинами (щитками) з'єднаними двома прямими або вигнутими з боків елементами з подвійними чи потрійними дзьобоподібними відгалуженнями згори і знизу (рис. 1, 25–26).

Варіант 1 представлений матрицею видовженої форми для виготовлення поясної накладки, що походить із Зимнівського городища. З обох кінців вона завершується розширеннями округлої форми. Верхнє з них має широке кругле заглиблення, що утворює валикоподібні бортики, нижнє завершення, дещо більше і трохи видовжене з боків, оздоблене двома округлими виїмками. Середня частина має з кожного боку по два парні відгалуження, які по центру утворюють симетричні місяцеподібні вирізи. Вдодж вісі симетрії проходить жолобоподібне заглиблення (рис. 1, 25).

До **варіанту 2** належить накладка з городища Пліснесько, що має два різновеликих округло-сегментоподібних частини з фігурними прорізами, з'єднаними двома симетричними дужкоподібними елементами, що мають по два дзьобоподібні відгалуження зверху та по три знизу (рис. 1, 26).

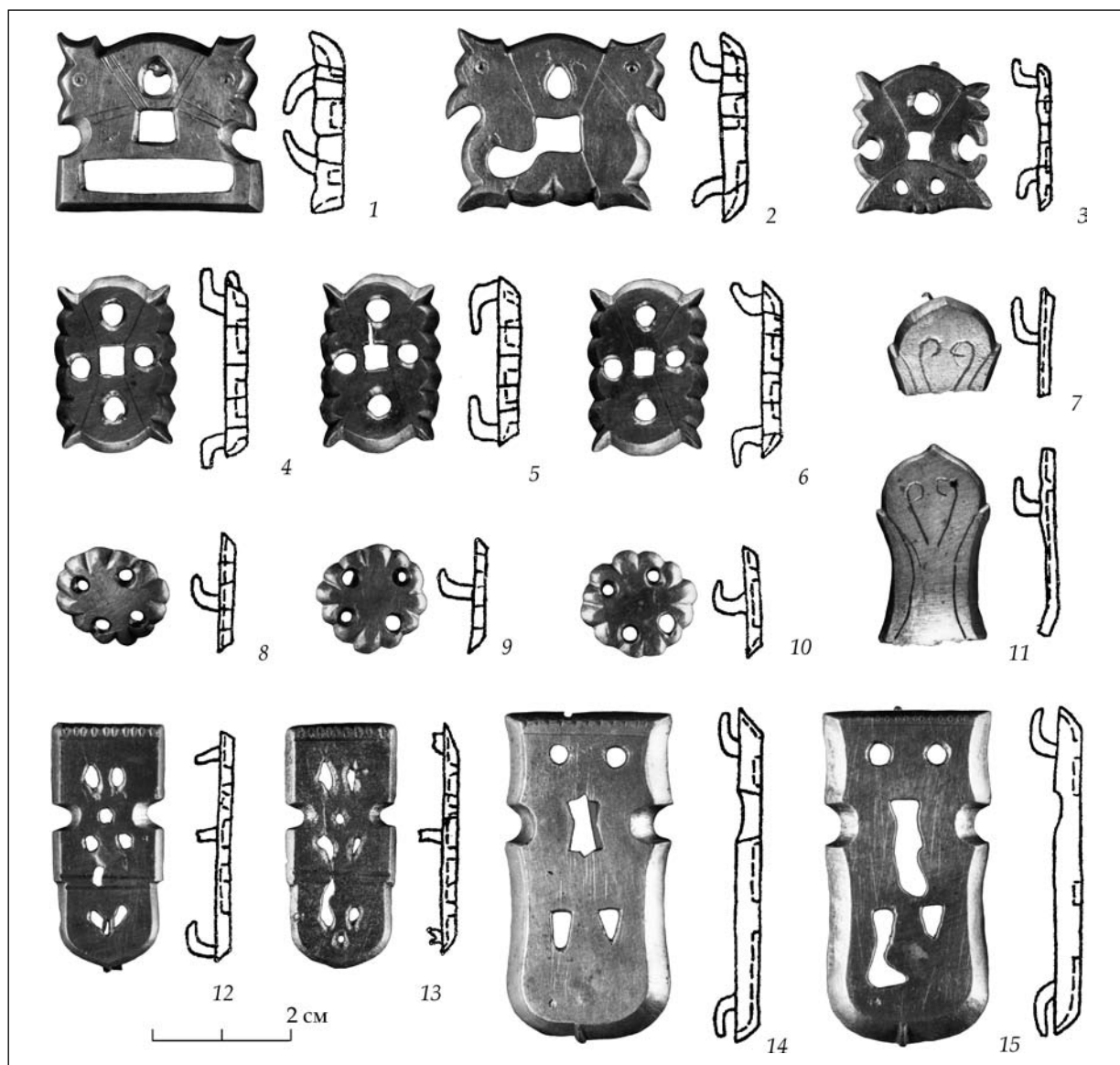
До **типу (А) III-10 (варіант 1)** належать три ідентичні бляшки з Вільховчицького скарбу [Приходнюк, 1980, рис. 61, 6, 9, 10], що мають по чотири хрестоподібних відгалуження, кожне з яких завершується округлим виступом-пелосткою в центрі та двома, направленими в протилежні сторони, дзьобоподібними відгалуженнями обабіч. Останні, з'єднуючись з сусідніми такими самими відгалуженнями, утворюють чотири круглі вирізи, а сама накладка набуває округлих пелосткоподібних обрисів (рис. 1, 29).

Тип (А) III-11 (варіант 1) представлений накладкою з Арчиси [Гаври-тухин, Обломский, 1996, рис. 40, 8]. Вона має ромбічну частину в центрі та сегментоподібні елементи на кінцях, що з'єднуються з нею елементами з загостреним виступом, що переходить в округлий з кружечком, а той, своєю чергою, — в роздвоєний виступ (рис. 1, 30).

Тип (А) III-12 (варіант 1) — накладки з району Черкас мають округлий виступ згори, від якого відходять два відгалуження, що нижче переходять в округлі виступи, декоровані, як і верхній, круглими отворами, нижче розміщено дугоподібний елемент з трьома виступами знизу [Корзухина, 1996, табл. 94, 17] (рис. 1, 31).

Поясний гарнітур, в якому переважали складноконтурні накладки походить зі скарбу, знайденому у 1974 р. біля с. Вільховчик Корсунь-Шевченківського району Черкаської обл. [Приходнюк, 1980, с. 129, рис. 61]. У скарбі містилось принаймні 15 поясних деталей: 13 накладок та два наконечника. За мотивами формотворення, поясні деталі з Вільховчика поділяються на ті, які мають складний контур (накладки двох типів з головами грифонів та пелостково-округлі бляшки (рис. 2, 1–6, 8–10) і предмети з простими, «геральдичними» формами. До останніх належать двочастинні накладки та наконечники поясів (рис. 2, 7, 11–15). Певною мірою проміжне місце між цими двома групами займають фрагментовані бляшки зі щитоподібним завершенням, що мають характерні для грифоподібних накладок виступи-відгалуження. Водночас, рисою, спільною для складноконтурних накладок та предметів з «простими» формами, є поєднання у прорізнму декорі округлих і кутих отворів.

Складноконтурні накладки у вільховчицькому гарнітурі представлені трьома типами: III-1 (рис. 2, 1–3), III-2 (рис. 2, 4–6), III-10 (рис. 2, 8–10). Серед накладок типу III-1 є дві великі бляшки, верхня частина яких оформлена у вигляді двох розвернутих у протилежні сторони голів грифонів, з'єднаних між собою дугоподібним сегментом. Голови фантастичних тварин ззаду й знизу відокремлюються прокресленими смужками з двох тонких ліній. Нижня частина однієї з них є двобічним стилізованим зображенням тулуба і лап грифона (рис. 2, 2), іншої — виконана у вигляді широкої прямокутної рамки (рис. 2, 1). Голови грифонів останньої виконані схема-

тичніше. Ще одна бляшка, подібна до двох попередніх, має менші розміри, у неї знизу з кожного боку присутній повернутий догори завиток, що разом із дзьобом грифона утворює округлий виріз (рис. 2, 3). У центрі в усіх них є підквадратний отвір, вище від якого, між головами грифонів, — округлий. Одна з великих накладок відлита із браком у вигляді великого краплеподібного отвору у нижній лівій частині, що з'єднується з центральною прорізною (рис. 2, 2). Менша накладка, крім того, має два невеликі круглі отвори у нижній частині.

Серед поясних деталей Вільховчицького скарбу присутні два фрагменти від різних, але, вочевидь, ідентичних за формою накладок (рис. 2, 7, 11). Обидва мають килепоподібне завершення, обабіч обмежене невеличкими виступами-відгалуженнями, що переходять у ввігнуті сторони. Можна припустити, що предмети з обох кінців були симетричні. Їх щитоподібні завершення були декоровані двома тонкими гравійованими лініями із за-

Рис. 2. Деталі поясу з Вільховчицького скарбу (фото з архіву О.М. Приходнюка, рисунки за: [Приходнюк, 1998])

Fig. 2. The belt details from Vil'khovchyk hoard (file photo from O.M. Prihodnyuk, drawings by [Приходнюк, 1998])

крученими до середини верхніми кінцями, що утворювали серцеподібну фігуру. Лінії також були прокреслені уздовж вигнутих сторін накладок, починаючись від виступів-відгалужень. Невеликі виступи-відгалуження та гравійовані лінії є елементами, що певним чином зближують ці предмети з описаними вище складноконтурними накладками.

У Вільховчицькому скарбі присутні також дві двочастинні накладки та два поясних наконечника. Накладки мають прямокутний верхній щиток з півкруглими бічними вирізами посередині та щитоподібний нижній (рис. 2, 12, 13). Обидва щитка оздоблені прорізами округлої та неправильної форми: по п'ять на верхньому та двома і трьома на нижньому. Уздовж верхнього краю накладок нанесено насічки.

Обидва поясні наконечники мають ідентичну форму з півкруглими бічними вирізами у верхній частині та зі злегла ввігнутими боками, вище і нижче вирізів. Вироби прорізані п'ятьма фігурними отворами: двома круглими вгорі, витягнутої складної форми в центрі та двома підтрикутними внизу (в одному випадку центральна прорізь і одна з нижніх мають неправильну форму через ливарний брак). Верхній край, як і у двочастинних накладок, оздоблений насічками (рис. 2, 14, 15).

Розглядаючи кількісне співвідношення деталей Вільховчицького набору, слід звернути увагу на відсутність одного типу, який би чисельно переважав: по три екземпляри (це найбільша кількість однотипних деталей) представлені відразу кілька типів накладок. Це накладки з чотирма головами грифонів та округло-пелюсткові бляшки, трьома, але різних за варіантами й розмірами, зразками представлені складноконтурні накладки типу Вільховчик. За кількісним співвідношенням накладок певних типів поясний комплект з Вільховчика належить до тих, що не мають одного домінуючого типу: два типи накладок нараховують по три ідентичні екземпляри (рис. 2, 4–6, 8–10), ще два типи — по два (рис. 2, 7, 11–13). Двома типологічно однаковими екземплярами представлені й ремінні наконечники (рис. 2, 14, 15).

Гарнітур з Вільховчика є доволі самобутнім і за складом поясних деталей простих «геральдичних» форм. За винятком наконечників ремінів (рис. 2, 14, 15), усі вони належать типам або варіантам типів, які не мають аналогій в поясних наборах інших груп, присутніх у дніпровських скарбах. Це двощиткові накладки з бічними вирізами (тип II-4) (рис. 2, 12, 13), а також варіант, яким представлені горизонтально-симетричні накладки із закінченнями щитоподібної форми (тип II-1) (рис. 2, 7, 11).

Усі поясні деталі виготовлені зі срібла у техніці литва. Кріпленням до ремня слугували шпеньки, кількість яких залежно від розмірів становить від одного до трьох, їх кінці в усіх випадках були загнуті. Кількість предметів, їх склад за категоріями (13 накладок та два наконечника), співставність за розмірами, однаковий спосіб кріплення, а також єдина техніка та матеріал виготовлення дозволяють з високою долею ймовірності вважати їх деталями одного гарнітуру.

Торкаючись реконструкції Вільховчицького гарнітуру, можна виділити ті деталі, що належали до основного та додаткових ремінів. З останніми були пов'язані принаймні один з двох поясних наконечників та менша накладка з двома головами грифонів. На користь цього свідчить практично однакова ширина цих предметів. Взаєморозташування ж деталей основного ремня може бути відтворене лише гіпотетично. Видається ймовірним чергування, а також парне розміщення деяких накладок (рис. 3).

П'ять різних накладок, що мають складний контур, походять з Козіївського скарбу (рис. 1, 2, 19, 24, 27, 28). Одна з них (рис. 1, 2) є подібною до малої

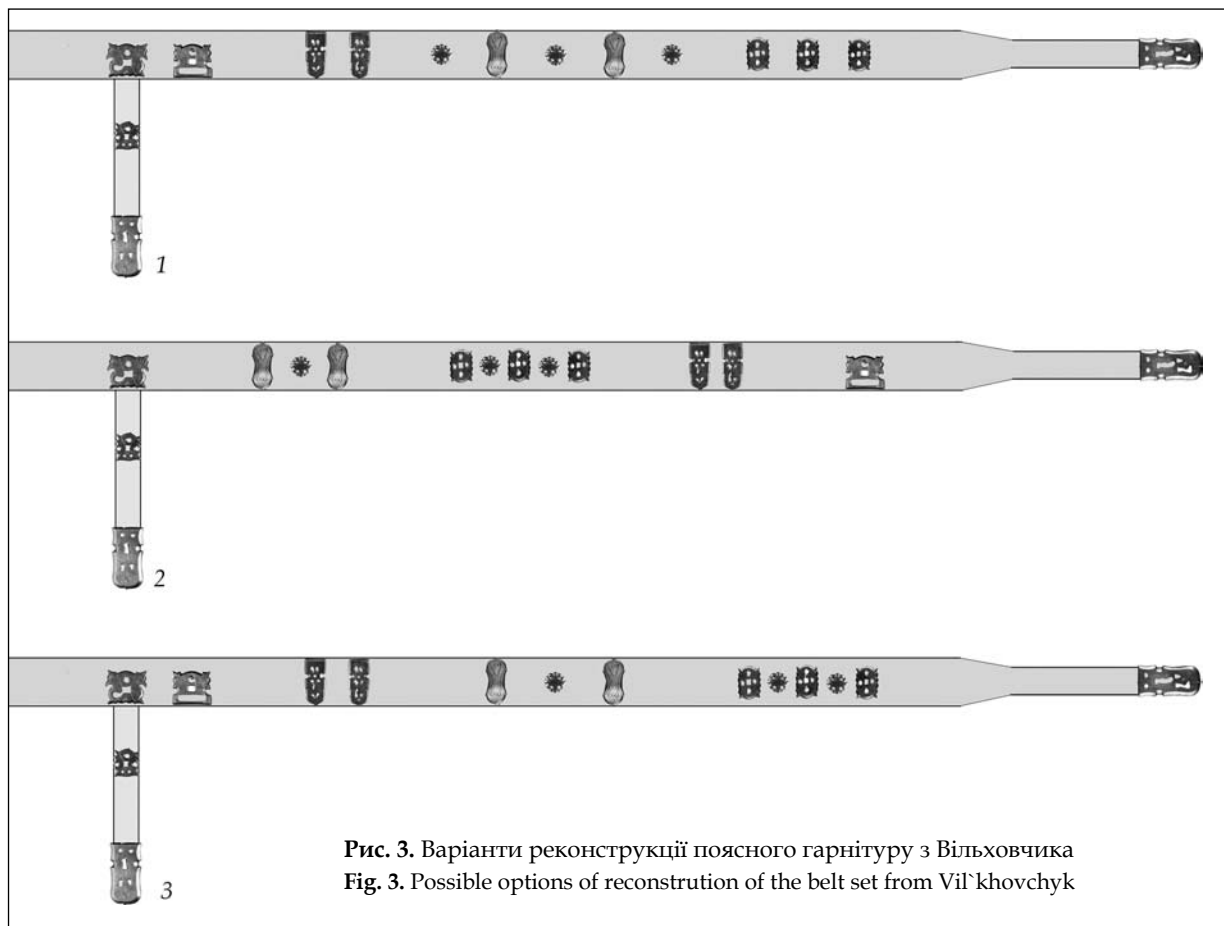

Рис. 3. Варіанти реконструкції поясного гарнітуру з Вільховчика
 Fig. 3. Possible options of reconstruction of the belt set from Vil'khovchik

накладки з двома головами грифонів та завитками-відгалуженнями в нижній частині, що походить з Вільховчика (рис. 1, 1). Вона так само має круглий отвір вгорі, підквадратний в центрі та два маленькі отвори знизу. На відміну від вільховчицької, у бляшки з Козіївського скарбу відгалуження, розвернені догори, безпосередньо з'єднані з дзьобами грифонів, внаслідок бічні вирізи мають вигляд замкнених круглих отворів. Знизу накладка має зубчасте оздоблення.

Накладка з видовженою ніжкою, що завершується гроноподібним розширенням з трьох округлих випуклостей, має близькі аналогії у скарбі Суджа-Замостя (рис. 1, 22), низка подібних виробів відома на аварському могильнику Кішкорьош в Угорщині [Szymański, Dąbrowska, 1979, rys. 37; Garam, 2001, taf. 92–94] (рис. 1, 20, 21, 23). Оформлення ніжки у вигляді виноградного грона з двома відгалуженнями перегукується з бляшками із поховання в с. Гайдари на Харківщині (рис. 1, 14).

Окрім Вільховчицького і Козіївського скарбів, окремі типи складноконтурних накладок походять ще з низки пунктів в межах ареалу слов'янських культур V–VII ст. Дві бляшки з овальними обрисами, які обабіч мають по два дзеркально-симетричні завитки-відгалуження та великі округлі вирізи між ними (тип III-3), знайдені в Мартинівському скарбі (рис. 1, 11). З пограбованого поховання в с. Гайдари на Харківщині походять дві накладки, один з кінців яких оформлений у вигляді округлої петлі, від якої при переході до перешийка відходять два відгалуження, а інший має розширення

у вигляді виноградного грона так само з двома завитками-відгалуженнями (тип III-4, варіант 3) [Аксёнов, 2012, с. 32–37, рис. 1, 2] (рис. 1, 14). Попри те, що етнічна належність комплексу лишається невідомою, присутність в ньому двоцифрових прямокутних накладок, а також територіальна близькість до пам'яток пенківської культури дозволяють вбачати певний його зв'язок зі слов'янським середовищем.

Дві матриці для виготовлення поясних накладок зі складним контуром походять із городища Зимне на Волині [Ауліх, 1972, с. 63–66, табл. XII, 3, 5] (рис. 1, 13, 25). Одна з них має дугоподібний виступ зверху та роздвоєне завершення із завитками-відгалуженнями знизу. Бічні сторони оформлені у вигляді двох дзьобоподібних відгалужень, розвернених один до одного, що утворюють округлий виріз. Вище останнього зроблено по два невеликих округлих виступи з кожного боку, що разом утворюють стилізовані голови грифонів. Декор матриці доповнений фігурними виїмками: у верхній і нижній частинах це місяцеподібна виїмка у поєднанні з краплеподібною, останні з'єднані між собою тонким перешийком у вигляді лінії (рис. 1, 13). Вона належить до варіанту 4 типу III-4.

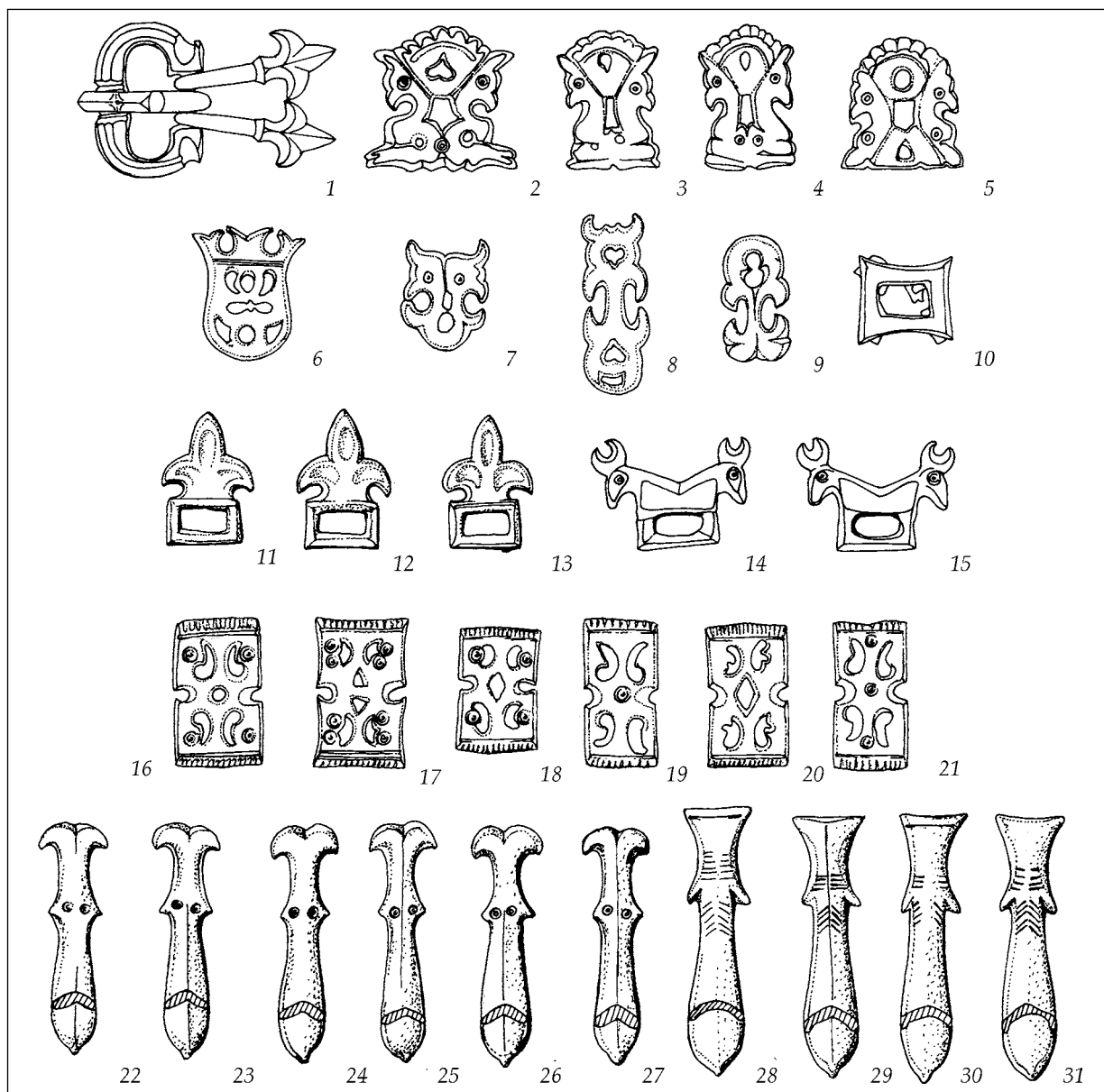
Друга матриця з обох кінців завершується розширеннями округлої форми. Верхнє з них має широке кругле заглиблення, що утворює валикоподібні бортики, нижнє завершення, дещо більше і трохи розширене з боків, оздоблене двома округлими виїмками (рис. 1, 25). Середня частина має з кожного боку по два парні відгалуження, які по центру утворюють симетричні місяцеподібні вирізи. Вздовж вісі симетрії проходить жолобоподібне заглиблення (тип III-9).

Накладка, виявлена на городищі Пліснесько (с. Підгірці Бродівського району Львівської обл.), має дві різновеликих округло-сегментоподібних частини з фігурними прорізами, з'єднаними двома симетричними дужкоподібними елементами, що мають по два дзьобоподібні відгалуження зверху та по три знизу (рис. 1, 26) [Филипчук, 2010, с. 135–169, фото 9, 6].

Ще одна накладка з мотивами голови грифона походить з Ігрень-Підкови [Приходнюк, 1998, с. 157, рис. 72, 7]. Вона має з кожного боку по дві голови грифонів, нижня її частина оформлена у вигляді геральдичного щита, зверху поясна деталь має трикутний обрис з рубчастим декором (тип III-8). З лицьового боку накладка оздоблена прорізами та гравійованими лініями (рис. 1, 9).

Складноконтурні накладки з мотивом голови грифона, що мають аналогії серед знахідок з Вільховчика, входили до складу гарнітуру з Північного Ірану (район Дайламан) [Balint, 1992, s. 324–325. taf. 2–3]. Накладки варіанту 1 типу III-1 представлені в ньому чотирма зразками (рис. 4, 2–5). Крім загальної форми, у них та бляшки з Вільховчика також збігається і низка деталей оздоблення: виділення голівок грифонів лініями-комірцями, підпрямокутний отвір в центрі, кружечки-вирізи, утворені дзьобами грифонів та протилежними їм вигинами профілю. До особливостей накладок з Дайламану належить оздоблення верхньої дугоподібної частини, що з'єднує голови грифонів невеликими округлими головами-пелюстками. Разом з тим, цей декоративний мотив перегукується з оформленням вільховчицьких округло-пелюсткових накладок (тип III-10) (рис. 2, 8–10), засвідчуючи, таким чином, присутність в обох комплексах єдиної художньо-стилістичної традиції.

Усі ці чотири предмети відлиті в різних формочках і дещо відрізняються між собою деталями та розмірами. З них дві є помітно вужчими і мають трохи інше оформлення нижньої частини (рис. 4, 3, 4). Серед двох ширших виділяється накладка із серцеподібною прорізою у верхній час-

тині (у решти отвори мають округлу форму), у якій зооморфні деталі відпрацьовані найретельніше (рис. 4, 2).

До накладок цього типу морфологічно близька бляшка з двома безпосередньо з'єднаними між собою головами грифонів, біля дзьобів яких знизу є завитки-відгалуження, між якими знаходиться півкруглий виступ (див. далі: рис. 6, 7). Вона дещо менша від попередніх. Завитки-відгалуження, розвернені до дзьобів грифонів, зближують її з накладкою типу III-1 з Козіївського скарбу (рис. 1, 2). Разом з тим, вона має паралель з Вільховчицьким гарнітуром, де поруч з двома великими присутня менша накладка з парним зображенням голів грифонів (рис. 2, 3). В обох випадках ці накладки найімовірніше призначались для оздоблення додаткових ремінів. Цікаво, що кількість великих накладок цього типу і в Дайламанському, і у Вільховчицькому гарнітурах є парною (відповідно, чотири та два екземпляри).

Рис. 4. Поясний гарнітур зі складноконтурними накладками з району Дайламан (за: [Balint, 1992])

Fig. 4. The belt set with the motif of a griffin's head from Dailaman area (by: [Balint, 1992])

Ще дві накладки з дайламанського гарнітуру мають складний контур з мотивами голови грифона (рис. 4, 8, 9). Спільними для них є існування ніжки, що з'єднує нижню й верхню частини, а також округле завершення з двома завитками-відгалуженнями та прорізью, що надає йому вигляду петлі. Одна з цих бляшок, видовженіша, має оформлені подібним чином верхню і нижню частини, декоровані серцеподібними прорізьми. Оздоблення однієї з цих частин доповнює ще одна пара відгалужень, направлених в протилежний бік, між якими знаходяться невеликі зубчасті виступи (рис. 4, 8). Менша накладка має петлеподібне завершення лише з одного кінця. З протилежного боку вона завершується двома відгалуженнями із невеликими виступами (рис. 4, 9). Предмети цього типу, але інших варіантів, походять зі зруйнованого грабіжниками комплексу в районі в с. Гайдари на Харківщині (рис. 1, 14) та городища Зимне на Волині (рис. 1, 13). В останньому випадку маємо матрицю для виготовлення ремінних накладок.

Як і у Вільховчику, поясний набір з Дайламану, крім грифоподібних, включає і накладки простих, геральдичних форм. Це шість прямокутних бляшок з бічними вирізами, прикрашеними насічками з верхньої і нижньої сторін та композицією з чотирьох прорізей у вигляді коми або неправильної форми (бобоподібної) і ромбоподібного чи двох трикутних отворів по центру, доповненої пунсонним візерунком (рис. 4, 16–21); рамкоподібна накладка з гострими, відтягнутими кутами (рис. 4, 10); три бляшки з прямокутною рамкою та трипелюстковим завершенням зверху (рис. 4, 11–13); дві накладки з прямокутною рамкою і двома, направленими в протилежні сторони, звіриними голівками (рис. 4, 14, 15).

До складу гарнітуру з Дайламану входять також В-подібна пряжка з двома дужками для кріплення із трипелюстковими завершеннями, наконечник основного ремня із увігнутими боками і трьома роздвоєними відгалуженнями згори (рис. 4, 1), увігнутий з боків наконечник основного ремня, який має округлий кінець, а зверху завершується трьома парними відгалуженнями (рис. 4, 6), та десять видовжених наконечників додаткових ремінців. Серед останніх шість мають роздвоєний верх, а також бічні виступи, прикрашені двома кружечками з крапкою (рис. 4, 22–27). Чотири інших вирізняються розширеним, злегка увігнутим верхом, та направленими донизу бічними виступами-відгалуженнями, а також прямими та ялинкоподібними насічками на рівні виступів (рис. 4, 28–31). Прикметно, що обидва види наконечників додаткових ремінців кількісно відповідають великим накладкам типу Вільховчик (4 екз.) та прямокутним накладкам з бічними вирізами (6 екз.). Останні оздоблені такими самими кружечками з крапкою.

Така відповідність є важливою для реконструкції поясного гарнітуру. Отже, до оздоб основного ремня належали чотири великих накладки типу Вільховчик (рис. 4, 2–5), шість прямокутних бляшок з бічними вирізами (рис. 4, 16–21) та шість накладок з прямокутними рамками (одна проста, три з трипелюстковим завершенням і дві з парними голівками тварин (рис. 4, 10–15) — загалом 16 деталей. При цьому складноконтурні та прямокутні накладки одночасно слугували для кріплення десяти (чотирьох і шести) додаткових ремінців, прикрашених наконечниками двох описаних різновидів. Можна припустити, що оздобами деяких із додаткових ремінців були інші три складноконтурні накладки (рис. 4, 7–9). На користь цього свідчать їх загалом вузла, у порівнянні з чотирма бляшками варіанту 1 типу III-1 (Вільховчик), ширина. Загалом поясний комплект включав 31 деталь (рис. 4). За кількісним співвідношенням накладок, набір з Дайламану

належить до тих, які мають один домінуючий тип накладок (прямокутні накладки з бічними вирізами). Проте, різниця в чисельності з великими бляшками з парним зображенням голів грифонів невелика — відповідно, чотири і шість екземплярів. Це певним чином зближує Дайламанський комплект з гарнітуром з Вільховчика. Це, а також описані вище особливості, максимально зближують обидва поясних набори як за складом, так і за художньо-стилістичними мотивами.

На рівні окремих ремінних деталей зі складним контуром, комплекс на півночі Ірану засвідчує аналогії двом типам накладок: типу III-1 (рис. 4, 2—5), представлених Вільховчицьким і Козіївським скарбами, та типу III-4 (рис. 4, 8, 9), що походять із Зимнівського городища та поховання в с. Гайдари. Останні, завдяки петлеподібному завершенню з двома відгалуженнями, мають схожість з накладкою зі зруйнованої візантійської фортеці Садовско-Кале (Садовець) у Північній Болгарії [Амброз, 1971, рис. 5, 21].

Таким чином, у Вільховчицькому та Козіївському скарбах ми маємо два типи накладок зі складним контуром, що, як було показано вище, мають дуже близькі аналогії в місцевості Дайламан в Ірані (тип III-1) та аварському могильнику Кішкорьош в Угорщині (тип III-5). Походження цих предметів безперечно спільне. А відтак, постає питання про взаємозв'язки старожитностей Придніпров'я з цими двома регіонами. Зіставлення переліку речей з виробами із грифоподібними мотивами, що входили до складу дніпровських скарбів, зі старожитностями Північного Ірану та Середньодунайської рівнини, в обох випадках показує лише частковий збіг. У гарнітурі з Дайламану відсутні бляшки типів III-2, 5—7 та 10, натомість в аварських старожитностях не відомі накладки типів III-1—2, 6, 7 та 10. Це свідчить на користь того, що речі цієї групи в усіх трьох регіонах з'явилися незалежно. Складноконтурні накладки, відомі у слов'янському Придніпров'ї, на Волині (Зимне) та у Верхів'ї Серету (Пліснесько), нині вирізняються найменшою подібністю. Серед них ціла низка форм, представлених як типами, так і варіантами, досі не має аналогій. Це деталі типів III-2, 3, 6—10 та варіанти 3, 4 типу III-4.

Відповідь на питання, де саме були виготовлені перші накладки із зображенням двох грифонів (тип III-1) нині лишається відкритим. У цьому випадку надзвичайно цікавими є знахідки з території Середнього Придніпров'я (точне місце не вказане) накладок цього типу та подібних до них, але які знизу мають «геральдичний» циток, опубліковані Н.В. Жилиною [Жилина, 2014, с. 293, рис. 8, б, в] (рис. 1, 5, 8). Художня та технічна довершеність цих виробів помітно відрізняє їх від аналогічних предметів з Дайламану, Вільховчика та Козіївки. Значно майстерніше та стилістично виразніше виконані і гравійовані S- та 9-подібні візерунки з характерними завитками-відгалуженнями. Майстерніше поєднані з контуром і фігурні прорізи. Ця художня виразність і повнота залучення всіх декоративних елементів дозволяють припустити, що саме вироби майстра, який виготовив накладки, знайдені у Середньому Придніпров'ї, стали вихідними зразками цього типу.

Накладка зі цитоподібним завершенням зверху та гроноподібним знизу (рис. 1, 19) з Козіївського скарбу, як уже зазначалося, знаходить близькі аналогії на аварському могильнику Кішкорьош (поховання 9) в Угорщині (рис. 1, 20, 21, 23) [Garam, 2001, taf. 92—94] та лангобардському Арчиса (поховання 2) на півночі Італії [Hessen, 1971, taf. 3; 4; 10; Дайм, 2002, с. 296]. Т-подібна накладка зі складним контуром виявлена на могильнику Ночера Умбра у Північній Італії [Гавритухин, Обломский, 1996, рис. 38, 22].

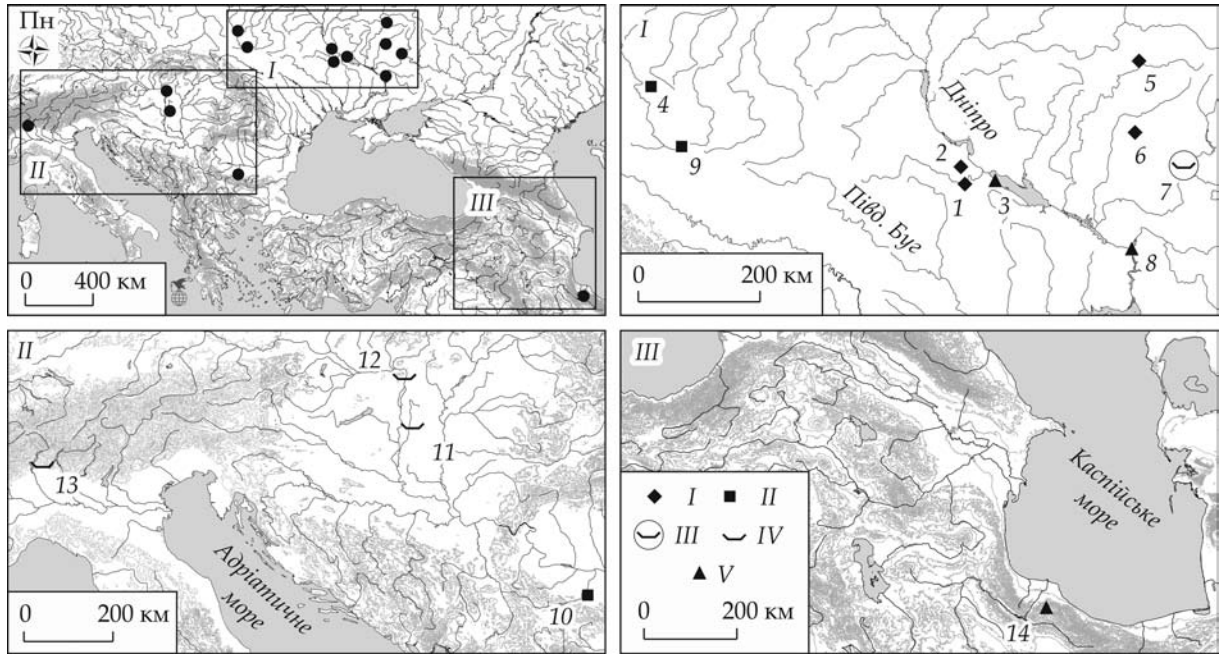

Рис. 5. Географія складноконтурних накладок з мотивом голови грифона (типи III); умовні позначення: I – скарби; II – городище; III – окреме поховання (?); IV – могильник; V – місцезнаходження; 1 – Мартинівка; 2 – Вільховчик; 3 – околиці Черкас; 4 – Зимне; 5 – Суджа-Замостя; 6 – Козіївка; 7 – Гайдари; 8 – Ігрен' (о. Підкова); 9 – Пліснесько; 10 – Садовець; 11 – Кішкьорьш; 12 – Будоклас; 13 – Арчиса; 14 – район Дайламан

Fig. 5. The freea of the plaques with the motif of a griffin's head (types III); legend: I – hoards; II – hill-fort; III – separate burial (?); IV – cemetery; V – individual finds; 1 – Martynivka; 2 – Vil'khovchyk; 3 – Cherkassy region; 4 – Zymne; 5 – Sudzha-Zamost'ie; 6 – Koziivka; 7 – Haidary; 8 – Igren' (Pidkova island); 9 – Plisnes'ko; 10 – Sadovets (Sadovsko-Kale); 11 – Kiskörös; 12 – Budakalász; 13 – Arcisa; 14 – Dailaman area

Таким чином, прямі аналогії накладкам зі складним контуром у слов'янських старожитностях, головним чином пов'язані з двома регіонами – Північню Ірану та Угорщиною – територією, що входила до Аварського каганату. Скарби із Вільховчика і Козіївки, що налічують по п'ять різновидів накладок цієї художньо-стилістичної групи, включаючи типи і варіанти типів, вирізняються найбільшою кількістю зразків. Дайламанський комплекс має чотири різновиди. Загалом же з ареалу пенківської (Вільховчик, Козіївка, Мартинівка, Ігрен' (о. Підкова), Гайдари), колочинської (Суджа-Замостя) культур і городищ Зимне та Пліснесько (празька культура) походять накладки 17 різновидів, що представлені 13 типами (рис. 5). Таким чином, нині найбільше знахідок складноконтурних поясних накладок з мотивом голови грифона походить з території Придніпров'я, демонструючи, водночас, і найбільше типологічне різноманіття.

Проблемним залишається питання щодо хронології складноконтурних накладок з мотивом голови грифона (група типів III) – найсвоєріднішої художньо-морфологічної групи поясних деталей «геральдичного» стилю. У слов'янських старожитностях абсолютна їх більшість пов'язана з Вільховчицьким (рис. 1, 1, 3, 6, 10, 29) та Козіївським скарбами (рис. 1, 2, 19, 24, 27, 28). Накладки двох типів входили до складу скарбу Суджа-Замостя (рис. 1, 15, 22). Дві однотипні бляшки містились також у скарбі з Мартинівки (рис. 1, 11). Певна особливість їх присутності у дніпровських скарбах полягає у тому, що там, де вони представлені найширше, не знайдено найпоширеніші деталі поясів – двоцифрові прямокутні накладки та псевдопряжки. У скарбі Суджа-Замостя (рис. 1, 15–22) складноконтурні накладки знайдено з комплектом накладок типу II-2. Предмети усіх трьох груп представлені у комплексі з Мартинівки лише поодинокими зразками.

Найранішим нині датованим зразком складноконтурних накладок є деталь із візантійської фортеці Садовско-Кале (Садовець) на Нижньому Дунаї, час зруйнування якої визначається знахідками монет 582–602 рр. [Амброз, 1971, с. 110–118, рис. 5, 21] (рис. 1, 17). Разом з тим, потрібно зауважити, що стилістично вона значно відрізняється від решти поясних деталей з цієї пам'ятки.

І.О. Гавритухін співвідносить дату складноконтурних накладок з Вільховчика та Козіївки з комплексом могили 9 аварського могильника Кішкорьош (рис. 1, 20, 21, 23), звідки походять подібні до козіївських вироби, та визначає в межах середини — третьої чверті VII ст. [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 94]. Тим часом, Ф. Дайм ті самі матеріали могильника, а також поясні деталі з поховання 2 Арчиси на півночі Італії, пов'язує з періодом не пізніше першої половини VII ст. [Дайм, 2002, с. 296, табл. 2, 5].

На поєднання складноконтурних накладок та поясних наконечників з гравіюваними тамгоподібними візерунками в комплексах могильників поховання 9 Кішкорьош і поховання 2 Арчиси уже неодноразово звертали увагу [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 93; Дайм, 2002, с. 296]. У слов'янських старожитностях останні представлені у Мартинівському скарбі. Власне, Ч. Балінт визначає їх як наконечники типу Мартинівки. Як уже зазначалося, до того самого комплексу входять і дві поясні накладки зі складним контуром, також декоровані тамгоподібними знаками (рис. 1, 11). Це дозволяє співвіднести хронологічно ці поясні деталі з Мартинівського типу та речі цього кола з могильників Кішкорьош та Арчиси.

Накладка, дуже близька до зразків з Козіївського скарбу і могильника Кішкорьош, міститься у комплексі Суджа-Замостя (рис. 1, 22). Прикметно, що до складу останнього входять двоцифрові прямокутні накладки (тип II-2) тих самих варіантів, що і в Мартинівському скарбі — з не декорованою поверхнею (варіант 9) та з двома 3-подібними прорізами на верхньому щитку (варіант 7) [Кашкин, Родинкова, 2010].

Для визначення хронології поясних деталей з мотивом голови грифона важливе значення має гарнітур з району Дайламан (Північний Іран) (рис. 4). Звідти походять найближчі аналогії накладкам типу III-1 з Вільховчицького та Козіївського скарбів (рис. 1, 1–7). І.О. Гавритухін зараховує дайламанських набір до одного горизонту з деталями поясів з П'ятра Фрекацей (Румунія) і поховання 2 могильника Арчиси, за хронологією він вбачає місце цього набору між знахідкою з Садовця і предметами з Вільховчика, Козіївки і могильника Кішкорьош [Гавритухин, Обломский, 1996, с. 94]. Загалом, ранньою ознакою поясу з Дайламану можна вважати відсутність серед його оздоб двочастинних накладок. Прямокутні з бічними вирізами бляшки, які входили складу гарнітуру, І.О. Гавритухін зараховує до двочастинних помилково, адже вони не мають «геральдичного» нижнього щитка, як накладки з Вільховчика. Останні й справді дозволяють припустити ранішу дату дайламанського гарнітуру, порівняно з Вільховчиком. Хоча, тут не можна виключати певних локальних особливостей, пов'язаних із виготовленням та побутуванням деталей тих чи інших типів.

Торкаючись питання хронології складноконтурних накладок, слід зауважити, що саме на території українського лісостепу відомо найбільше місць знахідок поясних деталей цієї групи; нині їх відомо принаймні сім. Вироби з цього регіону представлені і найширшим переліком різновидів (не менше 17) (рис. 1). Концентрація знахідок та різноманіття притаманних їм форм дозволяють припустити, що низка типів накладок з мотивом голови грифона виникли, а відтак і поширились з території України.

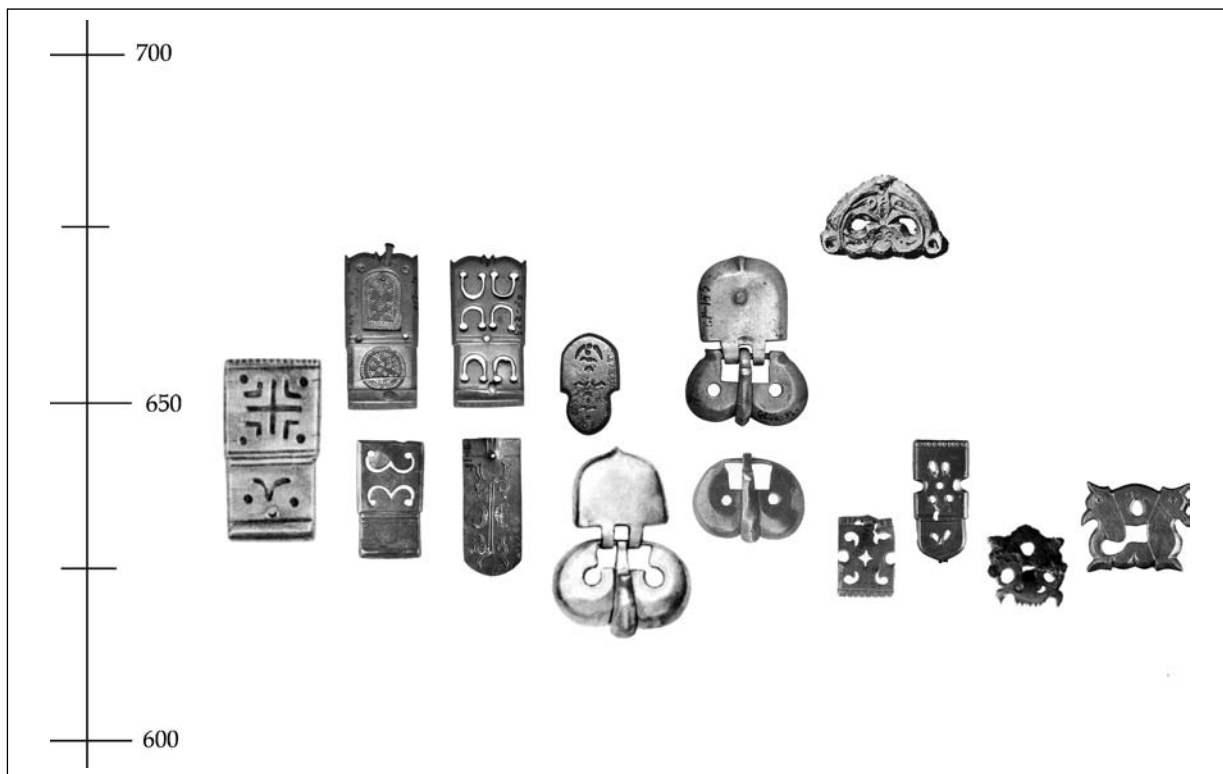

Рис. 6. Хронологічна шкала деяких різновидів поясних деталей, представлених у дніпровських скарбах

Fig. 6. Chronological range of some species of belt components, which are represented in the Dnieper hoards

Зокрема, це стосується бляшок із зображенням двох грифонів (тип III-1), представлених комплексами з Дайламану, Вільховчика та Козіївки. У цьому зв'язку показовими є знахідки накладок цього типу, і подібних до них, з території Середнього Придніпров'я, але які знизу мають «геральдичний» щиток (рис. 1, 5, 8), опубліковані Н.В. Жилиною [Жилина, 2014, с. 293, рис. 8, б, в], що вирізняються художньою та технічною довершеністю. Вироби того самого майстра і могли стати вихідними зразками для накладок цього типу.

Така ситуація вказує на імовірність раніших, порівняно з іншими територіями, дат для деяких предметів, відомих у Середньому Придніпров'ї. Передусім йдеться про поясні деталі, що мають аналогії в Угорщині та Італії. Що ж до накладок типу III-1, то якщо дата вільховчицького гарнітуру дещо пізніша від поясу з Дайламану, то накладка з Козіївського скарбу може бути приблизно синхронною останньому. На користь цього свідчить відсутність у скарбі з Козіївки, як і в гарнітурі з Дайламану, класичних двоштиткових накладок. Беручи до уваги можливі розбіжності у датах конкретних предметів, загальний період, до якого належать складноконтурні накладки з дніпровських скарбів (Вільховчицького, Козіївського, Мартинівського, Суджа-Замостя), на мою думку, слід окреслити передусім в межах другої чверті — середини VII ст. (рис. 2).

Важливим для вивчення походження складноконтурних деталей поясів є ступінь вираженості у них характерного образотворчого мотиву — голови грифона. За цією ознакою, безумовно вирізняються накладки типу III-1 з місцевості Дайламан, з території Середнього Придніпров'я, Вільховчицького та Козіївського скарбів (рис. 1, 1 – 7), накладки типу III-2 з Вільховчика (рис. 1, 8), а також матриця з городища Зимне, що належить до типу III-4

Рис. 7. Образи грифона на деталях поясів раннього середньовіччя (1 – 11) та їх прототипи доби раннього заліза (12 – 14): 1 – Кудирге; 2 – Самарканд; 3 – Бпан; 4 – Преселка; 5 – Комарно; 6, 8, 9 – Вільховчик; 7 – Дайламан; 10 – Козіївка; 11 – Зимне; 12 – Тасмолінська культура; 13 – Тагарська культура; 14 – Туекта

Fig. 7. The images of a griffin on the details of the Early Middle Ages belts (1 – 11) and their prototypes of the early Iron Age (12 – 14): 1 – Kudyrge; 2 – Samarkand; 3 – Bpan; 4 – Preselka; 5 – Komarno; 6, 8, 9 – Vil'khovchyk; 7 – Dailaman; 10 – Koziiivka; 11 – Zymne; 12 – Tasmola culture; 13 – Tagar culture; 14 – Tuekta

(рис. 1, 11). Разом з тим, для речей, з території Аварського каганату (Кішкорьош, Будоколас), Північної Болгарії (Садовець) та Італії (Ночера Умбра, Арчиса) виражене зображення голови грифона нехарактерне (рис. 1, 16 – 18, 20, 21, 23, 30) [Garam, 2001, taf. 94, 3; Амброз, 1971, рис. 5, 21].

Слід зазначити, що предмети і, зокрема, деталі поясных наборів із зображеннями грифонів були притаманні тюркським старожитностям кудиргинського типу (ремінний наконечник та ажурна накладка з зображенням грифонів представлені в похованнях 11 і 23 з могильника Кудирге у гірському Алтаї) [Гаврилова, 1965, с. 39, табл. XVIII, 25; XXIV, 12]. Наконечник, аналогічний до кудиргинського походить з кочівницького поховання, розкопаного поблизу обсерваторії Улуг-бека в Самарканді [Степи ..., 1981, рис. 20, 18]. Ці знахідки додатково підкреслюють азійський напрям аналогій художніх стилізацій з мотивом грифона. Перелічені вище комплекси на Алтаї та в Середній Азії датовані в межах VII ст. Наприкінці VII — в першій половині VIII ст. поясні деталі з зображенням грифонів набули поширення також на теренах Північної Болгарії та Аварського каганату (рис. 7, 1 — 11) [Szymański, Dąbrowska, 1979, rys. 10; 13; Тотев, Пелерина, 2010, с. 230, рис. 1 — 7; Скиба, 2012, с. 63 — 64, рис. 3].

Характерною рисою художніх мотивів, використаних в оформленні ремінних накладок, є те, що зображені в профіль голівки грифонів (можливо грифів) вписані у візерунок контуру предмета, їх лінії поєднуються з асиметричними вигинами та завитками. Слід звернути увагу на стилістичну єдність геральдичних гарнітурів та складнопрофільних поясных деталей. У художньому вирішенні останніх присутнє багатше й складніше поєднання мотивів, властивих для «геральдичного» стилю.

Форма ремінних деталей «геральдичного» стилю, поєднує плавні й різкі переходи вигнутих і увігнутих ліній. Найхарактернішими для геральдичних форм є L-, J-, 3-, ~-подібні елементи. Подвійне супротивне останнього утворює компонент форми у вигляді фігурної дужки (}) — базовий для мотиву геральдичного щита. Характерною особливістю форми є уникнення прямих ліній, що замінені увігнутими або вигнутими, інколи з ледь помітною кривизною. Така кривизна є своєрідною лінією ентазису — напруги, створюючи візуальний ефект вібрації, пружності, завдяки чому форма сприймається «не застиглою», «живою».

За ритмікою ліній ці елементи та їх сполучення дуже близькі до образів голови грифона, які, органічно вписані в контур предметів, яскраво підкреслюють форми «геральдичного» стилю. Власне, грифоподібні мотиви є інтенсивнішим вираженням притаманної стилю ритміки, адже сам по собі образ зображеної в профіль голови грифона вирізняється особливою динамічністю руху. Завдяки цьому, художній мотив легко «перетікає» у більш абстраговані форми, надаючи в такий спосіб образотворчої виразності кожній деталі предмета, а одночасно з цим, і простим, «геральдичним» формам. У цьому виявляється художня спорідненість мотиву голови грифона і «геральдичного» стилю. Але що було первинним: образ фантастичної тварини чи стримані «геральдичні» форми? Образ є головним носієм енергії мистецького враження і лежить в основі кожного художнього стилю. Він не завжди проглядається безпосередньо, але саме завдяки йому досягається цілісність поєднання елементів. Нерідко стилі існують тривалий час і поширюються на значні простори, трансформуючись при цьому, інколи розпорошуються на окремі складові. У такому випадку найяскравіше вираження первинного образу може вказувати на витоки того чи іншого стилю або стилістичного елементу. Найімовірніше, саме образ грифона (можливо також азійського вухастого грифа) є ключем для розкриття походження «геральдичного» стилю, притаманного ремінним наборам другої половини VI — VII ст. Адже, характерні форми, ритміка цього стилю багато в чому є результатом художнього узагальнення

образу грифона. Цим обумовлена особлива значущість гарнітурів зі складноконтурними деталями, таких як Вільховчицький та Дайламанський, в яких художні образи проявилися найвиразніше. Безперечно, тут йдеться про походження художніх форм, а не категорій речей.

Художні мотиви, властиві складноконтурним накладкам ременів, знаходять аналогії серед предметів мистецтва ранніх кочовиків. Так, накладки з «вписаними» в контур стилізованими головами грифонів, відомі в матеріалах тасмолінської культури скіфського часу Східного Казахстану, синхронних їй старожитностям Туви та тагарської культури Верхнього Єнісею (рис. 7, 12–14) [Степная ..., 1992, табл. 54, 8; 78, 43; 85, 14]. Різноманітні деталі кінської упряжі, а також килими і татуювання з мотивом голови грифона, походять з курганів пазирикської групи Гірського Алтаю [Руденко, 1953; 1960]. Пізніше речі з грифоноподібними мотивами відомі в культурі хунну Монголії й Ордоса [Руденко, 1962, рис. 55, а; Степная ..., 1992, табл. 114, 17]. Для цих речей характерне поєднання голови грифона з протилежними дзьобу відгалуженнями-завитками. За стилістикою перелічені предмети перегукуються з орнаментальними мотивами хунських килимів, виявлених в курганах Ноїн-ули (Північна Монголія) [Руденко, 1962, табл. XLII; XLIII; XLV].

Живучість складноконтурних мотивів із використанням звіриних елементів в Центральназійському регіоні засвідчує їх широке застосовування у народному мистецтві, зокрема в оздобленні поясних підвісок, деталей кінського спорядження, у сучасних народів Алтаю, Туви, Монголії [Кореяно, 2002, рис. XIV, 3; XV, 2, 3; L, 4, 7; LI, 4, 8]. Отже, враховуючи регіони, де були виявлені ремінні накладки зі складним контуром та їх художньо-стилістичні прототипи, а також аналогії іншим предметам, з якими вони поєднувались, появу у слов'ян, на мій погляд, слід пов'язувати із впливами центральноазійської або тісно пов'язаної з цим регіоном групи кочових племен.

- Аксёнов В.С. Комплексы предсалтовского и раннесалтовского времени с территории Харьковской обл. // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — 2012. — Київ; Полтава, 2012. — С. 32–50.
- Амброз А.К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. Часть II // СА. — 1971. — № 3. — С. 106–132.
- Ауліх В.В. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI–VII ст. в Західній Волині. — К.: Наук. думка, 1972. — 123 с.
- Гаврилова А.А. Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племён. — Л.: Наука, 1965. — 141 с.
- Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его историко-культурный контекст. — М.: ИА РАН, 1996. — 296 с. (РСМ. — Вып. 3).
- Грач А.Д. Древние кочевники в центре Азии. — М.: Наука, 1980. — 255 с.
- Дайм Ф. История и археология авар // МАИЭТ. — 2002. — Вып. IX. — С. 273–331.
- Жилина Н.В. Древнерусское прикладное искусство в эпоху становления государственности // Русь в IX–XII веках: общество, государство, культура. — Москва; Вологда, 2014. — С.
- Кашкин А.В., Родинкова В.Е. Памятники Суджанского региона эпохи великого переселения народов // Верхнедонской археологический сборник. — Липецк, 2010. — Вып. 5. — С. 80–92.
- Корзункина Г.Ф. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье // МАИЭТ. — 1996. — Вып. V. — С. 352–435.
- Милян Д.Т. Декоративні предмети ранньослов'янського часу у межиріччі Верхнього Дністра та Західного Бугу // Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м. Винники. — Львів; Винники, 2012. — Вип. 5. — С. 119–132.
- Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI–IX ст. н. е. — К.: Наук. думка, 1980. — 152 с.

- Приходнюк О.М. Пеньковская культура. — Воронеж: ВГУ, 1998. — 170 с.
- Приходнюк О.М., Падин В.А., Тихонов Н.Г. Трубчевский клад антского времени // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 79—102.
- Приходнюк О.М., Шовкопляс А.М., Ольговская С.Я., Струина Т.А. Мартыновский клад // МАИЭТ. — 1991. — Вып. II. — С. 72—92.
- Руденко С.И. Культура населения горного Алтая в скифское время. — М.; Л.: Наука, 1953. — 428 с.
- Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. — М.; Л.: Наука, 1960. — 360 с.
- Руденко С.И. Культура хуннов и ноинулинские курганы. — М.; Л.: Наука, 1962. — 205 с.
- Скиба А. Зооморфні мотиви слов'янської металопластики VII ст. // Студії мистецтвознавчі. — 2012. — Ч. 4. — С. 58—77.
- Скиба А.В. Поясні набори «геральдичного» стилю в дніпровських скарбах VII ст. // Від венеців до Русі: Зб. наук. праць на пошану д. і. н., проф. Д.Н. Козака. — Київ; Харків: Майдан, 2014. — С. 267—312.
- Степи Евразии в эпоху средневековья. — М.: Наука, 1981. — 304 с.
- Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М.: Наука, 1989. — 309 с.
- Степная полоса азиатской части СССР в скифо-сарматское время. — М.: Наука, 1992. — 382 с.
- Тотев Б., Пелевина О. «Звериный стиль» в языческом искусстве дунайских болгар // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. — Самара, 2010. — С. 226—243.
- Филиппчук М.А. Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Пліснеського археологічного комплексу в 2008 р. // Вісник Інституту археології. — Львів, 2010. — Вип. 5. — С. 135—169.
- Щеглова О.А. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье // МИАДЛ. — Курск, 1990. — С. 162—205.
- Balint C. Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe // AWARENFORSCHUNGEN. — Wien, 1992. — S. 309—496.
- Garam E. Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts. — Budapest, 2001. — B. I. — 299 s.
- Hessen O. Primo contributo alla archeologia Longobarda in Toscana. Le necropoli. — Firenze, 1971. — 299 p. (Accademia Toscana de scienze e Lettere «La Colombria». — St. XVIII).
- Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung. — Bonn, 2008. — 401 S.
- Pekarskaja L.V., Kidd D. Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert. — Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1994. — 278 S.
- Szymański W., Dąbrowska E. Awarzy. Węgrzy. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: PAN, 1979. — 259 s.

А.В. Скиба

THE BELT PLAQUES WITH THE MOTIF OF A GRIFFIN HEAD

New finds of parts of belts with the motif of a griffin head, that occur from Plisnes'ko, Haidary, outskirts of Sudzha, significantly increased the variety of things this group. Its feature is the wide geography of analogies, which includes northern Iran, Bulgaria, Hungary, Italy. However, details on the number of belts with the motif of a griffin head, including through new finds, is allocated territory Ukrainian forest-steppe. This belt plaques presented by 12 types. A series of belt types of details that come with the territory of the Dnieper, are unique. Most likely that the belt plaques with the motif of a griffin head appear in the Dnieper region in the 20—50^s of the 7th century. It can be assumed that the origins of artistic motifs, which are characteristic for the belt plaques of this group are associated with the art of the Early Iron Age in Central Asia.

Keywords: metal-plastic, belt sets, heraldic style, belt plaques with the motif of a griffin's head.

Одержано 30.03.2016

УДК: 904.13(477.41)“652”

І.А. Готун, С.А. Горбаненко

**ЗЕМЛЕРОБСТВО ЖИТЕЛІВ СЛОВ'ЯНСЬКОГО
ПОСЕЛЕННЯ В уроч. КОЗАКІВ ЯР У ХОДОСІВЦІ**

На тлі загальної характеристики однієї з пам'яток у складі Ходосівського археологічного комплексу у статті розглянуто особливості землеробства її мешканців. Виявлені свого часу й зафіксовані нещодавно знаряддя рільництва і збирання врожаю, об'єкти для зберігання збіжжя і пристрої для його просушування перед розмелюванням з одного боку та палеоетноботанічний спектр пункту з іншого дозволяють дійти висновку щодо високого рівня розвитку зернового господарства, а пов'язані з цією галуззю культові речі вказують на роль останнього у тогочасному світогляді. Проаналізовані матеріали свідчать про відповідність пункту загальним тенденціям епохи.

К л ю ч о в і с л о в а: господарство, землеробство, серп, втульчасте чересло, жаровні, ями для збіжжя, хлібці, палеоетноботанічний спектр, селище, слов'яни останньої чверті I тис.

Селище у південній частині с. Ходосівка Києво-Святошинського р-ну розташоване в уроч. Козаків яр на похилому відрозі плато корінного правого берега Дніпра поруч городища «Кругле» (рис. 1). Пункт відкрив Р.С. Орлов: на пам'ятці було досліджено залишки 8 заглиблених на 0,7–1 м від сучасної поверхні жител з невеликими глиняними печами, а поруч вивчено кілька ям¹. Деякі об'єкти збереглися відносно непогано. Зібрано посуд, найближчі аналогії якому автор розкопок вбачав серед знахідок з поселення й могильника біля с. Волинцеве. Ліпні наслідування кружальній кераміці він вважав показником імовірних зв'язків з носіями салтівської культури. Основний результат розкопок на думку дослідника — відчутне розширення ареалу волинцевських пам'яток, що стало суттєвим кроком у вивченні старожитностей на території Подніпров'я. Важливість цього відкриття полягала у фіксації доказів існування волинцевських матеріалів на правому березі Дніпра не лише на горі Киселівці. Крім знахідок останньої чверті I тис., виявлено пізньотрипільський посуд, вивчено залишки житла з керамікою софіївського типу, зафіксовано знахідки ранньозалізного часу [Максимов, Орлов, 1970, с. 262; Орлов, 1969/1а; 1970, с. 265; 1972а; 1972б].

У 1972 р. на поселенні, на східному схилі майданчика, поблизу краю яру працював загін під керівництвом О.В. Сухобокова. Вивчено

1 Відповідно до звітів пам'ятка увійшла до історіографії як відкрита у 1969 р., хоч кераміка з неї має шифри за 1968 р.

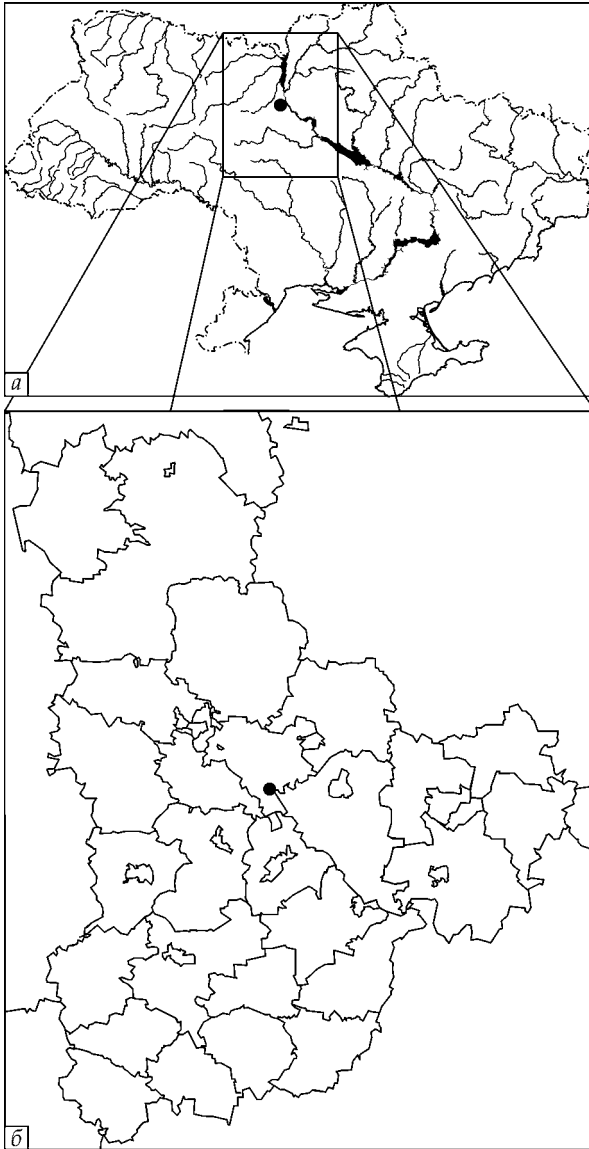

Рис. 1. Ходосівка-Козаків яр, місце розташування поселення на карті: а – України; б – Київської обл. (за: uk.wikipedia.org/wiki)

Fig. 1. Khodosivka-Kozakiv Yar, settlement location on the map: a – Ukraine; b – Kyiv oblast (by: uk.wikipedia.org/wiki)

чих будівель, близько 50–60 ям волинцевської культури VIII–IX ст. Зокрема, розкопками 1985 р. та невеликими рятивними дослідженнями у зв'язку з проведенням дорожніх робіт 1986 р. відкрито площу близько 1400 м². У східній частині поселення при потужності шару 0,5–1 м, виявлено 7 жител, 1 господарську будівлю, 26 ям та 6 печей поза об'єктами, зафіксовано непоодинокий речовий та численний керамічний і археозоологічний матеріал. Особливість вивчених жител – незначна заглибленість у материк (зафіксовані за 0,6–1 м від сучасної поверхні), площа 12–30 м², зрубна конструкція стін, наявність глинобитної печі чи двох; друга піч, як правило, була врізана в стінку житла й розташована за межами будівлі. У житлах знайдено матеріал, ідентичний виявленому в шарі; поряд з ліпною керамікою зібрано уламки гончарної салтівського й волинцевського типів з лискованими лініями, примітивно-кругових горщиків типу Луки-Райковецької. Кераміка включає майже всі відомі для слов'ян того періоду форми. А на одному з розвалів нижньої частини ліпного горщика є врізні лінії, що утворюють

залишки 2 напівземлянкових жител і 11 ям на площі 340 м². Обриси простежених витягнутих зі сходу на захід житлових приміщень близькі до прямокутних. У східних кутках споруд знайдено залишки печей. Аналіз отриманих матеріалів дозволив звернути увагу на пізнішу дату побутування пам'ятки порівняно з іншими волинцевськими селищами і підкреслити важливість знахідок цього періоду в Київському Подніпров'ї. Як і раніше, крім матеріалів I тис., зібрано пізньотрипільську кераміку софіївського типу, виявлено скупчення мушель, що, на думку керівника розкопок, може свідчити про наявність поселення часів бронзи [Круц, Кубышев, Сухобоков, 1973, с. 297; Сухобоков, 1972/216; 1977, с. 54–64]. Принагідно варто зауважити, що хоч значна кількість стулок річкових мушель зазвичай маркує пам'ятки часів первісності, найчастіше – ранніх періодів доби палеометалів, вона не слугує виключним показником саме їх. Багато подібних знахідок зібрано на краю передпiчної ями у житлі кінця IX – початку X ст. та у прилеглому шарі на селищі Стайки 1 [Петраускас, Готун, Квітницький, 2008, с. 27], сотні стулок мушель місцевих молюсків знайдено біля печі й на черняхівському селищі IV ст. Добринівці I [Войнаровський, 2014, с. 199].

Широкомасштабні дослідження у 1985, 1987–1989 рр. у зв'язку з пошкодженням пам'ятки прокладанням дороги й будівництвом дач провів очолюваний В.О. Петрашенко загін Дніпровської давньоруської експедиції. Відкрито близько 2,5–3 тис. м², простежено 19 жител, 10 печей поза об'єктами, 7 пов'язаних з видобуванням заліза виробни-

певні сюжетні фігури, аналогії яким В.О. Петрашенко вбачала в малюнках на стінах Маяцького городища IX ст. У результаті робіт дослідниця припустила складне планування селища, розташування жител рядами, всередині яких виділялись будівлі однієї групи, тобто подвір'я. Виявлені печі без слідів споруд віддалені від будівель на 3–4 м, розміщені на давній поверхні або на 15–20 см нижче її рівня. На думку керівника розкопок, це засвідчує наземний характер будівель, яким вони належали. Останні, схоже, пов'язані з житлами і складали з ними єдиний комплекс. На схилах плато, на площі біля 10 га розміщувалися виробничі майстерні та житла металургів, простежені у південній частині пункту вздовж автостради у розкопі 2 площею близько 1000 м². Тут вивчено 3 житла, 5 пов'язаних із залізобудівним виробництвом будівель, 19 ям, кілька виносних печей. Два розташовані на відстані близько 1 м один від одного об'єкти у вигляді глибоких ям з печами у підбої над ними ототожнено з сиродутними горнами. Біля ремісничих будівель зібрані численні шматки шлаків і руди. Більшість із вивчених на цій ділянці ям ідентифіковано з допоміжними спорудами для металообробних майстерень, складськими приміщеннями, випалюванням деревного вугілля, а деякі з них, глибиною до 0,5 м при діаметрі близько 1 м – з агломераційним процесом. Третій розкоп площею біля 200 м² у західній частині поселення охопив залишки 2 жител, господарської будівлі, печі в заглибленому приміщенні, 5 ям. У результаті В.О. Петрашенко звертала увагу на аграрно-ремісничий характер цього доволі значного населеного пункту, ототожнювала його з племенним центром на завершальному етапі утворення сусідської общини, визначала щільність забудови для сахнівсько-волинцевського етапу 200–400 м² на об'єкт і припинення функціонування з другої половини IX ст. та акцентувала на майже відсутній різниці планової структури й щільності забудови пункту порівняно з синхронними городищами [Петрашенко, 1985/20; 1988/14в; 1987; 1988; 1988/14в; 1989; 1990; 1992, с. 18; Петрашенко, Томашевский, 1987/14а; Петрашенко, Виногородская, Тригунова, 1989/196; Південноруське ..., 1997, с. 7–19; Седов, 1995, с. 192, 193]. У 1991 р. В.О. Петрашенко та В.К. Козюба додатково обстежили селище у рамках заходів з екологічного оздоровлення басейну р. Віта [Петрашенко, Козюба, 1993, с. 16, 17, 42, рис. 7]. Завдяки ступеню вивчення охарактеризована пам'ятка використана при загальній реконструкції давніх поселень [Відейко, Терпиловський, Петрашенко, 2005, с. 129, 133–136] і як еталонний пункт увійшла до підручників для вищих навчальних закладів [Винокур, Телегін, 2004, с. 308, 309; Абашина, Козак, Синиця, Терпиловський, 2012, с. 356].

У 1996 р. працівники Київського обласного центру з охорони пам'яток археології, історії та мистецтва трьома траншеями вздовж ярів та дев'ятьма пошуковими шурфами відкрили на селищі понад 100 м², виявили 2 житлові споруди, 2 будівлі іншого призначення, 3 черені та 1 яму останньої чверті I тис. [Філюк, Осадчий, 1996/77; Осадчий, Філюк, 1997]. Співробітники Центру оглянули поселення ще раз у 2000 р.; тоді ж було вжито заходи щодо охорони пам'ятки [Толкачев, 2000/148, с. 2].

Після включення у 2005 р. пункту до охоронюваної археологічної території «Ходосівський археологічний комплекс» його регулярно обстежує Північна постійнодіюча експедиція Інституту археології НАН України. За цей час у 2007, 2009, 2011, 2012 рр. проведено невеликі за обсягом роботи в охоронній зоні пам'ятки [Готун, Казимір, Сухонос, 2009, с. 83; Казимір, Готун, 2010, с. 179, 180; Готун, Казимір, Григорчук та ін., 2011/1, с. 119–124; Готун, Синиця, Казимір, 2013]. Дещо більші за масштабами і вагоміші за

результатами пам'яткоохоронні дослідження здійснені у 2013 р. у зв'язку із запланованим використанням периферії селища для сільськогосподарського виробництва. Основне завдання робіт полягало у визначенні наявності й потужності культурних нашарувань на відрізі плато і пошуках меж пункту [Готун, Казимір, Синиця та ін., 2014]. Під час досліджень виявлено унікальну знахідку, яка спонукала до постановки питання про специфіку землеробства слов'янського населення пункту в Козаковому яру.

Фахівці переконливо довели наявність кардинальних зрушень у розвитку господарства східнослов'янського суспільства кінця I тис., якими закладено економічні підвалини Київської держави. Одночасно, головним напрямом діяльності населення, як і в попередні періоди, було землеробство, хоча зростання продуктивності тваринництва й різке збільшення споживання м'яса та роль молочної галузі теж засвідчене результатами археологічних розкопок. Саме землеробську галузь чітко маркують топографія поселень, знахідки знарядь обробітку ґрунту і збирання врожаю, ямисховища для зерна. Подальшого розвитку набули різноманітні промисли. Зростання продуктивності цих напрямів господарської діяльності сприяло розвитку ремесел, їх відособленню й виділенню в самостійну галузь. Особлива роль належала чорній металургії та металообробці, значний поступ простежено і в обробці кольорових металів [Седов, 1982, с. 236; 1995, с. 191, 192; Этнокультурная ..., 1985, с. 110; Археология ..., 1986, с. 179, 186–188, 203, 206, 207; Славяне ..., 1990, с. 363, 366, 369; Давня ..., 2000, с. 113–117; Михайлина, 2007, с. 244, 245 та ін.].

Результати розкопок свідчать, що поселення Ходосівка-Козаків яр цілком відповідає наведеній характеристиці епохи. Зокрема, значна кількість залізної руди, металургійних і силікатних шлаків (у останніх логічно вбачати ошлаковані шматки стінок теплотехнічних споруд), фрагмент керамічного виробу, що міг бути частиною сопла, можливо, залишки сиродутних горен і агломераційних печей вказують на ймовірний розвиток залізоборної справи та залізообробки [Південноруське ..., 1997, с. 12, 14, 15]. Вказане добре координується з зазначеними серед чорнометалургійних осередків кінця I – початку II тис. наближеними до джерел сировини неукріпленими пунктами та виділеними з їх числа надзвичайно потужними центрами і невеликими майстернями, де чорна металургія співіснувала з іншими видами ремісничої діяльності [Вознесенська, Недопако, Паньков, 1996, с. 77, 78]. Специфіка об'єктів дає змогу визначити їх місце у класифікаційних схемах розвитку галузі [Колода, 1991; 1993; 1999, с. 124; Паньков, 1993, с. 102–104], що характеризує загальний соціально-економічний рівень пункту. Одна із споруд відтворена графічно [Відейко, Терпиловський, Петрашенко, 2005, с. 131, 134, рис. 319], хоч запропоноване бачення викликало заперечення з боку фахівців [Паньков, 2012, с. 93].

На можливу обробку кольорових металів вказують бронзовий пінцет, уламок тигля і невеликий вкритий зсередини бронзовою патиною горщик [Петрашенко, 1985/20, рис. 41; Петрашенко, Томашевский, 1987/14а, с. 6, табл. VII, 5; Петрашенко, Виноградская, Тригубова, 1989/19б, с. 9; Південноруське ..., 1997, с. 16]. Розвиток деревообробки фіксується завдяки знахідкам ложкоріза й струга [Петрашенко, 1985/20, с. 7, рис. 23, 1; 1989, с. 36, 37, рис. 1, 24; Південноруське ..., 1997, с. 11, 18, рис. 4, 24]. До останньої категорії варто зарахувати й інструмент, щодо якого керівником розкопок використано термін «тесло-мотичка», «мотичка-тесло» [Сухобоков, 1972/21б, с. 11, табл. XVI, 3; 1977, с. 60, 61, рис. 6, 2]. Порівняння знахідки з використовуваними при обробітку ґрунту мотиками [Древняя ..., 1985,

с. 224, 236, табл. 85, 9 – 11] і призначеними для роботи з деревиною теслами [Древняя ..., 1985, с. 256, 282, табл. 98, 5, 11 – 13] обумовлює зарахування предмета саме до інструментів для роботи по дереву. На користь такого ототожнення свідчать і мініатюрні розміри знаряддя, оскільки фахівці підкреслювали, що робочі частини мотик важко відрізати від тесел і пропонували вважати призначеними для рільництва екземпляри з широким лезом [Древняя ..., 1985, с. 224]. Обробку шкіри чи хутра на селищі маркують численні проколки, у цій галузі також могли використовувати і ребро ВРХ зі слідами спрацьованості [Сухобоков, 1977, с. 60, рис. 6, 11 – 13; Петрашенко, 1985/20, с. 7; 1987/14а, с. 3; 1989, с. 36; Південноруське ..., 1997, с. 10, 12, 15]. Очевидно, жителі пункту практикували й різноманітні властиві натуральному господарству промисли, але проблематичність археологічної фіксації їх слідів дозволяє припускати це лише гіпотетично.

Попри розвиток вказаних напрямів, головним у структурі економіки поселення залишалось сільське господарство. В.О. Петрашенко вказувала на значний рівень тваринництва серед занять мешканців пункту і наводила результати обробки остеологічної колекції, у якій близько 80 % виявлених на поселенні особин належали домашнім видам. А про землеробство, на думку дослідниці, свідчать знайдені у ході розкопок наральник, мотика, серпи [Південноруське ..., 1997, с. 17]. Якщо прибрати з цього переліку так звану мотику, як знаряддя, що не має відношення до рільничої галузі та наральник, оскільки ні в публікаціях, ні у звітній документації за всі роки робіт відсутня згадка про таку знахідку, а сам предмет у складі переглянутих колекцій не зберігається, залишається серп, точніше – значний фрагмент леза з робіт 1985 р. і незначних розмірів закінчення леза з розкопок 1972 р. Водночас, у ході досліджень виявлено досить промовисті матеріали, що слугують підтвердженням наведеного висновку. Це пов'язані зі зберіганням і переробкою врожаю об'єкти, знаряддя і пристосування; інвентар для обробки ґрунту; керамічні знахідки, що відображають специфіку галузі.

Матеріали, що характеризують особливості землеробства умовно можна поділити на артефакти, об'єкти і природничі дані. До перших належить відповідний реманент, а саме залізні деталі рільничого інвентарю, кам'яні знаряддя для переробки врожаю, а також культові предмети («нефункціональні» вироби з глини). До других – об'єкти для зберігання збіжжя і жаровні для просушування зерна перед розмелюванням. Свідчення про них отримано завдяки застосуванню традиційних методів польових досліджень. Для визначення природничими методами було проведено необхідні додаткові роботи для отримання інформації щодо антропогенних рослин (культурних і супутніх бур'янів).

Виявлений при розкопках землеробський реманент представлений залізними деталями – череслом (2013 р.) і двома згаданими фрагментами серпів (1972, 1985 рр.). До землеробських артефактів за своїм характером належать і глиняні «хлібці», що не виконували практичних функцій, але відображають важливість хліборобства. Для усіх категорій речей застосовано порівняльний аналіз з аналогами територіально-хронологічного оточення.

На поселенні у різні роки досліджено також значну кількість об'єктів господарського призначення, прямо чи опосередковано пов'язаних з подальшим зберіганням і переробкою продуктів землеробства. До них належать: ями значних розмірів і специфічної форми, ями-«погреби» (можливо, і викопані в дні жител) та господарські будівлі, у яких у великій кількості зафіксовано фрагменти жаровні.

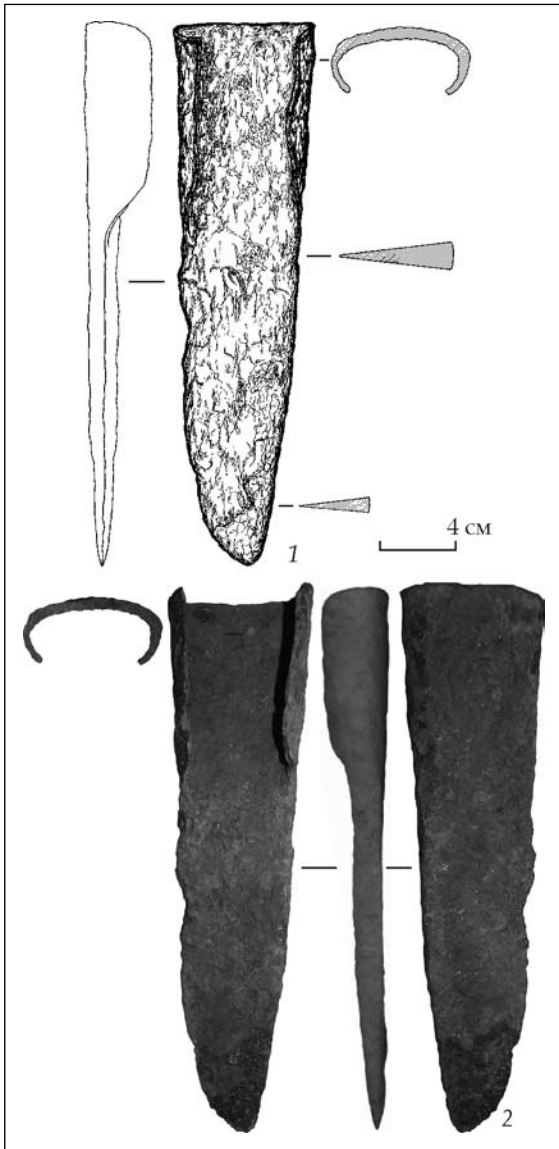

Рис. 2. Втулкове чересло
(1 – прорисовка;
2 – фото) з робіт
2013 р.

Fig. 2. Clutch loins
(1 – drawing;
2 – photo), 2013

торонь від цього ланцюжка знаходяться культові предмети (хлібці).

Чересло [Готун, Казимір, Синиця та ін., 2014, с. 146–147, рис. 1, 5] загальною довжиною 28,6 см характеризується робочою частиною завдовжки 18,6 см завширшки 60 см при максимальній товщині 1,6 см і ширині втулки 3,4 см (рис. 2). Це доволі унікальна знахідка: одне з небагатьох таких знарядь загалом і перше на правобережних пам'ятках волинцевської культури зокрема. До того ж, втулкові чересла зустрічаються набагато рідше черешкових.

У всьому масиві археологічних матеріалів серед землеробських знарядь та їх частин плужних ножів зафіксовано найменше, але вони дуже важливі для характеристики рівня техніки первинного обробки ґрунту зокрема і землеробства загалом. Перші такі вироби відомі у черняхівській культурі [Горбаненко, Пашкевич, 2010, рис. 4.7; посилання на джерела див. с. 277] і, на відміну від наральників (знайдених також на пам'ятках київської культури та культури карпатських курганів), походять виключно

Гірше склались обставини зі знахідками знарядь переробки врожаю. Так, з певним ступенем ймовірності, враховуючи багаточисельність пам'ятки, можна говорити про фіксацію лише одного *розтиральника* (верхнього каменя зернотерки). Жодної достовірної знахідки *жорен* чи їх фрагментів досі немає. Водночас, процес просушування зерна репрезентований великою кількістю знахідок уламків *жаровень*, що походять з різних об'єктів здебільшого житлового призначення.

Визначення природничими методами проведено для збору палеоетноботанічних даних. Їх отримано шляхом візуального обстеження виробів з глини з метою виявлення й визначення відбитків зернівок і насіння культурних і бур'янових рослин. З цією метою опрацьовано колекції робіт 1968, 1969, 1972, 2013 рр., що зберігаються в Наукових фондах ІА НАН України, а також 1985–1988 рр., що перебувають у фондах Музею історії Києва. Матеріал визначено шляхом його порівняння з раніше отриманими аналогічними зразками та широким колом публікацій на цю тему; відбитки зернівок сегетальних рослин ідентифіковано за атласом-визначником бур'янів [Веселовський, Лисенко, Манько, 1988]. Результати відображено у палеоетноботанічному спектрі (ПБС) зернівок культурних рослин за кількістю (базові поняття див.: [Кравченко, Пашкевич, 1985]), що, однак, не може слугувати основою подальшої аналітичної обробки інформації [Горбаненко, 2012].

Увесь масив матеріалів опрацьовано за схемою виробничого процесу: обробіток ґрунту (*чересло*) – врожай (*палеоетноботанічні дані*) – його збирання (*серпи*) – зберігання (*об'єкти*) і переробка (*зернотерки, жорна, жаровні*). Дещо ост-

з черняхівських пунктів. Стосовно часів певного занепаду культур ранніх слов'ян третьої чверті I тис. чересла практично не виявлені: єдина знахідка такого виробу зафіксована на пенківській пам'ятці Занки [Любичев, 1997, с. 43]. Усі ці знаряддя за типом кріплення належать до черешкових.

Найбільша кількість чересел походить з пам'яток останньої чверті I тис., розташованих переважно у лісостеповій, частково — у степовій зонах. Вони виявлені на райковецьких, волинцевсько-роменських [Горбаненко, Пашкевич, 2010, рис. 4.9; посилення на джерела див. с. 277—278; Пивоваров, 2010, рис. 6, 3, 4; 2011, рис. 3, III; 5, III, 1—5; Пивоваров, Ільків, 2014, рис. 5, 4], салтівських [Фронджуло, 1968, с. 144, рис. 10, 1, 2; Михеев, 1985, рис. 23; Давыденко, Гриб, 2011; Колода, 2012; Горбаненко, Колода, 2013, рис. 44]² пам'яток, синхронних їм пунктах Верхнього Подунав'я [Teodor, 1996, fig. 4; 12, 4—6; 13, 1; 1997, fig. 18, 5] і загалом на території Південно-Східної Європи між Чорним і Середземним морями [Henning, 1987, Abb. 21]. Подібні знаряддя активно використовували і за часів Київської Русі [Гончаров, 1950, с. 62—66; Беляєва, Кубишев, 1995, рис. 33; Петрашенко, Козюба, 1999, рис. 38, 7, 8 та ін.], відомі вони й за етнографічними матеріалами.

Як відзначено, переважна більшість згаданих чересел має черешковий тип кріплення. Крім знахідки, що публікується, відомо лише п'ять втулкових плужних ножів. Це знахідки з волинцевського городища Битиця I [Юренко, Приймак, 1990], сіверянського городища Новотроїцьке [Ляпушкин, 1958, с. 145], роменсько-давньоруського комплексу Глухів [Приймак, 1990, с. 70—71], райковецького селища Рашків I [Вознесенская, 1981, рис. 2, ан. 1011; Баран, 2004, рис. 37, 6], а також з району городища боршевської культури Животинне [Ковалевський, Горбаненко, 2014].

Усі вони мають аналогічні розміри й пропорції. Цікаво, що така форма відома **винятково** з матеріалів слов'янських культур останньої чверті I тис. До початку 2000-х рр. навіть побутувала думка, що втулкові плужні ножі були у вжитку лише у сіверян — носіїв волинцевсько-роменських культурних традицій [Приймак, 1990, с. 70; Беляєва, 2000, с. 39]. Зауважимо, що у їх сусідів, носіїв салтівської культури, жоден подібний виріб досі не зафіксований.

Палеоетноботанічний спектр. У результаті аналізу визначено 161 одиницю зернівок і насіння, з яких 147 належить відбиткам культурних рослин і 14 — бур'янам. За зменшенням кількості, культурних зернових: 51 проса (очищене — пшоно, а також у плівках) (*Panicum miliaceum*), 25 ячменю плівчастого (*Hordeum vulgare*), 24 жита (*Secale cereale*), 21 пшениці двозернянки (*Triticum dicoccon*), 13 пшениць м'яких голозерних (*Triticum aestivum* s. l.), 4 вівса, не визначеного до виду (*Avena* sp.); бобових: 5 гороху (*Pisum sativum*), 4 вики (*Vicia ervilia*); зернівок бур'янів: 14 стоколосу, не визначено-

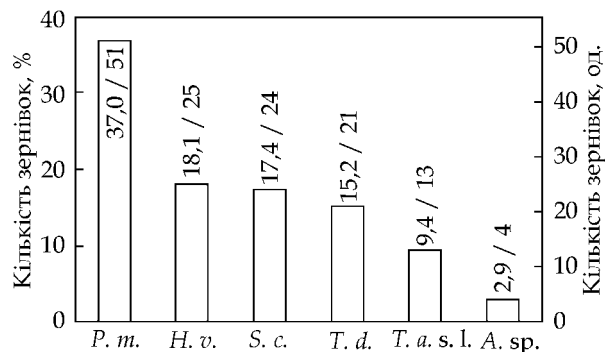

Рис. 3. Палеоетноботанічний спектр зернівок злакових культурних рослин з поселення за відбитками на виробках з глини (за кількістю). Над стовпчиками дано: відсоток / кількість зернівок

Fig. 3. Palaeoethnobotanical spectrum of cereal crops by imprints from the clay items (by quantity). Above the columns: the percentage / cereal amount

P. m. — *Panicum miliaceum*; H. v. — *Hordeum vulgare*; S. c. — *Secale cereale*; T. d. — *Triticum dicoccon*; T. a. s. l. — *Triticum aestivum* s. l.; A. sp. — *Avena* sp.

2 Ще два екземпляри згадані стосовно одного з комплексів поселення Мохнач П (повідомлення В.В. Колоди; заплановано публікацію матеріалів); чотири неопублікованих чересла з городища Маяки зберігаються у Слов'янському краєзнавчому музеї.

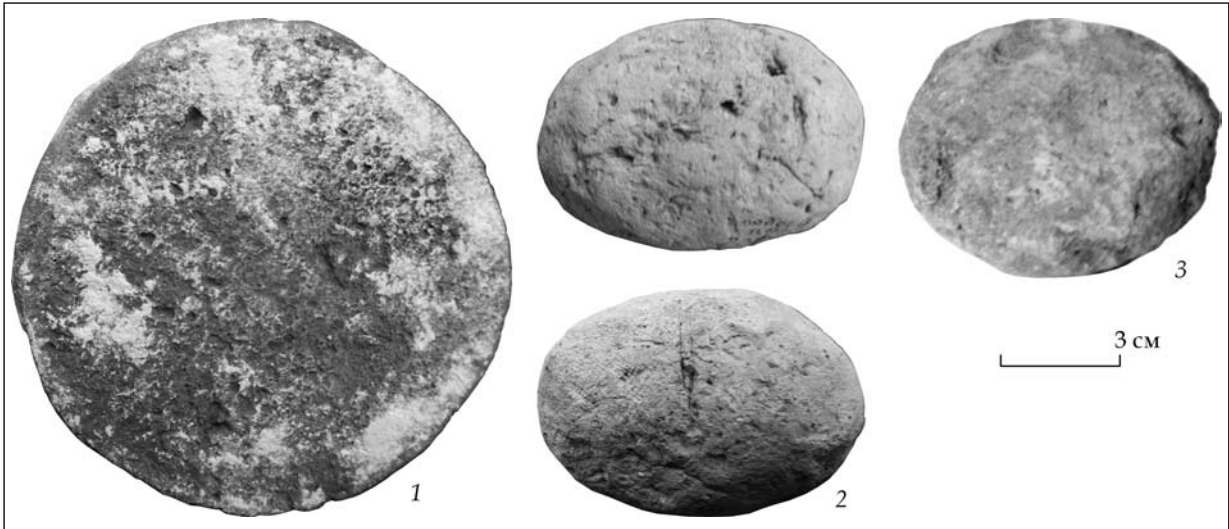

Рис. 4. Глиняні вироби з селища: 1 — денце, рясно вкрите відбитками проса (житло 10, розкопки 1972 р., НФ ІА НАН України); 2, 3 — глиняні «хлібці» (розкопки: 2 — 1972 р., НФ ІА НАН України (з відбитками проса); 3 — 1985 р., фонди МІК (за В.О. Петрашенка, 1985/20))

Fig. 4. Clay products from settlement: 1 — bottom with abundantly imprints of millet (dwelling 10, 1972, SF IA NAS of Ukraine); 2, 3 — clay «breads» (2 — 1972, SF IA NAS of Ukraine (with imprints of millet); 3 — 1985, funds of Kyiv History Museum (by V.O. Petrasenko, 1985/20))

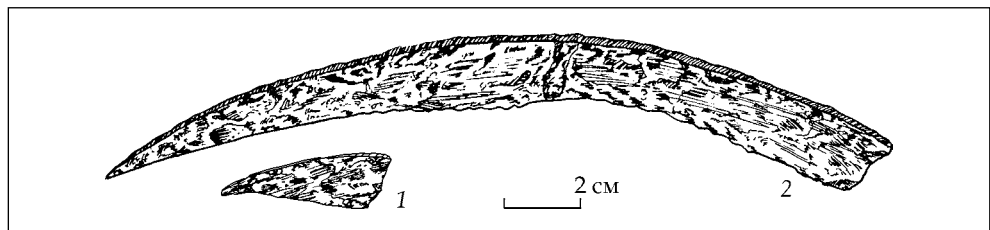
го до виду (*Bromus* sp.). Кількісні показники даних щодо зернового господарства представлені на рис. 3.

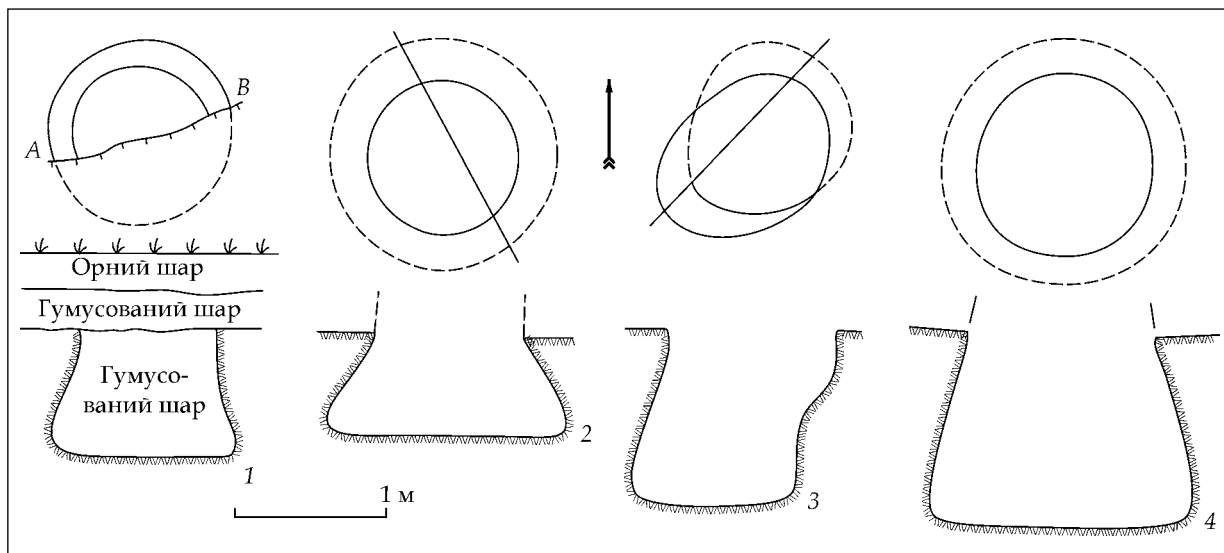
Крім того, виявлено скупчення відбитків зернівок проса: на 21 денці (рис. 4, 1), 2 окремих фрагментах кераміки, 2 жаровнях. Їх кількість не підраховувалась і не врахована при складанні ПБС; аналогічно не враховано відбитки зернівок проса на так званих хлібцях (рис. 4, 2, 3), на одному з яких, зафіксовано також відбиток тканини (рис. 4, 2). Набір визначених відбитків рослин цілком типовий для слов'янських пам'яток. Суттєво, що крім охарактеризованих відбитків зернівок на великих формах глиняних виробів з незначним випалом (жаровнях, вальках) добре помітна велика кількість порожнин, залишених посіченою травою. Імовірно також, що один з відбитків належить фрагменту шкаралупи ліщини (*Corylus avellana*).

Як зазначено, на поселенні виявлено два фрагменти серпів (рис. 5). Перший зафіксовано у 1972 р. на рівні другого штика неподалік східного краю ями 7 [Сухобоков, 1972/216, с. 10; 1977, с. 60, 61, рис. 6, 3], другий, кращої збереженості, — також у культурному шарі [Петрашенко, 1985/20, с. 3; 1989, с. 36, рис. 1, 23; Південноруське ..., с. 18, рис. 4, 23]. Уламки не дають повної уяви про загальну форму й тип кріплення знарядь. Однак, для слов'янських матеріалів останньої чверті I тис. добре помітна уніфікація форми, що, можливо, варіює залежно від майстра, який їх виготовляв, а також типу кріплення руків'я. З-поміж чітко зафіксованих екземплярів відомі винятково черешкові вироби [Горбаненко, Пашкевич, 2010, рис. 7.8 — 7.9; посилення на джерела див.: с. 278 — 279; Пивоваров, 2011, рис. 3, IV; Пивоваров, Ільків, 2014, рис. 3, 7]. Серпи з іншими типами кріплення, що походять з пам'яток зі слов'янськими матеріалами останньої чверті I тис., не мають чіткого підтвердження їх відношення саме до означеного горизонту.

Рис. 5. Фрагменти серпів, розкопки: 1 — 1972 р.; 2 — 1985 р.

Fig. 5. Fragments of sickles, excavation of: 1 — 1972; 2 — 1985

Зі зберіганням збіжжя пов'язана частина господарських ям, яких на пам'ятці досліджено значну кількість (рис. 6). Вони, зазвичай, циліндричні або дещо розширені у нижній частині. Ознаки об'єкта саме такого призначення має грушоподібна яма в шурфі 1 1969 р. з діаметром горловини 0,6 м, дна — 1,0 м; 1,3 м завглибшки. Аналогічну форму та глибину мала і яма в шурфі 4: її діаметри становили, відповідно, 0,9 і 1,2 м [Орлов, 1969/1а; с. 4, 6, черт. 13, дневник, л. 3, об., л. 8, об.]. За спостереженнями керівника досліджень, до тієї самої категорії належать і виявлені у ході розкопок 1972 р. два об'єкти з обмазаними глиною й обпаленими стінками. Так визначена яма 9 діаметром 1 м і 1,4 м завглибшки. Показова у цьому відношенні яма 7 розмірами 1,25 × 1 м і 1,25 м завглибшки. Не виключене таке призначення і щодо грушоподібної ями 2 з верхнім діаметром 1 м і нижнім — 1,4 м при глибині 1,35 м. Ці об'єкти мають численні аналогії з-поміж вивчених на слов'яно-руських пам'ятках регіону призначених для зберігання збіжжя споруд [Круц, Кубышев, Сухобоков, 1973, с. 297; Сухобоков, 1972/21б, с. 9—11, чертеж 4, дневник, л. 30, 37; 1977, с. 59]. Варто зауважити, що хоч у щоденнику та тексті звіту не відзначена обмазка стін глиною, лише стосовно ями 9 згадано, що вони закопчені та частково обпалені, а профілі ще шести ям із зачистки стіни яру на південь від розкопу теж справляють враження обпалених, ці ідентифікації не викликають заперечень, оскільки підмазування глиною застосовували, зазвичай, на піщаних ґрунтах, а на цьому селищі материк складено лесом. Щодо обпалювання ям, прийом практикували в селах ще до кінця минулого століття при зберіганні призначених для посадки картоплі та коренеплодів. Цей захід мав на меті дезінфекцію, дезінсекцію та дератизацію сховищ. Про наявність на селищі ям властивої цим об'єктам дзвоноподібної форми згадано і в ході подальших робіт. Зокрема, подібне призначення могли мати вивчені у 1985 і 1988 рр. яма 21 завглибшки 1,2 м, з верхнім діаметром 1,25 і нижнім — 1,65 м; дзвоноподібні, циліндричні чи близькі до циліндричних яма 23 діаметром 1,6 м, 1,05 м завглибшки, яма 26 діаметром 1,6 м, глибиною 1,8 м з дещо розширеними донизу стінками і підмазаним глиною плоским дном та яма 29 розмірами 1,8 × 2,1 м, завглибшки 1,4 м. Серед цієї групи споруд варто згадати й циліндричну яму діаметром 1,5 м за всієї глибини 1,4 м, що передувала жит-

Рис. 6. Ходосівка-Козаків яр, приклади господарських ям, досліджених у різні роки: 1 — 1969 р.; 2 — 1972 р., яма № 2; 3 — 1972 р., яма № 7; 4 — 1985 р., яма № 21 (за Р.С. Орловим, О.В. Сухобоковим, В.О. Петрашешенко)

Fig. 6. Khodosivka-Kozakiv Yar, examples of household pits, excavation: 1 — 1969; 2 — 1972, pit N 2; 3 — 1972, pit N 7; 4 — 1985, pit N 21 (by R.S. Orlov, O.V. Sukhobokov, V.O. Petrashenko)

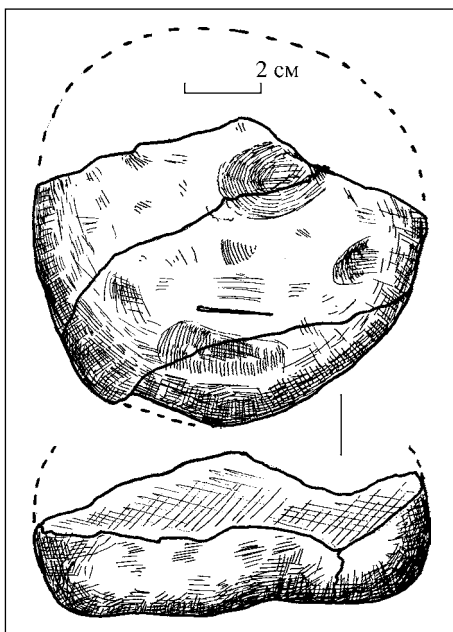

Рис. 7. Верхній камінь зерно-терки з розкопок 1987 р. (за В.О. Петрашенка, А.П. Томашевським, 1987/14а)

Fig. 7. Top stone grain graters from excavation 1987 (by V.O. Petrashenko, A.P. Tomashevskiy, 1987/14a)

якого виявлено у нижній частині заповнення житла 4. Виготовлений з сірого граніту виріб діаметром 10–12 см має урізано-конічну форму, характеризується заглаженою робочою поверхнею (рис. 7) [Петрашенко, Томашевський, 1987/14а, с. 5, табл. VI, 11; Південноруське ..., 1997, с. 15]. Водночас, як згадано, поселення при значній відкритій площі привертає увагу надто малою кількістю знарядь для переробки зерна. У цій ситуації залишається припустити, що неодноразово зафіксоване в розкопах каміння могло належати властивим слов'яно-руському населенню жорнам, але фрагментованим до стану, коли частини їх робочої поверхні ідентифікувати практично неможливо.

Дослідники акцентували на зафіксованих при розкопках селища в Козаковому яру уламках жаровень для просушування зерна. Так, Р.С. Орлов вказував, що вони жовто-сірі, слабообпалені, недбало заглажені по поверхні, виготовлені з грубого тіста з домішками соломи, кварцу, крупного шамоту, прямокутні, 2–4 см завтовшки з бортиком 10–12 см заввишки, іноді прикрашеним ямками [Орлов, 1969/1а, рис. 12, 1972а; с. 238; 1972б, с. 100]. О.В. Сухобоков зазначав наявність у складі керамічного комплексу фрагментів великих (0,4 × 0,65 або 0,6 × 0,8 м) листів з бортиком 10–15 см заввишки і 3–5 см завтовшки, з відбитками трави і соломи на дні. Описані пристосування могли монтуватись безпосередньо на склепінних печей і слугували для сушіння зерна або стебел рослин [Сухобоков, 1972/21б, с. 14; 1977; с. 63]. В.О. Петрашенко також звертала увагу на наявність численних фрагментів жаровень в культурному шарі та у вивчених об'єктах, а саме в житлах 2 та 12, у розвалі печі 2 поза житлами, в будівлі 5, у ямі 35 [Петрашенко, 1985/20, с. 4, 10; дневник, л. 8, 1987, с. 393; 1988/14в, с. 8, 16, дневник, с. 17; Південноруське ..., 1997, с. 9, 15–17]. У цьому відношенні привертає увагу вивчена у 1988 р. будівля 5 – кругла, діаметром 1,8 м і глибиною 1,5 м від рівня зачистки плями з прямовисними стінками, рівним дном, 15-сантиметрової ширини сходинкою у південній частині на глибині 0,8 м і нішоподібною піччю у східній частині, з боку схилу. Від останньої зберігся круглий глиняний черінь діаметром 0,8 м, розміри її челюстів становили

лу 7. У 1989 р. вивчено ями 44 і 48, діаметром 1 м і 1,7 м; завглибшки 1 м і 1,45 м [Петрашенко, Виногородская, Тригубова, 1989/19б, с. 5, 7]. Так могли експлуатувати і ототожнену з погребом вивчену в 1988 р. овальну, розмірами 1,8 × 2,1 м (1,75 × 2,2 м), завглибшки 1,15 м яму 29 [Петрашенко, 1988/14в, с. 14, черт. 1; 8] та досліджену в 1989 р. круглу яму 43 діаметром 2 м і 1,25 м завглибшки [Петрашенко, Виногородская, Тригубова, 1989/19б, с. 5].

Крім відокремлених об'єктів такої функції могли виконувати й деякі заглиблення в спорудах. Прикладом може слугувати вивчена у 1988 р. циліндрична яма в будівлі 2 діаметром 1 м, глибиною 1,35 м [Петрашенко, 1985/20, с. 15, 16; 1988/14в, с. 3, 10, 14; Південноруське ..., 1997; с. 11]. На думку керівника розкопок, зерно могли зберігати і в ямах, виявлених у 1985 р. у долівці наземного житла 1 та навколо. За експлуатації останнього не для проживання, а для господарських потреб, у печі, від якої вціліла нижня частина, могли просушувати збіжжя [Південноруське, 1997, с. 9, 11].

Подальші операції з зерном могли відбуватись із застосуванням розтиральника («терочника»), фрагмент

0,5 м. У заповненні споруди під півметровим вуглистим шаром по всій площі траплялись уламки жаровні, що, за спостереженням керівника розкопок, потрапили до заглибленої частини споруди при її засипанні. Основа жаровні у вигляді спресованого і пропеченого сірого шару товщиною 5–6 см займала центральну частину об'єкта, сягала діаметру близько 1 м і була перекрита та підстелена прошарками деревних вугликів. У верхній частині заповнення будівлі зібрані шлаки, остеологічні знахідки, уламки ліпної кераміки, у нижній — сильно обвуглені кістки тварин, а біля печі зафіксований розвал ліпного горщика [Петрашенко, 1988/14в, с. 8, 9, 24, рис. 13, 14]. Не виключено, що частину згаданих пристроїв мешканці використовували в інших процесах, зокрема для збагачення залізної руди, оскільки окремі уламки, як, наприклад, виявлені в житлі 7, сильно ошляковані, а інші зафіксовані в заповненні ями 32, віднесеної дослідниками до агломераційних [Південноруське ..., 1997, с. 11, 15], але призначенням основної їх маси все-таки можна вважати просушування збіжжя.

На поселенні неодноразово виявляли так звані *хлібці*. Вони відзначені у результаті розкопок 1972 р. [Сухобоков, 1972/21б, с. 3]. Ще один такий виріб знайдено в 1987 р. Він округлий, з сірою шерехатою поверхнею, з відбитками пальців і прорізними лініями [Петрашенко, Томашевский, 1987/14а, с. 5, табл. VI, 9]. Найімовірніше, саме їх уламки у звіті за 1996 р. були названі «млинцеподібними важками» «без слідів отвору» [Філюк, Осадчий, 1996/77, с. 11, 18, 27, 44, 45, 47, табл. 6А, 23, 24, 26]. Загалом ці глиняні предмети округло-овальні, завдовжки 9–12 см і завширшки до 8 см, доволі сталі за формою. На знахідці 1972 р. при візуальному обстеженні було простежено відбитки проса, а також тканини доволі грубого переплетіння (рис. 4, 2). На цих і суміжних територіях такі вироби відомі щонайменше з ранньозалізної часу. Так колекція з двох десятків екземплярів з Більського городища скіфської доби (розкопки О.Б. Супруненко; поселення в уроч. Поле другої бригади; кінець V — IV ст. до н. е.) містила велику кількість зернівок проса, доданих до глини та перемішаних з нею [Пашкевич, Горбаненко, 2009]. Такі й подібні знахідки широко відомі й на пам'ятках черняхівської культури [Винокур, 1960, с. 109–111]. Серед матеріалів празької культури два виявлені в житлі 5 поселення Стугна 1 (Брестська обл.) [Бяліцкая, 2011, с. 51, мал. 7, 10, 11] і в житлі селища Снядін 6 (Гомельська обл.) [Вяргей, 2004, с. 7, мал. 4, 12–14]; понад двадцять цілих і фрагментованих «хлібців» — у культурному шарі поселення Снядін 2 [Вяргей, Трымер, 1998, с. 29, мал. 3, 11, 12]. На селищі Тетерівка 1 (Житомирська обл.) у житлах і поза їх межами вони знайдені теж неодноразово [Фролов, 1967, с. 35; Томашевский, Гавритухин, 1992, рис. 32]. Відомі «хлібці» й на поселенні Оболонь (Київ) [Шовкопляс, Гавритухін, 1993, рис. 2, 1, 2]. Кількість і географія цих знахідок у матеріалах празької культури настільки значна, що вони стали предметом спеціального розгляду [Stanciu, 1998; 2011]. Побутували такі вироби й пізніше. На думку фахівців, вони пов'язані з ворожінням і магічними діями навколо хліба, іноді імітували буханець, частіше були його мініатюрними копіями і загалом вважаються властивими всьому слов'янському населенню [Русанова, 1973, с. 17, табл. 34, 4, 6; Славяне ..., 1990, с. 442; Давня ..., 2000, с. 188; Михайлина, 2007, с. 237 та ін.].

Отримані дані проаналізовано за запропонованою раніше схемою інтерпретації пов'язаних із землеробством археологічних матеріалів [Горбанен-

ко, 2011; Горбаненко, Колода, 2013, с. 31–48] з подальшими уточненнями щодо оцінки палеоетноботанічних даних [Горбаненко, 2012; 2013; 2014а; Горбаненко, Колода, 2013, с. 41].

Втулке чересло з поселення Ходосівка-Козаків яр виступає прекрасною ілюстрацією особливості конструктивного вирішення знаряддя для первинного обробітку ґрунту, притаманного винятково слов'янам останньої чверті I тис. За запропонованою типологією [Горбаненко, 2006, рис. 1], його могли використовувати на знарядді типу 5 — *знаряддя плужного типу* — кривогрядильне рало, з ральником, укріпленням залізним широким наконечником і поставленим горизонтально до ґрунту, череслом і відвальною дошкою (рис. 8, 1). Наявність чи відсутність відомого з етнографічних джерел [Гюльденштедт, 1804] для важких плугів колісного передка у цьому випадку особливого значення не має, оскільки не впливає на власне техніку оранки, а лише полегшує переміщення знаряддя та керуваність останнім.

Зернове господарство. Зважаючи на те, що кількісні показники (див. рис. 3) не сприяють розумінню співвідношення складових у зерновому господарстві давніх мешканців, і навіть навпаки — негативно впливають на інтерпретації проаналізованих матеріалів³, було запропоновано ввести індекси співвідношень у масі зернівок [Горбаненко, 2012]. Подальший аналіз проведено з урахуванням різниці в масах зернівок, де за основу взято зернівку проса як найменшу; для всіх інших зернівок встановлено індекс перерахунку маси⁴ (зернівка ... культурної рослини = *n* зернівок проса). Результати розрахунку такі: просо — 1; ячмінь плівчастий — 5,5; пшениця двозернянка — 6,2; пшениці м'які голозерні — 5,7; жито — 4,8; овес — 3,4. Таким чином отримуємо палеоетноботанічний спектр за масою (ПБС_м), що адекватніше відображає зернове господарство: надання переваги у вирощуванні та / або споживанні зернових культурних рослин у давнину [Горбаненко, 2015, с. 112]. Тим не менше, слід усвідомлювати, що отримані показники є показниками тенденції, а не абсолютними даними.

За результатами перерахунку перші місця поділяють ячмінь плівчастий і пшениця двозернянка (по 1/4 частки); за ними, з незначним відривом, жито (понад 1/5 частки); далі — пшениці м'які голозерні (близько 1/7 частки); просо мало показники близькі до 1/10 частки; овес представлено дуже незначною часткою (рис. 8, 2а).

За показниками, отриманими таким чином, помітні певні особливості зернового господарства. Традиційно у ПБС_м присутня незначна кількість вівса, що споріднює отримані результати з даними з інших пам'яток другої половини I тис., передусім — празької й райковецької [Горбаненко, 2014б; 2014в], волинцевсько-роменської [Горбаненко, 2014а], боршевської [Горбаненко, 2012б] культур, салтівських пунктів [Горбаненко, 2013]. Частка проса становила близько 1/10, що загалом також притаманно усім раніше згаданим пам'яткам останньої чверті I тис.

3 У науковій літературі, після наведення факту (кількісного переважання проса над іншими культурами) дуже часто можна прочитати фрази на кшталт: «Отже, просо відіграло найважливішу роль...»; при цьому дослідники не беруть до уваги співвідношення мас зернівок різних культурних рослин.

4 Перерахунок отриманих палеоетноботанічних результатів з кількісних показників на відсоткові дані за масою було застосовано вченими для матеріалів з празького поселення Розтоки (Чехія) [Kuna et al., 2013]; на необхідність використання з певними нюансами подібної інтерпретаційної схеми вказують і археозологи стосовно ссавців [Підоплічко, 1937; Журавлев, 2001, с. 63; Антипина, 2007; 2008] та риби [Яниш, 2014].

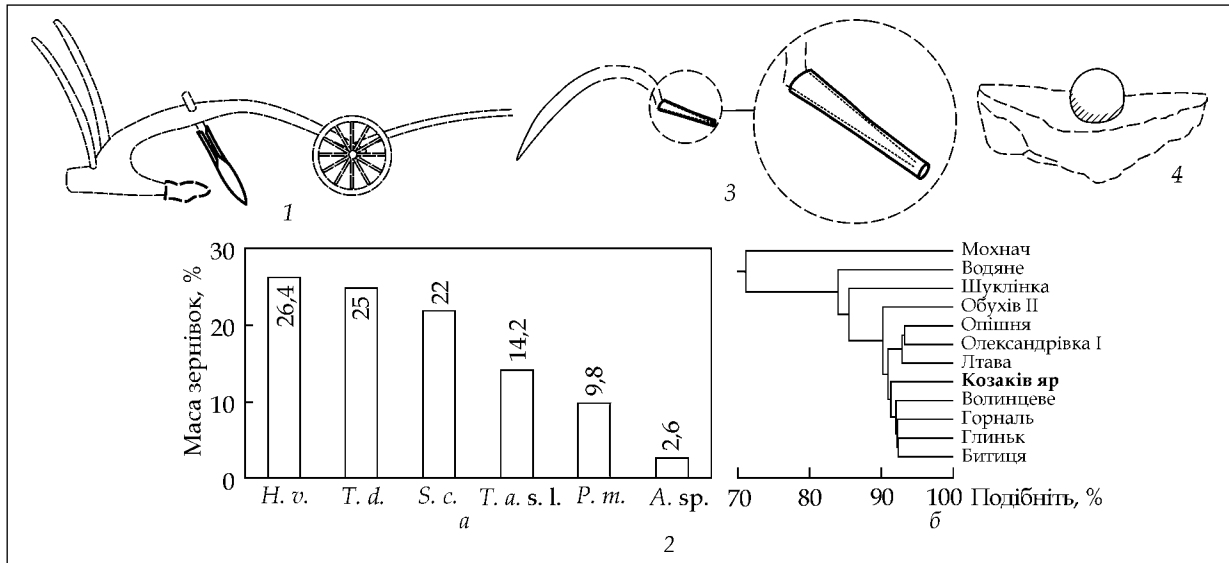

Рис. 8. Реконструкція землеробського комплексу поселення Ходосівка-Козаків яр: 1 — схематичний вигляд знаряддя плужного типу із використанням чересла; 2 — палеоетноботанічні дані (а — спектр зернівок злакових культурних рослин за масою; скорочення див. на рис. 3; б — кластерний аналіз волинцевсько-роменських пам'яток); 3 — загальний вигляд черешкових серпів; 4 — одноручна зернотерка, загальний вигляд

Fig. 8. Reconstruction of the agricultural complex settlement Khodosivka-Kozakiv Yar: 1 — schematic view plowing tool type using the loins; 2 — palaeoethnobotanical data (a — spectrum of cereal crops by mass; see abbreviation on fig. 3; б — cluster analysis of Volynetsvo-Romny settlements); 3 — general view of kernel sickles; 4 — general view of grain graters by working with one hand

Загалом, сума значень за масою непримхливих, перевірених часом і здавна традиційних зернових культур (просо, ячмінь півчастий, пшениця двозернянка) становить майже дві третини ПБС_м. Відповідні до цього і показники примхливих культур, що, як вважається, є важливими маркерами інтенсифікації землеробства — пшениць м'яких голозерних і жита. Сумарно вони становлять близько третини.

За порівняльним аналізом, отримані дані притаманніші ранішим волинцевсько-роменським пам'яткам (Битиця, Волинцеве, Обухів II) і синхронним слов'янським пунктам між Дністром і Дніпром.

За кластерним аналізом (рис. 8, 2б) помітно, що ПБС_м Козакового яру тяжіють до показників з пам'яток основного ядра розселення сіверян.

Також серед відбитків зернових зафіксовано наявність зернобобових: гороху й вики. У незначній кількості ці культури теж широко відомі й походять чи не з кожної пам'ятки, для якої проведено палеоетноботанічний аналіз матеріалів. Однак, досі спроба оцінити їх місце у раціоні видається неможливою, оскільки нині складно говорити, були це городні чи посівні культури.

Для розуміння системи землеробства важливі знахідки відбитків бур'янів. Зафіксовано стоколос; його присутність серед культурних зернових засвідчує наявність староорних полів та вказує на імовірність існування озимих посівів, а отже — сівозміни й дво- та / або трипілля, за яких її було доцільно використовувати.

Залишається проблематичною ідентифікація відбитка, імовірно, шка- ралупи горіха ліщини. Якщо це дійсно так, у господарстві давніх жителів поселення Козаків яр слід констатувати існування збиральництва, що, загалом, цілком імовірно й опосередковано підтверджується аналогічними знахідками з інших синхронних слов'янських пам'яток.

Збирання врожаю традиційно репрезентоване серпами. В останній чверті I тис., як засвідчують знахідки, слов'яни використовували доволі сталу їх форму з черешковим типом кріплення дерев'яного руків'я до леза (рис. 8, 3). Для цього типу характерне насаджування дерев'яної колодки на металевий черешок; відомо й що штир міг проходити крізь дерево і виходити з протилежного боку, де його загинали для зміцнення кріплення. Можливо, з метою кращої фіксації руків'я додатково закріплювали якимось еластичним матеріалом типу джгуту чи мотузка. Серпи придатні для збирання будь-якого типу врожаю, як з м'яким, так і з тугим колосом.

За типом кріплення леза до руків'я в останній чверті I тис. на значних територіях півдня Східної Європи лише у матеріалах салтівської культури були розповсюджені серпи з іншими типами кріплення: стовпчикові, гачкові, а також «шарнірні» — складані [Горбаненко, Колода, 2013, с. 89–90; рис. 55]. У перших двох варіантах вигини леза цілком відповідають слов'янським аналогам і відрізняє їх лише власне тип кріплення, «шарнірні», імовірно, до серпів у класичному розумінні взагалі не варто зараховувати; можливо, ці знаряддя взагалі не використовували для збирання врожаю. Імовірно, таке розмаїття форм у носіїв салтівської культури було викликане мобільнішим укладом життя останніх; відповідно, слов'яни на той час вели більш сталий спосіб життя, що цілком відповідає сучасним уявленням про це населення.

Зберігання врожаю мешканці селища практикували у зернових ямах, широко відомих протягом тривалого періоду, а також простежених в ході народознавчих студій. Традиційна форма цих об'єктів — дзвоно-, глекота-грушоподібна, хоч доволі поширені просто циліндричні. Їх стіни часто обпалені, а при нещільному навколишньому ґрунті — підмазані шаром глини. Відомі випадки обкладання їх стін та дна березовою чи сосновою корою. Такі сховища бувають як відокремлені з перекриттям, так і викопані в долівці певних, найчастіше — житлових споруд. На поселенні Ходосівка-Козаків яр означених об'єктів вивчено значну кількість.

Переробка врожаю достовірно репрезентована лише знахідкою в житлі 4 фрагмента розтиральника (верхнього каменя зернотерки, терочника, куранта). Він належить до конструктивної частини одnorучної зернотерки, відповідно — з використанням однією рукою (рис. 8, 5). Незважаючи на те, що жорнові камені не були достовірно зафіксовані, за загальним рівнем розвитку матеріальної культури слов'ян останньої чверті I тис. все ж слід припустити їх існування, але якими саме були жорнові постави, сказати неможливо.

Важливим джерелом для усвідомлення значимості галузі виступають пов'язані з нею *культові предмети*, хоч вони і не впливають на розуміння процесу землеробства. З поселення Ходосівка — Козаків яр походить принаймні два так звані хлібці. Один з них беззаперечно виготовлено з додаванням до глиняної маси зернівок у ході формування виробу. Оскільки якимось функціональним призначенням таких предметів уявити складно, можна припустити, що вони пов'язані з певною ідеологічною сферою і підкреслюють важливість хліба у житті давнього населення.

* * *

Розгляд пов'язаних із землеробством матеріалів з поселення Ходосівка-Козаків яр дає доволі повну інформацію для реконструкції цієї галузі. Знахідка чересла підтверджує використання мешканцями пункту найпрогресив-

нішого знаряддя для первинного обробітку ґрунту. Це, у свою чергу, вказує на його використання на полях, на яких не було лісистої рослинності або її було давно зведено.

За палеоетноботанічними даними можна констатувати, що матеріали притаманніші ранішим волинцевсько-роменським пам'яткам, що й не дивно. Знахідка озимого бур'яну — стоколосу — вказує на існування озимих і, відповідно, ярових посівів, що у свою чергу дозволяє говорити про сівозміну та використання дво- і трипілля. Усе це свідчить про високий рівень розвитку землеробства, можливий для того часу.

Дані про збирання, зберігання й переробку продуктів землеробства не дають прямих свідчень щодо рівня розвитку землеробства. Опосередковано, на його важливе значення у життєдіяльності давніх людей вказують знахідки так званих хлібців, що традиційно вважаються культовими предметами відповідного змісту.

Проаналізовані матеріали дозволяють стверджувати про типовість досліджуваного пункту для характеристики розвитку землеробства у слов'янського населення регіону за останньої чверті I тис.

- Абашина Н.С., Козак Д.Н., Синиця Є.В., Терпиловський Р.В. Давні слов'яни. Археологія та історія: навчальний посібник. — К.: «Стародавній світ», 2012. — 366 с.
- Антипина Е.Е. Методы моделирования относительной численности домашних животных в хозяйстве древних поселений: от остеологического спектра к составу стада // Матеріали та дослідження з археології Східної Європи: від неоліту до кімерійців. — Луганськ, 2007. — № 7. — С. 297—303.
- Антипина Е.Е. Состав древнего стада домашних животных: логические аппроксимации // Opus: междисциплинарные исследования в археологии. — М.: ИА РАН, 2008. — Вып. 6. — С. 67—85.
- Археологія Української ССР в 3 т. — Т. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды / В.Д. Баран, Р.С. Орлов, П.П. Толочко и др. — К.: Наук. думка, 1986. — 576 с.
- Баран Я.В. Слов'янська община. — Київ; Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — 192 с.
- Беляева С.А. Особенности формирования и развития комплексного сельского хозяйства в лесостепном Днепровском Левобережье // АЛЛУ. — 2000. — № 1—2. — С. 38—41.
- Беляева С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя Х—ХV ст. — К.: Наук. думка, 1995. — 112 с.
- Бяліцкая Г. Матэрыялы житла 5 з паселішча Струга 1 // Acta Archaeologica Albaruthenica. — Мінск, 2011. — Vol. VII (Вып. 7). — С. 51—67.
- Веселовський І.В., Лисенко А.К., Манько Ю.П. Атлас-визначник бур'янів. — К.: Урожай, 1988. — 72 с.
- Винокур И.С. Волыньские «хлебцы» // Научный ежегодник Черновицкого государственного университета за 1958 г. — Черновцы, 1960. — С. 109—111.
- Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2004. — 480 с.
- Відейко М.Ю., Терпиловський Р.В., Петрашенко В.О. Давні поселення України. — К.: ІА НАН України, 2005. — 190 с.
- Вознесенская Г.А. Кузнечное производство на славянских памятниках Среднего Поднепровья // Использование методов естественных наук в археологии. — К., 1981. — С. 20—35.
- Вознесенська Г.О., Недопако Д.П., Паньков С.В. Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі (друга половина I тис. — перша чверть II тис.). — К., 1996. — 192 с.
- Войнаровський В. Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I—XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація). — Львів, 2014. — 438 с.
- Вяргей В. Раннеславянское жильё з паселішча Снядзін-6 на р. Убарць // Восточная Европа в древности и средневековье: Докл. междунар. науч. конф., посвященной 75-летию проф. Э.М. Загоруйского и 30-летию кафедры археологии и специальных исторических дисциплин БГУ (Минск, 16 янв. 2004 г.). — Мн., 2004. — С. 5—13.

- Вяргей В., Трымер В. Раннеславянское селища Снядзін-2 // Славяне и их соседи: Археология, нумизматика, этнология. — Мн., 1998. — С. 27—35.
- Гончаров В.К. Райковецкое городище. — К.: Изд-во АН УССР, 1950. — 220 с.
- Горбаненко С.А. Землеробство слов'ян останньої чверті I тис. н. е. // Археологія. — 2006. — № 3. — С. 73—79.
- Горбаненко С.А. Методи інтерпретації сільськогосподарських матеріалів // Археологія: від джерел до реконструкцій. — К., 2011. — С. 201—214 (АДІУ. — Вип. 5).
- Горбаненко С.А. Сельское хозяйство до образования Киевской Руси // Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. — СПб, 2012а. — С. 106—109.
- Горбаненко С.А. Палеоэтноботанические материалы боршевской культуры // Восточно-европейские древности. — Воронеж, 2012б. — С. 230—244 (Вестник Острогжского историко-художественного музея им. И.Н. Крамского. — Вип. 2).
- Горбаненко С.А. Палеоботанічні дослідження салтівських пам'яток Лісостепу // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. — Харків, 2013. — Вип. 3. — С. 45—51, 148—150.
- Горбаненко С.А. Зернове господарство сіверян // Археологія. — 2014а. — № 1. — С. 113—123.
- Горбаненко С.А. Палеоетноботанічні матеріали з НФ ІА НАН України зі слов'янських пам'яток // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Результати досліджень. — К., 2014б. — С. 180—186. (АДІУ. — Вип. 1 (12)).
- Горбаненко С.А. Палеоетноботанічні дослідження слов'янських пам'яток Буковини // Археологічні студії. — Київ; Чернівці, 2014в. — Вип. 5. — С. 200—211.
- Горбаненко С.А. Палеоетноботанічні дані з поселення райковецької культури Мала Снітинка // Археологія. — 2015. — № 1. — С. 109—116.
- Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі. — К.: ІА НАН України, 2013. — 238 с.
- Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.). — К.: Академперіодика, 2010. — 316 с.
- Готун І.А., Казимір О.М., Сухонос А.М. Розвідкові роботи навколо Ходосівки // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009. — С. 82, 83.
- Готун І.А., Казимір О.М., Григорчук О.І. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції на Ходосівському археологічному комплексі у 2011 р. / НА ІА НАН України. — 2011/1.
- Готун І.А., Синиця Є.В., Казимір О.М. Охоронні роботи на селищі Ходосівка-Козаків яр // АДУ 2012 р. — Київ; Луцьк, 2013. — С. 195—197.
- Готун І.А., Казимір О.М., Синиця Є.В. та ін. Дослідження поселення Козаків яр у Ходосівці // АДУ 2013 р. — К., 2014. — С. 146, 147.
- Гюльденштедт А. Описание некоторых в малой России употребительных плугов // Технологический журнал. — 1804. — Т. 1, ч. 2. — С. 3—31.
- Давня історія України в 3 томах. — Т. 3 / Ю.С. Асеев, В.Д. Баран, П.П. Толочко та ін. — К.: ІА НАН України, 2000. — 696 с.
- Давыденко В.В., Гриб В.К. «Государев Яр» — новый памятник X—XI вв. в среднем течении Северского Донца (предварительная публикация) // Археологический альманах. — 2011. — № 25. — С. 250—269.
- Древняя Русь. Город. Замок. Село / Г.В. Борисевич, В.П. Даркевич, А.Н. Кирпичников и др. — М.: Наука, 1985. — 432 с. (Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах).
- Журавлев О.П. Osteологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья. — К.: ІА НАН України, 2001. — 200 с.
- Казимір О.М., Готун І.А. Обстеження пам'яток Ходосівського археологічного комплексу // АДУ 2009 р. — Київ; Луцьк, 2010. — С. 178—181.
- Ковалевський В.М., Горбаненко С.А. Унікальна знахідка в районі Животинного городища // Археологія. — 2014. — № 3. — С. 103—106.
- Колода В.В. К вопросу о месте мастеров по производству железа в социальной структуре населения салтовской культуры // Археология и история Юго-Востока Древней Руси. — Курск, 1991. — С. 48—50.
- Колода В.В. Некоторые аспекты черной металлургии донских славян в конце I тыс. н. э. // Археология и история Юго-Востока Древней Руси: Материалы научной конференции. — Воронеж, 1993. — С. 55, 56.
- Колода В.В. Черная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине I тыс. н. э. — Харьков, 1999. — 244 с.
- Колода В.В. Еще одна группа салтовских артефактов из Сухой Гомольши // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження. — 2012. — Вип. 2. — С. 30—36, 108—113.

- Кравченко Н.М., Пашкевич Г.А. Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.) // Археология и методы исторических конструкций. — К., 1985. — С. 177–190.
- Круц В.А., Кубышев А.И., Сухобоков О.В. Исследования Днепровской экспедиции // АО 1972 г. — М., 1973. — С. 296, 297.
- Любичев М.В. Земледелие славян Днепро-Донецкого междуречья в третьей четверти I тыс. н. э. // Вісник ХДУ. — 1997. — № 396. — Серія Історія: вип. 29. — С. 37–45.
- Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период поселения Киевского государства. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1958. — 328 с. (МИА. — № 74).
- Максимов Е.В., Орлов Р.С. Новые зарубинецкие и раннеславянские памятники близ Киева // АО 1969 г. — М., 1970. — С. 261, 262.
- Михайлина Л.П. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. — К.: ІА НАН України, 2007. — 300 с.
- Михеев В.К. Подонье в составе хазарского каганата. — Харьков: Вища школа, 1985. — 148 с.
- Орлов Р.С. Отчет о разведках в Киевской обл. (Казаровка, Глебовка, Ходосовка) / НА ІА НАН України. — 1969/1а.
- Орлов Р.С. Исследование раннеславянских памятников на Киевщине // АО 1969 г. — М., 1970. — С. 264, 265.
- Орлов Р.С. Поселення з керамікою волинцевського типу на Київщині // АДУ 1969 р. — К., 1972а. — Вип. IV. — С. 236–241.
- Орлов Р.С. Розвідка ранньослов'янських пам'яток поблизу Києва // Археологія. — 1972б. — Вип. 5. — С. 96–105.
- Осадчий Р., Філюк О. Поселення останньої чверті I тис. поблизу с. Підгірці на Київщині // V Міжнар. археологічна конфер. студентів та молодих вчених: Наукові матеріали (Київ, 22–24 квітня 1997 р.). — К., 1997. — С. 251–254.
- Паньков С.В. Чорна металургія населення українського лісостепу (перша половина I тис. н. е.). — К.: Наук. думка, 1993. — 147 с.
- Паньков С.В. Залізвидобувне і ковальське виробництво давньоруського Києва та його околиць. Дослід історико-технічної реконструкції і порівняльної характеристики. — К.: ІА НАН України, 2012. — 240 с.
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Результат палеоетноботанічних досліджень відбитків на виробках з глини з Більського городища (скіфського часу). — К., 2009. — Рукопис.
- Петрашенко В.А. Отчет Днепровской древнерусской экспедиции о раскопках поселения у с. Ходосовка Киево-Святошинского р-на Киевской обл. в 1985 г. / НА ІА НАН України. — 1985/20.
- Петрашенко В.А. Работы Днепровской древнерусской экспедиции // АО 1985 г. — М., 1987. — С. 392, 393.
- Петрашенко В.А. Волынцевская культура на Правобережном Поднепровье // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.» (26–28 сентября 1988 г.): Тез. докл. — Чернигов, 1988. — С. 98–101.
- Петрашенко В.А. Отчет Днепровской древнерусской экспедиции о раскопках славянского поселения у с. Ходосовка Киево-Святошинского р-на Киевской обл. за 1988 г. / НА ІА НАН України. — 1988/14в.
- Петрашенко В.О. Волинцевська культура на Правобережному Подніпров'ї (за матеріалами Ходосівського поселення) // Археологія. — 1989. — №2. — С. 32–44.
- Петрашенко В.А. Волынцевская культура на Правобережном Поднепровье // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 47–51.
- Петрашенко В.О. Слов'янська кераміка VIII–IX ст. правобережжя Середнього Подніпров'я. — К.: Наук. думка, 1992. — 140 с.
- Петрашенко В.А., Томашевский А.П. Отчет об охранно-спасательных работах на поселении VIII–IX вв. н. э. у села Ходосовка Киево-Святошинского района Киевской области в 1987 г. / НА ІА НАН України. — 1987/14а.
- Петрашенко В.А., Виноградская Л.И., Тригубова А.В. Отчет Приднепровского отряда Днепровской древнерусской экспедиции о раскопках поселения у с. Ходосовка Киевской обл. и поселения у с. Григоровка Черкасской обл. за 1989 г. / НА ІА НАН України. — 1989/19б.
- Петрашенко В.О., Козюба В.К. Археологічні пам'ятки басейну р. Віти в Київському Подніпров'ї. — Препринт. — К., 1993. — 56 с.
- Петрашенко В.О., Козюба В.К. Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток). — К.: ІА НАН України, 1999. — 330 с.

- Петраускас А., Готун І., Квітницький М. Стайки 1 — поселення літописних полян // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2008. — Вип. 20. — С. 26—36.
- Пивоваров С.В. Охоронні археологічні дослідження слов'янських пам'яток на Буковині у 2009 р. // ПССІАЕ. — 2010. — Т. 1 (29). — С. 41—54.
- Пивоваров С.В. Дослідження слов'янського поселення VI—IX ст. поблизу с. Рідківці 2010 р. // ПССІАЕ. — 2011. — Т. 2 (32). — С. 22—37.
- Пивоваров С.В., Ільків М.В. Рідківське поселення райковецької культури у Верхньому Попрутті // Від венедів до Русі. Збірка наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття / Інститут археології НАН України. — Київ; Харків, 2014. — С. 345—356.
- Південноруське село IX—XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури) / О. П. Моця, В. П. Коваленко, В. О. Петрашенко та ін. — К.: ІЗМН, 1997. — 180 с.
- Підоплічко І.Г. До питання про свійські тварини трипільських поселень Халеп'я, Анд-рїївка, Усатове // Наукові записки ІМК. — 1937. — Кн. 2. — С. 111—120.
- Приймак В.В. Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII—X вв. // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 69—72.
- Седов В.В. Восточные славяне в VI—XIII вв. — М.: Наука, 1982. — 328 с. (Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах).
- Седов В.В. Славяне в раннем средневековье. — М.: Изд. НПБО «Фонд археологии», 1995. — 416 с.
- Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / В.Д. Баран, Е.В. Максимов, Б.В. Магомедов и др. — К.: Наук. думка, 1990. — 488 с.
- Сухобоков О.В. Отчет о работах близ с. Ходосовка Киево-Святошинского района Киевской области (1972 г.) / НА ІА НАН України. — 1972/216.
- Сухобоков О.В. До питання про пам'ятки волинцевського типу // Археологія. — 1977. — Вип. 21. — С. 50—65.
- Толкачов Ю.І. Звіт про науково-археологічні обстеження на території Київської області в 2000 р. / НА ІА НАН України. — 2000/148.
- Томашевский А.П., Гавритухин И.О. Славянское поселение Тетеревка-1. — Препр. — К., 1992. — 92 с.
- Філюк О.В., Осадчий Р.М. Звіт «Охоронно-рятувальні дослідження багатопарової пам'ятки біля села Ходосівка Обухівського р-ну Київської області» [1996 р.] / НА ІА НАН України. — 1996/77.
- Фролов И.К. Поселение Тетеревка 1 (VII—VIII вв.) // КСИА. — 1967. — Вып. 110. — С. 30—35.
- Фронджуло М.А. О раннесредневековом ремесленном производстве в Юго-Восточном Крыму // Археологические исследования средневекового Крыма. — К., 1968. — С. 133—154.
- Шовкопляс А.М., Гавритухин И.О. Комплексы пражской культуры с Оболены и некоторые проблемы изучения памятников типа Корчак // КСИА. — 1993. — Вып. 208. — С. 52—62.
- Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. / В.Д. Баран, Е.В. Максимов, А.Т. Смиленко и др. — К.: Наук. думка, 1985. — 184 с.
- Юренко С.П., Приймак В.В. Землеробські знаряддя Битицького городища // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи: Тези допов. та повідом. до наук.-практич. конф., присвяч. 70-річчю Роменського краєзнавчого музею (листопад, 1990 р.). — Суми; Ромни, 1990. — С. 71—74.
- Яниш Е.Ю. Приложение 3. Результаты определения таксономической принадлежности остатков костей рыб из раскопок Животинного городища // Винников А.З. Юго-Восточная окраина славянского мира в VII — начале XIII вв. (Животинное городище на р. Воронеж). — Воронеж, 2014. — С. 360—367.
- Henning J. Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. — Berlin: Akademie-Verlag, 1987. — 176 S. (Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z., Schriften zur Ur- und Frühgeschichte. — 42).
- Kuna M., Hajnalová M., Kovačiková L. et al. Raně středověký areál v Roztokách z pohledu ekofaktů // Památky archeologické. — 2013. — CIV. — P. 59—147.
- Stanciu I. Über frühslawische Tonklumpen und ton «Brötchen» // Ephemeris Napocensis. — 1998. — VIII. — P. 215—272.
- Stanciu I. Locuirea teritoriului nord-vestic al României între antichitatea târzie și perioada de început a epocii medievale timpurii (mijlocul sec. V — sec. VII timpuriu). — Cluj Napoca, 2011. — 793 p. (Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum. — Vol. 4).

Teodor D.Gh. Mestesugurile la nordul Dunarii de Jos on secolele IV—XI d. Hr. — Iași: Helios, 1996. — 198 p.

Teodor D.Gh. Reguinile Carpato-Nistriene on secolele V—X d. Hr. // Spațiul nord-est carpatic on mileniul ontunecat. — 1997. — P. 79—116.

I.A. Gotun, S.A. Gorbanenko

AGRICULTURE OF RESIDENTS OF SLAVIC SETTLEMENT IN THE TRACT OF KOZAKIV YAR IN KHODOSIVKA

A settlement of Khodosivka-Kozakiv Yar is situated in the southern suburbs of Kyiv on the spur of the bedrock right bank of the Dnieper river. The settlement was opened in 1969 by R.S. Orlov, and studied by O.V. Sukhobokov in 1985, by V.O. Petrashenko in 1987—1989, and by R.M. Osadchyi and O.V. Filiuk in 1996. Afterwards it was repeatedly examined during the measures for the protection of monuments. The main level of the settlement can be dated back to last quarter of the 1st millennium AD.

While work at the periphery and in the buffer zone of the settlement aimed to determine the possibility of their use in agriculture the Northern permanent expedition of the Institute of archeology NASU in 2013 found a unique tool for soil cultivation. It allowed to consider the development of agriculture of this settlement residents in general.

During the excavations of the second half of the last century several thousand meters were opened. There have been studied objects for residential, craft and domestic purposes. The materials testifying to working with non-ferrous metals, leather and furs, steel and metal, animal husbandry and agriculture were collected on the settlement. At the same time, agriculture was the main economic specialization of its inhabitants. The facilities for processing and storage of crops characterize this branch. They are ceramic artifacts with footprints of grains of cultivated plants and weeds, fragments of two sickles, upper stone of grain grinders. In 2013 a plow blade with spigot type of attaching was found. Among the synchronous antiquities it has only five analogies, whereas in the 1st—2nd millennium petiolar plow blades became widespread.

Using the ratio of the mass of grains indexes, previously tested, allows us to assert, that in the settlement the first place belongs to barley (*Hordeum vulgare*) and emmer (*Triticum dicoccon*). Then rye (*Secale cereale*), and soft wheat (*Triticum aestivum* s. l.), and then millet (*Panicum miliaceum*) followed. Oats (*Avena* sp.) is represented in a very small share. Peas and vetch are also presented in small amounts. This distribution corresponds to a whole other learned data dated within the second half of I thousand. The prints of weeds indicate the presence of old cultivated fields and the probable existence of winter crops.

Sickles of traditional construction give an idea of the harvesting; grain pits, quite common throughout Medieval Eastern Europe, characterize a mode of its storage. Upper stone of one handled grain grinders reflects the processing of grain. The absence of millstones may be supposedly explained with inability to identify them among recycled stones from the cultural layer and filling of objects. Numerous fragments of braziers indicate the drying of grain before grinding.

The objects of cult, that are so-called *khlebtsy* (little bread; items from clay), suggest the importance of bread in the life of the population.

Materials on agriculture allow to assert, that a settlement in the tract of Kozakiv Yar in Khodosivka vividly reflects the development of specifics of this economic sector in this region at the end of 1st millennium AD.

Key words: farm, agriculture, sickle, loins, roasters, grain pits, «bread», palaeoethnobotanical spectrum, settlement, Slavs, last quarter of the 1st millennium AD.

Одержано 15.04.2016

УДК: [591.471.3:904.4](477.41)“652”

О.П. Журавльов

ОСТЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ОБУХІВ 2

До наукового обігу вводяться результати аналізу археозоологічних матеріалів з ранньослов'янського поселення Обухів 2. Проведено аналіз стада свійських тварин (співвідношення видів, вікова градація) і мисливської здобичі. Дані порівняно з відповідними аналогіями з хронологічно і територіально близьких пам'яток.

Ключові слова: ранні слов'яни, Обухів 2, археозоологія, тваринництво, мисливство.

Увесь отриманий під час археологічних досліджень поселення Обухів 2 кістковий матеріал представлений типовими кухонними рештками. На це вказує подрібненість кісток для добування кісткового мозку і наявність порізів та зарубок, залишених під час розбирання туш. Визначення кісток проведено візуально згідно загальноприйнятих методик [Громова, 1950; 1953; 1960; Boessneck, Müller, Teichert, 1964; Schramm, 1967; Kratochvil, 1969; Журавлев, 1982]. Виміри кісток проведено згідно загальноприйнятій методиці [Duerst, 1930] штангенциркулем і міліметровою стрічкою з точністю до 0,5 мм. Більшої точності на цьому матеріалі досягти практично неможливо і, на мою думку, не потрібно. Відношення та індекси відповідно цьому також розраховано з точністю до 0,5 %. Біометричну обробку даних проведено за загальноприйнятою методикою [Лакин, 1973] на мікрокалькуляторах «Електроніка МК-52» за спеціально складеною програмою і «Citizen SR-260» за закладеною в нього програмою. Різниця між ознаками прийнята за достовірну при значенні $t = \pm 2,59$ і вище ($P = 0,99$). Такий високий поріг вірогідності я беру через значну мінливість ознак кісток свійських тварин. Вважаю його прийнятним і для диких ссавців, оскільки методичні роботи, присвячені цьому, мені невідомі. Тому не бачу можливості понижувати цей поріг.

Перелік знахідок кісток тварин наведено у табл. 1. Біометрична обробка даних наведена у табл. 2. Значення критерію оцінки t по окремих видах ссавців наведено в табл. 3—7. У табл. 8 подано дані про співвідношення між ссавцями¹.

1 Таблиці див. в кінці статті.

1. ОГЛЯД СВІЙСЬКИЙ ТВАРИН

Бик свійський (*Bos taurus* L.). За кількістю кісток цей вид посідає в остеологічних матеріалах з ранньослов'янського Обухова 2 перше місце, але за числом особин поступається свині свійській (табл. 1; 8). Більше всього було фрагментів хребців та ребер, що є типовим для більшості давніх поселень і городищ на території України. Наявність практично всіх частин скелету, особливо копитних фаланг, та кісток від тварин різного віку свідчить про те, що цих тварин розводили, утримували та забивали на місці. При поставках туш, як правило, копитні фаланги залишаються в шкірах і до споживачів не доходять.

На жаль, цілих черепів або принаймні їх фрагментів, придатних для вимірювання та краніологічної характеристики, знайдено не було. Є тільки кілька фрагментів рогових стрижнів і верхніх щелеп, біометрична обробка даних їх ознак наведена в табл. 2.

Дуже цікава знахідка фрагмента від комолого черепа свійського бика. Свого часу В.І. Цалкін запропонував ще одну ознаку визначення комолості чи рогатості порід свійського бика. Він вважав, що якщо рогові стрижні в остеологічних матеріалах з того чи іншого давнього поселення чи городища складають менше ніж 1 % від загальної кількості кісток цього виду, то порода була комолою, якщо ж понад 1 % — рогатою [Цалкін, 1966, с. 12]. Оскільки на Обухові 2 є фрагмент від комолого черепа, до того ж рогові стрижні складали всього 0,15 % від загальної кількості кісток цього виду (табл. 1), можна вважати породу свійського бика, яку розводили тут, комолою. На ранньослов'янському поселенні Монастирок для шарів VIII—X ст. н. е. цей показник складав 1,46 % [Белан, 1978, с. 100, табл. III]. Ситуація з ранньослов'янським Пастирським городищем не така ясна. Рогові стрижні на ньому складали 0,64 %, що ближче до комолої популяції. Але фрагментів від комолих черепів там не було. Тому я більше схилиюся до рогатої популяції на ньому [Горбаненко, Журавльов, Пашкевич, 2008, с. 96—97]. Проте стовідсоткової впевненості в цьому у мене все ж немає через невелику вибірку кісток з цього городища. Найближчі аналоги розведення комолих порід свійських биків є на роменських та боршевських городищах [Цалкін, 1969, с. 93]. Проте В.І. Цалкін не навів розмірів кісток тварин з цих поселень. Тому встановити, були там одні й ті самі породи, чи різні, зараз вже неможливо.

На черняхівському поселенні Башмачка на Середньому Дніпрі рогові стрижні складали 0,7 % від загальної кількості кісток бика свійського [Белан, Журавлев, 1992, с. 126] — приблизно стільки ж, як і на Пастирському. Але на Башмачці є фрагменти від комолих черепів. Отже, там беззаперечно була комола порода цього виду. А от на черняхівському поселенні Сокіл на Середньому Дністрі розводили вже рогату породу [Журавлев, 2003—2004, с. 398], як і на черняхівському поселенні Лепесівка [Тимченко, 1968, с. 124] на лівому березі р. Горині (притока р. Прип'ять) у Хмельницькій обл.

Для давньоруського часу в Середньому Подніпров'ї на городищах Іван, Чучин, Комаровка, Старокиївська Гора характерні також рогаті породи [Тимченко, 1972, с. 68].

Отже, і для черняхівських племен, і для ранньослов'янських характерне значне розмаїття в породному складі великої рогатої худоби ².

2 Щодо останнього терміну. Я неодноразово зазначав, що його треба вживати дуже обережно. Під назвою «велика рогата худоба» в широкому розумінні мають на увазі, крім свійського бика, ще два види азіатських буйволів [Дмитриев, 1978, с. 6]. Оскільки на Обухові 2 буйволів не було, цей термін можна вживати у вузькому смислі, розуміючи під ним лише свійського бика. Отже, слід оговорювати, у вузькому чи широкому розумінні вжито цей термін.

Продовжуючи порівняння породного складу бика свійського з Обухова 2 та з інших пам'яток I — початку II тис н. е. з території України (табл. 3), можна зазначити таке. Порода бика свійського з Обухова 2 мала явно більші розміри кісток, ніж з черняхівських поселень Башмачка [Белан, Журавлев, 1992, с. 125, табл. 3], Сокіл [Журавлев, 2003—2004, с. 402—405, табл. 3] і Лепесівка [Тимченко, 1968, с. 126, табл. 4]. Для черняхівських племен взагалі характерна дуже дрібна худоба, найдрібніша з відомих зараз археозоологам на території України³.

Що стосується інших ранньослов'янських поселень та городищ, то різниці з Пастирським городищем [Горбаненко, Журавльов, Пашкевич, 2008, с. 106—110, табл. 16] не спостерігаємо. Але вона є з ранньослов'янськими та давньоруськими поселеннями і городищами Лука-Каветчинська [Журавлев, 2003—2004, табл. 4] та Звягель [Журавльов, 2008, табл. 3] на території Західної України. На останніх порода бика свійського була явно дрібнішою.

Різниці з давньоруськими городищами Середнього Подніпров'я Воїнь, Київ, Чучин та Половецьке [Тимченко, 1972, с. 178—182, табл. X—XI] не спостережено.

Таким чином, дуже спокусливо було б зробити висновок про спадкоємність порід свійського бика ранньослов'янського та давньоруського часу в Середньому Подніпров'ї. Але остаточні висновки робити поки що зарано через невеликі вибірки кісток з багатьох пам'яток цієї території.

Дуже цікавим є віковий склад свійського бика за остеологічними матеріалами з Обухова 2 (табл. 1). Оскільки особин віком молодше одного року майже немає, то слід зробити висновок про хорошу кормову базу тваринництва, яка дозволяла зберігати на зиму не тільки основне поголів'я стада, але й підростаючий молодняк. Для цієї території це було можливим лише при сталій осілості та розвиненому землеробстві, які дозволяли запасти на зиму необхідну кількість кормів.

Як утримували цих тварин, за остеологічними матеріалами дізнатися неможливо. Можна лише припустити, що взимку тварини знаходилися у захищених приміщеннях, а влітку їх могли випасати на луках навколо поселення. Тим паче, що це поселення розташовувалося біля заплави допливів р. Дніпро.

Мала кількість молодих тварин, використаних у їжу, свідчить про розвинутий м'ясний напрямок в скотарстві⁴. А переважання в стадах самок (табл. 1; 2) вказує також і на розвинений молочний напрям в скотарстві. Висота в холці та статевий склад свійського бика за цілими метаподіями (табл. 2) визначено за методикою В.І. Цалкіна [Цалкин, 1960, с. 109—126].

Очевидно, скотарство на Пастирському городищі велося аналогічним Обухову 2 способом [Горбаненко, Журавльов, Пашкевич, 2008, с. 99, табл. 15].

Дуже цікавим є і той факт, що співвідношення самців і самок в стадах великої рогатої худоби в Обухові 2 — приблизно 1 до 4 відповідно (табл. 1) — практично співпадає зі згаданим у «Біблії» [Библия, Бытие 32:15]. Отже, цілком можливо, що таке співвідношення для цих тварин оптимальне, встановлене у давні часи, підтримувалося і у ранніх слов'ян.

Вівця свійська (*Ovis aries* L.) і коза свійська (*Capra hircus* L.). Цих тварин часто об'єднують під загальною назвою «дрібна рогата худоба» через

3 Це дало підстави Н.Г. Тимченко у приватній розмові зі мною сказати, що носії черняхівської культури — не слов'яни. Але надрукувати це вона не наважилася, враховуючи тогочасну ситуацію і встановлені погляди. Згадуючи, скільки довелося перетерпіти мені, коли мої висновки суперечили встановленим канонам, я її дуже добре розумію.

4 До речі, останній термін означає тільки розведення великої рогатої худоби. Тому вживати його як синонім терміну «тваринництво» некоректно.

великі труднощі з визначенням ряду їх кісток до виду. Тому в табл. 1 та 2 кістки, які вдалося визначити до виду, внесені у графи «Вівця свійська» чи «Коза свійська», а які визначити не вдалося — в графу «Вівця та коза».

Як і у бика свійського, у дрібної рогатої худоби також переважали фрагменти хребців та ребер і були представлені кістки від тварин різного віку. Щоправда, значну частку складали ще кістки задніх кінцівок — стегнова та великогомілкова, але суті це не змінює. Отже, і цих тварин, швидше за все, розводили, утримували й забивали на місці.

Перш за все, впадає у вічі невелика перевага в стадах дрібної рогатої худоби овець над козами (табл. 1). Це може свідчити про наявність біля Обухова 2 у ті часи відкритих ландшафтів (степових ділянок?), придатних для випасу саме овець. Через невелику вибірку (табл. 2), біометричну обробку даних і для овець, і для кіз вдалося провести лише за єдиною кісткою — таранною. Але порівняти ці дані ні з чим. У відомій мені археозоологічній літературі по черняхівським, ранньослов'янським та давньоруським пам'яткам території України біометричної обробки вимірів та пропорцій саме цієї кістки немає (табл. 4; 5).

Як і у бика свійського, у дрібної рогатої худоби майже немає кісток від особин молодше одного року (табл. 1). Це також є підтвердженням хорошої кормової бази тваринництва на поселенні.

На відміну від великої рогатої худоби, у дрібної не так добре виявлено м'ясний напрям в розведенні цих тварин (табл. 1). Можливо, тут основну увагу приділяли отриманню від них молочних продуктів та вовни, а вживання їх у їжу в порівнянні з биком та свинею було другорядним питанням. Через невелику вибірку неможливо детальніше розібрати статевий склад дрібної рогатої худоби. І це є проблемою практично всіх ранньослов'янських і давньоруських пам'яток, досліджених археозоологами.

Свиня свійська (*Sus domestica* Gray). Цей вид за кількістю кісток займав друге місце, а за числом особин — перше серед свійських тварин (табл. 1). Як і у бика свійського, у свині свійської також переважали фрагменти хребців та ребер і присутні копитні фаланги та кістки від тварин різного віку. Отже, і цих тварин розводили, утримували і забивали на місці.

Значна кількість молодих тварин вказує на м'ясний напрямок в свинарстві (табл. 1). У той же час те, що основну масу тварин забивали у віці від 1,5 до 3-х років свідчить і про хорошу кормову базу свинарства.

Щодо породного складу свині свійської з Обухова 2, слід підкреслити такі факти (табл. 6): свиня свійська була крупнішою за свиней з черняхівської Лепесівки [Тимченко, 1968, с. 129, табл. 7] та ранньослов'янської Луки-Каветчинської [Журавлев, 2003—2004, с. 406—413, табл. 4]. Що стосується Пастирського городища [Горбаненко, Журавльов, Пашкевич, 2008, с. 106—110, табл. 16] та Звягеля [Журавльов, 2008, с. 91—99, табл. 3], питання складніше. За деякими ознаками кісток свиня свійська з Обухова 2 (табл. 2; 6) була більшою за свиней з цих пам'яток. Але таких ознак надто мало, щоб стверджувати, що там були різні породи. Швидше за все, тут були все-таки однакові породи цього виду. Проте остаточні висновки я би поки що не робив.

Щось конкретне сказати про статевий склад стад свійської свині я не можу, оскільки мені невідомі такі методики для кісток, які були знайдені в Обухові 2.

Кінь свійський (*Equus caballus* L.). Цей вид і за кількістю кісток, і за числом особин займав четверте місце серед свійських тварин після свині та великої і дрібної рогатої худоби (табл. 1, 8). Як і у перелічених вище свійських тварин, кінь свійський представлений практично всіма частинами скелету

і кістками від тварин різного віку (табл. 1). Тому можна казати, що коней розводили, утримували і забивали саме тут. І переважання дорослих тварин знову свідчить про хорошу кормову базу тваринництва на Обухові 2.

Що стосується породного складу коня свійського (табл. 2, 7), то ознаки його кісток не мали достовірної різниці в розмірах і пропорціях кісток з аналогічними із черняхівської Лепесівки [Гимченко, 1968, с. 131, табл. 8] та давньоруського Звягеля [Журавльов, 2008, с. 91 — 99, табл. 3]. Для коня кількість пам'яток для порівняльного аналізу ще менше, ніж для свині. Отже, можливо, у цього виду не було породних відмінностей на території Правобережної України у I тис. н. е. Чи є ранньослов'янські коні нащадками черняхівських, сказати складно. Хоча заперечень цьому поки що немає.

Для характеристики коня свійського використовують дві градації. Одна базується на висоті в холці [Витт, 1952, с. 172 — 173], яку розраховано за коефіцієнтами Кизевальтера [Громова, 1949, с. 14]. Друга базується на відносній ширині метаподіїв [Браунер, 1916, с. 106 — 109] і перших фаланг [Топачевський, 1956, с. 68 — 69]. Ця характеристика по кістках з Обухова 2 наведена в табл. 2.

За першою градацією на Обухові 2 знайдено кістки від 1 малорослого і 1 середнього за зростом коней. За другою градацією переважали напівтонконогі коні і є 1 перша фаланга від товстоногого коня. Напівтонконогі коні були, я сказав би, «універсальними», тобто їх можна було використовувати і як верхових, і як упряжних, і як тяглових тварин. До речі, те, що вони були, швидше за все, упряжними та тягловими тваринами, підтверджується так званою робочою патологією на їх перших фалангах. Ця патологія виникає, як правило, при перевезенні значних вантажів або при орних роботах в землеробстві. Дуже цікавою є знахідка кістки від товстоногого коня, близька за параметрами до сучасних голландських ваговозів [Топачевський, 1956, с. 68 — 69], і теж зі слідами робочої патології. Звичайно, при бажанні можна скакати верхи і на ваговозі. Але чи раціонально це? Отже, можна зробити висновок, що населення Обухова 2 було добре обізнане з різними породами коней і використовувало їх з максимальною інтенсивністю.

Собака свійський (*Canis familiaris* L.). Цей вид займав серед свійських тварин останнє місце і за кількістю кісток, і за числом особин (табл. 1; 8). Однак, на мою думку, це не є свідченням їх нечисельності на цьому поселенні, адже собак в їжу тут не вживали. Кістки цих тварин могли потрапити в кухонні рештки лише випадково. Правда, не можна виключати голодні неврожайні роки, але про це нам невідомо. Розміри знайдених кісток невеликі (табл. 2), однак через невелику вибірку, біометричну обробку даних провести не вдалося. Тому будь-які порівняння поки що неможливі.

2. ОГЛЯД ДИКИХ ССАВЦІВ

При розгляді диких ссавців, кістки яких були знайдені в остеологічних матеріалах з Обухова 2, я притримуюся систематики, наведеної у відповідному виданні [Каталог ..., 1981].

На Обухові 2 знайдено певну кількість кісток дрібного гризуна, швидше за все, сліпака (табл. 1). Чи походять вони з культурного шару, чи потрапили туди пізніше, визначити неможливо. Адже сучасні гризуни риють нори понад два метри завглибшки. А глибина залягання культурного шару на цьому поселенні значно менша. Тому тут я ці знахідки не розглядаю.

Бобер річковий (*Castor fiber* L.). Знайдено нижню щелепу цього виду (табл. 1). Її розміри наведено в табл. 2. Через невелику вибірку, будь-які порівняння поки неможливі.

Річковий бобер є найбільшим з гризунів фауни України. Він досягає 120 см в довжину і маси 20 кг. Пристосований до напівводного способу життя. Бобри мешкають по берегах лісових річок з повільною течією та лісових озер, які заросли деревно-чагарниковою рослинністю з м'яких порід. Ведуть одиночний чи сімейний спосіб життя. Активні вночі, а також ранком і ввечері. Харчуються корою, тонкими гілками листяних порід, а також різними болотяними та наземними трав'яними рослинами. Живуть в норах та хатках. На зиму роблять запаси кормів. Для утримання рівня води у водоймах будують греблі. Річковий бобер — цінний промисловий звір. Цінується і його хутро, і м'ясо, а продукт його мускусної залози — «бобровий струміль» — використовується в медицині та парфумерній промисловості [Природа ..., 1985, с. 210]⁵.

Таким чином, наявність бобра в остеологічних металах з ранньослов'янського Обухова 2 свідчить про наявність біля нього річок, береги яких були вкриті тоді значними лісовими масивами.

Полували на бобрів сітями, великими плетеними кошиками, йозами (виманювання звіра з води в задалегідь підготовлені у воді загородки і здобуття їх там за допомогою гарпунів), тормованням (полювання за допомогою луків та стріл вночі, коли бобри виходять на годування та «заготівлю» дерев) [Разлуцкая, 1999, с. 100].

Лисиця звичайна (*Vulpes vulpes* L.). Значна кількість кісток цього виду (табл. 1) вказує на наявність тут хутряного напрямку в полюванні. Цікаво, що є кістки не тільки від дорослих, але і від молодих особин. На лисиць доцільно полювати пізньої осені та взимку, коли їх хутро мало найбільшу цінність.

Невелика чисельність в остеологічних матеріалах з стародавніх поселень і городищ кісток від хутрових звірів пояснюється просто: м'ясо більшості з них у їжу не вживають. У таких випадках шкурки намагаються зняти одразу після здобуття звіра, інакше зіпсується хутро: відповідно, тушки з кістками переважно залишаються на місці полювання і на поселення й городища не потрапляли. Винятком є здобуття звіра на самому поселенні чи городищі або поряд з ним. Тому остеологічні матеріалами не дають уявлення про переважання хутряного чи м'ясного напрямку в полювання стародавніх мисливців; можна лише констатувати їх наявність. Отже, відсутність кісток хутряних звірів в остеологічних матеріалах стародавніх поселень і городищ не означає, що на них не полювали. Для лісової і лісостепової зони неможливо собі уявити зимовий одяг без хутра. Та і в степовій зоні такий одяг теж не завадить.

Розміри знайдених кісток лисиці наведено в табл. 2. Через невелику вибірку, біометричну обробку даних провести неможливо; отже, будь-які порівняння неможливі.

Звичайна лисиця — звір з масою до 10 кг. Мешкає у найрізноманітніших місцях від тундри до пустель, населяючи розріджені ліси, властиві культурним ландшафтам, долини річок, узбережжя озер, передгір'я та гори до субальпійської смуги включно. Тримається відкритих ландшафтів і гірських лісів. У лісовій зоні мешкає на відкритих біотопах, уникаючи великих лісових масивів і боліт. У районах з високим сніговим покривом уникає суцільних лісових масивів. Поширена по всій території України,

5 Цікаві спостереження є у сучасних зоологів за бобрами на берегах Київського водосховища. Бобри не можуть існувати там, де немає дерев, об стовбури яких вони сточують свої різці, які постійно ростуть. Так от, якщо бобри не знаходять дерев, то вони сточують свої різці об залізобетонні стовпи ліній електропередач.

включаючи навіть населені пункти. Селиться в глибоких простих за устроєм норах, які рие самостійно або використовує старі покинуті нори інших тварин, наприклад, борсуків, песців, ховрахів. Іноді використовує природні укриття. Свої нори розташовує на сухих високих місцях з піщаним ґрунтом, на схилах ярів. Поїдає зайців, птахів, безхребетних, ягоди, може нападати на молодь козуль і навіть на молодих оленят. Але основною їжею лисиці є мишоподібні гризуни; тому її можна вважати корисним регулятором кількості сільськогосподарських шкідників. Маючи досить великий потенціал розмноження, лисиці є масовим об'єктом хутряного промислу й спортивного полювання [Флинт, Чугунов, Смирин, 1970, с. 242—243; Каталог ..., 1981, с. 244; Природа ..., 1985, с. 223].

Таким чином, за знахідками кісток лисиць в остеологічних матеріалах неможливо скласти уявлення про оточуюче середовище біля тих археологічних пам'яток, де були знайдені ці матеріали.

Ведмідь бурий (*Ursus arctos* L.). Знайдено кілька кісток (табл. 1); розміри наведено в табл. 2. Через невелику вибірку, біометричну обробку даних провести неможливо, через що відсутні будь-які порівняння.

Цей звір досягає зросту 2 м і маси 150—300 кг. Бурий ведмідь вважається мешканцем лісів та гір, часто зустрічається в лісотундрі та тундрі, населяючи в основному тайгові, хвойні та змішані ліси [Флинт, Чугунов, Смирин, 1970, с. 116]. В Україні мешкає в гірських лісах до верхньої межі деревної рослинності. Іноді ведмеді заходять в північно-східні райони з Курської обл. Росії. Влітку найчастіше поселяються на вирубках, що заростають. Восени переходять у букові ліси, іноді відвідують сади й виноградники. Зимують у хвойних та змішаних молодняках в середній висотній смузі. У холодні зими з грудня засинають у барлогах, влаштованих у хащах ялиново-ялицевих або букових молодняків. Деякі особини, «шатуни», можуть зовсім не залягати в зимову сплячку. У другій половині березня ведмеді виходять зі своїх барліг; останніми виходять самки з новонародженими дитинчатами. Це всеїдна тварина: харчується зеленими рослинами, корінням, ягодами, плодами, поїдає багато безхребетних та дрібних хребетних тварин, восени нагулює жир на жолудях, букових горішках, диких фруктах. Із тваринної їжі велике значення у харчуванні ведмедів мають мурахи, гризуни, падаль після вовків та рисей. Іноді нападає на свійську худобу на гірських пасовищах [Природа ..., 1985, с. 224].

Отже, знахідки кісток цього виду свідчать про наявність біля Обухова 2 у ті часи значних лісових масивів.

Борсук (*Meles meles* L.). Знайдено кілька кісток (табл. 1); розміри наведено в табл. 2. Через невелику вибірку, біометричну обробку даних провести неможливо — будь-які порівняння поки що неможливі.

Борсук може досягати маси 18 кг, за межами України навіть більше. На території України борсуки мешкають всюди, але в багатьох районах стали нечисельними. У лісовій зоні селиться переважно по узліссям, переліскам, віддаючи перевагу горбистим місцям, схилам долин, ярів, які заросли деревною та чагарниковою рослинністю. У лісостепу й степу мешкає байрачних лісах, ярах та лісосмугах, берегах озер, в заплавах. В горах підіймається високо до пояса криволісся, зустрічається по ущелинах, гірських схилах, ярах. Нори рие сам, влаштовуючи складну систему з багатьма (до 20) виходами. В одній колонії можуть жити кілька борсуків, часто по сусідству з єнотоподібною собакою. На відміну від інших кунячих борсук в північній частині ареалу залягає в зимову сплячку з вересня — листопада по лютий — квітень. На півдні України може бути активним цілий рік. Борсук — нічна тварина, вдень зустрічається дуже рідко. Їжа борсуків складається із рос-

линних (кореневища, бульби, плоди, насіння, листя, бруньки) та тваринних (безхребетні, гризуни, земноводні, плазуни, птахи та їх яйця) компонентів. Борсуки — моногами; дають цінні м'ясо, хутро, жир. Останній має цілющі властивості. Полювання на борсука на Україні заборонено через його невелику чисельність [Флинт, Чугунов, Смирин, 1970, с. 145—146; Природа ..., 1985, с. 227—228].

Таким чином, за знахідками кісток борсука в остеологічних матеріалах неможливо робити висновки про природне середовище, яке оточувало те чи інше стародавнє поселення чи городище. Водночас, борсук був цінним промисловим звіром, що давав і смачне м'ясо, і цінне хутро, і цілющий жир. Правда, не знаю, чи використовували мешканці Обухова 2 борсучий жир як лікувальний засіб. Полювати на нього біля поселень, розташованих у лісостеповій зоні, могли з весни до осені, якщо потрібні були м'ясо та жир, та восени, якщо потрібно було хутро. У степовій зоні — цілий рік.

Видра (*Lutra lutra* L.). Знайдено фрагмент стегнової кістки цього виду (табл. 1); виміряти її не вдалося.

Довжина видри сягає 60—70 см, маса — до 10 кг. Короткі вуха під час пірнання закриваються спеціальною шкіряною складкою. Між пальцями ніг є плавальна перетинка. Коротке, густе і щільне хутро не промокає. Зуби великі та гострі, призначені для утримання слизької здобичі. Видра харчується рибою, жабами, рідше — моллюсками, комахами, раками, зміями, птахами (водяними курочками, куликами), дрібними ссавцями (молодняк ондатр, водяних полівок); вживає також і рослинну їжу. Активна вночі, часто полює і вдень, але побачити її вдається дуже рідко, оскільки видра — дуже сторожкий і обережний звір. Вона чудово плаває та пірнає, подовгу залишаючись під водою. Але на суходолі дуже неповоротка, на бігу хвіст волочиться по землі.

Поширена по Східній Європі за винятком Криму. В Україні зустрічається в річках та озерах переважно лісової й лісостепової зон. Відносно чисельніша на сході та в передгір'ях Карпат. У степу, за винятком Луганської й Одеської областей, видру в останні роки не зустрічали. Місця помешкання тісно пов'язані з водоймами: ріками, озерами, лісовими річками, струмками та ставами, болотами. Тяжіє до невеликих річок з крутими підмитими берегами, з ковбаннями, перекатами і відносно швидкою течією. Надає перевагу проточним водоймам, місцям з незамерзаючими взимку ополонками, старим бобровим колоніям, протокам, заваленим старими деревами та корчами.

Нори риє в підмивах берегів, часто використовує природні сховища. Нори складаються з єдиного ходу, що йде догори, а вихід розташовується під водою, гніздової камери та отвору для вентиляції. Використовує також старі нори бобрів та ондатр. Гніздова камера знаходиться вище рівня води. Лігво може влаштовуватися і на поверхні землі в дуплах колод, купах хмизу, під старими копами сіна.

Линяння у видри малопомітне і дуже розтягнуте. Видра має дуже цінне хутро [Флинт, Чугунов, Смирин, 1970, с. 146—147; Природа ..., 1985, с. 228].

Отже, за знахідками кісток видри в остеологічних матеріалах з Обухова 2 можна зробити лише один висновок: біля нього в той час існували водойми, багаті на рибу. Видра є цінним хутровим звіром. І її невелика чисельність могла мати, окрім звичайної для хутрових звірів, ще одну причину. Цей звір дуже обережний та сторожкий.

Кулан або онагр (*Equus hemionus* Pallas). Знайдено третю фалангу кулана (табл. 1); розміри наведено в табл. 2. Через невелику вибірку будь-які порівняння поки що неможливі.

Знахідки кісток куланів для таких північних широт майже невідомі. До мене їх досліджував лише І.Г. Підоплічко з шарів XIII ст. у Вишгороді — мисливській резиденції київських князів [Підоплічко, 1956].

Цю тварину іноді невдало називають азіатським диким ослем або напівослом, хоча насправді кулан є примітивним конем і входить в один рід з іншими кіньми. За зовнішнім виглядом складає враження легкої, стрункої, високоногої тварини. Проте голова у нього досить важка і вуха довші, ніж у коня, хоча і коротші, ніж у ослів. Забарвлення пісково-жовтого кольору різних відтінків залежно від підвиду. Довжина тіла 200—220 см, висота в холці 110—137 см, маса 120—127 кг. У ранньоісторичний час кулан мешкав в пустелях, напівпустелях і частково в степах Євразії. За останні 100 років ареал скоротився: кулан зберігся в Туркестані, Ірані, Афганістані, Монголії, Північно-Західному Китаї, Тибеті, Непалі, Західній Індії. Був завезений на острів Барса-Кельмес в Аральському морі. Куланам властиві сезонні міграції, розмах яких зараз через скорочення ареалу важко уявити. І зараз кулани переміщуються на багато сотень кілометрів. Взимку дуже страждають під час буранів і намагаються знайти захист по ярах, ущелинах, тощо. Влітку їх місця розташування тісно пов'язані з наявністю водопоїв, від яких вони віддаляються не більше ніж на 10—15 км [Жизнь ..., 1971, с. 423—424].

Цікаве спостереження зробила О. Рашек на о-ві Барса-Кельмес. Там випадково змішалися два табуни куланів, в одному з яких тоді не було самця. Самець-вожак негайно відібрав «своїх» самок, решту не тільки не намагався приєднати до себе, а відігнав, і в першу чергу — свою матір. Хоча іноді самці намагаються приєднати до себе самок з іншого табуна, і тоді виникають бійки між самцями [Жизнь ..., 1971, с. 424].

Припущення, що в стадах куланів один із них несе сторожову службу безпідставні: кулани пасуться чи відпочивають одночасно, час від часу то один з них, то інший оглядає місцевість. Сигналізація між тваринами зорова, і варто одному з куланів насторожитися, те саме роблять інші; звуків під час небезпеки кулани не видають. Налякані тварини біжать проти вітру або боком до нього, але через певний час зупиняються і знову роздивляються. Кулани — дуже допитливі тварини, і до незнайомого предмета можуть підходити впритул; проте, роздивившись його, вони швидко втрачають цікавість. Поряд з непорушно лежачою людиною кулан може пройти на відстані 10—15 м, тобто, як кажуть мисливці, у кулана «верхній зір». Проте рухливі предмети вони більш ніж на 150—200 м до себе не підпускають [Жизнь ..., 1971, с. 426].

До більшості тварин кулани відносяться миролюбно, можуть пастися поряд з кіньми. Але собак та овець не переносять і завжди нападають на них, пускаючи в хід передні й задні ноги і зуби. Розлючений кулан кидається і на людину. Жертву збиває з ніг, топче її копитами та рве зубами. Під час гону між самцями виникають бійки через самок, але смертельні випадки невідомі [Жизнь ..., 1971, с. 426—427].

Знахідка кістки кулана вказує на наявність степових ділянок біля Обухова 2. Згадаємо перевагу овець над козами в стадах дрібної рогатої худоби. Отже, тут був лісостеповий ландшафт. Правда, з переважанням лісів. Як полювали на нього, можна лише здогадуватись. Могли використовувати особливості «верхнього зору» у нього та цікавість звіра. Могли приманювати кулана вівцями та собаками.

Кабан (*Sus scrofa ferus* L.). Цей вид був для мисливців ранньослов'янського поселення Обухів 2 одним з основних промислових видів. За кількістю кісток він поступався лише лосю, а за числом особин поділяв перше місце з козу-

лею звичайною (табл. 1); вибірка кісток не дозволила провести біометричну обробку даних (табл. 2). Отже, будь-які порівняння поки неможливі.

Дикий кабан може досягати маси 250—300 кг і більше. Мешкає по всій території України в різноманітних ландшафтах, від темнохвойної тайги до гір та пустель. Він є і в широколистяних лісах, і в кедрових лісах, і в тугаях по берегах річок, і в заболочених рівнинах, і в очеретах по берегам озер, по ярах, байраках, штучних лісонасадженнях, очеретяних заростях, тугаях в заплавах річок, болотах, плавнях, в інших місцях. Харчується надземними та підземними частинами рослин (бульбами, молодими коренями, цибулинами, коренеплодами), плодами дерев і чагарників (фруктами, горіхами, насінням кедра, жолудями), а також тваринами (наземними молосками, дощовими черв'яками, комахами, іншими безхребетними), у тому числі й хребетними (ящірками, зміями, жабами, рибою, мишоподібними гризунами, яйцями птахів, які гніздяться на землі). Можуть поїдати і крупніших ссавців та птахів. Помічено і переслідування кабаном підранків мисливських тварин. Восени велике значення для нагулу жиру має харчування горішками буку та жолудями дубу, а також сільськогосподарськими культурами (кукурудзою, зерновими, картоплею, овочами). Кабан є цінною мисливською твариною, що дає м'ясо, шкіру, щетину [Кузнецов, 1975, с. 170; Природа ..., 1985, с. 230].

Влітку кабан активний від заходу сонця до світанку. Взимку він годується в світлий час доби. Веде груповий або стадний спосіб життя. Старі самці тримаються поодинокі. Кабан легко пересувається по болотяному ґрунті, прекрасно плаває. Нюх і слух дуже розвинені, зате зір слабкий. Кабан влаштовує лежку серед каміння, кущів, в кучах очерету. Самка перед родами робить лігво з сухої трави, часто з боковими стінками і навіть дахом [Флінт, Чугунов, Смирин, 1970, с. 204—205].

Отже, за знахідками кісток кабана робити висновки про оточуюче середовище не доводиться. Але без сумніву, кабан був однією з основних промислових тварин і бажаною здобиччю мисливців. Правда, полювання на нього було дуже небезпечним та вимагало і спеціальної підготовки, і мужності, і багато вільного часу. Усім відоме прислів'я, що на ловця і звір біжить. Але який звір? Зоолог та мисливець дадуть, мабуть, однакову відповідь: легко поранений дикий кабан. Отже, виникає питання, чи все населення полювало на цих звірів, чи тільки якась спеціально підготовлена частина мешканців поселення. До речі, полювання на кабанів в часи Київської Русі було одним з елементів військової підготовки [Тимченко, 1972, с. 44—45].

Олень звичайний (*Cervus elaphus* L.). Кістки цього виду мали істотну частку, хоча і за їх кількістю, і за числом особин олень звичайний займав тут лише четверте місце (табл. 1); невелика вибірка не дозволила провести біометричну обробку даних (табл. 2). Так що будь-які порівняння неможливі.

Звичайний олень є найкрупнішим представником цього роду. Його маса досягає 300 кг. Повністю розвинені роги мають не менше ніж 5 відростків, іноді — до 10—12 на кожному. Звичайний олень дуже поширений і утворює кілька географічних форм (марал, ізюбр тощо). Мешкає в тайгових, широколистяних та гірських лісах. Тримається розріджених ділянок з густим підліском, річкових долин, в пустелях — тугаїв по берегах річок. В горах влітку підіймається до альпійського поясу. Їжу складають гілки, пагони, листя, бруньки, кора та хвоя різних дерев, різноманітні трави та лишайники. Життєво стійкі популяції звичайного оленя в Україні збереглися тільки в гірських місцях — в Карпатах і Криму. Мешкають олені в різних

лісових та напіввідкритих місцевостях. Як показав багаторічний досвід розведення оленів в Асканії-Нова, на островах Бірючий та Джарилгач, в інших місцях, олені можуть цілий рік мешкати в степу, годуючись трав'яною рослинністю, влітку вегетуючою, взимку її сухими залишками та заготовленим сіном. Олені, які мешкають на берегах Каховського водосховища (Гаврилівське мисливське господарство), харчуються сільськогосподарськими культурами [Природа ..., 1985, с. 232–233].

Олені ведуть активне життя з вечора до ранку, а в хмарну погоду та взимку годуються також і вдень. Поза періодом народження приплоду олені звичайно тримаються групами по 3–6 особин. Вони пересуваються звичайно шагом; злякавшись — рятуються галопом. Олені прекрасно плавають. Самці скидають роги з лютого по квітень. Наприкінці червня або липня у них повністю формуються нові роги, які окістеневають і очищуються від шкіри до кінця серпня [Флинт, Чугунов, Смирин, 1970, с. 209–211].

У кінці першого року життя у самців на лобних кістках починають утворюватися кісткові горби, на яких ще через два–три місяці починають рости роги. Восени другого року життя ці роги повністю формуються, їх ріст закінчується і вони очищуються від шкіри. Ці перші роги не мають розгалужень і їх називають сірниками або шилами, а самих самців — спичаками або шильниками. Після того, як олені ці роги навесні скидають, влітку виростають роги з 3–4 гілками. В наступні роки зростає і число гілок, і маса самих рогів (впродовж 4–6 років). Найбільшого розвитку роги досягають у самців віком від 6 до 12, дуже рідко — до 14 років. Після цього настає зменшення і маси самих рогів, і маси та числа їх гілок [Жизнь ..., 1971, с. 464].

Отже, з наведених текстів можна зробити два важливі висновки. 1. Олень є типовою лісовою твариною. Отже, наявність його кісток в остеологічних матеріалах стародавніх поселень чи городищ вказує на лісові масиви біля них в ті часи. 2. За кількістю гілок на рогах неможливо визначати індивідуальний вік оленів. А саме цього дуже часто від мене вимагають археологи. Ось чому я наважився таку увагу приділити опису цього виду.

І ще на що можна звернути увагу. Якщо трапиться череп з рогами, то цього самця вполювали від літа до середини зими, а якщо зі скинутими рогами — то від кінця зими до початку літа. На жаль, такі знахідки зустрічаються дуже рідко. В минулі роки я і сам не звертав на це уваги. А зараз жалкую, що тоді мені не вистачило досвіду, а старші колеги не підказали мені про це. Втім, в жодній публікації археозоологів я ще не зустрічав таких даних, інакше б звернув увагу на цей факт набагато раніше.

У оленя використовується практично все: м'ясо, жири, шкіра, кістки, роги. Ось чому він завжди був жаданою мисливською здобиччю.

Козуля звичайна (*Capreolus capreolus* L.). За кількістю кісток цей вид займав третє місце після лося і кабана, а за числом особин поділяв з кабаном перше — друге місця (табл. 1); вибірка кісток не дозволила провести біометричну обробку даних (табл. 2). Отже, будь-які порівняння неможливі.

Козуля звичайна — єдиний вид цього роду. Маса не більше 40 кг. Роги мають не більше ніж три гілки. Стовбур рога, як правило, має шерехату поверхню, покриту багатьма горбочками — «перлинами». Хутро козуль тепле, але дуже ламке, як і у інших оленьчих, і тому на має цінності. Ззаду на стегнах є біла пляма, так зване дзеркало, добре помітна особливо взимку. Козуля мешкає у всіх природних зонах України, населяючи ліси різних типів. Поширена в рівнинних та гірських широколистяних лісах, а також вздовж південного краю тайгових лісах Євразії, уникаючи лише темнохвойну тайгу та лісостепу. Дотримується світлих лісів з добре розвиненим

підліском з галявинами, вирубками що заростають та згарищами, річкових урем, кілків, тугайв, чагарникових і очеретяних заростей по берегах річок заходить далеко в степ. Підіймається гірськими схилами до субальпійських та альпійських луків на висоту до 3500 м над рівнем моря. Сучасний ареал цього виду склався лише в голоцені, а в Криму — в мезоліті.

Харчується козуля трав'яною, листяною і чагарниковою рослинністю, грибами, лишайниками у співвідношення, які визначаються наявністю кормових ресурсів в тому чи іншому районі в ту чи іншу пору року. Взимку їсть деревні пагони, в більшості районів трава є їх основною їжею, яку вони добувають і взимку з під снігу, виходить пастися на озимину, а також об'їдає копни сіна. Як і інші оленячі, охоче приходить до солончаків. На відміну від оленів та лосів козулі ніколи не їдять кору дерев. Козулі також поїдають гриби, полюбують і ягоди. У пошуках жолудів та осинового листя козулі копитять сніг висотою 15 см і більше. Влітку козулі пасуться вранці, ввечері та в першу половину ночі. Взимку — в будь-який час доби.

Влітку тримається поодиночі або невеликими групами: самки з молодими, самці поодиночі, іноді по 2—3. Восени, після закінчення гону, утворюються змішані стада до 20—30 голів, але, як правило, менші. Навесні, перед народженням молодих, ці групи розпадаються. Під час жари відлежуються в густій траві або в чагарниках. Козулі роблять часті осінні та весняні перекочування залежно від висоти снігового покриву. Самці скидають роги в листопаді або в грудні, нові роги виростають в кінці березня або травня, повністю очищуючись від шкіри в липні місяці. Взимку під час снігопадів і заметілей ховаються в лісових хащах. Козулі добре плавають, вільно перепливаючи такі річки, як Єнісей, Амур. Погано виносять сніговий покрив понад 30 см. В Європі козулі є відносно осілими тваринами, вибираючи взимку малосніжні ділянки з густим чагарником та підростком. В горах козулі роблять регулярні сезонні кочування [Флинт, Чугунов, Смирин, 1970, с. 212—214; Жизнь ..., 1971, с. 466—468; Каталог ..., 1981, с. 366; Природа ..., 1985, с. 231].

Влітку індивідуальна ділянка козулі не перевищує 2—3 км в діаметрі, часто менше. І ще меншими ці ділянки стають взимку. Площа ділянки мешкання козулі коливається від 25 до 125 га, частіше — від 50 до 80 га. Козуля уникає інших копитних. Нормальна щільність популяції складає від 3 до 100 голів, звичайно від 25 до 40 тварин на 1000 га, залежно від характеру угідь. Основний ворог козулі — вовк. В Європі, і у нас в Криму, на козуль, особливо молодих, часто нападає лисиця. На більшій частині ареалу бувають випадки масової загибелі козуль від виснаження в суворі та малосніжні зими з настом. Козуля вступає в гострі конкурентні відносини зі звичайним оленем, який там, де його чисельність велика, явно пригнічує козулю [Жизнь ..., 1971, с. 468].

Цікаво те, що останній факт чомусь залишається маловідомим археозоологам, та й зоологам взагалі. В усякому разі, у відомій мені сучасній літературі про нього майже не згадується. Козуля в Уссурійській тайзі не виносить присутності оленя. А при утримуванні їх разом в неволі навіть при достатній кількості їжі від присутності оленів козулі помирають [Арсеньев, 1987, с. 293]. Пояснень цьому факту я не знайшов. Як не дістав роз'яснень і у наших зоологів, як взаємодіють козулі та олені в наших лісах. Але відкинути свідчення такого професійного дослідника, яким був В.К. Арсеньев, теж не можна. Таким чином, справа не тільки в пригніченні оленями козуль через конкуренцію в харчуванні. Тут діють ще якісь механізми, які приводять до загибелі козуль навіть при достатній кількості їжі.

Отже, з усього сказаного слід зробити висновок, що біля Обухова 2 були настільки великі лісові масиви, що ці два види могли мешкати, не зустрічаючись один з одним. Навіть більше: тут козуль було набагато більше, ніж оленів (табл. 1).

Отже, і козулю можна вважати лісовим мешканцем. В усякому разі, її появи в степах пов'язані з наявністю там дерев, чи по долинах річок, чи зараз з насадженими лісосмугами. Оскільки у козулі, як і у оленя, використовується практично все, то не дивно, що вона мала таку значну частку в мисливській здобичі на Обухові 2. І, навіть більшу, ніж у оленя. І знову ніде не фіксувалися випадки знаходження черепів з рогами чи без них.

Лось (*Alces alces* L.). За кількістю кісток цей вид займав перше місце серед диких ссавців, а за числом особин лише трохи поступався кабану та козулі, перевищуючи навіть чисельність звичайного оленя (табл. 1); вибірка не дозволила провести біометричну обробку даних (табл. 2). Отже, поки будь-які порівняння неможливі.

Лось — найбільший представник оленьчих. Маса дорослих самців може досягати 500–570 кг; в Україні — 300 кг. Сучасний ареал лося склався лише в голоцені: є мешканцем тайгових та гірських лісів Євразії та Північної Америки. Мешкає в рівнинних тайгових та змішаних лісах, рідше зустрічається в тайзі; далеко заходить в лісотундру та лісостеп. Зараз ареал досягнув Кубанського Кавказу, поширений по всій території України, за винятком Криму і Карпат. Більша частина зосереджена в Поліссі. В своєму поширенні лось пов'язаний із деревною рослинністю, включаючи штучні лісонасадження в степовій зоні. Дотримується заболочених ділянок, околиць озер, прирічкових верболозів, молодих згарищ та лісосік що заростають, лісових ділянок з густим підліском і високим трав'яним покривом. Більше використовує в їжу деревні корми, ніж інші оленьчі, хоча може харчуватися і трав'яною рослинністю, включаючи водяно-болотну. Взимку велике значення мають хвоя та пагони осок.

Лосі живуть як поодинокі, так і збираючись в невеликі групи, дуже рідко — у великі стада. В районах з високим сніговим покривом роблять регулярні перекочування в залежності від висоти снігу. Гін — у вересні або в жовтні. Під час гону відомі випадки нападу на людей. Самка здебільшого ходить з одним самцем на відміну від гаремів інших оленьчих. Самці скидають роги з кінця жовтня до початку січня, а нові виростають з квітня по липень, очищаючись від шкіри в серпні або у вересні [Флинт, Чугунов, Смирин, 1970, с. 214–216; Каталог ..., 1981, с. 370–371; Природа ..., 1985, с. 231].

Лося можна вважати типовим лісовим, навіть тайговим звіром, який до того ж полюбляє болотисті місцини. Справа в тому, що у лося роздвоєні копита можуть ще розширятися, збільшуючи площу опори, до того ж у нього, як і у кабана, є ще бокові метаподії, які, теж розширюючись, роблять цю площу ще більшою. Завдяки цьому лось може легко пересуватися по болотистій місцині. Отже, знахідка його кісток на Обухові 2 є ще одним доказом наявності значних лісів біля нього в ті часи, можливо, навіть «тайгового» характеру, а також, не виключено, і болотистих місцин. І знову ніде немає згадок про знаходження черепів з рогами чи без них.

Зубр (*Bison bonasus* L.). Знайдено кілька кісток зубра; ще кілька походять від дуже великого копитного, можливо, від того самого зубра, але не можна виключати і тура (табл. 1). Через невелику вибірку, біометричну обробку даних провести не вдалося (табл. 2). Отже, будь-які порівняння неможливі.

Зубр — великий бик, масою до 1 тонни і висотою в холці до 2 м. Один із двох представників роду, до якого належить також американський бізон. В минулому зубри були поширені в Європі, проте майже всюди були винищені. Ще у I тис. н. е. зубр був поширений в широколистяних лісах, лісостепу і степу Європи, включаючи гірські ліси Кавказу. На території України проіснували до XIX ст. У 1920-ті рр. були знищені останні представники зубрів, які вільно мешкали в Біловезькій Пущі та на Кавказі. Свого часу в СРСР була проведена величезна робота по відновленню поголів'я цих тварин. Зараз зубри є в низці заповідників, де їх утримують як в умовах повної свободи, так і в загонах. Тічка у самок восени, вагітність триває 9 місяців, після чого народжується 1, рідше 2 телят. Як і інші бики, зубри мешкають невеликими групами, в склад яких входять самки з телятами і молодь у віці до 3 років або дорослі самці. Старі бики часто ведуть одиникий спосіб життя. Взимку зубри збираються стадами до 30—40 голів, але навесні ці стада розпадаються.

Зубри — справжні лісові тварини. В останній період природного існування зубр віддавав перевагу листяним та змішаним лісам з розвиненим підліском та галявинами, дрібнолісся, лісовим річковим долинам із заплавленими луками, а в горах — верхньому поясу лісів на межі з субальпійськими луками. Історичні, палеонтологічні та археологічні дані, а також особливості екології дають підставу гадати, що в рівній мірі в минулому він мешкав також і на відкритих ландшафтах лісостепової та степової зон на території України, а перевагу важкодоступним лісовим угіддям він почав віддавати під тиском людини. В залежності від рослинності, яка вегетує влітку, та станом снігового покриву взимку зубри роблять сезонні перекочування, проте їх розмах є невеликим. В лісах зубри харчуються різноманітною травою, підростом, листям та пагонами дерев і чагарників, взимку — гілками дерев: дуба, берези, осоки, липи, ясеня та інших порід, корою дерев, а також сіном та іншою підгодівлею, охоче відвідують солончаки.

Не дивлячись на могутню фігуру, зубри легко пересуваються галопом, долаючи при потребі перешкоди висотою до 2 м, не боячись крутих схилів. Основне значення мають нюх та слух, зір розвинений слабо. Побачивши людину або почувши її запах, зубри стрімко ховаються в лісових хащах. Але коли вітер дме від тварин і вони не можуть вловити людський запах, то, побачивши людину, вони намагаються її роздивитися, вишикувуючись в одну шеренгу із загнутими флангами. Зубри — дуже мовчазні звірі. Природних ворогів у зубрів немає, хоч вовки можуть зашкодити молоді [Жизнь ..., 1971, с. 550—551; Кузнецов, 1975, с. 172; Природа ..., 1985, с. 233—234].

Отже, за знахідками кісток зубра робити висновки про навколишнє середовище того чи іншого поселення або городища, складно. Швидше за все, в часи існування Обухова 2 зубри були вже лісовими тваринами. Але не забуваємо і про кулана на цьому поселенні. Очевидно, судячи з наведених вище літературних даних, полювати на зубра було безпечніше, ніж на тура. Хоча, наприклад, на ранньослов'янському Монастирку знайдено кістки тільки від тура [Белан, 1978, с. 96, табл. 1]. На ранньослов'янському Пастирському городищі є лише тур [Горбаненко, Журавльов, Пашкевич, 2008, с. 97, табл. 14]. На давньоруських пам'ятках Середнього Подніпров'я зубрів і турів було майже порівну [Тимченко, 1972, с. 145, табл. 34]. Цікавим є те, що одомашнювали не зубра, який намагався не зустрічатися з людиною, а тура, який її атакував при найменшій нагоді. Пояснень цьому поки що ніде в літературі не знайшов.

3. ОСОБЛИВОСТІ ТВАРИННИЦТВА ТА МИСЛИВСТВА

У тваринництві у мешканців ранньослов'янського поселення Обухів 2 переважало свинарство (табл. 8). На другому місці було скотарство, далі — розведення дрібної рогатої худоби (при переважанні овець) та конярство. Звичайно, розводили і свійського собаку, але остеологічні матеріали з цього поселення не дають змогу визначити, яку роль відігравало собаківництво.

За даними Н.Г. Белан [Белан, 1977, с. 32—35], всюди перше місце в тваринництві належало бику свійському. Тільки в Подніпров'ї його частка була вищою ніж в Подністров'ї. І в Середньому Подніпров'ї носії зарубинецької й черняхівські культур та ранні слов'яни розводили його в близьких кількостях. У носіїв зарубинецької культури і ранніх слов'ян на другому місці була свійська свиня. У Подністров'ї її частка була вищою, ніж в Подніпров'ї. Близька до цих показників і чисельність дрібної рогатої худоби. Кінь значно поступався решті свійських тварин, хоча його ще широко вживали у їжу. І у носіїв черняхівської культури друге місце займала дрібна рогата худоба, свиня була на третьому місці. Спостерігається певна подібність між ранньослов'янськими і давньоруськими пам'ятками в Середньому Подніпров'ї, але в останніх було більше дрібної рогатої худоби і менше свині й коня.

Отже, треба зазначити своєрідність тваринництва у мешканців Обухів 2, яке перевагою свинарства не мало аналогів серед пам'яток, досліджених Н.Г. Белан. Аналог поки що є тільки один. Це ранньослов'янське Пастирське городище [Горбаненко, Журавльов, Пашкевич, 2008, с. 97, табл. 14]. Там також на першому місці йшло свинарство, на другому — скотарство, третє місце відводилося розведенню дрібної рогатої худоби, четверте місце займало конярство. Тільки на Пастирському частка свині була меншою, а частка дрібної рогатої худоби — вищою, ніж на Обухів 2. І значно більшою на Пастирському була перевага овець над козами, що свідчить про більш степовий ландшафт біля нього.

Цікаво, що на розташованому неподалік ранньослов'янському Монастирку тваринництво велося зовсім інакше [Белан, 1978, с. 96, табл. 1]. Тут перше місце займало скотарство, друге — свинарство, йому лише трохи поступалося розведення дрібної рогатої худоби, а кінь, який йшов четвертим, лише трохи переважав над собакою, що був на п'ятому місці. При цьому частки цих тварин істотно відрізнялися від того, що дав Обухів 2.

Отже, по веденню тваринництва я б зарахував Обухів 2 і Пастирське до однієї групи ранніх слов'ян, а Монастирок та інші пам'ятки цього часу, які досліджувала Н.Г. Белан — до іншої.

Таким чином, підтверджуються мої висновки про те, що племінний склад ранніх слов'ян Середнього Подніпров'я не був однорідним [Журавльов, 1989, с. 11].

Мисливство особливого розвитку не отримало. Дикі тварини склали всього 14 % від загального числа особин ссавців (табл. 8). За даними Н.Г. Белан [Белан, 1977, с. 30—31] в Середньому Подніпров'ї у зарубинецьких племен цей показник в середньому був понад 25 % (ур. Пристань дало навіть 40 %). На пам'ятках поєнешти-лукашівської культури дикі тварини склали в середньому понад 21 %. Черняхівські пам'ятки дали менше ніж 4 %. На ранньослов'янських пам'ятках з цього ж району він складав в середньому понад 30 %. Ранньослов'янське Пастирське городище в Середньому Дніпрі дало всього 6 % [Горбаненко, Журавльов, Пашкевич, 2008, с. 97, табл. 14]. Роменські городища на Десні, Сеймі, Сулі, Ворсклі, Пслі дали в

середньому понад 50 % [Белан, 1977, с. 31]. Аналоги Обухову 2 є, але вони дуже цікаві і далекі територіально. Це пам'ятки північно-західних слов'ян кривичів та поселення на Середньому Дністрі, де цей показник складав теж біля 14 % [Белан, 1977, с. 31].

Основними об'єктами промислу, за даними Н.Г. Белан, були 5 видів: лось, олень, козуля, дика свиня, бобер. На правобережній Україні населення полювало в основному на копитних. Вони складали понад 78 % диких ссавців. З хутрових звірів здобували насамперед бобра, значно менше — ведмедя і борсука [Белан, 1977, с. 31].

У різних районах Правобережжя є відмінності у складі мисливської здобичі. У Подністров'ї основним об'єктом полювання був звичайний олень, йому трохи поступалася дика свиня, далі йшов лось. У Подніпров'ї найчастіше полювали на дику свиню, хоча і в меншій кількості, ніж в Подністров'ї. Частки оленя і лося були майже однаковими. У Подніпров'ї на бобра полювали частіше, ніж в Подністров'ї [Белан, 1977, с. 31–32].

На ранньослов'янському Пастирському городищі є взагалі лише кістки копитних. Основним промисловим видом був кабан, козулі і тура було вдвічі менше [Горбаненко, Журавльов, Пашкевич, 2008, с. 97, табл. 14].

Отже, прямих аналогів того, що спостерігається в мисливстві Обухова 2 (табл. 8), поки що немає. Козуля на жодному з досліджених раніше археозоологами поселень чи городищ I тис. н. е. ніколи не була провідною твариною в мисливській здобичі. І ніде не спостерігається її така значна перевага над звичайним оленем. Цікаво і те, що немає аналогів і з боршевськими та роменськими пам'ятками, які, можливо, дали однакові породи свійського бика, про що вже сказано вище. Пояснення я можу поки дати лише одне. Оскільки мисливська здобич майже повністю залежить від оточуючого середовища, ландшафти біля стародавнього Обухова 2 мали якісь особливості, які примушували вести полювання саме так, а не інакше. З одного боку тут багато кабана і лося. Це вказує на «тайговий» характер лісів і болотисту місцевість. До речі, боліт і зараз там вистачає. Але з другого боку, козуля в болото не піде. Цьому виду потрібні світлі розріджені ліси. А от як ці ландшафти тут співіснували, я поки що зрозуміти не можу. Очевидно, в низинах були болота, на підвищенні — ліси різних типів, до того ж ще і не дуже сприятливих для оленів. Додайте сюди степового кулана, і буде повний лісостеповий ландшафт з перевагою лісів та боліт.

ВИСНОВКИ

На Обухові 2 тваринництво велося дуже своєрідно. Перевагою свинарства воно відрізняється від більшості ранньослов'янських та давньоруських пам'яток, які були розташовані в Середньому Подніпров'ї. Аналог є лише один — ранньослов'янське Пастирське городище. Отже, по цьому показнику ці дві пам'ятки я зарахував би до однієї групи, а решту — до інших. Цілком вірогідно, що вони належали різним групам слов'ян.

Що стосується мисливства, то воно велося дуже своєрідно через особливості ландшафтів біля ранньослов'янського Обухова 2. Тут болота в низинах чергувалися з лісами на пагорбах. І ще поряд були істотні степові ділянки, пов'язані з південними степовими районами. Перевагу в мисливській здобичі кабана і козулі не зафіксовано ще на жодному поселенні чи городищі цього часу, окрім Обухова 2. І знахідка кістки кулана є другою для цього району після досліджень І.Г. Підоплічка остеологічних матеріалів із стародавнього Вишгорода.

Таблиця 1. Перелік знахідок кісток тварин з ранньослов'янського поселення Обухів 2

Table 1. List of finds of animal bones from early Slavic settlement Obukhiv 2

Ознака	Бик свійсь- кий	Вівця свійська	Коза свійська	Вівця та коза	Свиня свійська	Кінь свійсь- кий	Собака свійсь- кий	Сліпак?	Бобер річко- вий	Лисиця звичай- на
1. Частина скелету										
Рогові стрижні самця	3	2	—	—	—	—	—	—	—	—
Рогові стрижні самки	11	—	3	—	—	—	—	—	—	—
Мозкові частини черепа	120 ¹	—	—	3	70	29	7	2	—	1
Лицьові частини черепа	98	—	—	5	96	44	3	4	—	1
Зуби верхні	70	—	—	10	26	35 ²	1	—	—	—
Нижні щелепи	178	—	1	18	135	5	2	5	1	1
Зуби нижні	57	—	—	12	88	10	1	—	—	—
Хребці	208	—	—	39	105	5	2	—	—	1
Ребра	361	—	—	86	140	10	—	—	—	—
Лопатка	142	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Грудина	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Плечова	107 (6) ³	3 (1)	1	23 (4)	79 (19)	5	3	—	—	—
Променева+ліктьова	83 (10)	1 (1)	2	17 (2)	60 (15)	13 (2)	3	1	—	2 (2)
П'ясткова	34 (1)	1	—	7	14 (1)	8	—	—	—	—
Тазова	80	1	—	7	35	9	—	—	—	2
Стегнова	69 (6)	—	1	54 (4)	73 (21)	8	1	—	—	—
Великогомілкова	84 (8)	2	1	54 (2)	73 (20)	18 (2)	4	—	—	—
Малогомілкова	—	—	—	—	13	—	—	—	—	—
Таранна	36	10	3	1	17	5	1	—	—	—
П'ясткова	23 (2)	—	—	—	20 (12)	4	—	—	—	1
Центральна	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Надколінок	3	—	—	—	—	4	—	—	—	—
Грифельна	—	—	—	—	—	5	—	—	—	—
Інші суглобові	33	—	—	2	8	10	1	—	—	—
Плеснова	60 (2)	—	1	7	8 (3)	4	—	—	—	—
Метаподії	8 (4)	—	—	2 (1)	17 (8)	3	4	—	—	—
I фаланга	41 (1) ⁴	1	—	—	11 (5)	5 ⁵	1	—	—	—
II фаланга	17	—	—	—	2 (1)	4	2	—	—	—
III фаланга	8	—	—	—	2	3	—	—	—	—
Р а з о м ⁶	1945	22	14	372	1158	249	26	12	1	8
2. Число особин										
Молоді	20	—	—	10 ⁷	27 ⁸	4	3	—	—	1
Напівдорослі	8	2	—	1	20	1	—	—	—	—
Дорослі	27 ⁹	8 ¹⁰	8 ¹¹	2	30	13 ¹²	8	8	1	1
Р а з о м	55	10	8	13	77	18	11	8	1	2
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп										
M ₁ ще немає	—	—	—	1	2	—	—	—	—	—
M ₂ ще немає	1	—	—	1	4	—	—	—	—	—
M ₃ ще немає	10	—	—	—	17	2	—	—	—	—
M ₃ прорізується	3	—	—	—	22	1	—	—	—	—
M ₃ є	8	—	—	1	8	1	—	—	—	—
Всі постійні	4	—	1	4	23	—	—	5	1	1
Р а з о м	26	—	1	7	76	4	—	5	1	1

П р и м і т к и: ¹ з них 1 від комолого черепа; ² з них 2 ікла; ³ в дужках тут і далі наведено кількість кісток, у яких ще не приросли епіфізи; ⁴ з них 2 з «робочою» патологією; ⁵ з них 2 з «робочою» патологією; ⁶ крім того, знайдено: 74 стулки *Unio*, 1 кістка осетрової риби, 1 кістка судака, 7 кісток щуки, 1 кістка коропоної риби, 25 кісток інших риб, 74 кістки птахів, 9 кісток людини, не визначено 1013 фрагментів кісток ссавців; ⁷ крім того, 1 утробна, тобто була забита вагітна самка; ⁸ крім того, 1 утробна, тобто була забита вагітна самка; ⁹ з них за роговими стрижнями 2 самця та 7 самок; ¹⁰ з них за роговими стрижнями 2 самця; ¹¹ з них за роговими стрижнями 3 самки; ¹² з них за іклами 2 самця.

Закінчення табл. 1.

End of table 1.

Ознака	Ведмідь бурий	Борсук	Видра	Кулан	Кабан	Олень звичай- ний	Козуля звичай- на	Лось	Зубр	Зубр або тур
1. Частина скелету										
Рога самця	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
Мозкові частини черепа	—	—	—	—	—	2 ¹	—	—	—	—
Лицьові частини черепа	1	—	—	—	2	—	1	—	—	—
Нижні щелепи	—	1	—	—	1	1	—	—	—	1
Зуби нижні	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Хребці	—	—	—	—	1	—	—	2	—	—
Рєбра	—	2	—	—	1	—	—	—	—	1
Лопатка	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—
Плечова	—	—	—	—	2	—	1	1	—	—
Променева + ліктьова	—	—	—	—	2	—	2	3	2	1
П'ясткова	—	—	—	—	3	1	—	—	—	—
Тазова	—	—	—	—	2	—	—	—	1	—
Стегнова	—	—	1	—	—	—	1	—	—	—
Великогомілкова	—	—	—	—	—	—	3	1	1	—
Малогомілкова	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
Таранна	—	—	—	—	1	—	3	—	—	—
П'яткова	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
Плеснова	—	—	—	—	—	—	4	1	—	—
Метаподії	2	—	—	—	1 (1)	1	—	—	—	—
I фаланга	—	—	—	—	1	1	—	8 (1)	1	—
II фаланга	—	—	—	—	—	1	2	1	1	—
III фаланга	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—
Р а з о м	4	3	1	1	18	10	17	19	6	4
2. Число особин										
Молоді	—	—	—	—	1	1	—	1	—	?
Напівдорослі	—	—	—	—	—	—	1	—	—	?
Дорослі	1	1	1	1	5	3	5	4	3	?
Разом	1	1	1	1	6	4	6	5	3	1
3. Стан зубного ряду нижніх щелеп										
Всі постійні	—	1	—	—	1	1	—	—	—	—
Р а з о м	—	1	—	—	1	1	—	—	—	—

П р и м і т к и: ¹ обидві від черепів, у яких ще не скинуто роги, тобто здобутих восени або на початку зими.

Таблиця 2. Мінливість кісток ссавців з ранньослов'янського поселення Обухів 2
Table 2. The variability of mammals bones of early Slavic settlement Obukhiv 2

Ознака	Бик свійський	Вівця свійська	Коза свійська	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський
1. Обхват біля основи (далі – ОБОС) рогового стрижня самця	1 (–) 150,0 ¹	2 (190–195) 192,5	–	–	–	–
2. Великий діаметр (далі – ВД) там же його	1 (–) 51,5	2 (62–64,5) 67,25	–	–	–	–
3. Малий діаметр (далі – МД) там же його	1 (–) 36,5	2 (46,5–52) 49,25	–	–	–	–
4. Відношення 3 до 2	1 (–) 71,0	2 (75–80,5) 77,75	–	–	–	–
5. ОБОС рогового стрижня самки	4 (124–135) 130,25 ± 2,68	–	2 (80–88,5) 84,25	–	–	–
6. ВД там же його	4 (41–43,5) 42,625 ± 0,64	–	2 (32–34,5) 33,25	–	–	–
7. МД там же його	4 (32–37) 31,125 ± 1,26	–	2 (20,5–22) 21,25	–	–	–
8. Відношення 7 до 8	4 (74,5–86) 80,125 ± 3,3	–	2 (59,5–69) 64,25	–	–	–
9. Висота потиличної кістки черепа	–	–	–	2 (73,5–76,5) 75,0	–	–
10. Висота орбіти його	–	–	–	1 (–) 34,0	–	–
11. Альвеолярна довжина (далі – АД) P ² –P ⁴	1 (–) 55,5	–	–	6 (40,5–44) 42,5 ± 0,57	1 (–) 79,0	–
12. АД M ¹ –M ³	–	–	–	–	1 (–) 88,0	–
13. Довжина P ²	–	–	–	–	3 (31,5–36,5) 33,5	–
14. Ширина P ²	–	–	–	–	3 (21–24,5) 22,33	–
15. Довжина протокону P ²	–	–	–	–	1 (–) 8,5	–
16. Відношення 15 до 13	–	–	–	–	1 (–) 23,5	–
17. Довжина P ³	–	–	–	–	3 (27–32) 29,33	–
18. Ширина P ³	–	–	–	–	3 (25,5–30) 27,17	–
19. Довжина протокону P ³	–	–	–	–	2 (10–12) 11,0	–
20. Відношення 19 до 17	–	–	–	–	2 (34,5–37,5) 36,0	–
21. Довжина P ⁴	–	–	–	–	2 (25–31) 28,0	1 (–) 17,0
22. Ширина P ⁴	–	–	–	–	2 (25,5–31) 28,25	1 (–) 10,0
23. Довжина протокону P ⁴	–	–	–	–	1 (–) 12,5	–
24. Відношення 23 до 21	–	–	–	–	1 (–) 40,5	–
25. Довжина M ¹	–	–	–	–	1 (–) 28,5	1 (–) 11,5
26. Ширина M ¹	–	–	–	–	1 (–) 29,0	1 (–) 1350
27. Довжина протокону M ¹	–	–	–	–	1 (–) 14,0	–
28. Відношення 27 до 25	–	–	–	–	1 (–) 40,5	–
29. Довжина M ²	–	–	–	–	1 (–) 27,5	–
30. Ширина M ²	–	–	–	–	1 (–) 29,5	–
31. Довжина протокону M ²	–	–	–	–	1 (–) 12,5	–
32. Відношення 31 до 29	–	–	–	–	1 (–) 40,5	–
33. Довжина M ³	7 (26,5–31) 29,0 ± 0,65	–	–	6 (29,5–34) 31,67 ± 0,81	4 (25,5–31) 27,75 ± 1,34	–
34. Ширина M ³	8 (18,5–23,5) 21,56 ± 0,59	–	–	6 (17,5–20,5) 19,25 ± 0,5	3 (24,5–25) 24,67	–
35. Довжина протокону M ³	–	–	–	–	2 (14,5–14,5) 14,5	–

Продовження табл. 2.
Continuation of table 2.

Ознака	Бик свійський	Вівця свійська	Коза свійська	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський
36. Відношення 35 до 33	—	—	—	—	2 (52—53,5) 52,75	—
37. Товщина діастеми нижньої щелепи	1 (—) 18,5 ²	—	—	—	—	—
38. Висота діастеми іі	2 (25—33,5) 29,25	—	—	—	—	—
39. Висота перед Р ₂ іі	2 (34,5—47) 40,75	—	1 (—) 17,5	3 (38—42) 40,5	—	—
40. Висота позаду М ₃ іі	2 (34,5—47) 40,75	—	1 (—) 24,5	2 (45—48) 46,5	—	—
41. АД Р ₂ —М ₃ іі	—	—	1 (—) 72,5	2 (96,5—105) 100,75	—	—
42. АД Р ₁ —Р ₄ іі	—	—	—	2 (49—54) 51,5	—	1 (—) 41,0
43. АД Р ₂ —Р ₄ іі	2 (47—53,5) 50,25	—	1 (—) 22,0	10 (32—38) 34,95 ± 0,70	—	—
44. АД М ₁ —М ₃ іі	—	—	1 (—) 50,5	9 (63—70) 65,35 ± 1,0	—	—
45. Довжина Р ₂	—	—	—	—	1 (—) 33,5	—
46. Ширина Р ₂	—	—	—	—	1 (—) 15,0	—
47. Довжина Р ₃	—	—	—	—	1 (—) 27,0	—
48. Ширина Р ₃	—	—	—	—	1 (—) 15,5	—
49. Довжина М ₁	—	—	—	—	—	2 (20—20) 20,0
50. Ширина М ₁	—	—	—	—	—	2 (8—8) 8,0
51. Довжина М ₃	7 (32,5—40) 35,29 ± 0,99	—	1 (—) 22,0	13 (30—36) 32,15 ± 0,54	1 (—) 32,0	—
52. Ширина М ₃	7 (12,5—16,5) 14,57 ± 0,65	—	1 (—) 9,5	14 (14,5—19) 15,54 ± 0,33	1 (—) 15,0	—
53. Повна довжина (далі — ПДВ) атланта	—	—	—	3 (40—41,5) 40,83	—	—
54. ПДВ тіла із зубовидним відростком епістрофея	—	—	—	—	—	1 (—) 54,5
55. Повна ширина його ззаду	—	—	—	—	—	1 (—) 45,5
56. Ширина передньої суглобової поверхні його	—	—	—	1 (—) 43,5	—	1 (—) 32,5
57. Ширина нижнього кінця (далі — ШНК) лопатки	2 (59,5—73,5) 66,5	1 (—) 36,5	—	9 (28,5—36) 32,72 ± 0,79	1 (—) 96,0	—
58. ВД суглобової западини (далі — СЗ) іі	3 (50—61) 54,33	1 (—) 28,5	—	9 (26—32) 28,83 ± 0,61	2 (56—63,5) 59,75	—
59. МД СЗ іі	7 (39,5—56) 46,93 ± 2,31	1 (—) 23,0	—	12 (20,5—26) 23,375 ± 0,55	3 (45—50) 47,17	—
60. Віддаль від СЗ до початку гребеня іі	—	1 (—) 23,0	—	—	—	—
61. Ширина шийки (далі — ШШ) іі	—	1 (—) 21,5	—	17 (20—25,5) 21,92 ± 0,43	1 (—) 63,5	—
62. Відношення 59 до 57	2 (71,5—76) 73,25	1 (—) 63,0	—	9 (65—78) 71,67 ± 1,45	1 (—) 52,0	—
63. Відношення 59 до 58	3 (76—92) 84,33	1 (—) 80,5	—	9 (77—87,5) 82,22 ± 1,05	2 (78,5—83) 80,75	—
64. Відношення 60 до 61	—	1 (—) 1,07	—	—	—	—
65. Відношення 61 до 60	—	1 (—) 93,5	—	—	—	—
66. ПДВ плечової	—	—	—	—	—	1 (—) 182,0
67. Фізіологічна довжина іі	—	—	—	—	—	1 (—) 176,0
68. Ширина верхнього кінця (далі — ШВК) іі	—	—	—	—	—	1 (—) 36,0

Ознака	Бик свійський	Вівця свійська	Коза свійська	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський
69. Ширина діафізу (далі — ШД) її	—	—	—	—	—	1 (—) 14,5
70. ШНК її	4 (75—88) 80,5 ± 3,35	3 (30—31) 30,33	—	12 (34—39,5) 36,875 ± 0,61	—	2 (29—35) 32,0
71. Ширина блоку (далі — ШБЛ) її	5 (69—79) 73,625 ± 2,37	3 (28—29,5) 29,0	—	13 (28,5—35,5) 31,15 ± 0,64	—	(20,5—22,5) 21,5
72. Медіальна висота блоку (далі — МВБЛ) її	7 (40,5—47) 43,93 ± 1,02	3 (18,5—18,5) 18,5	—	11 (26—32) 27,68 ± 0,57	5 (38,5—52) 45,80 ± 2,79	2 (17,5—21) 19,25
73. Найменша висота посередині блоку (далі — НВБЛ) її	6 (29—35,5) 31,83 ± 1,16	3 (14,5—15,5) 14,83	—	14 (16—20) 17,93 ± 0,41	—	2 (12,5—14) 13,25
74. Відношення 68 до 66	—	—	—	—	—	1 (—) 20,0
75. Відношення 69 до 66	—	—	—	—	—	1 (—) 8,0
76. Відношення 70 до 66	—	—	—	—	—	1 (—) 19,0
77. Відношення 71 до 66	—	—	—	—	—	1 (—) 12,5
78. Відношення 72 до 71	4 (58—1,5) 59,125 ± 0,92	3 (62,5—66) 63,67	—	10 (85—96,5) 89,55 ± 1,0	—	2 (85,5—93,5) 89,5
79. Відношення 73 до 71	4 (42—45) 43,375 ± 0,72	3 (49—52,5) 51,17	—	13 (54,5—66,5) 58,5 ± 0,94	—	2 (61—62) 61,5
80. ПДВ променевої	1 (—) 254,5	—	—	—	—	—
81. ШВК її	4 (68—85) 74,75 ± 4,48	2 (28—34) 31,0	—	11 (24—30) 27,05 ± 0,59	2 (79—86) 32,5	1 (—) 18,5
82. Ширина верхньої суглобової поверхні (далі — ВСП) її	8 (6482) 72,56 ± 2,47	2 (26—30,5) 28,25	—	—	2 (73,5—79,5) 76,5	—
83. Медіальний поперечник (далі — МП) ВСП її	13 (34,5—47,5) 41,77 ± 1,24	2 (15—18) 16,5	—	11 (16,5—21) 18,55	4 (38,5—45) 41,60 ± 1,55	1 (—) 12,0
84. Латеральний поперечник (далі — ЛП) ВСП її	10 (23—30) 26,85 ± 0,85	2 (11,5—13) 12,25	—	—	1 (—) 30,0	—
85. ШД її	4 (37—43) 39,625 ± 1,55	2 (15—20,5) 17,75	—	10 (13,5—18,5) 16,35 ± 0,53	1 (—) 43,0	1 (—) 14,5
86. Поперечник діафізу (далі — ПД) її	—	—	—	6 (10—12) 11,42 ± 0,36	—	1 (—) 6,5
87. ШНК її	3 (76—81) 78,0	—	1 (—) 30,5	1 (—) 31,0	1 (—) 77,0	—
88. ШБЛ її	—	—	—	—	1 (—) 64,5	—
89. Відношення 83 до 81	—	—	—	11 (65—75) 68,64 ± 0,93	—	1 (—) 65,0
90. Відношення 83 до 82	8 (54—59,5) 56,69 ± 0,77	2 (57,559) 58,25	—	—	2 (56—56,5) 56,25	—
91. Відношення 84 до 83	7 (59,5—72,5) 64,07 ± 1,98	2 (72—76,5) 74,25	—	—	1 (—) 73,0	—
92. Відношення 86 до 85	—	—	—	6 (65—74) 68,08 ± 1,53	—	1 (—) 45,0
93. ПДВ ліктьової	—	—	—	—	—	1 (—) 203,0
94. Віддаль від вінцевого відростку (далі — ВВ) до верхнього кінця горбистості ліктьової	1 (—) 96,5	—	—	—	—	2 (35—35,5) 35,25
95. Довжина горбистості її	1 (—) 57,0	—	—	—	—	2 (23—25,5) 24,25
96. Ширина горбистості її	26,5	—	—	—	—	2 (13—14) 13,5
97. Поперечник на рівні (далі — ПНР) ВВ її	14 (52—71,5) 62,25 ± 1,77	—	—	20 (30—40,5) 34,525 ± 0,74	1 (—) 60,0	2 (28,5—29,5) 29,0
98. Відношення 96 до 95	1 (—) 43,0	—	—	—	—	2 (55—56,5) 55,75

Продовження табл. 2.
Continuation of table 2.

Ознака	Бик свійський	Вівця свійська	Коза свійська	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський
99. ПДВ п'ясткової (у свині – п'ясткової III)	1 (–) 167,0	–	–	–	1 (–) 224,0 ³	–
100. Зовнішня довжина (далі – ЗДВ) II	–	–	–	–	1 (–) 216,0	–
101. ШВК II	3 (48,5–61) 56,5	1 (–) 23,0	–	4 (17–20) 18,0 ± 0,82	2 (53–54) 53,5	–
102. Поперечник верхнього кінця (далі – ПВК) II	7 (30–38) 34,36 ± 1,54	1 (–) 17,0	–	4 (17–20) 18,125 ± 0,83	2 (35–37,5) 36,25	–
103. ШД II	7 (26–37) 31,57 ± 1,86	1 (–) 14,5	–	4 (12,5–16) 13,875 ± 0,89	3 (33,5–35,5) 34,5	–
104. ПД II	4 (18–22) 20,875 ± 1,11	–	–	1 (–) 10,5	1 (–) 22,5	–
105. ШНК II	4 (47,5–68) 57,0 ± 5,25	–	–	–	3 (50,5–52) 51,5	–
106. ПНК II	1 (–) 30,0	–	–	–	2 (37,5–38) 37,75	–
107. Відношення 101 до 99	–	–	–	–	1 (–) 24,0	–
108. Відношення 103 до 99	1 (–) 15,5	–	–	–	1 (–) 15,40	–
109. Відношення 105 до 99	1 (–) 28,5	–	–	–	1 (–) 20,5	–
110. Відношення 102 до 101	3 (61–62,5) 61,5	–	–	4 (100–103) 100,0 ± 0,82	2 (65–71) 68,0	–
111. Відношення 104 до 103	3 (61–73) 67,67	–	–	1 (–) 75,0	2 (65–70) 67,5	–
112. Відношення 106 до 105	1 (–) 57,5	–	–	–	2 (73–74,5) 73,75	–
113. Індекс медіальних валіків (далі – ІНДМВ) II	1 (–) 76,5	–	–	–	–	–
114. Індекс латеральних валіків (далі – ІНДЛВ) II	2 (72,5–73,5) 73,0	–	–	–	–	–
115. Індекс гребеня (далі – ІНДГР) II	–	–	–	–	1 (–) 79,0	–
116. Довжина кульшової западини (далі – КЗ) таза	2 (67–72,5) 69,75	1 (–) 28,0	–	9 (28,5–35) 32,17 ± 0,76	3 (65–69,5) 67,17	–
117. Ширину КЗ його	1 (–) 67,0	1 (–) 26,5	–	10 (26,5–33) 29,85 ± 0,75	4 (59–68,5) 63,875 ± 2,56	–
118. ШНК стегнової	–	1 (–) 35,0	–	1 (–) 40,0	1 (–) 87,0	–
119. ШД великогомілкової	7 (33–39) 36,79 ± 0,80	2 (14,5–16) 15,25	–	6 (17–20,5) 18,58 ± 0,62	3 (38,5–78) 42,67	1 (–) 13,0
120. ШНК II	12 (56–67) 61,58 ± 1,55	2 (25,5–27) 26,25	1 (–) 28,0	6 (27–30,5) 29,0 ± 0,69	6 (66,5–78) 70,25 ± 2,05	1 (–) 24,0
121. ПНК II	8 (40–49,5) 45,69 ± 1,40	2 (21–21) 21,0	–	6 (22–26) 24,67 ± 0,82	5 (40,5–49) 44,5 ± 1,89	–
122. Відношення 121 до 120	8 (68,5–79) 74,31 ± 1,34	2 (78–82,5) 80,25	–	6 (81,5–88,5) 85,42 ± 1,12	5 (59,5–66,5) 62,10 ± 0,93	–
123. Висота таранної	–	–	–	–	4 (54–59) 56,625 ± 1,23	1 (–) 25,0
124. ЗДВ II	19 (55,5–72) 62,97 ± 0,96	7 (31–35) 32,86 ± 0,71	3 (28,5–59) 28,67	9 (38–41) 39,61 ± 0,38	–	–
125. Внутрішня довжина (далі – ВНДВ) II	20 (51,5–68,5) 57,975 ± 0,86	6 (28,5–33,5) 30,92 ± 0,92	4 (26–27,5) 26,625 ± 0,43	9 (34–39,5) 36,78 ± 0,61	–	–
126. ШВК II	20 (35,5–46) 40,75 ± 0,65	6 (19–23,5) 21,42 ± 0,97	3 (18,5–19,5) 19,0	9 (18,5–22,5) 20,5 ± 0,43	–	–
127. ШНК II	20 (34,5–45,5) 40,42 ± 0,70	7 (19–23) 21,36 ± 0,62	4 (17,5–19) 18,375 ± 0,36	9 (22,5–26) 24,33 ± 0,45	4 (47,5–56) 52,0 ± 2,27	–

Ознака	Бик свійський	Вівця свійська	Коза свійська	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський
128. Відношення 127 до 123	—	—	—	—	4 (89,5—95) 91,875 ± 2,11	—
129. Відношення 127 до 124	19 (60,5—71,5) 64,34 ± 0,57	6 (61,5—67) 64,92 ± 0,88	3 (64—66,5) 65,17	9 (56,5—65) 60,67 ± 1,06	—	—
130. ПДВ п'яtkової	2 (115—134,5) 124,75	—	—	1 (—) 77,5	1 (—) 105,0	—
131. Ширина на рівні (далі — ШНР) ВВ іі	7 (35—40) 37,93 ± 0,71	—	—	10 (16—21) 19,20 ± 0,56	4 (45—47) 46,0	—
132. ПНР ВВ іі	11 (39—49) 43,5 ± 1,02	—	—	10 (19—23) 21,10 ± 0,55	4 (50—53,5) 51,0 ± 0,97	—
133. Ширина центральної	6 (47,5—63) 55,08 ± 2,64	—	—	—	—	—
134. Поперечник іі	6 (46—58,5) 51,75 ± 2,08	—	—	—	—	—
135. ПДВ плеснової (у свині — плеснової ІІІ)	2 (221,— 233) 227,25	—	—	—	1 (—) 258,0 ⁴	—
136. ЗДВ іі	—	—	—	—	1 (—) 244,0	—
137. ШВК іі	9 (47—55) 50,72 ± 1,03	—	—	2 (13,5—15) 14,25	1 (—) 51,0	—
138. ПВК іі	9 (44—55) 48,11 ± 1,19	—	—	2 (19,5—21,5) 20,5	1 (—) 47,0	—
139. ШД іі	10 (22,5—30) 27,10 ± 0,72	—	—	2 (11—11,5) 11,25	1 (—) 33,0	—
140. ПД іі	5 (20—26,5) 24,60 ± 1,32	—	—	2 (10—10,5) 10,25	1 (—) 25,0	—
141. ШНК іі	6 (48—61) 55,83 ± 2,54	—	1 (—) 23,5	—	2 (46—51) 48,5	—
142. ПНК іі	3 (33,5—35,5) 34,17	—	1 (—) 14,0	—	2 (35—37) 36,0	—
143. Відношення 137 до 135	2 (20—21,5) 20,75	—	—	—	1 (—) 20,0	—
144. Відношення 139 до 135	2 (11,5—12) 11,75	—	—	—	1 (—) 13,0	—
145. Відношення 141 до 135	2 (25—26) 25,5	—	—	—	1 (—) 20,0	—
146. Відношення 139 до 136	—	—	—	—	1 (—) 13,52	—
147. Відношення 138 до 137	9 (88,5—100) 94,89 ± 1,3	—	—	2 (143,5— 144,5) 144,0	1 (—) 92,0	—
148. Відношення 140 до 139	5 (87,5—104) 93,90 ± 3,22	—	—	2 (87—95,5) 91,25	1 (—) 76,0	—
149. Відношення 142 до 141	3 (55,5—58) 56,5	—	1 (—) 59,5	—	2 (72,5—76) 74,25	—
150. ІНДМВ іі	3 (73—74,5) 74,0	—	1 (—) 57,0	—	—	—
151. ІНДЛВ іі	3 (70—74) 72,0	—	1 (—) 57,0	—	—	—
152. ІНДІР іі	—	—	—	—	2 (75,5—77) 76,25	—
153. ШВК плеснової ІV	—	—	—	6 (14—15) 14,58 ± 0,17	—	—
154. ПВК іі	—	—	—	6 (14—15) 14,58 ± 0,17	—	—
155. ШД іі	—	—	—	6 (11—12) 11,42 ± 0,17	—	—
156. ПД іі	—	—	—	4 (8,5—9,5) 9,125 ± 0,28	—	—

Продовження табл. 2.
Continuation of table 2.

Ознака	Бик свійський	Вівця свійська	Коза свійська	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський
157. Відношення 153 до 152	—	—	—	6 (100—100) 100,0 ± 0,0	—	—
158. Відношення 155 до 154	—	—	—	4 (74—86,5) 80,375 ± 3,02	—	—
159. ПДВ I фаланги (у коня — передньої)	15 (53—62) 58,47 ± 0,96	1 (—) 37,0	—	4 (33,5—36,5) 35,125 ± 0,72	2 (2 (80—88,5) 84,25 ⁵	—
160. Довжина по середній лінії (далі — ДСРЛ) II	19 (45,5—57) 49,42 ± 0,69	1 (—) 33,0	—	4 (30—33,5) 31,5 ± 0,85	2 (71,5—79) 75,25	—
161. ШВК II	23 (25—35,5) 29,37 ± 0,62	1 (—) 12,0	—	4 (15—17) 15,875 ± 0,60	3 (53—57,5) 54,83	—
162. ПВК II	22 (29—42) 33,77 ± 0,71	1 (—) 14,0	—	4 (15—16,5) 15,75 ± 0,37	3 (33—40) 35,5	—
163. ШД II	27 (20,5—27,5) 24,3 ± 0,45	1 (—) 9,0	—	4 (11,5—13,5) 12,625 ± 0,49	3 (34—40) 36,33	—
164. ПД II	29 (14,5—21) 17,78 ± 0,25	1 (—) 7,5	—	4 (9—9,5) 9,125 ± 0,14	2 (18,5—20) 19,25	—
165. ШНК (у коня — ШБЛ) II	22 (22—32,5) 27,34 ± 0,58	1 (—) 10,0	—	4 (14—15) 14,75 ± 0,29	2 (42—47,5) 44,75	—
166. ПНК (у коня — поперечник блоку) II	21 (17—26) 21,10 ± 0,5	1 (—) 9,5	—	4 (9,5—10,5) 10,0 ± 0,24	2 (24—26) 25,0	—
167. Відношення 161 до 159	15 (43—54) 48,83 ± 0,87	1 (—) 32,5	—	4 (43—48) 45,25 ± 1,19	2 (65—66,5) 65,75	—
168. Відношення 163 до 159	15 (35—45) 40,97 ± 0,27	1 (—) 24,5	—	4 (33—38) 36,0 ± 1,31	2 (42,5—45,2) 43,85	—
169. Відношення 165 до 159	15 (37,5—53) 41,23 ± 1,09	1 (—) 27,0	—	4 (40—45) 42,12 ± 1,26	2 (52,5—53,5) 53,0	—
170. Відношення 162 до 161	22 (107—124) 115,23 ± 0,91	1 (—) 116,5	—	4 (94—106,5) 99,375 ± 3,09	3 (62—69,5) 64,67	—
171. Відношення 164 до 163	26 (63—81,5) 72,65 ± 1,05	1 (—) 83,5	—	4 (69—78,5) 72,5 ± 2,42	2 (50—54,5) 52,25	—
172. Відношення 166 до 165	20 (67,5—83,5) 76,15 ± 0,88	1 (—) 95,0	—	4 (66,5—70) 67,75 ± 0,96	2 (54,5—57) 55,75	—
173. ПДВ II фаланги (у коня — передньої)	13 (37—45,5) 41,69 ± 0,71	—	—	2 (21,5—26) 23,75	2 (44—46) 45,0	—
174. ДСРЛ II	11 (34,5—38) 31,77 ± 0,41	—	—	2 (20—22) 21,0	2 (40,5—42,5) 41,5	—
175. ШВК II	11 (25—33,5) 29,0 ± 0,91	—	—	2 (15,5—16) 15,75	2 (50—51,5) 51,0	—
176. ПВК II	9 (26—36,5) 31,39 ± 1,10	—	—	2 (15—16,5) 15,75	2 (30,5—30,5) 30,5	—
177. ШД II	9 (19—27) 22,85 ± 0,87	—	—	2 (12—13) 12,5	2 (44—45,5) 44,75	—
178. ПД II	9 (19—24,5) 21,83 ± 0,70	—	—	2 (9,5—10) 9,75	2 (21,5—22,5) 22,0	—
179. ШНК II	12 (20,5—29,5) 25,125 ± 0,85	—	—	2 (13—14,5) 13,75	1 (—) 50,0	—
180. ПНК II	7 (22,5—31,5) 26,93 ± 1,25	—	—	2 (13,5—14) 13,75	1 (—) 26,5	—
181. Відношення 175 до 173	11 (66,5—76,5) 70,27 ± 1,25	—	—	2 (59,5—76,5) 67,0	2 (112—115) 113,5	—
182. Відношення 177 до 173	9 (51,5—60) 55,06 ± 1,17	—	—	2 (46—60,5) 53,25	2 (95,5—103,5) 99,5	—
183. Відношення 179 до 173	12 (55—67,5) 60,67 ± 1,26	—	—	2 (50—67,5) 58,75	1 (—) 108,5	—

Продовження табл. 2.
Continuation of table 2.

Ознака	Бик свійський	Вівця свійська	Коза свійська	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський
184. Відношення 176 до 175	9 (101,5–111,5) 107,44 ± 1,16	—	—	2 (94–106,5) 100,25	2 (59–60,5) 59,75	—
185. Відношення 178 до 177	9 (90–102) 95,83 ± 1,61	—	—	2 (77–79) 78,0	2 (49–49,5) 49,25	—
186. Відношення 180 до 179	7 (102–114,5) 108,71 ± 1,83	—	—	2 (93–107,5) 100,25	1 (–) 53,0	—
187. ПДВ II фаланги задньої	—	—	—	—	2 (44,5–47) 45,75	—
188. ДСРЛ II	—	—	—	—	2 (39,5–43,5) 41,5	—
189. ШВК II	—	—	—	—	2 (46–50) 48,0	—
190. ПВК II	—	—	—	—	2 (30–31,5) 30,75	—
191. ШД II	—	—	—	—	2 (38–40) 39,0	—
192. ПД II	—	—	—	—	2 (21–21,5) 21,25	—
193. ШД II	—	—	—	—	2 (42,5–46) 44,25	—
194. ПНК II	—	—	—	—	2 (25–25,5) 25,25	—
195. Відношення 189 до 187	—	—	—	—	2 (103,5–106,5) 105,0	—
196. Відношення 191 до 187	—	—	—	—	2 (85–85,5) 85,25	—
197. Відношення 193 до 187	—	—	—	—	2 (95,5–98) 96,75	—
198. Відношення 190 до 189	—	—	—	—	2 (63–65) 64,0	—
199. Відношення 192 до 191	—	—	—	—	2 (54–55,5) 54,75	—
200. Відношення 194 до 193	—	—	—	—	2 (55,5–59) 57,25	—
201. Довжина переднього краю (далі – ДПКР) III фаланги (у коня – передньої)	5 (44–53) 48,90 ± 1,75	—	—	2 (24–26) 25,0	2 (48,5–50) 49,75	—
202. Підопшвенна довжина II	5 (58–70) 63,0 ± 2,35	—	—	2 (26,5–27) 26,75	—	—
203. Ширина II	—	—	—	—	1 (–) 83,0	—
204. Висота II	6 (31–36) 33,42 ± 0,81	—	—	2 (13–15) 14,0	2 (26–32) 29,0	—
205. Відношення 203 до 201	—	—	—	—	1 (–) 166,0	—
206. Відношення 204 до 201	5 (65,5–70,5) 68,5 ± 0,88	—	—	2 (50–62,5) 56,25	2 (53,5–64) 58,75	—
207. Відношення 204 до 203	—	—	—	—	1 (–) 38,5	—
208. ДПКР III фаланги задньої	—	—	—	—	1 (–) 45,0	—
209. Ширина II	—	—	—	—	1 (–) 80,0	—
210. Висота II	—	—	—	—	1 (–) 30,5	—
211. Відношення 209 до 208	—	—	—	—	1 (–) 178,0	—
212. Відношення 210 до 208	—	—	—	—	1 (–) 68,0	—
213. Відношення 210 до 209	—	—	—	—	1 (–) 38,0	—
214. Висота в холці самок, см	3 (100–124,5) 114,93	—	—	—	—	—
215. Висота в холці в цілому, см	—	—	—	—	2 (132,5–138,5) 135,5	—

П р и м і т к и: ¹ тут і далі наведено: кількість вимірів (межі мінливості) середнє арифметичнє ± його помилка; ² у однієї нижньої щелепи відсутня альвеола для Р₂ без будь-яких ознак патології: розміри (АД Р₃–М₃ 120 мм, АД Р₃–Р₄ 37,5 мм і АД М₁–М₃ 84 мм) в біометричну обробку я не включав. Ще о однієї щелепи при наявності М₃ ще залишився Рm₄. До того ж у неї М₃ немає третьої (задньої) дольки. Таке мені зустрічається вперше. Цю щелепу я вимірювати не наважився; ³ від середнього за зростом напівтонкононого коня; ⁴ від малорослого напівтовстогоного коня; ⁵ від одного напівтонкононого та одного товстогоного коней.

Продовження табл. 2.
Continuation of table 2.

Ознака	Бобер річковий	Лисиця звичайна	Ведмідь бурий	Борсук	Кулан	Кабан	Олень звичайний	Козуля звичайна	Лось	Зубр
1. Довжина морди від R ¹ до гнатіон	—	—	—	—	—	2 (131,5—136,5) 134,0	—	—	—	—
2. Довжина альвеоли ікла	—	—	—	—	—	2 (40,5—43,5) 12,0	—	—	—	—
3. Ширина альвеоли ікла	—	—	—	—	—	2 (39,5—40,5) 40,0	—	—	—	—
4. AD R ² —M ³	—	—	—	—	—	—	—	1 (—) 65,0	—	—
5. AD R ¹ —R ⁴	—	1 (—) 41,5	—	—	—	2 (55,5—56) 55,75	—	—	—	—
6. AD R ² —R ⁴	—	—	—	—	—	—	—	1 (—) 31,0	—	—
7. AD M ¹ —M ³	—	—	—	—	—	—	—	1 (—) 33,5	—	—
8. Довжина R ⁴	—	1 (—) 14,0	—	—	—	—	—	—	—	—
9. Ширина R ⁴	—	1 (—) 7,5	—	—	—	—	—	—	—	—
10. Довжина M ³	—	—	1 (—) 38,0	—	—	—	—	1 (—) 12,5	—	—
11. Ширина M ³	—	—	1 (—) 19,0	—	—	—	—	1 (—) 12,0	—	—
12. Довжина діастеми нижньої щелепи	1 (—) 22,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—
13. Товщина діастеми II	1 (—) 11,0	—	—	—	—	—	1 (—) 10,0	—	—	—
14. Висота діастеми II	1 (—) 22,0	—	—	—	—	—	1 (—) 21,0	—	—	—
15. Висота перед зубним рядом II	1 (—) 28,0	1 (—) 12,0	—	1 (—) 12,0	—	—	1 (—) 34,0	—	—	—
16. Висота позаду зубного ряду II	—	1 (—) 16,5	—	1 (—) 16,0	—	—	—	—	—	—
17. Висота по суглобовій поверхні II	—	1 (—) 20,0	—	—	—	—	—	—	—	—
18. Висота по вінцевому відростку II	—	—	—	1 (—) 33,0	—	—	—	—	—	—
19. AD зубного ряду II	1 (—) 32,0	1 (—) 62,5	—	1 (—) 33,5	—	—	1 (—) 122,0	—	—	—
20. AD передкорінних II	—	1 (—) 35,0	—	1 (—) 15,5	—	—	1 (—) 47,0	—	—	—
21. AD корінних II	—	1 (—) 28,0	—	1 (—) 18,5	—	1 (—) 80,0	1 (—) 75,0	—	—	—
22. Довжина M ₁	—	1 (—) 16,5	—	—	—	—	—	—	—	—
23. Ширина M ₁	—	1 (—) 6,0	—	—	—	—	—	—	—	—
24. Довжина M ₃	—	—	—	—	—	—	1 (—) 30,0	—	—	—
25. Ширина M ₃	—	—	—	—	—	1 (—) 20,0	1 (—) 14,5	—	—	—
26. ВД СЗ лопатки	—	—	—	—	—	—	1 (—) 39,0	—	—	—
27. МД СЗ II	—	—	—	—	—	—	1 (—) 37,0	—	—	—
28. Відношення 27 до 26	—	—	—	—	—	—	1 (—) 95,0	—	—	—
29. ШНК плечової	—	—	—	—	—	2 (55—62) 58,5	—	1 (—) 30,5	1 (—) 84,5	—

Закінчення табл. 2.
End of table 2.

Ознака	Бобер річко- вий	Лисиця звичайна	Ведмідь бурий	Борсук	Кулан	Кабан	Олень зви- чайний	Козуля звичайна	Лось	Зубр
30. ШБЛІІ	—	—	—	—	—	2 (44,5–47) 45,75	—	1 (–) 26,5	1 (–) 74,5	—
31. МВБЛІІ	—	—	—	—	—	2 (38–42,5) 40,5	—	1 (–) 23,5	1 (–) 60,0	—
32. НВБЛІІ	—	—	—	—	—	2 (25–27,5) 26,25	—	1 (–) 17,5	1 (–) 40,5	—
33. Відношення 31 до 30	—	—	—	—	—	2 (85,5– 90,5) 88,0	—	1 (–) 88,5	1 (–) 80,5	—
34. Відношення 32 до 30	—	—	—	—	—	2 (56–58,5) 57,25	—	1 (–) 66,0	1 (–) 54,5	—
35. ШВК променевої	—	—	—	—	—	—	—	—	1 (–) 79,0	1 (–) 96,0
36. Ширина ВСП ІІ	—	—	—	—	—	—	—	—	1 (–) 78,5	1 (–) 85,5
37. МП ВСП ІІ	—	—	—	—	—	—	—	—	1 (–) 45,5	1 (–) 50,5
38. ЛП ВСП ІІ	—	—	—	—	—	—	—	—	1 (–) 33,0	2 (30–31) 30,5
39. ШД ІІ	—	—	—	—	—	—	—	1 (–) 18,0	1 (–) 45,0	—
40. ШНК ІІ	—	—	—	—	—	—	—	1 (–) 28,5	1 (–) 77,5	—
41. Відношення 37 до 36	—	—	—	—	—	—	—	—	1 (–) 58,0	1 (–) 59,0
42. Відношення 38 до 37	—	—	—	—	—	—	—	—	1 (–) 72,5	1 (–) 61,5
43. ПНР ВВ літньої	—	—	—	—	—	1 (–) 43,5	—	—	—	2 (71–73,5) 72,75
44. ШВК п'ясткової IV	—	—	—	—	—	1 (–) 25,5	—	—	—	—
45. ПВК ІІ	—	—	—	—	—	1 (–) 25,5	—	—	—	—
46. ШД ІІ	—	—	—	—	—	1 (–) 19,0	—	—	—	—
47. ПНК ІІ	—	—	—	—	—	1 (–) 17,0	—	—	—	—
48. Відношення 45 до 44	—	—	—	—	—	1 (–) 100,0	—	—	—	—
49. Відношення 47 до 46	—	—	—	—	—	1 (–) 89,5	—	—	—	—
50. Довжина КЗ газа	—	—	—	—	—	1 (–) 44,0	—	—	—	—
51. ШД великогомілкової	—	—	—	—	—	—	—	2 (17–17,5) 17,25	—	—
52. ШНК ІІ	—	—	—	—	—	—	—	3 (25,5–30) 28,17	—	—
53. ПНК ІІ	—	—	—	—	—	—	—	3 (21–24,5) 22,67	—	—
54. Відношення 53 до 52	—	—	—	—	—	—	—	3 (75–84,5) 80,67	—	—
55. ЗДВ таранної	—	—	—	—	—	2 (52–52) 52,0	—	2 (28,5– 33,5) 31,0	—	—
56. ВНДВ ІІ	—	—	—	—	—	1 (–) 46,0	—	3 (28–32,5) 30,83	—	—

57. ШВК іі	—	—	—	—	2 (26–27,5) 26,75	—	2 (18,5– 21,5) 20,0	—	—	—
58. ШНК іі	—	—	—	—	1 (–) 31,5	—	3 (17,5– 23,5) 20,67	—	—	—
59. Відношення 55 до 52	—	—	—	—	1 (–) 60,5	—	2 (61,5–70) 65,75	—	—	—
60. ШНР ВВ п'яткової	—	—	—	—	—	1 (–) 34,5	1 (–) 17,5	—	—	—
61. ПНР ВВ іі	—	—	—	—	—	1 (–) 41,0	1 (–) 21,0	—	—	—
62. ПДВ І фаланги.	—	—	—	—	—	—	1 (–) 45,0	—	—	1 (–) 80,0
63. ДСР І іі	—	—	—	—	—	—	1 (–) 41,5	—	—	1 (–) 71,0
64. ШВК іі	—	—	—	—	—	1 (–) 30,0	1 (–) 13,0	1 (–) 33,5	—	1 (–) 40,0
65. ПВК іі	—	—	—	—	—	1 (–) 33,0	1 (–) 17,0	1 (–) 38,0	—	1 (–) 45,0
66. ШД іі	—	—	—	—	1 (–) 18,0	—	1 (–) 9,5	1 (–) 24,0	—	1 (–) 36,0
67. ПД іі	—	—	—	—	1 (–) 13,5	—	1 (–) 8,5	—	—	1 (–) 25,0
68. ШНК іі	—	—	—	—	1 (–) 20,0	—	1 (–) 11,5	3 (29,5–30) 29,83	—	1 (–) 41,0
69. ПНК іі	—	—	—	—	1 (–) 15,0	—	1 (–) 9,5	1 (–) 24,0	—	1 (–) 27,0
70. Відношення 64 до 62	—	—	—	—	—	—	1 (–) 29,0	—	—	1 (–) 50,0
71. Відношення 66 до 62	—	—	—	—	—	—	1 (–) 21,0	—	—	1 (–) 45,0
72. Відношення 68 до 62	—	—	—	—	—	—	1 (–) 25,5	—	—	1 (–) 51,5
73. Відношення 65 до 64	—	—	—	—	—	1 (–) 111,5	1 (–) 131,0	1 (–) 113,0	—	1 (–) 112,5
74. Відношення 67 до 66	—	—	—	—	1 (–) 75,0	—	1 (–) 89,5	—	—	1 (–) 69,5
75. Відношення 69 до 68	—	—	—	—	1 (–) 75,0	—	1 (–) 82,5	—	—	1 (–) 58,5
76. ПДВ ІІ фаланги	—	—	—	—	—	—	1 (–) 33,0	1 (–) 65,0	—	1 (–) 57,5
77. ДСР І іі	—	—	—	—	—	1 (–) 50,0	1 (–) 47,0	1 (–) 60,0	—	1 (–) 49,5
78. ШВК іі	—	—	—	—	—	1 (–) 23,5	1 (–) 13,5	1 (–) 31,0	—	1 (–) 49,0
79. ПВК іі	—	—	—	—	—	1 (–) 30,5	1 (–) 15,5	1 (–) 40,0	—	1 (–) 45,0
80. ШД іі	—	—	—	—	—	1 (–) 17,5	1 (–) 9,0	1 (–) 20,0	—	1 (–) 31,5
81. ПД іі	—	—	—	—	—	1 (–) 23,5	1 (–) 11,0	1 (–) 30,0	—	1 (–) 32,0
82. ШНК іі	—	—	—	—	—	1 (–) 33,5	1 (–) 9,5	1 (–) 26,0	—	1 (–) 37,0
83. ПНК іі	—	—	—	—	—	1 (–) 31,5	1 (–) 14,5	1 (–) 37,5	—	1 (–) 40,0
84. Відношення 78 до 76	—	—	—	—	—	1 (–) 47,0	1 (–) 41,0	1 (–) 47,5	—	1 (–) 71,5
85. Відношення 80 до 76	—	—	—	—	—	1 (–) 35,0	1 (–) 27,5	1 (–) 31,0	—	1 (–) 55,0
86. Відношення 82 до 76	—	—	—	—	—	1 (–) 47,0	1 (–) 41,0	1 (–) 40,0	—	1 (–) 65,0
87. Відношення 79 до 78	—	—	—	—	—	1 (–) 130,0	1 (–) 115,0	1 (–) 129,0	—	1 (–) 110,0
88. Відношення 81 до 80	—	—	—	—	—	1 (–) 134,5	1 (–) 122,0	1 (–) 150,0	—	1 (–) 101,5
89. Відношення 83 до 82	—	—	—	—	—	1 (–) 134,0	1 (–) 152,5	1 (–) 144,0	—	1 (–) 106,5
90. Висота ІІІ фаланги	—	—	—	—	1 (–) 60,0	—	—	—	—	—
91. Висота в холці, см	—	—	—	—	2 (93–93) 93,0	—	—	—	—	—

Таблиця 3. Критерій оцінки *t* ознак кісток бика свійського з ранньослов'янського поселення Обухів 2
Table 3. Criterion of evaluation *t* bones symptoms of domestic bull from early Slavic settlement Obukhiv 2

Ознака	Черняхівська культура			VI ст.	VIII ст.	XII – XIII ст.			
	Башмачка	Сокіл	Лепесовка			Воїнь	Київ	Чучин	Половецьке
1. ОБОС рогового стрижня самки ¹	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2. ВД там же його	–	–	–	–	–	–	–	–	–
3. МД там же його	–	–	–	–	–	–	–	–	–
4. Відношення 3 до 2	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5. Довжина М ³	–	–	–	+0,97	–	–	–	–	+0,16
6. Ширина М ³	–	–	–	+1,72	–	–	–	–	+2,52
7. Довжина М ₃	+0,99	–	+2,27	–0,83	–	–	–	–	+1,66
8. Ширина М ₃	–	–	+1,21	+0,09	–	–	–	–	+0,92
9. МД СЗ лопатки	+1,62	+0,96	–	+1,84	–	–	–	–	+0,54
10. ШНК плечової	–	–	–	+1,49	–	–	–	–	+2,06
11. ШБЛ її	–	–	+1,74	+1,28	–	–	–	–	+2,17
12. МВБЛ її	–	–	–	+0,47	–	–	–	–	+2,64
13. НВБЛ її	–	–	–	+0,38	–	–	–	–	+1,89
14. Відношення 12 до 11	–	–	–	–0,33	–	–	–	–	–0,97
15. Відношення 13 до 11	–	–	–	–2,48	–	–	–	–	+0,07
16. ШВК променевої	–	–	+0,56	–0,43	–	–	–	–	–0,39
17. Ширина ВСП її	–	–	–	+0,37	–	–	–	–	+0,38
18. МП ВСП її	+0,22	–	–	+0,87	–	–	–	–	–
19. ЛП ВСП її	–	–	–	+1,51	–	–	–	–	–
20. ШД її	–	–	–	–0,08	–	–	–	–	–
21. Відношення 18 до 17	–	–	–	–0,19	–	–	–	–	–
22. Відношення 19 до 18	–	–	–	+0,98	–	–	–	–	–
23. ПНР ВВ ліктьової	–	–	–	–0,15	–	–	–	–	–
24. ПВК гіяскової	+0,67	+1,53	–	–0,02	–	–	–	–	–
25. ШД її	+0,53	+1,44	–	–	–	–	–	–	–
26. ШНК її	+0,31	+0,56	–	–	–	–	–	–	–
27. ШД великогомілкової	–	–	–	+1,45	–	–	–	–	–
28. ШНК її	+4,00	–	+4,02	+1,50	+1,47	+0,47	+2,40	–	–
29. ПНК її	–	–	–	+2,15	–	–	–	–	–
30. Відношення 29 до 28	–	–	–	+0,84	–	–	–	–	–
31. ЗДВ гаранної	+3,23	+3,61	+4,85	–0,22	+0,91	–0,12	–0,26	–1,29	–0,76

201

Примітки: ¹ тут і далі — скорочення ті самі, що і в табл. 2.

Таблиця 4. Критерій оцінки t ознак кісток вівці свійської з ранньослов'янського поселення Обухів 2**Table 4.** Criterion of evaluation t bones of domestic sheep symptoms from early Slavic settlement Obukhiv 2

Ознака	—
1. ЗДВ таранної	—
2. ВНДВ її	—

Таблиця 5. Критерій оцінки t ознак кісток кози свійської з ранньослов'янського поселення Обухів 2**Table 5.** Criterion of evaluation t bones of goats poultry symptoms from early Slavic settlement Obukhiv 2

Ознака	—
1. ЗДВ таранної	—
2. ВНДВ її	—

Таблиця 6. Критерій оцінки t ознак кісток свині свійської з ранньослов'янського поселення Обухів 2**Table 6.** Criterion of evaluation t bones of domestic pig symptoms from early Slavic settlement Obukhiv 2

Ознака	Лепесівка, черняхівська культура	Лука-Каветчинська, VI ст.	Пастирське, VIII ст.	Звягель, XII – XIII ст.
1. Довжина M^3	+2,00	+0,91	—	—
2. Ширина M^3	+3,58	+3,16	—	—
3. АД $P_2 - P_4$ нижньої щелепи	—	-0,03	—	—
4. Довжина M_3	+3,05	+0,73	—	—
5. Ширина M_3	+3,25	+3,20	—	—
6. ШНК лопатки	—	—	+0,38	—
7. ВД СЗ її	—	—	-0,05	—
8. МД СЗ її	—	—	+0,59	—
9. ШШ її	—	—	+0,67	—
10. Відношення 8 до 6	—	—	+0,14	—
11. Відношення 8 до 7	—	—	+2,15	—
12. ШНК плечової	+7,45	—	—	—
13. МВБЛ її	—	—	+2,61	—
14. НВБЛ її	—	—	+0,48	—

Таблиця 7. Критерій оцінки t ознак кісток коня свійського з ранньослов'янського поселення Обухів 2**Table 7.** Criterion of evaluation t bones of domestic horse symptoms from early Slavic settlement Obukhiv 2

Ознака	Лепесівка, черняхівська культура
1. Висота таранної	+1,67

Таблиця 8. Співвідношення між ссавцями на ранньослов'янському поселенні Обухів 2**Table 8.** Correlation between mammals from early settlement in Obukhiv 2

Вид	Кістки		Особини	
	Абсолютне значення	%	Абсолютне значення	%
1. Свійські				
Бик свійський	1945	51,5	55	29
Вівця свійська	22	0,6	10	5
Коза свійська	14	0,4	8	4
Вівця та коза	372	10	13	7
Свиня свійська	1158	30,6	77	41
Кінь свійський	249	6,6	18	10
Собака свійський	12	0,3	11	4
Р а з о м	3786	100	192	100
2. Дикі				
Бобер річковий	1	1	1	3
Лисиця звичайна	8	9	2	7
Ведмідь бурий	4	4	1	3
Борсук	3	3	1	3
Видра	1	1	1	3
Кулан	1	1	1	3
Кабан	18	20	6	19,5
Олень звичайний	10	11	4	13
Козуля звичайна	17	18	6	19,5
Лось	19	21	5	16
Зубр	6	7	3	10
Зубр або тур	4	4	?	?
Р а з о м	92	100	31	100
3. Співвідношення між свійськими та дикими				
Свійські	3772	98	189	86
Дикі	92	2	31	14
Р а з о м	3864	100	220	100

- Арсеньев В.К. В дебрях Уссурийского края. — М.: Мысль, 1987. — 490 с.
- Белан Н.Г. До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у I тисячолітті н. е. // Археологія. — 1977. — № 24. — С. 29–37.
- Белан Н.Г. Фауна городища Монастырек на Среднем Днепре // Использование методов естественных наук в археологии. — К.: Наук. думка, 1978. — С. 96–109.
- Белан Н.Г., Журавлев О.П. Фауна городища Башмачка // Смиленко А.Т. Городище Башмачка III–IV вв. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 123–130.
- Библия. — М.: Рос. Библ. об-во, 2003. — 1312 с.
- Браунер А. Материалы к познанию домашних животных России. 1. Лошадь курганных погребений Тираспольского уезда Херсонской губ. *Equus goschkewitschi mihl* // Зап. Импер. Об-ва Сель. Хоз. Юж. России. — Одесса, 1916. — 86, кн. 1. — С. 49–184.
- Витт В.О. Лошади пазырыкских курганов // СА. — 1952. — XVI. — С. 163–205.
- Горбаненко С.А., Журавлев О.П., Пашкевич Г.О. Сільське господарство жителів Пастирського городища. — К.: Академперіодика, 2008. — 188 с.
- Громова В.И. История лошадей (рода *Equus*) в Старом Свете. Ч. 1: Обзор и описание форм. — М.: АН СССР, 1949. — 201 с. (Тр. Палеонтолог. ин-та. — XVII, вып. 1).
- Громова В.И. Определитель млекопитающих СССР по костям скелета. Определитель по крупным трубчатым костям (с альбомом рисунков). — М.: АН ССР, 1950. — 116 с. (Тр. Комиссии по изуч. четвертич. периода. — IX, вып. 1).
- Громова В.И. Остеологические отличия родов *Capra* (козлы) и *Ovis* (бараны). Руководство для определения ископаемых остатков. — М.: АН ССР, 1953. — 124 с. (Тр. Комиссии по изуч. четвертич. периода. — X, вып. 1).
- Громова В.И. Определитель млекопитающих СССР по костям скелета. Определитель по крупным костям заплюсны. — М.: АН ССР, 1960. — 107 с. (Тр. Комиссии по изуч. четвертич. периода. — XVI, вып. 2).
- Дмитриев Н.Г. Породы скота по странам мира. — Л.: Колос, 1978. — 332 с.
- Жизнь животных. Млекопитающие, или звери. — М.: Просвещение, 1971. — Т. 6. — 628 с.
- Журавлев О.П. О методике полевых определений костей скелета домашних овец и коз из археологических памятников // Новые методы археологических исследований. — К.: Наук. думка, 1982. — С. 205–216.
- Журавлев О.П. Животноводство и охота в украинской лесостепи (I тысячелетие нашей эры) // Комплексные методы исследования археологических источников: Материалы к конф. 21–23 ноября 1989 г. — М., 1989. — С. 11.
- Журавлев О.П. Животноводство и охота поселений Сокол и Лука-Каветчинская на Среднем Днестре // *Stratum plus*. — 2003–2004. — № 4. — С. 397–413.
- Журавлев О.П. Остеологічні матеріали з давньоруського Звягеля // Літописний Возв'язь (дослідження 1988–2007 рр.). — К., 2008. — С. 79–109.
- Каталог млекопитающих СССР. Плиоцен–современность. — М.: Наука, 1981. — 455 с.
- Кузнецов Б.А. Определитель позвоночных животных фауны СССР. Ч. 3: Млекопитающие. — М.: Просвещение, 1975. — 208 с.
- Лакин Г.Ф. Биометрия. — М.: Высшая школа, 1973. — 344 с.
- Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К.: АН УРСР, 1956. — Вип. 2. — 236 с.
- Природа Украинской ССР. Животный мир. — К.: Наук. думка, 1985. — 240 с.
- Разлуцкая А.А. Речной бобр стоянки Осовец-2 // ГАЗ. — Минск, 1999. — № 14. — С. 98–103.
- Тимченко Н.Г. Фауна поселения Лепесовка // Природная обстановка и фауна прошлого. — К.: Наук. думка, 1968. — Вип. 4. — С. 123–124.
- Тимченко Н.Г. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье). — К.: Наук. думка, 1972. — 204 с.
- Топачевський В.О. Фауна Ольвії // Зб. праць Зоол. музею. — К., 1956. — № 27. — С. 63–129.
- Флинт В.И., Чугунов Ю.Д., Смирин В.М. Млекопитающие СССР. — М.: Мысль, 1970. — 420 с.
- Цалкин В.И. Изменчивость метаподий и ее значение для изучения крупного рогатого скота древности // Бюлл. Московс. об-ва испытателей природы, отдел биол. — 1960. — LXV, вып. 1. — С. 109–126.

- Цалкин В.И. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии. — М.: Наука, 1966. — 158 с. (МИА. — № 135).
- Цалкин В.И. Фауна из раскопок боршевских и роменских городищ // СА. — 1969. — № 4. — С. 91–101.
- Boessneck J., Müller H.-H., Teichert M. Osteologische Unterscheidungsmerkmale zwischen Schaf (*Ovis aries* Linne) und Zige (*Capra hircus* Linne). — Halle, 1964. — 125 S. (Kuhn-Archiv. — Bd. 78, H. 1–2).
- Duerst U. Vergleichende Untersuchungsmethoden am Skelett bei Säugern. — Berlin; Wien, 1930. — 530 S. (Methoden der vergl. morf. — Forsch. 1).
- Haak D. Metrische Untersuchungen an Röhrenknochen bei Deutschen Merinolandschafen und Heidschnucken: Inaugural-Dissertation zur Erlangung der veterinär-medizinischen Doktorwürde der Tierärztlichen Fakultät der Ludwig-Maximilians-Universität München. — München; Karlsfeld, 1965. — 90 S.
- Kratochvíl Z. Species criteria on the distal section of the Tibia in *Ovis ammon* F. *aries* L. and *Capra aegagrus* F. *hircus* L. // Acta veterinaria. — Brno, 1969. — 38. — P. 483–490.
- Schramm Z. Różnice morfologiczne niektórych kości kozy i owcy // Roczniki Wyższej Szkoły Rolniczej w Poznaniu. — Poznań, 1967. — 36. — S. 107–131.

O.P. Zhuravlov

OSTEOLOGICAL MATERIALS FROM THE EARLY SLAVIC SETTLEMENT OBUKHIV 2

The scientific circulation introduced the analysis of archaeozoological materials from the early Slavic settlement Obukhiv 2. The analysis of the composition of livestock of domestic animals (the ratio of species, age gradation) and hunting prey. The livestock was dominated by pigs (77 animals), submitted fewer cattle (55 animals), then the sheep / goats (31 animals), horses was in the last position (18 animals). Age gradation of animals suggests the existence of a good food base. Hunting prey represented at least 12 species, including the «meat» and «fur» animals. Analysis of wild animals habitat demonstrates the forest-steppe landscape with domination of forests and swamps in settlement's county.

Key words: early Slavs, Obukhiv 2 archaeozoology, livestock, hunting.

Одержано 30.04.2016

УДК: 904.26(477.5)“653”

С.А. Горбаненко, Ю.О. Пуголовок

ПРО ОДИН МАЛОВІДОМИЙ КУЛЬТ У СІВЕРЯН

У статті зроблено огляд знахідок мініатюрних посудин, конструктивно пов'язаних з піччю на території літописних сіверян. На основі аналізу різноманітних аспектів умов знахідок зроблено висновок про існування традиції впродовж всього існування літописних сіверян, а сам феномен слід пов'язувати з побутовим культом шанування покровителя житла і домашнього добробуту. Піч розглянуто як «домашній вівтар» з відповідними «жертвоприношеннями».

К л ю ч о в і с л о в а: сіверяни, житло, піч, мініатюрний посуд, культ.

Археологічних джерел щодо світоглядних уявлень літописних сіверян, ототожнюваних археологами з колом волинцевських і роменських старожитностей, існує небагато, навіть у порівнянні зі свідченнями про інші літописні племена [Рыбаков, 1981; 1987; Седов, 1982, с. 261—268; Клейн, 2004; Русанова, Тимошук, 2007]. Не занадто інформативні у цьому відношенні й літописні свідчення [Літопис ..., 1989, с. 8—9]. Особливістю території, яку займав сіверянський союз племен є відсутність в її межах такої категорії пам'яток як городища-святилища, котрі широко відомі на інших слов'янських землях (див., напр.: [Тимошук, 1995, с. 45—55]). Не відкидаючи повністю можливість виявлення аналогічних пам'яток в ареалі роменської культури, все ж слід зауважити, що нині до археологічно фіксованих об'єктів, котрі можна пов'язати із місцями відправлення культів, належать саме житла. Виказане припущення підкріплюється хоча і не значними за кількістю, проте виразними знахідками, котрі можна пов'язати з культовою сферою, що відображають наявність складної системи пов'язаних із житлом вірувань. Прикметно, що такі обряди мають певний дуалізм, який проявляється у їх зв'язку з аграрними культами з одного боку та з побутовою сферою — з іншого. Отже, будь-яка фіксація явищ чи речей, що виходять за межі побутових, у ході археологічних розкопок на житлових пам'ятках цих племен, сприймається як факт неординарний, такий що потребує висвітлення.

Старожитності сіверян відомі понад сто років (див.: [Макаренко, 1925; Сухобоков, 1975; 1977; Звагельский, 1989, с. 102—103], тощо), їх дослідження тривають дотепер. Нині відомо про близько п'ятсот во-

линцевсько-роменських пам'яток¹, уточнюється їх ареал поширення [Археология ..., 1986; Славяне ..., 1990; Абашина, Козак, Синиця, Терпиловський, 2012]. Територіальні межі визначаються ареалом поширення пам'яток волинцевської та роменської культури, охоплюючи Східне Полісся (Дніпровсько-Деснинська низовина) та лівобережну частину Лісостепу, в адміністративних межах Чернігівської, Сумської, Полтавської і Харківської областей України, Брянської, Курської й Белгородської областей Російської Федерації, а також частину Середнього Подніпров'я, в межах сучасної Київської області України. Однак, за увесь період їх досліджень, матеріали, пов'язані з культовими діями, практично не знайдено, а ті комплекси, що дослідники зараховували до культових [Третьяков, 1947, с. 131 – 132, рис. 4; Берест, Осадчий, 2001, с. 105 – 106; Колода, 2001], не мають ознак для їх однозначної чіткої інтерпретації саме як культових. Видається, згаданими прикладами (городища Зарічне 1 та Мохнач) обмежується перелік будьяких даних про культу у сіверян, відомі з наукової літератури. Нині до обрядових конструкцій (що не викликають сумнівів щодо їх інтерпретації як певного роду культових місць), археологічно зафіксованих у сіверян, належать хіба що рештки спеціальних так званих майданчиків. Їх досліджено на Сосницькому тілопальному могильнику; конструкція складається із горизонтально розташованих дерев'яних плах, орієнтованих по лінії схід – захід [Березовець, 1969, с. 66 – 69; Сухобоков, 1975, с. 54, рис. 28].

Між тим, беззаперечно, що різного роду культу були широко розповсюджені і, вочевидь, становили доволі буденне явище, що супроводжувало повсякденне життя. Зокрема, за спостереженнями дослідників, організація життєвого простору відігравала у слов'ян важливу роль. Відповідно до етнографічних матеріалів будинок розглядається як точка відліку у просторі, яка сприяє формуванню зв'язків у системі «навколишній світ – людина» [Байбурин, 1983, с. 10 – 13]. Чи не найважливішим елементом цього простору, доступним для вивчення за археологічними джерелами, є житло. Оскільки будівля утворює замкнений простір, то його внутрішній вимір має бути впорядкованим вже на самому початку. Він повинен мати більш чи менш правильну форму, тобто будинок має бути включений в оточуючий світ відповідно до певних канонів [Байбурин, 1983, с. 46, 71]. За археологічними матеріалами таке його впорядкування виявляється в обрисах котлованів, які в більшості випадків мають квадратну або ж наближену до цього форму. До того ж, за припущеннями О.М. Єнукової, при зведенні жител сіверяни (і не тільки) користувалися певною метричною системою, а саме відношенням між основними видами саженив, що давало змогу будівельникам створювати квадрати з точними кутами в 90° [Єнукова, 2005, с. 51 – 52]. За спостереженнями О.В. Петраускаса й О.А. Коваля, щодо розмірів одного житла й печі в ньому, для їх зведення було застосовано міру, що відповідає давньоруському ліктю – усі ці чітко зафіксовані розміри кратні 0,4 м [Петраускас, Коваль, 2012, с. 114]. Додамо, що існування будівельних закономірностей фіксується етнографічно, зокрема в матеріалах Полісся. У старих будівлях при розмірах плану до 4 × 4 м, висота зрубу рівнялась 2 × 2,4 м [Гурков, Гошко, 1988, с. 302]. Оскільки буділя є певним замкненим простором, то надання цьому простору правильних (впорядкованих) форм є цілком закономірним. У цьому проявляється принцип межі. Характерно, що основа будинку у вигляді чотирикутника притаманна якраз для осілих

1 Втім, зауважимо, що широкими площами досліджено одиничні поселення.

землеробів. Вона є тією межею, котра розподіляє простір на дві частини: внутрішню й зовнішню, де внутрішня завжди асоціюється із позитивним, а зовнішня — із негативним [Байбурин, 1976, с. 6–7]. Наприклад, білоруси перед будівництвом розмічали площу майбутньої садиби як квадрат, впорядковуючи таким чином свій простір [Рыбаков, 1987 с. 465]. Протягом своєї історії (принаймні для землеробських суспільств) житло увібрало та поєднало в собі дві важливі риси, які можна звести до понять: житло-«фортеця» та житло-«храм». Його невід’ємною частиною у слов’ян на широких теренах принаймні з середини I тис. став опалювальний пристрій (див., напр.: [Смиленко, 1989; Баран, 1998], та багато ін.)², який уже в останній чверті в ареалах поширення літописних східнослов’янських племен (волинцевсько-роменські пам’ятки, райковецька культура) чітко представлений піччю (див., напр.: [Сухобоков, 1975; Юренко, 1984; Приходнюк, 1980; Григорьев, 2000; Ковалевский, 2002; 2002а; Енукова, 2005; Михайлина, 2007; Филиппчук, 2012; Пуголовко, 2013], та багато ін.).

На одному з елементів облаштування печі зупинимося детальніше. Одразу зауважимо, що предметом цього дослідження є не аналіз технічних чи морфологічних характеристик печей тощо, а їхньої, так би мовити, «іраціональної» деталі, яка жодним чином не впливала на функціонування приладу з прагматичного погляду.

Йдеться про вмурування в тіло печі мініатюрних посудин. На відміну від широко розповсюдженої тогочасної практики обкладання для укріплення череня печі (внутрішньої частини, що мала безпосередній контакт з вогнем) значними фрагментами керамічних виробів, добре зафіксованими для літописних слов’ян археологічно (див., напр.: [Раппопорт, 1975, с. 144–156; Смиленко, 1989], будь-які ґрунтовні публікації досліджень слов’янських жител з печами другої половини I тис. н. е.), мініатюрні посудини очевидно вмурували в саме тіло печі, де вони не мали безпосереднього контакту з вогнем.

Нині нам відомі 14 таких випадків, що походять з шести сіверянських пам’яток; ще два приклади зафіксовані в матеріалах хронологічно близького Животинного городища боршевської культури і один — Саркела — Білої Вежі слов’янського періоду (рис. 1)³. Перейдемо до детального розгляду прикладів. Усі ці знахідки за ступенем фіксації факту саме вмурування до тіла печі, умовно можна поділити на такі категорії. **Достовірні знахідки** — чітко документовано розташування в тілі печі (рис. 1, а). **Умовно достовірні знахідки** — мініатюрні посудини знаходилися в завалі зруйнованої печі (рис. 1, б); **малодостовірні знахідки** (один випадок) — знахідка мініатюрної посудини походить з напівзруйнованого сучасним перекопом житла,

2 Завдяки дослідженням Кодина, Н.П. Русанова і Б.О. Тимошук дійшли висновку, що саме в середині I тис. н. е. відбувалося впровадження такого «новаторства», як піч: це спостереження базуються на тому, що на Кодині вивчено об’єкти з печами-кам’яними празького часу, зведеними безпосередньо над вогнищами культури карпатських курганів [Русанова, Тимошук, 1984, с. 36]. За даними, наведеними О.В. Петраускасом у співавторстві, традиційне застосування глинобитних печей у Київському Подніпров’ї фіксується вже для пам’яток черняхівської культури другої половини IV ст. [Петраускас, Шишкін, 2009, с. 220–222] і надалі добре відомі на празьких і пенківських пам’ятках регіону [Петраускас, Коваль, 2012, с. 119]. Чому не суперечать і спостереження, зібрані й упорядковані Ю.Ю. Башкатовим, про те, що печі як невід’ємний елемент житлової конструкції з’явилися у носіїв празької культури, з ареалу якої разом з іншими елементами культури потім поширилися на значні території пенківської й колочинської культур [Башкатов, 2013; 2014], що потім стали підґрунтям формування кола археологічних культур слов’ян останньої чверті I тис. н. е.

3 Нумерація по тексту, на карті (рис. 1), хронологічній шкалі (рис. 3) і в таблиці наскрізна.

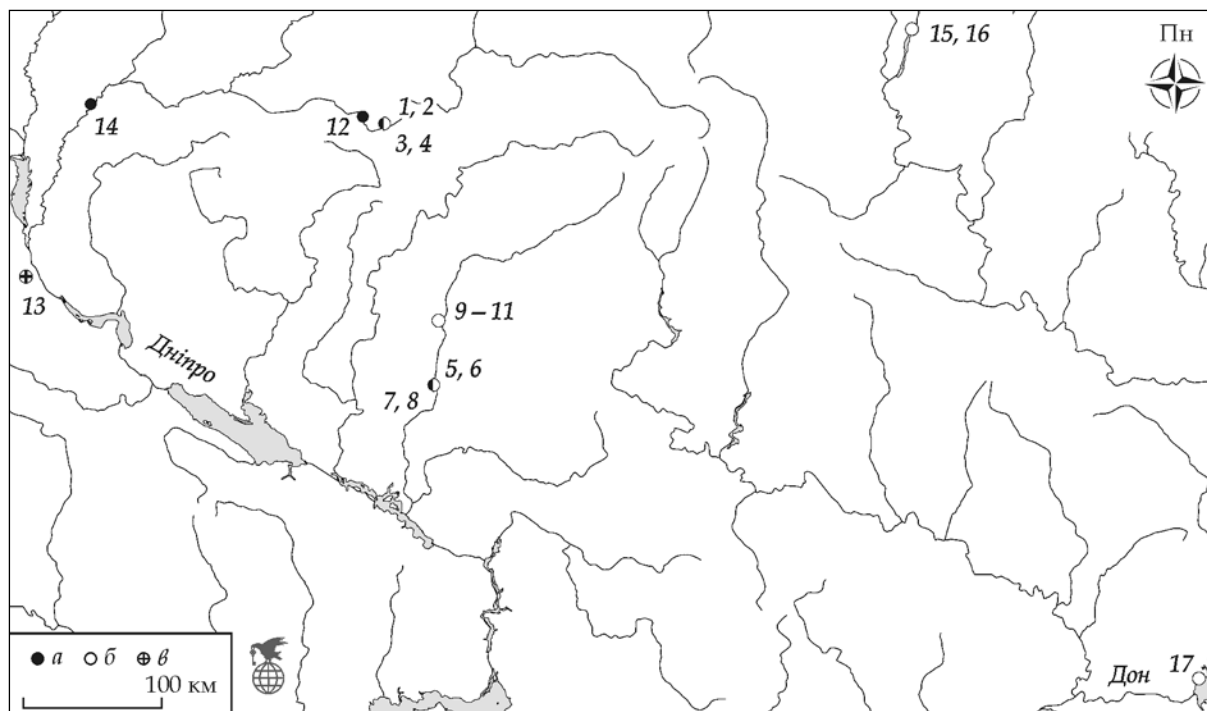

Рис. 1. Карта пам'яток зі знахідками мініатюрних посудин, що пов'язані з печами: *a* — в тілі печі (достовірні знахідки); *б* — в деструкції печі (умовно достовірні знахідки); *в* — в житлі, місце встановити неможливо (малодостовірна знахідка). 1–4 — Волинцеве; 5–8 — Лтава; 9–11 — Опішня; 12 — Хар'івка; 13 — Ходосівка; 14 — Шестовиця; 15, 16 — Животинне; 17 — Саркел — Біла Вежа

Fig. 1. Map of the sites with miniature vessels finds, associated with ovens: *a* — in the body of the oven (reliable finds); *b* — the destruction of the oven (conventionally reliable finds); *v* — in dwelling, location cannot be established (few reliable finds). 1–4 — Volyntseve; 5–8 — Ltava; 9–11 — Opishnia; 12 — Har'ivka; 13 — Hodosivka; 14 — Shestovytsya; 15, 16 — Zhyvotyenne; 17 — Sarkel — Bila Vezha

з тої самої його частини, де за опосередкованими ознаками знаходилась піч (рис. 1, *б*). **Недостовірні знахідки**, про які відомо лише походження з житла / житлового комплексу (або ж археологічно зафіксовано відсутність зв'язку піч — мініатюрна посудина), до нумерованого переліку не включено; дані про них подано у частині аналізу матеріалу (таблиця). Дані про знахідки горщиків в печах наведено в алфавітному порядку ⁴.

1–4. Волинцеве, уроч. Стан, поселення (Путивльський р-н, Сумська обл.). Знаходиться на правому березі р. Горн. Матеріал репрезентує волинцевську культуру. У 1948–1953 рр. досліджувала археологічна експедиція під керівництвом Д.Т. Березовця [Березовець, 1952, с. 244–247; 1955, с. 49–54], а у 1980–1981 рр. — ранньослов'янський загін Лівобережної слов'яно-руської експедиції Інституту археології АН УРСР (ІА АН УРСР) під керівництвом С.П. Юренка [Юренко, 1982; 1984; Сухобоков, 1990, с. 44]. Усього на території поселення вивчено 46 жител [Юренко, 1984, с. 38]. З їх числа виокремлюється група споруд, в яких виявлено мініатюрний ліплений посуд, вміщений у конструкцію печей або ж знайдений у їх завалах.

⁴ Оскільки основою для цього дослідження є волинцевсько-роменські матеріали (представлені найбільшою кількістю випадків), пам'ятка боршевської культури представлена в кінці.

Місця виявлення мініатюрного посуду в житлах

Places of detection a miniature vessels in dwellings

Каталог, № (рис. 1)	Житло, №	Хронологія, ст. (рис. 3)	Піч		Житло, не з'ясовано	Житло
			Конструкція	Деструкція		
Водяне						
—	В	Х	—	—	—	+
Волинцеве						
1	3	VIII	+	—	—	—
2	9	VIII	+	—	—	—
3	12	VIII	—	+	—	—
4	1/1980	VIII	—	+	—	—
—	8	VIII	—	—	+	—
Лтава (рис. 2)						
5	6/2007	початок XI	+	—	—	—
6	1/2014	середина X	+	—	—	—
7	6/2007	початок XI	—	+	—	—
8	2/2014	початок XI	—	+	—	—
—	13/1998	X—XI	—	—	—	+
—	2/2007	X—XI	—	—	—	+
Опішня						
9	7/1957	IX	—	+	—	—
10	8/1957	IX	—	+	—	—
11	14/1957	IX	—	+	—	—
—	9/1957	IX	—	—	+	—
—	13/1957	IX	—	—	+	—
—	10/1975	IX	—	—	+	—
Хар'ївка						
12	—	VII / VIII?	+	—	—	—
Ходосівка						
13	9	VIII	?	?	+	—
Шестовиця						
14	1	VIII	+	—	—	—
Титчиха						
—	18	VIII—XI	—	—	+	—
Животинне						
15	3	VIII—XI	—	+	—	—
16	29	VIII—XI	—	+	—	—
—	10, 15, 19, 21, 28, 33, 58, 64, ?	VIII—XI	—	—	+(8?)	—
—	63	VIII—XI	—	—	—	+
Саркел — Біла Вежа						
17	—	X—XI	—	+	—	—
Р а з о м			6	10	14	4

Достовірні знахідки

1. У житлі 3 в західній частині печі знайдено мініатюрну посудинку. Її розміри такі: верхній діаметр 9,5, діаметр дна 4,5, висота 5,6 см. Вінце не збереглося [Юренко, 1980/32а, арк. 12; Сухобоков, 1990, с. 49].

2. У житлі 9 при розчистці стінок печі виявлено невелику ліплену посудину, в якій знаходилися луска та кістки великої риби [Сухобоков, Юренко, 1981/2а, арк. 4; Сухобоков, 1990, с. 54].

Умовно достовірні знахідки

3. У житлі 12 в завалі склепіння печі і топкової камері знайдено п'ять цілих і сім фрагментованих кубкоподібних посудин [Юренко, 1981/2а, арк. 6; Сухобоков, 1990, с. 55].

4. У житлі 1/1980 в завалі топкової камери печі виявлено фрагментовану миску невеликих розмірів, виготовлену на гончарному крузі [Юренко, 1980/32а, арк. 9; Сухобоков, 1990, с. 47].

У всіх згаданих випадках печі виготовлено з глини, із застосуванням глиняних вальків-«конусів».

Матеріал зберігається у Наукових фондах Інституту археології НАН України (далі – НФ ІА НАН України), Київ, колекція № 110 [Колекції ..., 2007, с. 167–168].

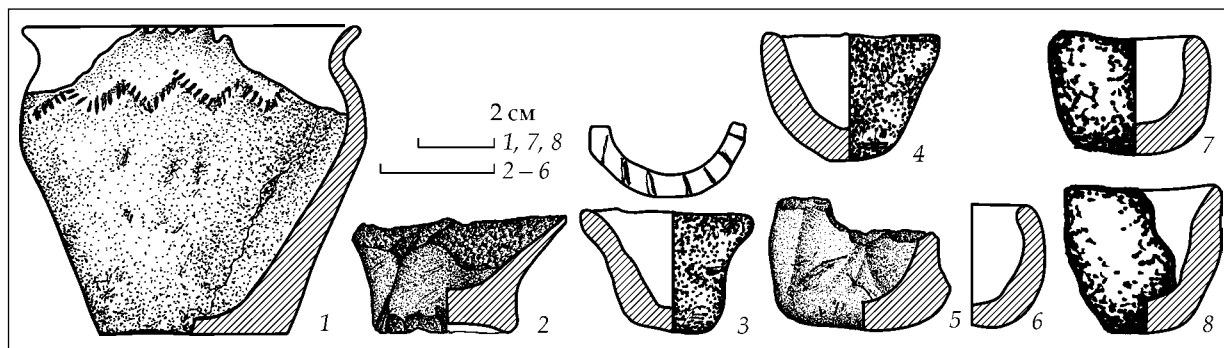
5–8. *Лтава, Іванова Гора*, городище (м. Полтава). Знаходиться на високому правому березі р. Ворскла. Роменські матеріали репрезентовані комплексами середини IX – першої половини XI ст. Археологічні дослідження міської території тривають понад 100 років. Слов'яно-руське поселення з перервами досліджують з 1940 р. У 1940 та 1945 рр. в Полтаві працювала експедиція під керівництвом І.І. Ляпушкіна [Ляпушкін, 1949, с. 58, 74, 75; Ляпушкин, 1951, с. 41–42; 1961, с. 268–269]. Після цих робіт, в дослідженнях Полтави настала перерва до 1980-х рр., коли було поновлено розвідкові обстеження території міста. Археологічні розкопки історичного центру міста відновилися у 1990 р., і були продовжені у 1992, 1997–1999, 2000, 2007–2014 рр. (детально історію вивчення Полтави див.: [Дослідження посаду, 2008; Дослідження посаду, 2009; Дослідження посаду, 2009а; Пуголовок, Калашник, 2009, с. 17–21; Супруненко, Пуголовок, 2015, с. 9–28; 2015а]). Загальна кількість вивчених розкопками сіверянських жител нині становить близько 30 об'єктів різного ступеню збереження. Зафіксовано чотири випадки розміщення мініатюрного посуду в конструкціях печей.

Достовірні знахідки

5. У житлі 6/2007 початку XI ст., при дослідженні глинобитної печі II виявлено невеликий ліплений роменський горщик, що був розміщений у західній стінці печі, ближче до устя. Горщик мав сліди вторинного випалу, від перебування у масиві опалювального пристрою. Його розміри: висота – 7,5, діаметр тулова – 7,8, дна – 5,5 см. Вінце коротке відігнуте, прикрашене по зрізу відбитками гусеничного штампу вправо, а на стінках – зигзагом. Всередині горщика була суміш із глини і перегорілих зерен⁵ (рис. 2, 1) [Супруненко, Пуголовок, 2008, с. 124–125; Пуголовок, 2009, с. 57; Пуголовок, Горбаненко, 2014, рис. 3, 2].

6. Дослідженнями восени 2014 р. на ділянці посаду літописної Лтави у житлі 1 роменської культури, попередньо датованому серединою X ст. зафіксовано знахідку мініатюрної посудини: ліплена посудина була вмон-

5 Визначення до виду не проведено.

тована в стінку глиняної печі, ближче до її череня. Її розміри: висота — 2,3, діаметр верхній — 4,2, дна — 2,9 см⁶ (рис. 2, 2).

Умовно достовірні знахідки

7. У житлі 6/2007, в завалі топкової камери I глинобитної печі були виявлені дві мініатюрні посудини [Дослідження ..., 2009, с. 95]. Вони мали злегка відігнуті назовні стінки та нерівне дно. Одна з них орнаментована по зрізу вінця косими насічками різної глибини; на іншій орнамент був відсутній. Висота посудин — 2,1, 2,2; діаметр верхній — 3,1, 3,2; денець — 1,9 см (рис. 2, 3, 4) [Супруненко, Пуголовок, 2008, с. 125—127, рис. 2, 6, 7; Пуголовок, Горбаненко, 2014, рис. 3, 3, 4]. Враховано як окремий випадок, оскільки не виключено, що дві печі належать до різних періодів функціонування житла. Хоча й цілком можливо, що житлом і його перебудовою займалася одна й та сама сім'я, відповідно, з високою ймовірністю можна говорити про однаковий чи дуже подібний світогляд її членів.

8. Дослідженнями восени 2014 р. на ділянці посаду літописної Лтави у житлі пізнього етапу роменської культури початку XI ст. (житло 2) мініатюрну посудину було виявлено у завалі топкової камери глиняної. Посудина, вірогідно, була вмонтована в склепіння печі, оскільки її виявлено в ході перебирання уламків верхньої частини печі. Її розміри: висота — 2,6; діаметр верхній — 3,2; дна — 3,2 см⁷ (рис. 2, 5).

Матеріал зберігається в фондах Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського (далі — ПКМ); частина — у тимчасових фондах для опрацювання.

9–11. *Опішня*, городище (сmt Опішня, Зіньківський р-н, Полтавська обл.). Розташоване на правому березі р. Ворскла на останцеподібному підвищенні. Матеріал репрезентує ранній етап роменської культури⁸. Ар-

Рис. 2. Матеріали з розкопок Лтави. Вмонтування в піч: 1 — піч II, житло 6/2007; 2 — житло 1/2014; знахідки в деструкції печі: 3, 4 — піч I, житло 6/2007; 5 — житло 2/2014; заповнення житла: 6 — житло 2/2007; 7 — житло 13/1998; поза межами житла: 8 — яма 4, розкоп 3, 1997 р.

Fig. 2. Materials from Ltava. In the body of the oven: 1 — oven II, dwelling 6/2007; 2 — dwelling 1/2014; finds in the destruction of oven: 3, 4 — oven I, dwelling 6/2007; 5 — dwelling 2/2014; fill of dwelling: 6 — dwelling 2/2007; 7 — dwelling 13/1998; outside the dwelling: 8 — pit 4, dig 3, 1997

6 Матеріали розкопок знаходяться на стадії аналізу й підготовки до повноцінного введення в науковий обіг (Ю. П.).

7 Матеріали розкопок знаходяться на стадії аналізу й підготовки до повноцінного введення в науковий обіг (Ю. П.).

8 Внутрішня хронологія пам'ятки не розроблена і певною мірою є проблемною. Причиною цьому є відсутність у комплексах речей із чітким датуванням, на що, звертали увагу й самі дослідники [Сухобоков, Юренко, 1995, с. 59]. Це впливає і на загальну хронологію городища. Так, О.В. Сухобоков і С.П. Юренко визначали період існування пам'ятки як проміжний (перехідний) між волинцевським і роменським етапами сіверянської культури і датували її від середини VIII ст. [Сухобоков, Юренко, 1995, с. 63]. Хоча, на підставі аналізу керамічного комплексу С.П. Юренко виділяє серед матеріалів Опішнянського городища волинцевський етап, співвіднесений нею з нижнім горизонтом городища (житла 14, 16, 19, 22, 24, 25 [Юренко, 1982, табл. 2; 1983, с. 16]). Проте, публікації з обґрунтуванням такої позиції немає. Незрозуміла й нумерація, яку приводить дослідниця, оскільки у І.І. Ляпушкіна житлові комплекси пронумеровані від 1 до 14, а споруди, досліджені експедицією О.В. Сухобокова мають номери з 1 по 11 (з них № 3 і 7 зараховані дослідником

хеологічні дослідження городища проходили у декілька етапів. У 1940 р. роботи на ньому були розпочаті археологічною експедицією під керівництвом І.І. Ляпушкіна [Ляпушкін, 1946, с. 118], які відновилися у 1957 р. [Ляпушкін, 1961, с. 208]. У 1970-х рр. дослідження на городищі проводив загін Лівобережної слов'яно-руської експедиції ІА АН УРСР під керівництвом О.В. Сухобокова [Сухобоков, Иченская, Юренко, 1975, с. 395; Сухобоков, Юренко, 1995]. У результаті проведених робіт більша частина території городища була досліджена; не вивченою лишилася лише та, на якій розташоване сучасне кладовище. Загальна кількість зафіксованих житлово-господарських об'єктів становить 24 одиниці, кількість господарських об'єктів складає 44 одиниці [Ляпушкін, 1961, с. 268–303; Сухобоков, Иченская, Юренко, 1975, с. 395–396; Сухобоков, Юренко, 1995]. Більшість опалювальних пристроїв це печі, глиняні кубоподібні. Недостатня інформативність публікації не дала змогу з'ясувати, чи були посудини вмонтовані в тіло печі, чи знайдені в її деструкції.

9. У житлі 7/1957 при розборі печі, в ній були знайдені дві маленькі ліплені сковорідки, діаметром 3–3,5 см. Край однієї з них орнаментований насічками [Ляпушкін, 1961, с. 282].

10. У житлі 8/1957, в завалі печі було знайдено уламок маленької сковорідки та глиняна кулька [Ляпушкін, 1961, с. 285].

11. У житлі 14/1957, при розчистці печі, а саме частини уламків склепіння було виявлено невеликих розмірів глиняну сковорідку [Ляпушкін, 1961, с. 296].

Матеріал зберігається в фондах ПКМ.

Достовірні знахідки

12. *Хар'ївка, уроч. Трифон*, поселення (Путивльський р-н, Сумська обл.). Розташоване на правому березі р. Сейм. У 1949–1950 рр. досліджував загін слов'янської Сеймсько-Деснянської експедиції ІА АН УРСР під керівництвом Д.Т. Березовця [Березовец, 1950/2а, арк. 2–3; Березовец, 1955, с. 61–63]. Хронологічно комплекси пам'ятки поділяються на два горизонти. Д.Т. Березовець загалом характеризував комплекси як «корчуватівські» і зараховував поселення до часу «полів поховальних урн» [Березовец, 1950/2а, арк. 3; Березовец, 1955, с. 63]. На підставі матеріалів з цього поселення, а також розвідкових робіт, А.М. Обломський і Р.В. Терпиловський виділили групу пам'яток пізньолатенського часу, що отримали назву «тип Хар'ївка» [Обломський, Терпиловський, 1994]. У зводі О.В. Сухобокова це поселення зараховано до середини — кінця I тис. н. е. [Сухобоков, 1975, с. 13, табл. 2]⁹.

У 1950 р., поруч із місцем знахідки Хар'ївського скарбу Д.Т. Березовець розкопав декілька жител. В одному з них, у рештках стінки печі, що збереглася, виявлено дві вмонтовані мініатюрні посудини, що нагадували ви-

до господарських). Очевидно, вслід за С.П. Юренко, до поселень волинцевської культури зараховує Опішнянське городище і В.М. Ковалевський, також без належної аргументації [Ковалевский, 2002б, с. 15]. О.В. Комар і О.В. Сухобоков зазначали, що поселення пережило саму культуру («... позdneyший из памятников с волинцевскими чертами ...») [Комар, Сухобоков, 2004, с. 166]. О.В. Григор'єв датує Опішню кінцем VIII — першою половиною IX ст. [Григорьев, 2000, с. 49, табл. 3]; подібних висновків доходить і В.В. Приймак, зараховуючи пам'ятку до першого етапу роменських старожитностей (кінець VIII / початок IX — кінець IX / початок X ст.) [Приймак, 2007, с. 60]. Отже, хронологія пам'ятки потребує подальших наукових студій, хоча її приналежність до кола роменських старожитностей не викликає сумнівів [Археологія ..., 2005, с. 405].

9 За повідомленням д. і. н. А.М. Обломського, ранньослов'янські матеріали з Хар'ївки можуть репрезентувати колочинську культуру й тип Сахнівки.

соку вазочку з великими відігнутими назовні вінцями та двома ручками [Березовець, 1950/2а, арк. 3; Березовець, 1955, с. 63]¹⁰. Зважаючи на те, що для колочинських жител глинобитні печі були нехарактерними, вважаємо, що цей об'єкт репрезентує сахнівсько-волинцевську матеріальну культуру.

Матеріал зберігається в НФ ІА НАН України, колекція № 153 [Колекції ..., 2007, с. 208].

Малодостовірні знахідки

13. Ходосівка, уроч. Козаків Яр, поселення (Києво-Святошинський р-н, Київська обл.). Розташоване на похилому відрозі плато корінного правого берега р. Дніпро поруч городища «Кругле». Відкрив у 1968 р. Р.С. Орлов, який досліджував пам'ятку у 1969 р. [Максимов, Орлов, 1970, с. 262; Орлов, 1969/1а; 1970, с. 265; 1972; 1972а]¹¹; у 1972 р. дослідження продовжив загін археологічної експедиції ІА АН УРСР під керівництвом О.В. Сухобокова [Сухобоков, 1972/21б; 1977, с. 54–64], а у 1985, 1987–1989 рр. — загін Дніпровської давньоруської експедиції під керівництвом В.О. Петрашенка [Петрашенко, 1985/20; 1988/14в; 1987; 1988; 1988/14в; 1989; 1990; Петрашенко, Томашевский, 1987/14а; Петрашенко, Виноградская, Тригубова, 1989/19б]. Нині пам'ятка знаходиться під наглядом Північної постійнодіючої експедиції ІА НАН України під керівництвом І.А. Готуна. Досліджено близько двадцяти жител; печі на пам'ятці — глинобитні. Пам'ятка репрезентована переважно волинцевськими матеріалами; однак, присутні й райковецькі, а також сахнівські форми кераміки.

У житлі 9, при розчистці глиняного завалу (ймовірно решток пошкодженої бульдозером печі), біля південної стінки котловану, виявлено мініатюрний ліплений горщик 5,5 см заввишки [Петрашенко, 1988/14в арк. 13, рис. 32, 11].

Матеріал зберігається у фондах музею історії Києва і НФ ІА НАН України, колекції № 727, 731 [Колекції ..., 2007, с. 209–201].

Достовірні знахідки

14. Шестовиця, уроч. Коровель, городище (Чернігівський р-н, Чернігівська обл.). Розташоване на правому березі р. Десна. Матеріал репрезентує волинцевську культуру. У 1948 р дослідженнями Шестовицької археологічної експедиції ІА АН УРСР під керівництвом Д.І. Бліфельда на городищі в середній частині був закладений шурф, згодом перетворений на розкоп 1 [Бліфельд, 1948/11, арк. 5–10, табл. VI–XIII; 1952, с. 126–127]. У розкопі було виявлено житло 1 підпрямокутної форми, орієнтоване довгою віссю по лінії південний схід — північний захід.

У північно-східному куті житла, впритул до його стінок, виявлено глинянобитну піч гарної збереженості. При дослідженні печі виявилось, що в її тіло (в північно-західній стінці, ближче до зовнішнього краю) було вмонтовано мініатюрний ліплений горщик. Він тонкостінний, 4,5 см заввишки; з відігнутим вінцем діаметром 5,0 і діаметром денця 2,5 см. Орнаментації не має, формувальна маса з видимими домішками шамоту; вторинний випал відсутній [Бліфельд, 1948/11, арк. 8]. Дослідник зазначив, що, можливо, горщик слід зарахувати до речей культового характеру [Бліфельд, 1952, с. 126].

10 Дані різняться: у звіті згадано про дві посудини, а в публікації фігурує вже одна.

11 За звітною документацією, дослідження розпочато у 1969 р., однак на матеріалах з пам'ятки є шифри з цифрами «68» (детальніше з цього приводу див. статтю І.А. Готуна, С.А. Горбаненка у цьому збірнику).

Матеріал зберігається в НФ ІА НАН України, колекція № 37 [Колекції ..., 2007, с. 212].

Умовно достовірні знахідки

15, 16. Животинне, городище (с. Староживотинне, Рамонський р-н, Воронезька обл., РФ). Розташоване на мису 30—45 м заввишки правого берега р. Воронеж. Матеріал репрезентує переважно боршевську культуру (також широко представлений давньоруський період) і датований в цілому VIII—XI ст. Городище відкрите слов'янським загоном археологічної експедиції Воронезького університету в 1974 р.; того ж року, а також у 1977, 1982—1986 рр. досліджуване під керівництвом А.З. Віннікова [Винников, 1995], а також у 1996—1999, 2001 рр. під керівництвом В.М. Ковалевського [Ковалевський, 2002] (детальніше див.: [Винников, 2014]). Ранньослов'янський період існування репрезентований 48 житлами, в яких досліджено печі: кам'янки (32), комбіновані камінь — глина (15), глинобитні (1) [Винников, 2009]¹².

15. У житловій споруді 3 в розвалі печі-кам'янки¹³ у тому числі виявлено мініатюрний горщик, орнаментований по верху вінця насічками, близько 7 см заввишки і з максимальним діаметром тулуба 8 см [Винников, 2014, с. 23, рис. 72, 8].

16. У житловій споруді 29 в розвалі глинобитної печі у тому числі виявлено мініатюрну посудину-баночку, до 5 см заввишки і з максимальним діаметром по вінцях близько 10 см [Винников, 2014, с. 57, рис. 82, 20].

Матеріал зберігається в фондах археологічного музею Воронезького державного університету.

17. Саркел — Біла Вежа, місто (Цимлянський р-н, Ростовська обл., РФ). Розташоване на лівому березі в заплаві р. Дон. Репрезентує матеріальну культуру хазар, а також боршевської і давньоруської культур. Відкрите у 1929 р. і досліджуване у 1934—1936, 1949—1951 рр. археологічною Волго-Донською новобудовною експедицією під керівництвом М.І. Артамонова (див.: [Артамонов, 1940; 1958; 1962] та багато ін.). На ділянці Б, поблизу північно-східної сторожки головних воріт, на слов'янському поселенні на руїнах фортеці було виявлено глинобитну піч на каркасі, округлої форми. В її заповненні знайдено невеликий ліплений горщик, без слідів випалу, дещо деформований [Плетнева, 2006, с. 35].

Матеріал зберігається в фондах Державного Ермітажу, Санкт-Петербург.

* * *

Детальніше розглянемо наведені дані. По-перше, огляд літератури свідчить, що це явище не потрапляло до поля зору дослідників. Хоча перші такі випадки були зафіксовані в середині ХХ ст. і навіть потрапили до публікацій (див. вище; [Бліфельд, 1952, с. 126; Березовець, 1955, с. 63]). Іншими словами — фіксація вмонтування в піч чужорідного тіла, що не мало функціонального навантаження і може бути оцінене винятково як прояв культової дії, залишилася поза увагою дослідників. Нині залишається лише

12 Втім, зауважимо, що за публікаціями значна кількість печей мала глинобитну основу з незначним додаванням каменю; подібні конструкції у сіверян заарховані дослідниками волинцевсько-роменських старожитностей до звичайних глинобитних.

13 За описом незрозуміло, чому піч названо кам'яною, оскільки описано лише глиняну основу 0,15—0,25 м завтовшки, наліплену на піщану підлогу; хоча на рисунку можна побачити схематичне зображення спорадично розташованого каміння [Винников, 2014, с. 23, рис. 8].

гадати, чи це трапилося випадково, через недогляд, чи цей цікавий факт було проігноровано.

Не знаходимо аналогічних даних і в інших наукових дослідженнях, спрямованих на якомога повну публікацію матеріалів з волинцевсько-роменських пам'яток. Наприклад, для городища Новотроїцького такі дані не зафіксовано [Ляпушкін, 1958]. За звітною документацією досліджень волинцевського поселення на епонімній пам'ятці в уроч. Стан вдалося виявити принаймні два випадки вмонтування в тіло печі мініатюрних посудин або навіть цілих комплексів; ще два випадки — менш достовірні. Означена інформація знайшла побіжне відображення в авторських публікаціях матеріалів (див. вище; [Сухобоков, 1990]). Звернемо увагу й на ту обставину, що для 31 житла, дослідженого експедицією під керівництвом Д.Т. Березовця, не вказано жодної фіксації горщиків в печах, тоді як усі відомі випадки задокументовані за два польових сезони 1980—1981 рр. (порівн.: [Березовець, 1952, с. 244—247; 1955, с. 49—54; 1969; Юренко, 1980/32а; Сухобоков, Юренко, 1981/2а]).

Зауважимо, що ретельність публікацій досліджень Опішнянського городища у різних авторів також різниться: якщо у І.І. Ляпушкіна знаходимо доволі значну кількість даних про присутність в завалах печей мініатюрного посуду, то у О.В. Сухобокова і С.П. Юренко така інформація відсутня (див. вище). Чи це пов'язано з дійсними обставинами, чи з недостатністю фіксації, нині сказати неможливо.

Але є й інші приклади, за якими чітко зрозуміло, що на пам'ятці таких випадків не було. Так, у детальних публікаціях про дослідження поселення Обухів II [Кравченко, 1979; Кравченко, Струнка, 1984; Абашина, 2004; Петраускас, Шишкін, Абашина, 2011] немає жодної подібної згадки. Зважаючи ж на те, що дослідники звернули увагу на таку обставину, як вмуроване у західну стінку печі пряслице (житло 41, розкоп В 1977 р.) [Абашина, 2004, с. 281], складно припустити, що таке більш помітне явище, як вмуровані посудини, лишилися б поза увагою.

Чи не вперше на факт вмуровування мініатюрних посудин в тіло печі, звернув увагу один із авторів цієї статті [Пуголовок, 2009; 2009а]. Саме ці роботи нині можна вважати початковими у дослідженнях, спрямованих на вивчення культу літописних сіверян, пов'язаного з печами. Наступними дослідженнями цього феномену стала спільна авторська робота, в якій було поєднано аналогічні дані з двох сіверянських пам'яток: вже згадуваної у попередній публікації Літописної Лтави, а також Шестовиці (див. вище) [Пуголовок, Горбаненко, 2014, с. 141—144, рис. 1—3]. Нині, завдяки появі нових знахідок (у літописній Лтаві) і студіюванню архівних матеріалів, ми змушені повернутися до раніше піднятої теми.

Проаналізуємо знахідки за окремими критеріями.

Місце розташування. Чітко зафіксовано шість випадків вмонтування посудин в тіло печі (Волинцеве і Лтава — по два, Хар'ївка і Шестовиця — по одному; див. вище). У всіх випадках мініатюрний посуд вміщували до однієї зі стінок печі. Ще у 8 випадках недостатньо можливостей фіксації, щоб стверджувати, чи були посудини вмонтованими, чи знаходилися поряд з піччю, всередині чи на її поверхні (Волинцеве і Лтава, а також Животинне — по два; Опішня — три; Ходосівка, а також Саркел — Біла Вежа — по одному; див. вище).

Однак, крім цих варіантів виявлення мініатюрних посудин, беззаперечно пов'язаних з піччю, за літературою відомі й інші, які через обмежену інформативність зараховані нами до **недостовірних знахідок**. До таких належить щонайменше чотири випадки з двох згадуваних пам'яток.

Волинцеве. У житлі 8 було знайдено мініатюрну посудину в заповненні котловану споруди [Сухобоков, Юренко, 1981/2а, арк. 3; Сухобоков, 1990, с. 53].

Опішня. У житлі 9/1957 у північно-західній частині заповнення котловану споруди знайдено невеликий ліплений горщик [Ляпушкин, 1961, с. 287].

Опішня. У житлі 13/1957 в заповненні котловану виявлено два невеликих глиняних диски [Ляпушкин, 1961, с. 294].

Опішня. У житлі 10/1975 у заповненні котловану знайдено ліплений горщик невеликих розмірів [Сухобоков, Юренко, 1995, с. 27].

Додамо, що є також і знахідки мініатюрних посудин, для яких зафіксовано відсутність зв'язку з піччю, але матеріали знайдено в межах житла. Такі випадки зафіксовано в *Полтаві*: в заповненні внутрішньожитлової господарської ями житла 13/1998 було виявлено ліплену мініатюрну посудину (рис. 2, 7) [Супруненко, Кулатова, Приймак, 2001, с. 75]; у котловані житла 2/2007 — фрагмент (рис. 2, 6). Ще одна відома знахідка мініатюрної посудини з Полтави (рис. 2, 8) досі не пов'язана з жодним із житлових комплексів. Також відомий приклад з роменських матеріалів городища *Мохнач* (Зміївський р-н, Харківська обл.), де в житлі В у заповненні котловану знайдено уламок ліпленої посудини незначних розмірів [Колода, 2001, с. 44, рис. 4, 10]. А для городища Животинне А.З. Вінніков взагалі зауважує, що «... більшість цих виробів виявлено на підлозі, або в найнижчій частині заповнення котлованів житлових споруд, чи в шарі поряд з житловими будівлями» (переклад *наш*). При цьому кількість не вказано, а на рисунку дано 26 позицій різноманітних форм і пропорцій, із зазначенням місця знахідки у підрисунковому підпису принаймні десяти споруд (13 посудин). Інтерпретовано ж ці мініатюрні посудини як дитячі іграшки [Вінніков, 2014, с. 161, 172, 326, рис. 82]. Додамо, що на Животинному городищі досліджено взагалі унікальний, на наш погляд, житловий комплекс — споруду 63. Там у завалі печі-кам'янки виявлено чотири пряслиця (одне з яких, імовірно, ранньозалізного часу), сердолікову бусину, кістяний наконечник стріли, глиняний виріб у формі голови пташки; на підлозі — глиняний дископодібний мініатюрний виріб у вигляді кришки, з орнаментом по краю насічками гострим предметом [Вінніков, 2014, с. 104]; по одному мініатюрному горщику у стовпових ямках біля північно-східної й південно-західної стін [Вінніков, 2014, с. 103]¹⁴.

Подібну ситуацію щодо знахідок мініатюрних посудин відносно жител спостережено і для боршевського городища *Титчиха* (Липкинський р-н, Воронежська обл., РФ) [Москаленко, 1965, с. 110, рис. 35]¹⁵.

Окрім зазначених вище пунктів, необхідно звернути увагу й на інші, що можуть мати відношення до описуваного культу. Йдеться про поселення поблизу с. *Хитці*, уроч. *Шимберьове* (Гадяцький р-н, Полтавська обл.), де в житлі Х (пізній горизонт поселення) при розборі склепіння печі, поруч із глиняними вальками виявлені так звані хлібці. Їх діаметр коливався від 7 до 12 см при товщині в 2—3 см [Горюнов, 1981, с. 120]. За формою вони

14 Зауважимо, що А.З. Вінніков, інтерпретує їх також як дитячі іграшки. Лише у звіті В.М. Ковалевського зазначено, що «Можливо, це якісь закладні жертви, оскільки міні-посудини зустрічаються саме в стовпових ямках жител» (переклад *наш*) [Ковалевський, 1998, с. 6]. Подібні випадки, які ми також схильні розглядати саме у сакральному світлі, — знахідки збіжжя у стовпових ямках напівземлянки 22 Титчихинського городища боршевської культури [Москаленко, 1965, с. 192] і споруди 30 Битицького городища (переважно пшениці; див.: [Пашкевич, 1991, с. 15].

15 Зображено шість посудин, однак, опис відсутній. Є лише згадка про знахідку однієї з них у частково дослідженій півземлянці 18 [Москаленко, 1965, с. 188].

різко відрізнялися від вальків-конусів, що дозволяє вбачати в них певні вотивні предмети. Глиняні диски діаметром не більше 5 см із нанесеною солярною символікою були виявлені на слов'янському поселенні в Саркелі. Усього виявлено 17 виробів і приблизно половина з них походить з печей або навколопечного простору в житлах [Плетнева, 2006, с. 35–36, рис. 20].

Отже, прикладів вмонтування мініатюрного посуду або інших вотивних предметів у печі у слов'ян могло б бути набагато більше, за двох умов: кращої збереженості конструкцій печей, чіткішої фіксації матеріалів.

Матеріал печі. Відомі нам достовірні й умовно достовірні випадки репрезентовані знахідками мініатюрних посудин, пов'язані з глиняними печами¹⁶. Більшість, а саме три випадки пов'язані із печами, що конструктивно залежні від материкових стінок котловану житла. Це тип 1, варіант Б за нашою типологією (Ю. П.) — печі вирізані у спеціально залишеному материковому останці кубічної форми [Пуголовок, 2013, с. 7]. Вірогідно, до них варто зарахувати і піч з Хар'івки, однак у зв'язку з фрагментарністю споруди, впевненості в цьому немає. Два випадки пов'язані із глиняними печами, спорудженими на відстані від стінок котловану житла, тип 2, варіант А [Пуголовок, 2013, с. 7].

Територія поширення. Залучені нами випадки вмонтування мініатюрних посудин до тіла печі знаходяться в межах ареалу поширення волинцевсько-роменських пам'яток. Дві синхронні пам'ятки боршевської культури з умовно достовірними знахідками виходять за ці територіальні межі. Зауважимо, що інші приклади з території цієї культури нам також невідомі (див.: [Ефименко, Третьяков, 1948; Москаленко, 1965; 1981; Винников, 1995; 2009; 2014; Ковалевский, 2001; 2002; 2002а; Винников, Ковалевский, 2005]).

Знайти аналогії на пам'ятках празької й райковецької культур нам не вдалося¹⁷. Чи дійсно на території поширення ранньослов'янських пам'яток на захід від Дніпра традиції улаштування мініатюрних посудин в тілі печі (або поруч) були відсутні, чи це лише недостатність інформації або недосконалість фіксації, нині залишається лише гадати. Майбутні польові дослідження і ретельні студії архівних матеріалів, можливо, дадуть змогу пролити світло на це питання. Можливо, що складання печей з каменю конструктивно і гармонійно не сприяло вмуруванню в їхнє тіло чужорідних за матеріалом і формою предметів.

Звернемо увагу на таку особливість. Традиції вмурування мініатюрних посудин в тіло печі виявлено в ареалі волинцевсько-роменських пам'яток, що збігається з тотальним поширенням техніки облаштування глинобитних печей (напр., в узагальненні С.П. Юренко щодо домобудівництва населення Дніпровського Лівобережжя в VIII–X ст., взагалі відсутні інші варіанти [Юренко, 1984, с. 38–43]; див. також: [Ковалевский, 2001; 2002, глава III; Петраускас, Коваль, 2011, с. 119; рис. 11; Пуголовок, 2013, с. 7] та ін.). Винятками є Животинне городище і Саркел — Біла Вежа. На першому відомі три варіанти використання матеріалів для зведення печі, але обидві знахідки також пов'язані з глинобитними печами; на другому — також. Отже, цілком імовірно, що означена традиція нерозривно пов'язана саме з

16 Щодо № 15 див. вище, підстрочний коментар 12.

17 Нині перша відома нам знахідка (двох мініатюрних посудин), виявлена в розвалі печі-кам'янки житла празької культури, походить з поселення Комарів. Зв'язок посудин з конструкцією печі не встановлено; дет. див. статтю О.В. Петраускаса, О.А. Ковалю у цьому збірнику.

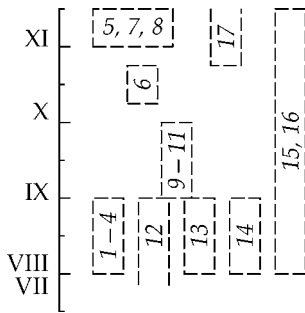

Рис. 3. Хронологія побутування традиції
Fig. 3. Timeline of tradition existence

конструкцією печей, для зведення яких як будівельний матеріал використано глину. Зауважимо, що, незважаючи на значну перевагу в житлах боршевської культури печей, основним матеріалом будівництва яких було каміння (печі-кам'янки?) і комбінованих печей з каменю і глини, там відомі й глинобитні печі (аналіз див.: [Ковалевський, 2001; 2002, глава III]); наприклад, на Животинному городищі з 48 жител лише в одному достеменно досліджено глинобитну піч [Винников, 2009]. Також важливо, що в ареалі райковецької культури поширені печі-кам'янки (див., напр.: [Михайлина, 2007, с. 92–102]), що побутували на тих самих територіях і раніше — у празькій культурі (аналіз див.: [Башкатов, 2013; 2014]).

Супутня їжа. У двох випадках у вмурованих горщиках зафіксовано рештки продуктів харчування. У Волинцевому це луска і кістки великої риби (житло 9); у Полтаві — зерна злаків (житло 6/2007). Зауважимо, що дрібні біологічні рештки лише спорадично привертали увагу дослідників взагалі у ході археологічних робіт, тому така фіксація майже напевно може бути оцінена як вибіркова і залежати від різних обставин. Тому припускаємо, що зафіксовані два приклади є опосередкованим підтвердженням того, що такі культові / сакральні горщики **в принципі** були наповнені ритуальною їжею або її імітацією.

Залишається відкритим питання щодо вибору їжі. На нього могла впливати ціла низка причин, з'ясування яких — справа майбутнього. До таких можуть належати: сезонність, природні умови проживання, хронологічні зміни, особисті вподобання окремої людини / сім'ї / роду / тощо, основний вид діяльності людини і т. д. і т. п.

Хронологія. Знахідки мініатюрних посудин, пов'язані з піччю, походять з чотирьох пам'яток волинцевського часу. Матеріали Опішні останнім часом зараховуються дослідниками до раннього періоду роменської культури; Лтава репрезентує пізньороменський період, що синхронізується і з матеріалами Саркела — Білої Вежі. Не суперечить такому датуванню й хронологія матеріалів Животинного городища. Отже, подібні знахідки вказують на поширення такої практики від початку виникнення сіверянських пам'яток впродовж усього часу їх існування (рис. 3). Звісно, подібні висновки ґрунтуються переважно на загальній хронології поселень і датуванні слов'янських археологічних культур, тож до певної міри ця хронологія умовна.

Поширеність. Нині відомо сім випадків, з яких п'ять досліджені значними площами. Ще на двох пам'ятках (Хар'ївка, Шестовиця) масштабних досліджень сіверянських матеріалів не відбувалося. Слід звернути увагу на те, що волинцевсько-роменських пам'яток, де було б розкопано хоча б десять жител, не так вже й багато. Так, на пам'ятці Водяне (Харківська обл.) усього досліджено десять жител [Колода, 2015]¹⁸, Олександрівка 1 (Чернігівська обл.) — сім [Терпиловський, Шекун, 1996; 2004], Вовки (Полтавська обл.) — п'ять [Щеглова, 1987], Обухів VII (Київська обл.) — три [Абашина, 1986], Пісочний Рів (Чернігівська обл.) — два [Каравайко, Маярчак, 2003] тощо. Серед поселень, досліджених широкими площами (крім раніше згаданих Новотроїцького, Опішні й Обухова II), слід згадати волинцевське городище Битиця: неординарна пам'ятка, щодо якої досі ведуться дискусії. За даними звітів можливо говорити, що у багатьох випадках опалювальним

18 Темою публікації є аналіз саме жител, тому в статті не наведено детальні дані про речовий матеріал.

пристроєм взагалі була не піч, а в інших — він був значно поруйнований. Отже, до інших питань щодо місця й ролі Битицького городища серед ранньослов'янських старожитностей останньої чверті I тис. додається й питання про влаштування опалювальних пристроїв. Таким чином, нині складно говорити, наскільки сильно географічно було поширене явище вмурування мотивних посудин в печі, оскільки широко досліджених пам'яток не так вже й багато.

Щодо поширеності традиції в межах однієї пам'ятки, то за матеріалами Волинцевого, Лтави й Опішні можна сказати, що такий факт зафіксований принаймні в одному житлі з 7–10 (рис. 4).

Враховуючи слабу дослідженість культів сіверян у побуті, варто детальніше зупинитися на прийнятній інтерпретації описаних фактів. Про важливість місця опалювального пристрою у світогляді в тому числі слов'ян неодноразово зазначено у науковій літературі, адже вогонь здавна ототожнювався з чимось надприродним. Тому видається цілком закономірним, що і місце його улаштування (у нашому випадку — піч) мало певний культовий сакральний характер. Відомо, що піч займає провідне місце в господарській і ритуально-міфологічній сферах життя слов'ян. Будь-які контакти з нею носили відтінок ритуальних чи навіть магічних дій. Символічне значення печі наповнювалося різним змістом, що залежав від обрядового контексту. З піччю пов'язані основні характеристики організації внутрішнього житлового простору, вона асоціювалася з упорядкованим місцем проживання людей, оскільки є джерелом тепла і місцем приготування їжі.

Про значну роль печі у господарській та ритуальній сферах життя свідчить також і те, що в конструкції печі відображається вертикальна будова світу, на зразок світового дерева: дим від печі пов'язують із верхнім, небесним світом; масив печі — із середнім світом, впорядкованим світом людей; підпечний простір — із потойбічним світом [Агранович, Стефанский, 2002]. Домашнє вогнище ототожнювалося із центром ізоморфного космосу житла, біля якого проводилися домашні обряди [Рабинович, 1988, с. 428].

З піччю пов'язані численні обряди, що стосуються аграрних культів та культу предків. Зауважимо, що лише спорудження печі, з усіх робіт, пов'язаних із облаштуванням інтер'єру житла, носило виражений ритуальний характер [Байбурин, 1983, с. 161]. За етнографічними даними, з нею пов'язані чисельні вірування й обряди. Домашньому вогнищу поклонялися як найближчому у домашньому житті головному виразнику божеств стихії вогню [Сумцов, 1889, с. 500]. Звідси впливає і зв'язок домашнього вогнища з богом-покровителем помешкання. Зокрема вогонь із печі асоціювався із образом домовика [Афанасьев, 1995, с. 37] і пов'язувався із культом предків [Байбурин, 1983, с. 108].

У наведених прикладах (вмонтування горщиків в конструкцію печі) важливо звернути увагу на зв'язок домашнього вогнища з богом-покрови-

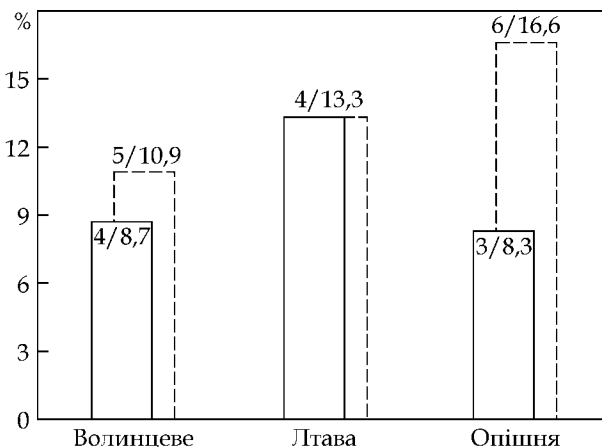

Рис. 4. Діаграма зустрічальності мініатюрного посуду в печах на пам'ятці (суцільні колонки — достовірні й менш достовірні випадки; штрих — з урахуванням знахідок з нез'ясованими обставинами)

Fig. 4. The occurrence diagram of miniature vessels finds in ovens on the site (solid column — reliable and less reliable cases, stroke — with the findings of uncertain circumstances)

телем житла. Зокрема, вогонь з печі асоціюється з образом домового [Афанасьєв, 1995, с. 67] і пов'язується з культом предків [Байбурин, 1983, с. 108].

За археологічними даними відомі спроби інтерпретацій щодо ритуальності печей. До таких, мабуть, можна зарахувати зауваження дослідників Кодина, що більшу частину печей пізнього періоду існування пам'ятки (відповідно — за часів райковецької культури) було спеціально зруйновано [Русанова, Тимошук, 1984, с. 34].

На один цікавий приклад, пов'язаний з ритуальними діями щодо печей, звернув нашу увагу І.О. Гавритухін. За його спостереженнями, на Зимному, поселення 4, у нижньому горизонті приміщення 4а приблизно по центру знаходилась яма неправильної форми, куди були скинуті зчищені рештки печі й фрагменти «вальків» (може й «хлібців»). У верхньому ж горизонті знаходився глинобитний черинь печі [Гавритухин, 1993, с. 100–101, 104]. Подальші дослідження на поселенні виявили ще дві аналогії: у напівземлянках 21 і 23 [Гавритухин, 1998, с. 176–178]. Себто, йдеться про певне ритуальне захоронення попереднього опалювального пристрою (іншої конструкції) [Гавритухин, 1998, с. 190].

Цікаве дослідження печі з поселення празької культури Розтоки (Чехія), де в житлі 1206 (2006 р.) нижче рівня долівки було досліджено мініатюрну піч. На відміну від звичайних печей на поселенні, мініатюрна версія була єдиною піччю, поверненою устям на захід: у напрямку, що в слов'янській космології символізує підземний світ, світ мертвих і предків. Аналіз конструкції і контексту не вказує на дослідження печі як дитячої іграшки чи за прямим призначенням. Дослідники дійшли висновку, що цей пристрій використовували для зв'язку з предками, завдяки відповідним обрядам, з метою отримати певний захист для себе, сім'ї, яка мешкала в житлі, можливо — для общини [Kuna, Profantová, 2011, p. 424].

За даними з Полтави (житло 1/2013, пізньороменський етап), можна сказати, що піч використано як певний вівтар, на який принесено ритуальну «жертву» — до глини під час зведення печі щедро додано зернівки жита [Горбаненко, Пуголов, 2014].

У ритуально-міфологічному змісті піч виступає сакральним центром житла, домашнім жертовником, а приміщення для слов'янина ототожнювалося з храмом, в якому знаходилось божество, для якого здійснювались щоденні жертвоприношення. Свідченням цього є зафіксовані етнографами свідчення про рештки таких жертвоприношень поблизу печі. Наприклад, чехи обов'язково кидали у вогнище частину від приготованої страви, подібні жертвоприношення відомі зокрема у південних і західних слов'ян [Афанасьєв, 1995, с. 67–70].

У деяких з цих обрядів фігурують і горщики. До прикладу можна привести й обряд, пов'язаний з днем «Оддання» чи «Видення», 28 січня (за новим стилем). Коли після вечері господарі житла лишали на припічку горщик з кашею, обкладений вугликами для домового [Афанасьєв, 1995, с. 67].

* * *

Підсумуємо дані, отримані в результаті аналізу розглянутого матеріалу.

Дані щодо місця розташування посудин у тілі печі доступні за шістьма чітко зафіксованими випадками. За цими даними, вмонтування відбувалося в стіну печі. Однак, незалежно від того, де саме були вмуровані мініатюрні посудини, думаємо, що кількість таких випадків могла б бути набагато більшою за умови чіткішої фіксації археологічних матеріалів, а

також — за умов кращої збереженості печей. За матеріалами виготовлення печі маємо повний збіг поширення випадків знахідок вмонтування в тіло печі або в деструкції топкової камери з ареалом тотального застосування глинобитних конструкцій. Відповідно, і територія поширення цих випадків збігається зі вказаним ареалом. Що переважно знаходиться в межах ареалу волинцьєсько-роменських пам'яток. Однак, зауважимо, що вирішення питання, чи була ця традиція поширена на пам'ятках райковецької культури — справа майбутніх студій.

Зафіксовано два беззаперечних випадки знаходження решток супутньої їжі всередині горщиків: обидва випадки пов'язані з достовірними знахідками. Зважаючи на складність фіксації таких залишків під час археологічних досліджень, вважаємо, що у всіх точно зафіксованих випадках вмонтовані мініатюрні горщики містили якусь ритуальну їжу. Залишається відкритим питання, якими критеріями послуговувалися давні мешканці під час вибору продуктів харчування.

За хронологією, наведені приклади знахідок мініатюрного посуду в конструкціях або деструкціях печей вказують на існування такої практики в середовищі слов'янського населення Дніпровського Лівобережжя від межі VII / VIII ст. і до першої половини XI ст. включно.

Поширеність таких випадків за кількістю пам'яток поки незначна; є й випадки достовірно зафіксованої відсутності на добре досліджених поселенських пам'ятках таких прикладів. Однак, на розкопаних широкими площами пам'ятках, де таке вмурування горщиків в піч зафіксоване, ці випадки представлені більш ніж одним. Так, за трьома такими пам'ятками, цю особливість мало щонайменше одне житло з семи — десяти.

Враховуючи важливу роль печі в релігійно-міфологічній сфері життя слов'ян, горщик, знайдений вмуруваним в масив печі слід пов'язувати з певними культовими / обрядовими діями, де піч виступає як жертovníк, горщик і їжа в ньому — як свого роду жертвоприношення, підношення дарів домашньому божеству. Головною метою таких дій було отримання захисту у домашнього божества.

Автори щиро вдячні Н.С. Абашиній, Ю.Ю. Башкатову, І.О. Гавритухіну, В.В. Єнукову, В.М. Ковалевському, В.В. Колоді, С.П. Маярчаку, Р.А. Кравченку, А.М. Обломському, О.В. Петраускасу, Я.В. Погоральському, В.В. Приймаку та О.Б. Супрунєнку.

Абашина Н.С. Ранньослов'янське поселення Обухів VII на Стугні // Археологія. — 1986. — № 53. — С. 72—87.

Абашина Н.С. Ранньослов'янські житла поселення Обухів 2 // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 277—300.

Абашина Н.С., Козак Д.Н., Синиця Є.В., Тертиловський Р.В. Давні слов'яни. Археологія та історія: навчальний посібник. — К.: «Стародавній світ», 2012. — 366 с.

Агранович С.З., Стефанський Е.Е. Концепты ПЕЧЬ и ПЕЧАЛЬ в языках и культурах славян. — 2002. — Електронний ресурс: <http://www.diaghilev.perm.ru /conference/s2/newpage13.htm>.

Артамонов М.И. Саркел и некоторые другие укрепления в северо-западной Хазарии // СА. — 1940. — Вып. VI. — С. 130—167.

Артамонов М.И. Саркел — Белая Вежа // МИА. — 1958. — № 62. — С. 7—84.

Артамонов М.И. История хазар. — Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. — 523 с.

Археологія Української ССР. — К.: Наук. думка, 1986. — Т. 3: Раннеславянский и древнерусский период. — 576 с.

- Археологія України: курс лекцій: Навчальний посібник. — К.: Либідь, 2005. — 504 с.
- Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов: в 3-х т. — М.: Современный писатель, 1995. — Т. 2. — 384 с.
- Байбурич А.К. Русские народные обряды, связанные со строительством жилища (к проблеме освоения пространства): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1976. — 17 с.
- Байбурич А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. — Л.: Наука, 1983. — 188 с.
- Башкатов Ю.Ю. К вопросу о формировании славянской домостроительной традиции на территории Днепровского Лесостепного Левобережья // *Stratum plus*. — 2013. — № 4. — С. 301–312.
- Башкатов Ю.Ю. Генеза слов'янського житла за матеріалами першої половини I тис. н. е. // Від венедів до Русі. Збірка наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття / Інститут археології НАН України. — Київ; Харків, 2014. — С. 69–84.
- Березовець Д.Т. Отчет о работе славянского отряда Сеймско-Деснинской экспедиции 1950 г. / НА ІА НАН України. — 1950/2а.
- Березовець Д.Т. Дослідження на території Путивльського району, Сумської обл. // АП УРСР. — 1952. — № 3. — С. 242–250.
- Березовець Д.Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі 1949–1950 рр. // АП УРСР. — 1955. — № 5. — С. 61–63.
- Березовець Д.Т. Сіверяни (перед утворенням Київської держави): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1969. — 190 с.
- Берест Ю.М., Осадчий Є.М. Нові данні про дослідження Шпилівського та Зарічненського археологічних комплексів // АЛЛУ. — 2001. — № 1 (9). — С. 102–106.
- Бліфельд Д.І. Звіт про роботу Шестовицької археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР / НА ІА НАН України. — 1948/11.
- Бліфельд Д.І. Дослідження в с. Шестовиця // АП УРСР. — 1952. — Т. III. — С. 123–130.
- Винников А.З. Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII — начало XI века). — Воронеж: ВГУ, 1995. — 164 с.
- Винников А.З. К вопросу о характере домостроительства у славянского населения на р. Воронеж (по материалам раскопок у с. Животинное) // Археологические памятники Восточной Европы. — Воронеж, 2009. — Вып. 13. — С. 195–202.
- Винников А.З. Юго-Восточная окраина славянского мира в VII — начале XIII вв. (Животинное городище на р. Воронеж). — Воронеж: ВГУ, 2014. — 396 с.
- Винников А.З., Ковалевский В.Н. Жилые комплексы славянского времени Животинного городища // Днепро-Донское междуречье в эпоху раннего средневековья. — Воронеж, 2005. — С. 20–46.
- Гавриутухин И.О. Раннеславянские памятники в районе Зимневского городища // *Archaeoslavica*. — Kraków, 1993. — 2. — С. 99–112.
- Гавриутухин И.О. Горизонт пражской культуры поселения Зимно 4 // *Archaeoslavica*. — Kraków, 1998. — 3. — С. 171–208.
- Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского левобережья. — Л.: Наука, 1981. — 135 с.
- Григорьев А.В. Северская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным. — Тула, 2000. — 264 с. (Тр. Тульской археологической экспедиции. — Вып. 2).
- Гурков В.С., Гошко Ю.В. Поселения // Полесье. Материальная культура. — К., 1988. — С. 279–333.
- Дослідження посаду літописної Лтави. 1: Миколаївська гірка / Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В. — Київ; Полтава, 2008. — 138 с.
- Дослідження посаду літописної Лтави. 2: Інститутська гора / Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М., Шерстюк В.В. — Київ; Полтава, 2009. — Ч. 1. — 140 с.
- Дослідження посаду літописної Лтави. 3: Інститутська гора / Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М., та ін. — Київ; Полтава, 2009а. — Ч. 2. — 132 с.
- Енукова О.Н. К вопросу о реконструкции роменского жилья (на материалах постройки Липинского городища) // Днепро-Донское междуречье в эпоху раннего средневековья. — Воронеж, 2005. — С. 46–53.
- Ефименко П.П., Третьяков П.Н. Древнерусские поселения на Дону. — М.: Наука, 1948. — 128 с. (МИА. — № 8).
- Звагельский В.Б. Исследователь истории Украины Н. Макаренко (штрихи к биографии ученого) // Проблемы археологии Сумщины: Тезисы докладов областной научно-практической конференции. — Сумы, 1989. — С. 102–105.

- Каравайко Д.В., Маярчак С.П. Роменський шар городища Пісочний Рів // Середньовічні старожитності Південної Русі-України: Тези доповіді Другої Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 11–13 квітня 2003 р.). — Чернігів, 2003. — С. 33–35.
- Клейн Л.С. Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества. — СПб: Евразия, 2004. — 480 с.
- Ковалевский В.Н. Отчет о раскопках Староживотинного славянского городища в 1997 году. — Воронеж, 1998 / НА АМВУ.
- Ковалевский В.Н. Отопительные сооружения в раннесредневековых восточнославянских жилищах Днепро-Донского междуречья // Средневековые древности Евразийских степей. — Воронеж, 2001. — С. 130–140.
- Ковалевский В.Н. Славянские жилища VIII — первой половины XI вв. в Днепро-Донском лесостепном междуречье: Дис. ... канд. ист. наук. — Воронеж, 2002. — 271 с.
- Ковалевский В.Н. Планировка восточнославянского жилища VIII — начала XI вв. // Археологические памятники восточной Европы. — Воронеж, 2002а. — С. 176–183.
- Ковалевский В.Н. Славянские жилища VIII — первой половины XI вв. в Днепро-Донском лесостепном междуречье: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Воронеж, 2002б. — 23 с.
- Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог. — К.: Академперіодика, 2007. — 356 с.
- Колода В.В. Житло з жертвником на Мохначанському городищі // АЛЛУ. — 2001. — № 1 (9). — С. 42–46.
- Колода В.В. Житла роменського городища Водяне // Археологія. — 2015. — № 4. — С. 46–61.
- Комар А.В., Сухобоков О.В. Городище «Монастирище» и древнерусский Ромен: проблема приемственности // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. — К., 2004. — С. 159–173.
- Кравченко Н.М. Исследование славянских памятников на Стугне // Славяне и Русь. — К., 1979. — С. 74–92.
- Кравченко Н.М., Струнка М.Л. Реконструкція інтер'єру слов'янського житла VIII–IX ст. // Археологія. — 1984. — Вип. 45. — С. 84–95.
- Літопис Руський (за Іпатським списком) / Перекл. Л. Махновця. — К.: Дніпро, 1989. — 592 с.
- Ляпушкин И.И. Материалы к изучению юго-восточных границ восточных славян // КСИИМК. — 1946. — Вып. XII. — С. 117–127.
- Ляпушкин И.И. Старослов'янське поселення VIII–XIII ст. на території м. Полтави (за матеріалами польових розпуків 1940, 1945 і 1946 рр.) // АП УРСР. — 1949. — Т. I. — С. 58–75.
- Ляпушкин И.И. Итоги полевых изысканий 1945 года в бассейне р. Ворсклы и некоторые выводы из них // СА. — 1951. — Т. XV. — С. 17–43.
- Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1958. — 328 с. (МИА. — № 74).
- Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа. — М.: Наука, 1961. — 384 с. (МИА. — № 104).
- Макаренко М. Городище «Монастирище» // Записки історії секції ВУАН. Науковий збірник за рік 1924. — 1925. — Т. 19. — С. 3–23.
- Максимов Е.В., Орлов Р.С. Новые зарубинецкие и раннеславянские памятники близ Киева // АО 1969 г. — М., 1970. — С. 261, 262.
- Михайлина Л.П. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами — К: ІА НАН України, 2007. — 300 с.
- Москаленко А.Н. Городище Титчиха. Из истории древнерусского поселения на Дону. — Воронеж: ВГУ, 1965. — 312 с.
- Москаленко А.Н. Славяне на Дону (боршевская культура). — Воронеж: ВГУ, 1981. — 160 с.
- Обломський А.М., Терпиловський Р.В. Посейм'я у латенський час // Археологія. — 1994. — № 3. — С. 41–51.
- Орлов Р.С. Отчет о разведках в Киевской обл. (Казаровка, Глебовка, Ходосовка / НА ІА НАН України. — 1969/1а.
- Орлов Р.С. Исследование раннеславянских памятников на Киевщине // АО 1969 г. — М., 1970. — С. 264, 265.
- Орлов Р.С. Поселення з керамікою волинцевського типу на Київщині // АДУ 1969 р. — К., 1972. — Вип. IV. — С. 236–241.
- Орлов Р.С. Розвідка ранньослов'янських пам'яток поблизу Києва // Археологія. — 1972а. — Вип. 5. — С. 96–105.

- Пашкевич Г.А. Палеозноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э. — II тыс. н. э.: Каталог II. — Препр. — Киев, 1991. — 47 с.
- Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Абашина Н.С. Новые исследования раннеславянского поселения Обухов 2 // *Stratum plus*. — 2011. — № 5. — С. 61—88.
- Петраускас О.В., Коваль О.А. Слов'янські глинобитні печі поселення Обухів 2 останньої чверті I тис. (техніко-технологічні особливості побудови та експлуатації) // *Археологія*. — 2012. — № 4. — С. 110—121.
- Петрашенко В.А. Отчет Днепровской древнерусской экспедиции о раскопках поселения у с. Ходосовка Киево-Святошинского р-на Киевской обл. в 1985 г. / НА ІА НАН України. — 1985/20.
- Петрашенко В.А. Волинцевская культура на Правобережном Поднепровье // Тезисы докладов историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» (26—28 сентября 1988 г.). — Чернигов, 1988. — С. 98—101.
- Петрашенко В.А. Отчет Днепровской древнерусской экспедиции о раскопках славянского поселения у с. Ходосовка Киево-Святошинского р-на Киевской обл. за 1988 г. / НА ІА НАН України. — 1988/14в.
- Петрашенко В.А. Работы Днепровской древнерусской экспедиции // АО 1985 г. — М., 1987. — С. 392, 393.
- Петрашенко В.О. Волинцевська культура на Правобережному Подніпров'ї (за матеріалами Ходосівського поселення) // *Археологія*. — 1989. — № 2. — С. 32—44.
- Петрашенко В.А. Волинцевская культура на Правобережном Поднепровье // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 47—50.
- Петрашенко В.А., Томашевский А.П. Отчет об охранно-спасательных работах на поселении VIII—IX вв. н. э. у села Ходосовка Киево-Святошинского района Киевской области в 1987 г. / НА ІА НАН України. — 1987/14а.
- Петрашенко В.А., Виноградская Л.И., Тригубова А.В. Отчет Приднепровского отряда Днепровской древнерусской экспедиции о раскопках поселения у с. Ходосовка Киевской обл. и поселения у с. Григоровка Черкасской обл. за 1989 г. / НА ІА НАН України. — 1989/19б.
- Плетнева С.А. Древнерусский город в кочевой степи. — Симферополь, 2006. — 246 с. (МАИЭТ. — Supplementum. — Вып. 1).
- Приймак В.В. Путивльське удільне князівство Чернігово-Сіверщини. — Полтава, 2007. — 180 с.
- Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятники Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. — К.: Наук. думка, 1980. — 152 с.
- Пуголовок Ю.О. Про один із фактів поклоніння домашнім духам у середовищі літописних сіверян (за матеріалами розкопок у Полтаві в 2007 р.) // *Магістеріум. Археологічні студії*. — К., 2009. — Вип. 36. — С. 56—58.
- Пуголовок Ю. Про дрібну керамічну пластику роменської культури // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Тези доповідей VII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (10—12 квітня 2009 р.). — Чернігів, 2009а. — С. 158—160.
- Пуголовок Ю.О. Будівництво населення роменської культури Дніпровського Лівобережжя: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К, 2013. — 16 с.
- Пуголовок Ю.О., Калашник Є.С. Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто. — Київ; Полтава, 2009. — 132 с. (Дослідження посаду літописної Лтави і полкової Полтави. — Вип. 4).
- Пуголовок Ю.О., Горбаненко С.А. Печь как культовое место в жилище Северян: археологические данные // *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. — Rzeszów, 2014. — Т. XXXV. — С. 141—150.
- Рабинович Р.А. Середина мира // Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т. — М., 1988. — С. 428—429.
- Раппопорт П.А. Древнерусское жилище. — Л.: Наука, 1975. — 179 с. (САИ. — Вып. Е 1-32).
- Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. — М.: Наука, 1981. — 608 с.
- Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. — М.: Наука, 1987. — 786 с.
- Русанова Н.П., Тимощук Б.А. Кодын — славянские поселения V—VIII вв. на р. Прут. — М.: Наука, 1984. — 88 с.
- Русанова Н.П., Тимощук Б.А. Языческие святилища древних славян. — М.: Ладога-100; ИА РАН, 2007. — 304 с.
- Седов В.В. Восточные славяне в VI—XIII вв. — М.: Наука, 1982. — 328 с. (Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах).

- Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / В.Д. Баран, Е.В. Максимов, Б.В. Магомедов и др. — К.: Наук. думка, 1990. — 488 с.
- Смиленко А.Т. К изучению локальных особенностей культуры союзов восточнославянских племен VIII—IX вв. // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 105—114.
- Сулицов Н.Ф. Культурные переживания // Киевская старина. — 1889. — Т. XXV. — С. 485—500.
- Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Приймак В.В. Пізньороменські комплекси з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997—1998 рр.) // АЛЛУ. — 2001. — № 1. — С. 52—76.
- Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О. Пізньороменське житло на посаді літописної Лтави // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. II. — С. 122—131.
- Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О. Дослідження літописної Лтави: Іванова гора. — К., 2015. — Ч. 1. — 180 с.
- Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О. Дослідження літописної Лтави: Іванова гора. — К., 2015а. — Ч. 2. — 192 с.
- Сухобоков О.В. Отчет о работах близ с. Ходосовка Киево-Святошинского района Киевской области (1972 г.) / НА ІА НАН України. — 1972/216.
- Сухобоков О.В. Славяне Днепроовского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). — К.: Наук. думка, 1975. — 168 с.
- Сухобоков О.В., Иченская О.В., Юренко С.П. Новые исследования славянского поселения близ Опошны // АО 1975 г. — М., 1976. — С. 395—396.
- Сухобоков О.В. До питання про пам'ятки волинцевського типу // Археологія. — 1977. — Вип. 21. — С. 50—65.
- Сухобоков О.В. Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований). — Путивль, 1990. — 152 с.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П. Отчет о работе Волинцевского отряда Левобережной Днепроовской славяно-русской экспедиции 1981 г. / НА ІА НАН України. — 1981/2а.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П. Опошнское городище (по материалам археологических исследований 1975 г.). — Полтава, 1995. — 72 с.
- Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Олександрівка-1 — багатопарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. — Чернігів: Сіверянська думка, 1996. — 128 с.
- Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Нові дослідження ранньослов'янського поселення Олександрівка І // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 215—238.
- Третьяков П.Н. Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли // Археологія. — 1947. — Т. I. — С. 123—140.
- Тимошук Б.А. Восточные славяне: от общины к городам. — М.: МГУ, 1995. — 261 с.
- Филипчук М.А. Слов'янські поселення VIII—X ст. в українському Прикарпатті. — Львів: Астролябія, 2012. — 312 с.
- Щеглова О.А. Волинцевский горизонт поселения Вовки // КСИА. — 1987. — № 190. — С. 43—48.
- Юренко С.П. Отчет о работе Волинцевского отряда Левобережной Днепроовской Славяно-Русской экспедиции Института археологии АН УССР в 1980 году / НА ІА НАН України. — 1980/32а.
- Юренко С.П. Днепроовское лесостепное Левобережье в VII—VIII вв. н. э. (волинцевская культура): Дис. ... канд. ист. наук. — К., 1982. — 286 с.
- Юренко С.П. Днепроовское лесостепное Левобережье в VII—VIII вв. н. э. (волинцевская культура): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1983. — 20 с.
- Юренко С.П. Домобудівництво населення Дніпроовського Лівобережжя в VIII—X ст. // Археологія. — 1984. — № 45. — С. 34—46.
- Kuna M., Profantová N. Prague-Type culture houses. Aspects of form, function and meaning // Histria Antiqua. — 2011. — 20. — P. 415—426.

S.A. Gorbanenko, Yu.O. Posholovok

ABOUT ONE LITTLE KNOWN CULT OF SEVERIANS

The article reviews the findings of miniature vessels in the territory of the chronicle Severians, structurally associated with the oven. The analysis of scientific literature convinces us that before this phenomenon has not come to the attention of researchers. It is known that the first such cases were recorded in the middle of the twentieth century, and mentioned in the publications. However, as a phenomenon that deserves special attention, it has not found any lighting in general works, nor in the housing arrangement of studies.

Based on the analysis of various aspects of the conditions of findings concluded that the existence of the tradition during the entire existence of the chronicles Severians, but the phenomenon should be related to the cult of worship of the patron of domestic dwellings and household well-being. The importance of space heating devices in the outlook, including the Slavs have repeatedly noted in the literature, because the fire has long been identified with something supernatural. Therefore, it seems quite natural that the place of his device (in our case — the oven) had a definite cult sacred character.

Data on the place of location of the vessels in the body of the furnace is available in six well-documented cases. From this data, incorporation took place in the furnace wall. However, regardless of where it was walled miniature vessels, we think that the number of such cases could be much higher, with a clear fixation of archaeological materials, as well as — in the best conditions of preservation furnaces. All marked events coincide with the area of complete dominance of the clay ovens. In this case, the area coincides with the spread of Volyntseve-Romny culture sites.

There are two indisputable case of finding residues concomitant food in pots are fixed: two cases are connected with reliable findings. Given the complexity of fixing such residues in archaeological research, in principle, we believe that at least in all cases accurately recorded miniature pots contain some ritual food. The question remains, what criteria used by the ancient inhabitants of when choosing foods.

Chronologically, the known examples of finds of miniature vessels in the construction of furnaces or destruction indicate the existence of such practices among the Slavic population from the Dnieper Left Bank abroad the 7th — the 8th century and the first half of the 9th century inclusive.

The prevalence of such cases by the number of sites is small. However, in the wider area excavated monuments where such placement of pots in the oven is fixed, these cases are represented by more than one. Thus, according to such a three monuments, this feature was fixed at least in one dwelling from seven to ten.

Given the important role of the furnace in the religious and mythological sphere of life of the Slavs, the pot was found imbedded in the array of the furnace should be associated with certain cult / ritual acts. The furnace serves as an altar, the pot and the food in it — as a kind of sacrifice, offering gifts of household gods. The main purpose of these actions was to obtain the protection of the domestic deity.

K e y w o r d s: Severians, dwelling, oven, miniature vessels, cult.

Одержано 22.04.2016

УДК: 902.2(477.84)“7/9”

Р.Г. Миська

ПАМ'ЯТКИ VIII—X ст. МЕЖИРІЧЧЯ СТРИПИ ТА ЗБРУЧА

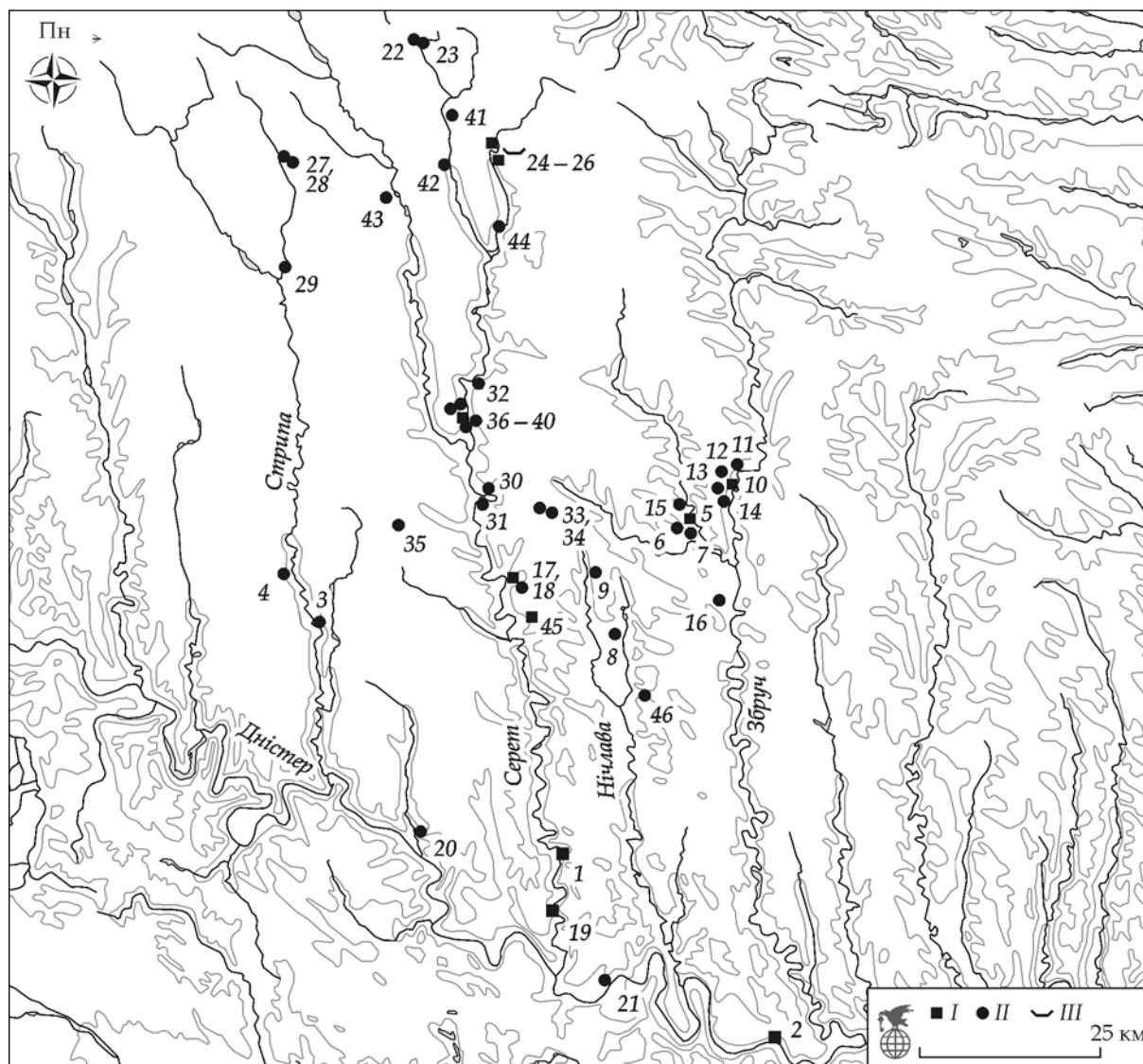
У статті характеризуються археологічні пам'ятки райковецької культури (VIII—X ст.) досліджені в межиріччі Стрипи та Збруча. Особлива увага приділена аналізу городищ.

К л ю ч о в і с л о в а: Серет, Стрипа, Збруч, городище, поселення, могильник.

Вивчення археологічних пам'яток VIII—X ст. має важливе значення для осмислення державотворчих процесів, що відбувалися у слов'янському суспільстві. Як відомо з літописних джерел, в межиріччі Стрипи і Збруча наприкінці XI ст. виникло Теребовельське князівство. Проте його соціальна й економічна база сформувалася в попередні століття.

На сьогодні відомо сорок шість пам'яток останньої чверті I тис. межиріччя Стрипи та Збруча (рис. 1). Проте археологічні розкопки проводились лише на шістнадцяти з них (городища: Теребовля I, Біла III, Старий Збараж I та II, Городниця I та Крутилів I; селища: Теребовля III; IV; VI та IX; Бучач I; Курники I; Городниця II; Крутилів II та VI; кремаційний могильник Старий Збараж III). В більшості випадків дослідження мали рятівний або розвідковий характер. Ще на тридцяти поселеннях під час розвідкових обстежень були виявлені фрагменти посудин райковецької культури (VIII—X ст.). Підйомний матеріал дає лише попереднє датування, для достовірніших результатів необхідні археологічні розкопки.

Картографування пам'яток райковецької культури показує їх поширення по всій досліджуваній території. Враховуючи недосконале обстеження регіону, неможливо визначити місця з більшою та меншою концентрацією пам'яток. Проте аналіз розташування городищ дає певні важливі спостереження. Городище в Теребовлі знаходиться неподалік злиття Гнізни та Серету. Два городища в Старому Збаражі знаходяться у верхів'ї Гнізни. Городище в Білій розміщене неподалік Серету. Ще на трьох городищах княжого часу, розміщених на Сереті (Більче-Золотому, Голіградах, Тудорові), виявлено матеріали райковецької культури. Їх присутність на території городищ вказує на заселеність пам'ятки в останній чверті I тис. та дає підстави припустити, що означені поселення могли бути укріпленими.

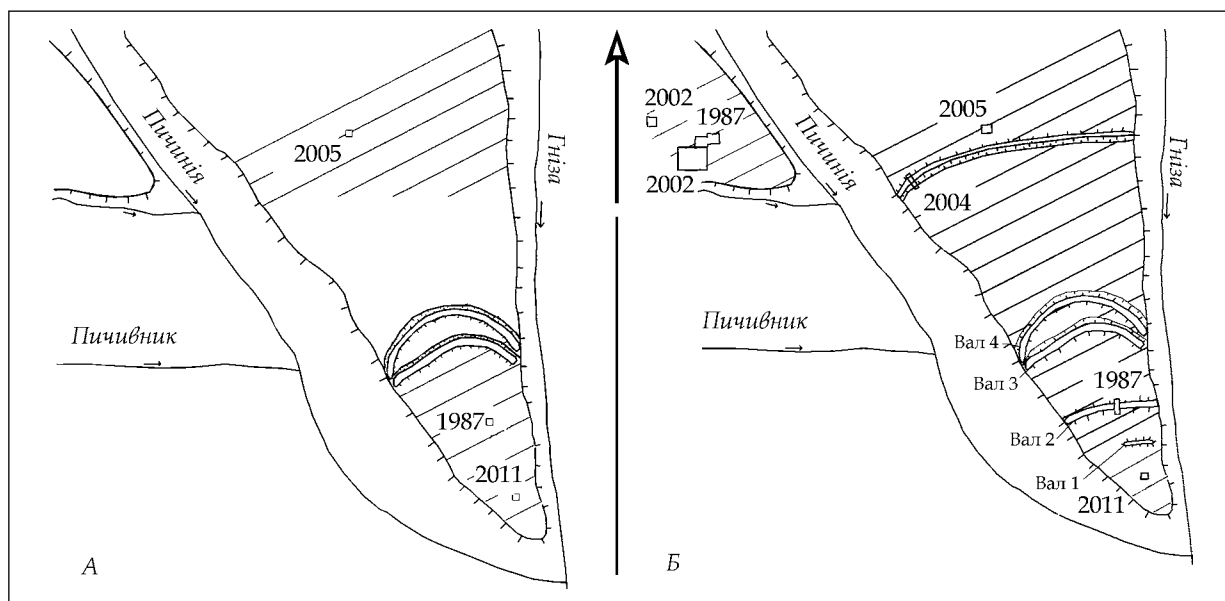
Названі пам'ятки розміщені на умовній лінії, що проходить від верхів'я Гнізни на півночі до гирла Серету на півдні. На захід від цієї лінії, зокрема в басейні Стрипи, городища X ст. невідомі¹. Наступна група городищ відома на Золотій Липі [Филипчук, 2014, карта 1; 2].

Східніше від Серету відомий комплекс з трьох городищ-святилищ X—XIII ст. на Збручі. Проте, на думку Б.О. Тимошука, їх заснування припадає на кінець X ст. та пов'язується з перенесенням сюди святилища з Києва після запровадження Володимиром Святославичем християнства як державної релігії [Тимошук, 1999, с. 121]. Інших городищ X ст. тут не виявлено, в той час селища цього періоду відомі в багатьох пунктах межиріччя Стрипи та Збруча (рис. 1). Таким чином, ми можемо говорити про те, що вся до-

1 На карті пам'яток VIII—X ст. в українському Прикарпатті М.А. Филипчук показує городище та два поселення в Золотниках Теребовлянського р-ну на лівому березі р. Стрипа [Филипчук, 2014, карта 1; 2]. Проте в околицях Золотників відоме лише поселення XII—XIII ст., очевидно, ця пам'ятка потрапила до карти випадково.

Рис. 1. Карта розміщення пам'яток VIII—X ст. в межиріччі Стрипи та Збруча: 1 — Більче Золоте; 2 — Дзвенигород I; 3 — Бучач I; 4 — Переволока IX; 5—7 — Городниця; 8 — Жабинці; 9 — Копичинці; 10 — Крутилів I; 11 — Крутилів II; 12 — Крутилів IV; 13 — Крутилів VI; 14 — Крутилів IX; 15 — Постолівка II; 16 — Тебукхівці IV; 17, 18 — Туторів; 19 — Голігради; 20 — Нагоряни I; 21 — Синьків II; 22 — Кобиля VI; 23 — Кобиля VII; 24—26 — Старий Збараж; 27 — Озерна IV; 28 — Озерна VI; 29 — Городище; 30 — Долина III; 31 — Долина IV; 32 — Кровінка II; 33 — Кобиловолоти I; 34 — Кобиловолоти II; 35 — Ласківці III; 36 — Теребовля I; 37 — Теребовля III; 38 — Теребовля IV; 39 — Теребовля VI; 40 — Теребовля IX; 41 — Дубівці II; 42 — Курники I; 43 — Пронятин; 44 — Чернелів-Руський III; 45 — Біле III; 46 — Великі Чорнокині; умовні позначення: I — городища; II — поселення; III — поховання

Fig. 1. Map of ancient sites location of the 8th—10th centuries in the Strypa and Zbruch watershed: 1 — Bilche Zolote; 2 — Dzvenyhorod I; 3 — Buchach I; 4 — Perevoloka IX; 5—7 — Horodnytsia; 8 — Zhabyntsi; 9 — Kopychyntsi; 10 — Krutylyv I; 11 — Krutylyv II; 12 — Krutylyv IV; 13 — Krutylyv VI; 14 — Krutylyv IX; 15 — Postolivka II; 16 — Tebukhivtsi IV; 17, 18 — Tutoriv; 19 — Holihady; 20 — Nahoriany I; 21 — Synkiv II; 22 — Kobylly VI; 23 — Kobylly VII; 24—26 — Staryi Zbarazh; 27 — Ozerna IV; 28 — Ozerna VI; 29 — Horodyshe; 30 — Dolya III; 31 — Dolya IV; 32 — Krovinka II; 33 — Kobylovoly I; 34 — Kobylovoly II; 35 — Laskivtsi III; 36 — Terebovli I; 37 — Terebovli III; 38 — Terebovli IV; 39 — Terebovli VI; 40 — Terebovli IX; 41 — Dubivtsi II; 42 — Kurnyky I; 43 — Proniatyn; 44 — Cherneliv-Ruskyi III; 45 — Bile III; 46 — Velyki Chornokintsi; legend: I — sites of ancient settlement; II — settlement; III — burial ground

сліджувана територія наприкінці I тис. була заселена, але центральну вісь регіону становила лінія Гнізни-Серету. Тут знаходились основні центри.

Безпосереднім зародком літописного Теребовля можемо вважати поселення другої половина IX ст. — початок X ст., розміщене на Замковій Горі. Воно складалося з двох частин (рис. 2, А). Перша знаходилась на території городища ранньозалізного часу, яке з напільного боку було оточене подвійною лінією валів [Миська, 2008, с. 292].

Довгий час вважалось, що при побудові замку в XVII ст. був повністю знищений культурний шар в південній частині мису на Замковій Горі, проте дослідження, проведені М.О. Ягодинською на збереженій частині пам'ятки, зафіксували залишки культурного шару райковецької культури. А в центральній частині замкового подвір'я поблизу колодязя було досліджене напівземлянкове житло кінця IX — початку X ст. В його західному куті знаходилась типова пічка-кам'янка. Вздовж південної, східної та північної стін зафіксовані стовпові ямки від каркасно-стовпових конструкцій стін. В житлі знайдено фрагменти ліпних сковорідок, миски-

Рис. 2. Схема поширення культурного шару на Замковій Горі в Теребовлі: А — IX — початок X ст.; Б — X ст. (цифрами позначено роки досліджень)
Fig. 2. Scheme of occupation layer spreading on Zamkova Hora in Terebovli: А — 9 — early 10th century; Б — 10th century (years of research are figured by numbers)

сирниці, ранньогончарних горщиків з хвилястим орнаментом на тулубі [Ягодинська, 2012, с. 27].

В центральній частині городища, поряд з хронологічно пізнішим другим валом, було виявлено рештки будівлі прямокутної форми, розміром $8 \times 2,7$ м. Споруда була опущена в материк на глибину 1,3 м, мала стіни стовпової конструкції. В середині споруди знаходилося три вогнища [Ягодинська, 2012а, рис. 4, 3]. На черені одного з них виявлено фрагмент ліпної посудини з пальцевими заціпами на вінці. В заповненні споруди було виявлено фрагменти ліпної кераміки, кістяну проколку, залізне кільце та лезо ножа, декілька кам'яних точильних брусків, а також значна кількість кісток, зубів та щелеп домашніх тварин. Знахідки зі споруди дослідниці датувала другою половиною IX ст. [Ягодинська, 1987/109, с. 3–4]

Другою частиною поселення IX ст. на Замковій Горі є селище, розміщене з напільного боку городища. Значна його частина, що простягається від зовнішніх валів городища до початку лісу, була знищена під час будівництва парку відпочинку. Вціліла лише незначна частина поселення, поросла лісом. Тут виділяється 17 западин від заглиблених споруд [Миська, Погоральський, 2006, с. 260].

Одна із зазначених западин була досліджена: вона виявилась залишком житла останньої чверті IX ст. Житло було заглиблене на 1,4 м від рівня сучасної поверхні та мало розміри $3,3 \times 3,4$ м. В північно-східному його куті знаходилась піч-кам'янка розмірами $1,2 \times 1,4$ м. Стіни будівлі були стовпової конструкції, на що вказують виявлені в кутах та по середині біля стін котловану 8 стовпових ямок. Серед артефактів, знайдених на долівці споруди (*in situ*), привертають увагу дві конічні миски з отворами в придонній частині та група кістяних проколок (4 шт.) Цікавими також є два фрагменти посудини, в керамічному тісті яких зафіксовано слюду, а поверхня вкрита ангобом. Посудини такого типу не є характерними для матеріалів Західного Поділля та скоріш за все є імпортом [Миська, Погоральський, 2006, с. 260–264].

Досліджене житло IX ст. однозначно засвідчує існування синхронного до городища відкритого селища на цій ділянці. Проте на сьогоднішньому етапі досліджень неможливо встановити розміри селища зазначеного періоду. В першу чергу це пов'язано зі значною руйнацією пам'ятки. Також частина западин, зафіксованих на території пам'ятки, належить до X ст., на що вказує зокрема факт повторного використання котловану від досліджуваного житла, про що буде йти мова нижче.

Синхронним з цими пам'ятками виявилось поселення по вул. Тернопільській. Тут зафіксовано напівземлянкове житло, з розваленою пічкою-кам'янкою в північно-східному куті, каркасно-стовпової конструкції і недалеко від нього господарську яму з цілим ліпним горщиком райковецької культури з кістками курки всередині [Ягодинська, 2012а, с. 77].

В першій половині X ст. поселення зазнало ряд змін (рис. 2, Б). На місці описаного будинку IX ст., в центральній частині городища, споруджується вал. Він мав висоту близько 1 м. На його плоскій вершині було влаштовано майданчик, від якого збереглася викладка з дрібних каменів, шириною 1,7 м. На його поверхні виявлено уламки посуду X ст. Каміні майданчика та фрагменти посуду сильно обпалені. На думку Б.О. Тимощука та М.О. Ягодинської, цей вал мав культове значення та огороджував сакральну частину городища, розмірами 180×120 м [Тимощук, 1998, с. 125; Ягодинська, 2012а, с. 77; рис. 4, 2]. З внутрішнього боку

валу виявлено залишки прямокутної споруди, яка збереглась неповністю (частина її була зруйнована земляними роботами). Вона була опущена в материк на глибину 0,9 м, та мала каркасно-стовпову конструкцію. Її збережена частина мала розміри $3,6 \times 1,95$ м [Миська, 2008, рис. 5]. Підлога будівлі була вкрита невеликими камінцями, на яких простежувались сліди дії вогню. Між камінням було виявлено значну кількість фрагментів кераміки, вугілля, кісток великої рогатої худоби та щелепи свині. Кістки та кераміка були без слідів дії вогню. Дослідники будівлі інтерпретували її як залишки довгого будинку-контини та пов'язували із культовий призначенням [Тимошук, 1998, с. 125; Ягодинська, 2012а, с. 77]. Проте не виключено, що в даному випадку це були залишки звичайного житла, а зазначене каміння зі слідами дії вогню є розвалом печі. Зокрема, до такої думки схиляє розміщення будівлі — перпендикулярно до валу згідно реконструкції дослідників. Натомість на інших пам'ятках такі будинки витягнуті вздовж валів та конструктивно пов'язані із оборонними стінами [Тимошук, 1990, с. 29–31].

На думку Б.О. Тимошука, в цей час, відокремлюється дитинець, який знаходився на крайній частині мису, та був захищений першою лінією оборони (першим внутрішнім валом). Від нього зберігся лише фрагмент довжиною 20 м, шириною 11 м та висотою 0,7 м. Переріз збереженої частини валу засвідчив процес його перебудови в другій половині XIII ст., внаслідок чого було зруйновано укріплення попередніх періодів. Перш за все виділявся матеріал XII ст., також в різних місцях насипу валу та поряд з ним виявлено фрагменти кераміки X–XI ст. [Миська, 2008, с. 297].

Наявність матеріалів X ст. в засипці валу дали підстави Б.О. Тимошуку припустити, що саме в цей час проходить первинне спорудження в цьому місці оборонної лінії, сліди якої були зруйновані в часі пізніших перебудов. Вал був утворений суцільною лінією дерев'яних зрубів, підсилених із зовні глиняним відкосом [Тимошук, 1987, с. 251].

У X ст. на відстані 600 м на північ від городища споруджується ще один вал. Проведені Р.Г. Миською дослідження показали, що на материковій платформі знаходилася кам'яна вимостка-крепіда до 0,4 м заввишки та до 1,6 м завширшки. Вона складалася з необроблених каменів вапняку, щільно покладених один на одне без зв'язуючого розчину. Між камінням було виявлено значну кількість фрагментів ліпної та ранньогончарної кераміки, яку можна віднести до першої половини X ст. До неї прилягала дерев'яна кліть каркасно-стовпової конструкції, залишками якої є прошарок ґрунту, насичений вугликами та фрагментами перегорілої деревини. Вище знаходився шар гумусованої землі товщиною 0,6 м, поверх якого фіксувався шар жовтої материкової глини, товщиною 0,4 м. Далі вал перекривався темно-сірим лісовим ґрунтом. Загальна висота валу від рівня материка становить 1,45 м, глибина рову — до 1,0 м [Миська, Погоральський, 2006, с. 253–255].

Вал починався в основі схилу мису, навпроти впадіння в Пичинію безіменного потічка, піднімався по ньому зі значним відхиленням на північ, перетинав рівнинну частину Замкової Гори та опускався по східному схилі. Тут залишки валу простежено на третині спуску до долини Гнізни, де він доходить до глибокої природної западини. В плані він має підковоподібну форму.

Неподалік валу збереглися 17 западин-жител, про які згадувалось вище. Одна із зазначених западин виявилась житлом IX ст. Проте після

припинення його існування, котлован повторно використовувався. На поверхні нижнього шару заповнення котловану, що утворився внаслідок руйнування житла, досліджено кам'яну вимостку. На її поверхні та в заповненні котловану виявлено значну кількість фрагментів кераміки X ст., кісток тварин, залізні ножі, кістяний гребінець та проколку. Ці знахідки можливо пов'язані з косторізним ремеслом [Миська, Погоральський, 2006, с. 260]. Використання котловану в X ст. свідчить про існування селища в час спорудження та функціонування згаданого валу.

Як було зазначено вище, вал зі західного боку опускається до Печинії саме в місці, де в неї впадає безіменний потічок, утворюючи мис, на якому знаходиться синхронне селище. Цей мис носить назву Черпало, тут збереглося 23 западини [Миська, 2008, с. 301].

На цьому поселенні було розкопано 3 із зазначених западин. Перші дві, як показали дослідження, були різночасовими житлами — землянками, що входили до складу однієї садиби X ст. Котлован від першого житла після припинення існування використовувався як яма-сховище. До складу садиби входили також дві наземні господарські споруди [Ягодинская, 1987/109, с. 6–8].

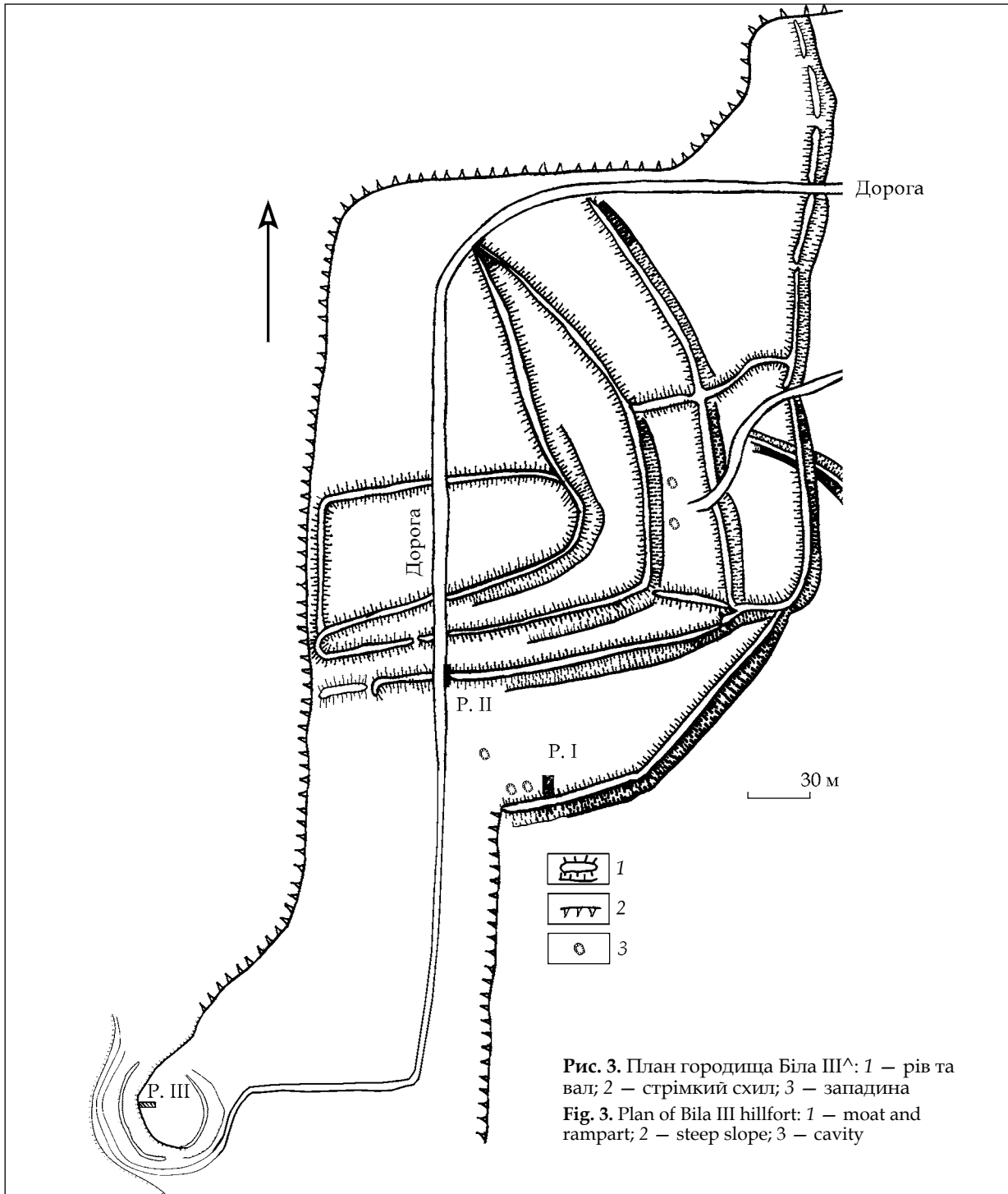
За 20 м на захід від описаної садиби М.О. Ягодинською досліджено ще одну западину. Дослідниця інтерпретує цю споруду як ремісничу майстернею, оскільки в північно-східному куті землянки знаходилась кам'яний майданчик, розмірами 1,75 × 1,65 м та висотою 0,6 м. Основна частина майданчика складена з невеликих, розмірами до 0,1–0,15 м, вапнякових камінців. Та частина, що займала центральну частину землянки, складалась з великих вапнякових брил, розмірами 0,6 × 0,35 м, та товщиною 0,1 м. Дно землянки було вкрите щільним шаром попелу та дрібного вугілля. Кам'яні майданчики є характерними ознаками ремісничих майстерень цього часу [Ягодинська, Виногородська, 2003, с. 302].

Таким чином, можемо визначити, що селище на Замковій Горі виникло в IX ст., та продовжує своє існування в X ст. В цей час воно розширюється на протилежний берег Печинії в уроч. Черпало. На території селища є споруди, які можуть пов'язуватись з ремеслом. Отже, ми можемо припустити, що на території цього селища формується ремісничий посад Тербовлі. Рухомий матеріал, виявлений на території селища, дає нам змогу визначити верхню хронологічну межу його існування зламом X–XI ст.

Залишається нез'ясованим питання поселенської структури Тербовлі в X ст. поза межами Замкової Гори. До цього часу можемо віднести поселення на лівому березі Гнізни по вул. Чайковського [Ягодинська, 2012а, с. 77]. Кераміку пізнього етапу райковецької культури (IX–X ст.) було виявлено В. Демитрикевичем на городищі в с. Семенів (уроч. Замчисько) [Миська, 2009, с. 276–277].

Городище Біла III знаходиться в північній околиці м. Чорткова, в уроч. Черна, на місці, утвореному вигином берега глибокого яру, по дну якого протікає потічок, за 2,5 км від місця впадіння його в Серет. Городище має складну структуру. З напільної сторони воно захищене чотирма лініями оборони. Внутрішній вал замкнутий (рис. 3). Пам'ятка займає площу 7,65 га [Миська, Погоральський, 2010, с. 211].

Зовнішня лінія утворена валом та ровом. Висота валу 3 м, глибина рову 1,7 м. Як показали археологічні дослідження в підніжжі валу знаходиться кам'яна вимостка товщиною близько 0,2 м. Вона складається з дрібного та середнього за розмірами каміння, перемішаного з вугликами. З неї похо-

дять кістки тварин і фрагменти кераміки — гончарних горщиків, ліпних сковорідок і мисок. Загалом виявлений керамічний комплекс можна датувати кінцем IX—X ст.

На території городища, особливо між першим із зовні та другим валами, зафіксовано значну кількість ям-западин. В 2006 році Р.Г. Миською та

Я.В. Погоральським було проведено дослідження однієї з них. Вона знаходилась біля північного підніжжя зовнішнього валу. Поруч із нею розташовані ще дві, менш глибокі (одна з них — за 3 м на захід, друга — за 4 м на схід). Вона виявилась житлом, заглибленим на 1,2 м від рівня сучасної поверхні та мала розміри 3 × 3,1 м. Житло мало стіни стовпової конструкції, про що свідчать виявлені в кутах та посередині північної і східної стін котловану шість ямок діаметром 0,1—0,2 м, глибиною 0,15—0,2 м. В південно-західному куті котловану знаходився розвал печі-кам'янки, розмірами 1 × 0,9 м, висотою 0,3 м над рівнем череня. Характер розвалу дозволяє припустити, що він утворився внаслідок дій мешканців житла в ході підготовки до реконструкції опалювального пристрою, яку так і не вдалося завершити. На долівці та в розвалі печі виявлено фрагменти гончарного та ліпного посуду, що датується кінцем IX—X ст. [Миська, Погоральський, 2010, с. 214; рис. 3].

Друга лінія оборони починається також від краю яру та простягається невеликою дугою в південно-східному напрямку. Довжина валу близько 220 м, висота 2,6 м, глибина рову 1,5 м. За 60 м від початку валу знаходиться в'їзд. Він позначений розривом валу довжиною 4 м. В результаті досліджень, проведених в місці в'їзду, вдалося простежити конструктивні особливості валу. У його основі знаходились дерев'яні конструкції, залишками яких є шар світлих суглинків, насичений вугликами товщиною 0,2—0,3 м та шириною близько 5 м. Із зовнішнього боку потоншується до 0,1 м. У цьому шарі виявлено кілька фрагментів ліпного посуду, що датується кінцем IX—X ст. [Миська, 2009а, с. 257; рис. 3].

Через городище проходить давня дорога. В місцях перетину з валами в останніх пророблені в'їзди. З південного боку городища дорога відходить 150 м від зовнішнього валу та повертає на захід, поступово опускаючись на дно яру, де до сьогодні зберігся насип висотою близько 3 м. Він простежується на двох берегах та переривається на ширину течії потічка. В стінці насипу виявлено скупчення вугілля. Цей насип, очевидно, є залишками давньої дороги, яка з'єднувала два береги яру. В місці перетину в час функціонування дороги був споруджений міст або насип був суцільним та одночасно виконував роль дамби. Вода, затримана нею, могла використовуватись для оборонних функцій [Миська, 2009а, с. 257—258].

У місці, де дорога з городища починає спускатися до дна яру, знаходиться майданчик, оточений оборонними конструкціями (вали та ескарпи) площею близько 0,12 га. В траншеї, закладеній на краю схилу, було виявлено рівчак, на дні якого знаходилося скупчення каміння середніх та дрібних розмірів. Він, очевидно, є залишком дерев'яної стіни-частоколу, яким був обгороджений майданчик. Неподалік від рівчака було виявлено фрагменти кераміки X ст.

Виявлені сліди частоколу та фрагменти кераміки X ст. свідчать про одночасне функціонування укріплень на зазначеному майданчику та городища. Основною метою спорудження укріплень був, очевидно, контроль за дорогою, що йшла через яр.

На основі проведених досліджень можемо зробити певні висновки. Зокрема потужні вали та житла-землянки, що прилягали до них, вказують, що ця пам'ятка належить до категорії городищ-князівських фортець. Пам'ятки цього типу виникають в Подністров'ї саме на початку X ст. та свідчать про процес окняжіння території. Друга лінія оборони, основою якої були пустотілі дерев'яні конструкції, поставлені без валів-платформ, можливо є залишком стіни стовпової конструкції, характерної для общин-

них центрів. Значний вміст вугликів вказує, що ці конструкції припинили своє існування в результаті пожежі. Подібні ситуації були зафіксовані на Буковині, коли на місці спалених городищ-общинних центрів споруджувалися князівські фортеці [Тимошук, 1990, с. 31—32].

Цікавий комплекс пам'яток X ст. знаходиться в Старому Збаражі. Зокрема до цього часу можна зарахувати городище в уроч. Бабина Гора, захищене двома лініями валів з ровами. Внутрішній вал споруджений по його периметру. Зовнішній — лише з напільної сторони. На майданчику між двома валами простежуються залишки давніх мурів. Городище має розміри 80 × 47 м [Kirkor, 1884, s. 52]. А. Кірко також вказав на ледь помітні сліди валу в півніжні гори. Враховуючи топоніміку пам'ятки, дослідник вважав, що на місці городища повинне було знаходитись язичницьке святилище [Kirkor, 1883, s. 59].

У 1883 р. А. Кірко провів розкопки валу. Вони показали, що в основі валу знаходилось скупчення каміння висотою 0,7 м, яке можна прийняти за кам'яну кріпиду [Kirkor, 1884, s. 53]. В фондах МАК зберігається колекція фрагментів гончарних горщиків з досліджень А. Кірка на цій пам'ятці [МАК 4344]. Серед кераміки, характерної для XII—XIII ст., виділяються кілька фрагментів, зокрема одне вінце, притаманне для керамічних комплексів X ст. На жаль, знахідки перемішані та немає точних вказівок на місцезнаходження конкретних артефактів. В 1990 р. М.О. Ягодинська біля кам'яної кріпиди виявила значне скупчення кераміки X ст. [Ягодинская, 1990/269, с. 17].

Тоді ж нею були проведені охоронні розкопки на ґрунтовому кремаційному могильнику кінця IX — першої половини X ст. Він розміщений з північної пониженої сторони Замкової Гори, на лівому березі Гнізни. У розкопі виявлено сім скупчень фрагментів кераміки, під якими і поруч з ними зафіксовано кальциновані кістки з вугликами. Ям від урн не виявлено. У північній частині розкопу знаходились два відкриті вогнища овальної форми, розмірами 1 × 0,7 та 1 × 0,8 м. Поруч з вогнищем зафіксовано стовпову ямку діаметром та глибиною 0,1 м. Скупчення кераміки з кістками та вугликами, вогнища знаходились під шаром чорнозему в коричневому шарі. Виявлені ями, очевидно, є крематоріями [Ягодинська, 1994, с. 137—138].

Не виключено, що і друге городище в уроч. Замкова Гора, біля якого виявлено кремаційний могильник, функціонувало вже в X ст. Зокрема на це може вказувати виявлений тут культурний шар зазначеного періоду. [Ягодинська, 1998/34].

В межиріччі Стрипи та Збруча дослідження проводилися лише на двох селищах, що не входили у комплекси із городищами. Хронологічно найдавніше поселення вивчалось М.О. Ягодинською в м. Бучач. Воно знаходиться на високому мисоподібному пагорбі, на лівому березі Стрипи, в уроч. Гора Федір. Тут було виявлено три житла-півземлянки з печами кам'янками, які належать до раннього етапу райковецької культури (VIII—IX ст.) [Ситник, Ягодинська, 2003, с. 31].

Під час рятівних розкопок на селищі Курники I (Тернопільський р-н) було виявлено житло-землянку першої половини X ст. Воно мало стовпову конструкцію та було орієнтоване кутами відповідно до сторін світу. Розміри землянки — 3,2 × 3 м, глибина 1,2 м. В північному куті знаходилась піч-кам'янка, складена з великих вапнякових каменів розмірами 1,2 × 1,2 м, висотою 0,4 м. Розміри череня — 0,6 × 0,4 м. Поряд з піччю виявлено фрагменти ліпної сковороди, бочкоподібне мергелеве пряслице та розва-

ли двох горщиків. Перший — ліпний з пальцевими зачіпами по зовнішньому краю вінець, другий — кружальний із заокругленими вінцями та лінійно-хвилястим орнаментом [Ягодинська, Левчук, 1991, с. 32].

Очевидно, городища в Старому Збаражі, Теребовлі та Білій були адміністративними, економічними та культурними центрами регіону. Відсутність городищ X ст. в басейні Стрипи та Збруча може вказувати на те, що тут не існувало власних адміністративних центрів.

Також привертає увагу, що городища в Старому Збаражі та в Білій розміщені на північній та південній окраїнах відповідно Тернопільського рівнинного фізико-географічного району, а Теребовля — в його центрі. Інші городища Західного Поділля, які за попередніми даними можемо віднести до пізньої фази райковецької культури, знаходяться безпосередньо на Дністрі (Дзвенигород Борщівського р-ну) або неподалік його русла в нижній течії Серету (Голігради Заліщицького р-ну та Більче-Золоте Борщівського р-ну).

- Миська Р.Г. Долітописний Теребовль // МДАПВ. — Львів, 2008. — Вип. 12. — С. 292—303.
- Миська Р.Г. Дослідження А. Кіркора та В. Деметрикевича в околицях Теребовлі (спроба аналізу та інтерпретації матеріалів) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. — Чернівці, 2009. — Т. 2 (26). — С. 276—277.
- Миська Р.Г. До питання локалізації літописного Моклекова // МДАПВ. — Львів, 2009а. — Вип. 13. — С. 255—262.
- Миська Р.Г., Погоральський Я.В. Археологічні дослідження у Теребовлі // АДЛУ. — Вип. 9. — 2006. — С. 249—268.
- Миська Р.Г., Погоральський Я.В. Дослідження городищ поблизу села Біле на Чортківщині // Археологія Правобережної України. — К., 2010. — С. 211—220 (АДЛУ. — Вип. 2).
- Ситник О.С., Ягодинська М.О. Поселення Бучач I (Гора Федір) // Наукові записки Тернопільського краєзнавчого музею. — Тернопіль, 2003. — Вип. 3. — С. 30—42.
- Тимощук Б.О. Социально-территориальная структура княжеской крепости X—XI вв. в Теребовле // Тез. докл. всесоюз. конф.: Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС (Суздаль, 1987 г.). — М., 1987. — С. 251—252.
- Тимощук Б.О. Восточнославянская община VI—X вв. н. э. — М.: Наука, 1990. — 192 с.
- Тимощук Б.О. Восточные славяне: от общины к городам. — М.: МГУ, 1995. — 261 с.
- Тимощук Б.О. Теребовль — місто Галицької Русі // Галич і Галицька земля (збірник наукових праць). — Київ; Галич, 1998. — С. 124—127.
- Тимощук Б.О. Східні слов'яни VII—X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. — Чернівці: Прут, 1999. — 174 с.
- Филипчук М.А. Слов'янські поселення VIII—X ст. в українському Прикарпатті. — Львів: Астролябія, 2014. — 312 с. + 8 карт.
- Ягодинская М.О. Отчет об результатах археологических исследований Древнерусской археологической экспедиции в 1987 р. / НА ІА НАН України. — 1987/109.
- Ягодинская М.А. Отчет о результатах археологических исследований Древнерусской археологической экспедиции Тернопольского краеведческого музея на древнерусском селище Бабина долина около с. Крутылов Гусятинского р-на Тернопольской обл. в 1990 г. / НА ІА НАН України. — 1990/269.
- Ягодинська М.О. Слов'янський могильник біля Старого Збаража // Джерело. — Тернопіль, 1994. — № 1. — С. 137—145.
- Ягодинська М.О. Звіт про археологічні розкопки на давньоруському селищі в уроч. Бабина Долина біля с. Крутилів Гусятинського району Тернопільської області та на давньоруському городищі біля с. Старий Збараж Збараського району Тернопільської області, уроч. Замкова Гора / НА ІА НАН України. — 1998/34.
- Ягодинська М.О. Попередні результати археологічних досліджень у 2011 році на території замку XIV—XVII ст. в м. Теребовля, уроч. Замкова Гора Тернопільської області // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — 2012. — Вип. 21, ч. 1. — С. 26—28.
- Ягодинська М.О. Літописна Теребовля: етапи заселення // Волино-подільські археологічні студії. — 2012а. — Вип. 3. — С. 76—85.

- Ягодинська М.О., Левчук М.Р. Рятувальні розкопки на Поділлі // АДУ 1990 р. — К., 1991. — С. 32—33.
- Ягодинська М.О., Виногородська Л.І. Археологічні дослідження в м. Теребовлі Тернопільської обл. та його околиці в 2002 р. // АДУ 2001—2002 рр. — К., 2003. — С. 299—302.
- Kirkor A.H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno — antropologicznej w r. 1882 // ZWAK. — Kraków, 1883. — S. 51—65.
- Kirkor A.H. Sprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnoszki z wycieczki archeologiczno — antropologicznej w r. 1883 // ZWAK. — Kraków, 1884. — S. 48—60.

R.G. Myska

THE STRYPA AND ZBRUCH WATERSHED SITES OF THE 8th — THE 10th centuries

The archaeological sites of Raiky culture (the 8th — the 10th centuries) investigated in the Strypa and Zbruch watershed, were characterized in the article. Today we know forty-six such sites (Fig. 1). However, archaeological excavations were carried out only on sixteen of them (sites of ancient settlement of Terebovlia I, Bila III, Staryi Zbarazh I and II, Horodnytsia I and Krutyliiv I; villages as Terebovlia III, IV; VI and IX; Buchach I; Kurnyky I; Horodnytsia II; Krutyliiv II and VI; cremation cemetery of Staryi Zbarazh III). In most cases, studies were of saving or prospective nature. During prospecting surveys of thirty settlements, some fragments of Raiky culture vessels (the 8th — the 10th centuries) were found. The lifted material provided only a preliminary dating as more excavations are needed before reliable results can be proven.

Mapping of sites of Raiky culture shows their extension across the study area. It is impossible to determine the exact place with more or less concentration of ancient sites considering the incomplete exploration of the region. However, analysis of the location of ancient settlements makes some important observations. Settlement in Terebovlia (Fig. 2) is close to Hnizna and Seret confluence. Two settlements in Old Zbarazh are located in the upper Hnizna. The settlement in Bila (Fig. 3) is located near Seret.

The above named ancient sites are located on axis that runs from the top of Hnizna in the north to the river mouth of Seret in the south. To the west from this imaginary line, including the Strypa pool settlements of tenth century are unknown.

Eastwards from Seret, there are three well known ancient settlements-sanctuaries of the 10th — the 13th centuries on the river Zbruch. However, according to Borys Tymoshchuk, their foundation dates back to the end of the tenth century and is associated with the shift of sanctuaries from Kyiv after the introduction of Christianity as state religion by Volodymyr Svyatoslavych. Other settlements of tenth century are not detected here while the villages of this period are known in many areas of Strypa and Zbruch watershed. So we can say that the entire study area at the end of I millennium was populated, but the central axis of the region was the line from Hnizna to Seret. Major centers were located here.

Key words: Seret, Strypa, Zbruch, sites of ancient settlement, ancient burial ground.

Одержано 29.01.2016

*Ми такі, як ми є, бо стоїмо
на плечах наших попередників*

— Ну, ось бачите! — з гіркістю признався Генерал. — Це мені дуже прикро, бо я не куплю ваших творів!.. Прошу зважити на те, що я купую лише точні видання; інакше завжди маєш неприємне почуття, що ти маєш у себе неповноцінне видання книги, бо ж ти буваєш примушений купувати ту книгу вдруге, отже робити зайві й непотрібні, згодьтеся, витрати. Тому, з цих міркувань, щоб усе було певне, я чекаю завжди на смерть автора раніше, ніж купити його твори. Прошу не прийняти це за зле, але це в мене є принцип, якого я стало притримуюсь, і я не можу відступити від цього принципу також і для вас, пане Гете!

*В. ДОМОНТОВИЧ
«Письменник і Генерал»*

* * *

Науковець живе двома життями. Одне у часопросторі, друге — у статтях і монографіях. Знання друкованих праць попередників передуює написанню розділів і параграфів з історії дослідження та історіографії з будь-якого питання чи проблематики. На превеликий жаль, бібліографічні списки дослідників, або ж зовсім не публікувалися, або ж виходили друком один — два рази і «губилися» в гущавині публікацій. Не стало нормою подання таких списків в некрологах. За радянських часів деякі публікації «застрягали» в редакціях на кілька років, тож статті продовжували виходити і після смерті дослідників.

У цьому розділі ми започатковуємо введення списку публікацій відомих археологів-славістів, яких вже давно немає з нами. У такому виборі є впевненість, що вийшли друком всі подані статті, також їх учні опублікували все, що «залишилося на робочому столі».

*З повагою,
Я.В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ*

УДК: 012:902:929

Дмитро Тарасович БЕРЕЗОВЕЦЬ

18.10.1910 (м. Новоград-Волинський Житомирської обл.) — 29.05.1970 (м. Київ).

Кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу слов'яно-руської археології ІА АН УРСР.

У 1929—1930 рр. Д.Т. Березовець, працюючи лаборантом Бердичівського краєзнавчого музею, брав участь у розкопках Райковецького городища, які проводила експедиція цього музею під керівництвом Ф. (Т). М. Мовчанівського.

У 1941 р. Д.Т. Березовець закінчив Військову Академію Механізації і моторизації.

В Інституті археології НАНУ Д.Т. Березовець працював з 23 травня 1946 р. до 1970 р. на посаді молодшого наукового співробітника Відділу слов'яно-руської археології.

В 1969 р. захистив кандидатську дисертацію «Северяне (перед образованием Киевской Руси)».

Д.Т. Березовець фахівець в галузі історії східних слов'ян та населення степової частини території України другої половини I тис. н. е. Керував роботою 24 археологічних експедицій.

У 1948 р. Д.Т. Березовець провів дослідження могильника і селища VIII ст. поблизу с. Волинцеве на Сумщині, що дозволило виділити нову археологічну культуру, яка пов'язується з літописним племенем сіверян.

Відкриття і дослідження у 1956 р. поселень і могильників VI—VIII ст. у пониззі Тясмину поблизу с. Пенківка дало змогу Д.Т. Березовцю виділити ще одну слов'янську археологічну культуру, яку він пов'язав з літописними уличами. Наступні дослідження показали, що цей тип ранньосередньовічних старожитностей є археологічним еквівалентом антів, відомих з візантійських писемних джерел.

Д.Т. Березовець провів дослідження Лохвицького могильника черняхівської культури. Значний внесок зробив він у дослідження пам'яток салтівської культури, зокрема городища і могильника поблизу с. Верхній Салтів.

*Републіковано за:
Н.С. АБАШИНА*

Березовець Дмитро Тарасович // Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014. — К., 2015. — С. 339.

ДРУКОВАНІ ПРАЦІ

1952

Березовець Д.Т. Дослідження на території Путивльського району, Сумської області // АП УРСР. — 1952. — Т. III. — С. 242—250.

Березовець Д.Т. Харівський скарб // Археологія. — 1952. — Т. VI. — С. 109—119.

Березовець Д.Т. Розвідка у верхів'ях р. Південного Бугу // АП УРСР. — 1952. — Т. III. — С. 207—219.

Березовець Д.Т. Плуг з Токарівського торфовища // Археологія. — 1952. — Т. VII. — С. 174—175.

1953

Березовець Д.Т. Археологические памятники лесостепных северян // КСИА АН УССР. — 1953. — Вып. 2. — С. 25—26.

Березовець Д.Т. До питання про літописних сіверян // Археологія. — 1953. — Т. 8. — С. 28—44.

1954

Брайчевський Ю.М., Березовець Д.Т. К истории древнеславянского ювелирного ремесла // КСИИМК. — 1954. — Вып. 54. — С. 23—28.

1955

Березовець Д.Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр. // АП УРСР. — 1955. — Т. V. — С. 49—60.

Березовець Д.Т. Раскопки курганов у с. Кут, Днепропетровской области // КСИА АН УССР. — 1955. — Вып. 4. — С. 81—83.

1957

Березовець Д.Т. Лохвицкий могильник // КСИА АН УССР. — 1957. — Вып. 7. — С. 89—90.

1958

Березовець Д.Т. Рисунки на челюсти быка // СА. — 1958. — № 4. — С. 194—196.

1959

Березовець Д.Т. Славянские поселения в устье Тясмина // КСИА АН УССР. — 1959. — Вып. 8. — С. 37—45.

1960

Березовець Д.Т., Петров В.П. Лохвицкий могильник // Черняховская культура. — М., 1960. — С. 84—99 (МИА. — № 82).

Березовець Д.Т. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут // АП УРСР. — 1960. — Т. IX. — С. 39—87.

Березовець Д.Т., Покровська Є.Ф., Фурманська А.І. Кургани епохи бронзи поблизу с. Марийського // АП УРСР. — 1960. — Т. IX. — С. 102—126.

1961

Березовець Д.Т., Березанська С.С. Поселення і могильник епохи бронзи біля с. Нижній Рогачик // АП УРСР. — 1961. — Т. X. — С. 40–45.

Березовець Д.Т. Курганний могильник в с. Грушівка // АП УРСР. — 1961. — Т. X. — С. 56–63.

1962

Березовець Д.Т. Раскопки в Верхнем Салтове 1959–1960 гг. (Печенежское водохранилище) // КСИА АН УССР. — 1962. — Вып. 12. — С. 18–22.

1963

Березовець Д.Т. Поселение улицей на р. Тясмине // Славяне накануне образования Киевской Руси. — М., 1963. — С. 145–208 (МИА. — № 108).

Березовець Д.Т. О датировке черняховской культуры // СА. — 1963. — № 3. — С. 97–111.

1965

Березовець Д.Т. Слов'яни й племена салтівської культури // Археологія. — 1965. — Т. XIX. — С. 47–67.

1966

Археологічні пам'ятки Української РСР (короткий список АН УРСР. Інститут археології) / І.Г. Шовкопляс та ін. — К.: Наук. думка, 1966. — 464 с.

1967

Березовець Д.Т. Новые раскопки в с. Вольнцево // АИУ в 1965–1966 гг. — 1967. — Вып. 1. — С. 167–169.

Бидзиля В.И., Березовець Д.Т., Пачкова С.П. Закарпатский металлургический центр раннего железного века // АИУ в 1965–1966 гг. — 1967. — Вып. 1. — С. 152–156.

1969

Березовець Д.Т. Могильники уличів у долини р. Тясмину // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 58–71.

Березовець Д.Т. Северяне (перед образованием Киевской Руси). — Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — М., 1969. — 35 с.

1970

Березовець Д.Т. Про ім'я носіїв салтівської культури // Археологія. — 1970. — Т. XXIV. — С. 59–74.

Березовець Д.Т. Черняховская культура и культура славянских племен VI–VIII вв. // КСИА. — 1970. — Вып. 121. — С. 15–17.

Березовець Д.Т. Салтовские памятники Северского Донца // Тез. докл. советской делегации на II Междунар. конгр. славянской археологии в Берлине (август 1970 г.). — М., 1970. — С. 6–8.

1972

Березовець Д.Т. Про ім'я носіїв салтівської культури (Хто такі «руси» східних авторів) // Матеріали XIII конференції інституту археології АН УРСР, присвяченої 50-річчю Академії наук Української РСР (Київ, 1968 р.). — К., 1972. — С. 288—292.

1973

Березовець Д.Т. Славяне и племена салтовской культуры // Славяните и среднеземноморският свят VI—IX век. Международен симпозиум по славянска археология. — София, 1973. — С. 21—28.

1975

Березовець Д.Т. Пам'ятки гирла р. Тясмин (пеньківський тип) // Археологія Української РСР. — К., 1975. — Т. 3. — С. 96—102.

Березовець Д.Т. Лівобережжя Дніпра // Археологія Української РСР. — К., 1975. — Т. 3. — С. 136—150.

Березовець Д.Т. Салтівська культура // Археологія Української РСР. — К., 1975. — Т. 3. — С. 421—435.

1986

Березовець Д.Т., Пархоменко О.В. Салтовская культура // Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. III. — С. 212—225.

1999

Березовець Д.Т. Русы в Поднепровье (доклад на XIV конференции Института археологии АН УССР) // ПАЗ—1999. — Полтава, 1999. — С. 320—350.

ЛІТЕРАТУРА ПРО ВЧЕНОГО

Дмитро Тарасович Березовець. Некролог // Археологія. — 1970. — Т. XXIV. — С. 231.

Сміленко А.Т., Сухобоков О.В. Пам'яті Дмитра Тарасовича Березовця (18.X.1910 — 29.V.1970 рр.) // Археологія. — 1990. — № 4. — С. 107—115.

Мезенцева Г. Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник. — Чернігів: Рада, 1997. — С. 146.

Приймак В.В., Примак В.М. Д.Т. Березовець і проблема Русів та Русі (післяслово до публікації) // ПАЗ—1999. — Полтава, 1999. — С. 351—354.

Приймак В.М. Матеріали про Д.Т. Березовця у фондах Сумського краєзнавчого музею // АЛЛУ. — 1999. — № 2 (6). — С. 64—66.

Юренко С.П. Життєвий та науковий подвиг (до століття від дня народження Дмитра Тарасовича Березовця) // Путивльський краєзнавчий збірник. — Суми, 2010. — Вип. 6. — С. 31.

Абашина Н.С. Березовець Дмитро Тарасович // Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014. — К., 2015. — С. 339.

Котенко В. Слов'янська кераміка в дослідженнях Д. Березовця у 40—50-х рр. XX ст. // Покликання — археологія: Збірник матеріалів Других Самоквасівських читань, присвячених 80-річчю О.В. Шекуна. — Чернігів, 2015. — С. 161—168.

Упорядник Я.В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ

УДК: 012:902:929

Євгеній Олексійович ГОРЮНОВ

25.03.1940 (Ленінград, нині Санкт-Петербург) — 09.06.1981 (там само).

Кандидат історичних наук (1977), науковий співробітник Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР.

Закінчив Ленінградський державний університет у 1967 р. (кафедра археології). Після закінчення був прийнятий стажером-дослідником в ЛВІА АН СРСР. Почав працювати в сфері слов'янської археології під керівництвом П.М. Третьякова та І.І. Ляпушкина.

Разом із П.М. Третьяковим почав дослідження деснянських пізньозарубинецьких пам'яток, виявлення яких направило вивчення проблеми генезису ранньослов'янської культури в нове русло і стало одним із великих досягнень в слов'янській археології.

Пізніше почав самостійні наукові дослідження на теренах Дніпровського Лівобережжя, де ним були відкриті та розкопані пам'ятки пеньківської, колочинської та волинцевської культур.

Його роботи відзначаються чіткістю, лаконічністю та детальною аналітикою. Його розробки хронології пам'яток та комплексів Подесення на основі аналізу керамічного комплексу залишається актуальним і донині.

В 1977 р. захистив кандидатську дисертацію «К истории днепровского Левобережья в середине и третьей четверти I тысячелетия н. э.», а в 1981 р. вийшла друком його монографія «Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья».

Досліджував пам'ятки на Лівобережжі Дніпра, зокрема поселення поблизу сіл Беседівка (Недригайлівський р-н Сумської обл.), Чулатів (Новгород-Сіверський р-н Чернігівської обл.), Хитці (Лубенський р-н Полтавської обл.).

Републіковано за:
Кирпичников А.Н., Щукін М.Б.
Памяти Евгения Александровича Горюнова // *СА. — 1982. — № 4. — С. 294 — 295.*

ДРУКОВАНІ ПРАЦІ

1969

Горюнов Е.А. Разведки в Среднем Подесенье // АО 1968 г. — М., 1969. — С. 57—58.

1970

Горюнов Е.А. Раннеславянские древности в чехословацкой, немецкой и польской литературе // СА. — 1970. — № 4. — С. 289—307.

1971

Горюнов Е.А. Поселение у с. Чулатова // КСИА. — 1971. — Вып. 125. — С. 41—45.

Горюнов Е.А. Разведка на Черниговщине // АО 1970 г. — М., 1971. — С. 287—288.

1972

Горюнов Е.А. Разведка на Полтавщине // АО 1971 г. — М., 1972. — С. 366.

Горюнов Е.А. Селище Целиков Бугор // КСИА. — 1972. — Вып. 129. — С. 42—46.

1973

Горюнов Е.А. Некоторые вопросы истории Днепровского Лесостепного Левобережья в VI — начале VIII в. // СА. — 1973. — № 4. — С. 99—112.

Горюнов Е.А. О юго-восточной границе и хронологии памятников колочинского типа // Этногенез белорусов: Тез. докл. на науч. конф. по пробл. «Этногенез белорусов» (3—6 декабря 1973 г.). — Минск, 1973. — С. 24—26.

Горюнов Е.А., Пескова А.А. Работы в Днепровском Лесостепном Левобережье // АО 1972 г. — М., 1973. — С. 271—272.

1974

Горюнов Е.А., Усова Г.А. Два новых памятника черняховской культуры в Левобережном Поднепровье // СА. — 1974. — № 4. — С. 275—279.

Горюнов Е.А. Древности I тыс. н. э. нижнего течения р. Снова // КСИА. — 1974. — Вып. 140. — С. 68—72.

Горюнов Е.А. Некоторые древности I тыс. н. э. на Черниговщине // Ранне-средневековые восточнославянские древности. — Л., 1974. — С. 119—125.

Горюнов Е.А. Работы на Полтавщине // АО 1973 г. — М., 1974. — С. 262.

1975

Горюнов Е.А. К истории Днепровского Левобережья в третьей четверти I тысячелетия н. э. // Тез. докл. советс. делегации на III Междунар. конгрессе славянской археологии. Братислава. — М., 1975. — С. 13—15.

Горюнов Е.А. О памятниках волинцевского типа // КСИА. — 1975. — Вып. 144. — С. 3—10.

Горюнов Е.А. Памятники пеньковского типа в Левобережном Поднепровье // Новейшие открытия советских археологов (Тезисы докладов конференции). — К., 1975. — Ч. III. — С. 60—61.

Горюнов Є.О. Про періодизацію деснянських старожитностей другої та третьої чверті I тис. н. е. // Археологія. — 1975. — Вип. 18. — С. 42—50.

Горюнов Е.А., Песковой А.А., Усовой Г.А. Работы Днепровского Левобережного отряда // АО 1974 г. — М., 1975. — С. 269—270.

1976

Горюнов Е.А., Казанский М.М., Пескова А.А., Усова Г.А. Исследования на Полтавщине // АО 1975 г. — М., 1976. — С. 318—319.

1977

Горюнов Е.А. К истории днепровского Левобережья в середине и третьей четверти I тысячелетия н. э.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — М., 1977. — 23 с.

Горюнов Е.А. О работах на поселении Хитцы // АО 1976 г. — М., 1977. — С. 283.

1978

Горюнов Е.А., Казанский М.М. Исследования памятников I тысячелетия н. э. на Полтавщине // АО 1977 г. — М., 1978. — С. 314.

Горюнов Е.А., Казанский М.М. О происхождении широкопластинчатых фибул // КСИА. — 1978. — Вып. 155. — С. 25—31.

1979

Горюнов Е.А., Казанский М.М., Усова Г.А. О работе Днепровской Левобережной экспедиции // АО 1978 г. — М., 1979. — С. 57—58.

Горюнов Е.А., Казанский М.М., Усова Г.А. Работы на Полтавщине // АО 1978 г. — М., 1979. — С. 320—321.

1980

Горюнов Е.А. Исследования в Курской области // АО 1979 г. — М., 1980. — С. 50—51.

1981

Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л.: Наука, 1981. — 136 с.

Горюнов Е.А. Исследования в Курской области // АО 1980 г. — М., 1981. — С. 48—49.

Горюнов Е.А., Казанский М.М. Спорные вопросы изучения пеньковской культуры // КСИА. — 1981. — Вып. 164. — С. 10—17.

Горюнов Е.А. О взаимодействии раннеколичинской и черняховской культур в Левобережном Лесостепном Поднепровье // Тезисы докладов симпозиума «Позднейшие судьбы черняховской культуры» — Каменец-Подольский, 1981. — С. 16—18.

1983

Горюнов Е.А. Памятники количинского типа // Древнерусское государство и славяне. — Минск, 1983. — С. 24—26.

Горюнов Е.А., Казанский М.М. К изучения раннесредневековых древностей Нижнего Подунавья (VI—VII вв.) // Славяне на Днестре и Дунае. — К., 1983. — С. 191—205.

1984

Горюнов Е.А. К 75-летию со дня рождения Петра Николаевича Третьякова // СА. — 1984. — № 2. — С. 268—273.

1987

Горюнов Е.А. Пеньковская и салтовская культуры в Среднем Поднепровья // КСИА. — 1987. — Вып. 190. — С. 3—7.

1998

Горюнов Є.О., Казанський М.М. До археологічної картисточищар. Полузир'я / Підг. до друку Кулатової І.М. та Супруненко О.Б. // АЛЛУ. — 1998. — № 1—2. — С. 76—78.

2004

Горюнов Е.А. Могильники колочинской культуры // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье: Доклады науч. конф., посвящ. 60-летию со дня рождения Е.А. Горюнова (СПб, 14—17 ноября 2000 г.). — СПб, 2004. — С. 10—17 (Тр. ИИМК. — Т. XI).

ЛІТЕРАТУРА ПРО ВЧЕНОГО

Кирпичников А.Н., Шукин М.Б. Памяти Евгения Александровича Горюнова // СА. — 1982. — № 4. — С. 294—295.

Приймак В.В. Ідеї Є.О. Горюнова у світлі вивчення системи розселення Дніпровського Лівобережжя I тис. н. е. (до 60-річчя від дня народження Євгенія Олександровича Горюнова) // АЛЛУ. — 2001. — № 1. — С. 32—37.

Терпиловский Р.В. Вместо предисловия. К шестидесятилетию со дня рождения Е.А. Горюнова // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье: Доклады науч. конф., посвящ. 60-летию со дня рождения Е.А. Горюнова (СПб, 14—17 ноября 2000 г.). — СПб, 2004. — С. 5—6 (Тр. ИИМК. — Т. XI).

Носов Е.Н. Памяти друга // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье: Доклады науч. конф., посвящ. 60-летию со дня рождения Е.А. Горюнова (СПб, 14—17 ноября 2000 г.). — СПб, 2004. — С. 6—9 (Тр. ИИМК. — Т. XI).

Шаблавіна Е.А. Пальчатая фибула из коллекции Е.А. Горюнова // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье: Доклады науч. конф., посвящ. 60-летию со дня рождения Е.А. Горюнова (СПб, 14—17 ноября 2000 г.). — СПб, 2004. — С. 244—254 (Тр. ИИМК. — Т. XI).

Приймак В.В. Ідеї Е.А. Горюнова в світлі изучения систем расселения Днепровского Лівобережжя I тис. н. э. // Культурные трансформации и

взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье: Доклады науч. конф., посвящ. 60-летию со дня рождения Е.А. Горюнова (СПб, 14–17 ноября 2000 г.). — СПб, 2004. — С. 282–287 (Тр. ИИМК. — Т. XI).

Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье: Доклады науч. конф., посвящ. 60-летию со дня рождения Е.А. Горюнова (СПб, 14–17 ноября 2000 г.). — СПб, 2004. — 288 с. (Тр. ИИМК. — Т. XI).

Приймак В.В. Проблеми вивчення старожитностей I тис. н. е. Більського мікрорегіону (до 70-річчя Є.О. Горюнова) // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н. е. — I тис. н. е.). — Котельва; Київ, 2010. — С. 74–97.

Терпиловський Р.В. Горюнов Євген Олексійович // Енциклопедія Сучасної України. — Електрон. ресурс. Режим доступу — http://esu.com.ua/search_articles.php?id=31557

Упорядник Я.В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ

БАРАНОВ В'ячеслав Ігорович — молодший науковий співробітник відділу археології Києва ІА НАН України. *baranov_v@mail.ru*.

ВАКУЛЕНКО Ліана Василівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник НМІУ. *vakulenko_lv@list.ru*.

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень ІА НАН України. *volodargrad@ukr.net*.

ДІДЕНКО Сергій Васильович — завідувач сектору «Археологія доби раннього заліза» науково-дослідного Відділу збереження фондів НМІУ. *svdidenko@yandex.ru*.

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень ІВА НАН України. *gorbanenko@gmail.com*.

ГОТУН Ігор Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України. *gotun@i.ua*.

ЖУРАВЛЬОВ Олег Петрович — кандидат історичних наук.

ІВАКІН Всеволод Глібович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Києва ІА НАН України. *wkniaz16@ukr.net*.

ІВАКІН Гліб Юрійович — член-кореспондент, завідувач відділу археології Києва ІА НАН України. *ivaking@iananu.org.ua*.

КОВАЛЬ Олександр Анатолійович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України. *otez_@ukr.net*.

КОЛОДА Володимир Васильович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, завідувач науково-дослідною археологічною лабораторією ХНПУ. *koloda_v@mail.ru*.

МИСЬКА Роман Григорович — кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної роботи та суспільних дисциплін Львівського інституту ДВНЗ «Університет банківської справи». *myskar@ukr.net*.

ОЛЕНИЧ Андрій Миколайович — молодший науковий співробітник відділу археології Києва ІА НАН України. *atli-sent@bigmir.net*.

ПАНИКАРСЬКИЙ Антон Валерійович — молодший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень ІА НАН України. *anton.panikarski@gmail.com*.

ПЕТРАУСКАС Олег Валдасович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології давніх слов'ян та регіональних польових досліджень ІА НАН України. *petrauskas2@yandex.ru*.

ПОГОРІЛЕЦЬ Олег Григорович — директор Державного історико-культурного заповідника «Межибіж». *medzhubozh@ic.km.ua*.

ПУГОЛОВОК Юрій Олександрович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу палеогончарства Інституту керамології відділення Інституту народознавства НАН України. *raudbard@ukr.net*.

СКИБА Андрій Володимирович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень ІА НАН України. *skyba-andriy@ukr.net*.

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович — кандидат історичних наук, начальник Полтавської експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України, директор Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського. *cpram@online.ua*.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні.
АДІУ	— Археологія і давня історія України.
АДЛУ	— Археологічні дослідження Львівського університету.
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні.
АИЮВЕ	— Археологические исследования на юге Восточной Европы.
АИУ	— Археологические исследования в Украине..
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України.
АН СССР	— Академия наук СССР.
АН УССР	— Академия наук УССР.
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки Української РСР.
АО	— Археологические открытия.
ВГУ	— Воронежский государственный университет.
ГАЗ	— Гістарычна-археалагічны зборнік.
ІА НАН України	— Інститут археології Національної академії наук України.
ІА НАН Украины	— Институт археологии Национальной академии наук Украины.
ІА РАН	— Институт археологии Российской академии наук.
ИИМК	— Институт истории материальной культуры..
ІІМК	— Інститут історії матеріальної культури.
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР.
КСИ АН УРСР	— Краткие сообщения Института археологии УССР.
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры.
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.
МДАВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР.
МИАДЛ	— Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья.
НА АМВУ	— Научный архив археологического музея Воронежского университета.
НА ІА НАН України	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України.
НМІУ	— Національний музей історії України.
НФ ІА НАН України	— Наукові фонди Інституту археології Національної академії наук України.
ПАЗ	— Полтавський археологічний збірник.
ПССIAE	— Проблемы средневечной истории, археологии та этнографии.
РА	— Российская археология.
РСМ	— Раннеславянский мир.
СА	— Советская археология.
САИ	— Свод археологических источников.
Тр. ПУАК	— Труды Полтавской ученой архивной комиссии.
ХДУ	— Харківський державний університет.
ХНПУ	— Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди.
BRGK	— Bericht der Römisch-Germanischen Kommission.
RGZM	— Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz.

ПЕРЕДМОВА	3
ВСТУП	5

ПРАЗЬКА КУЛЬТУРА: ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК

<i>Вакуленко Л.В., Скиба А.В.</i> Черняхівські житла з печами-кам'янками в контексті питань слов'янського етногенезу	7
<i>Діденко С.В.</i> Античний керамічний імпорт з поселення пізньоримського часу біля с. Сокіл на Середньому Дністрі	29
<i>Петраускас О.В., Коваль О.А.</i> Житло з ранньослов'янськими елементами на черняхівському поселенні біля Комарова	41
<i>Івакін Г.Ю., Баранов В.І., Івакін В.Г., Оленіч А.М.</i> Нові матеріали ранньослов'янського часу з території Києвоподолу: попереднє повідомлення	58

ЮВЕЛІРНА СПРАВА: ПРИКРАСИ ТА ЇХ ВИРОБНИЦТВО

<i>Колода В.В.</i> Фібули «антських» часів на городищі Коропові Хутори ...	65
<i>Погорілець О.Г., Панікарський А.В., Володарець-Урбанович Я.В.</i> Ранньосередньовічні знахідки з Меджибожа-Рибгоспа.	73
<i>Супруненко О.Б., Володарець-Урбанович Я.В., Пуголовок Ю.О.</i> Комплекс кола «Мартинівки» з Полтави (Полтавський скарб 2014 р.)	91
<i>Скиба А.В.</i> Складноконтурні поясні накладки з мотивом голови грифона	132

ГОСПОДАРСТВО

<i>Готун І.А., Горбаненко С.А.</i> Землеробство жителів слов'янського поселення в уроч. Козаків яр у Ходосівці	153
<i>Журавльов О.П.</i> Osteологічні матеріали з ранньослов'янського поселення Обухів 2	172

ВІРУВАННЯ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

<i>Горбаненко С.А., Пуголовок Ю.О.</i> Про один маловідомий культ у сіверян	207
---	-----

ДО ВИТОКІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

<i>Миська Р.Г.</i> Пам'ятки VIII—X ст. межиріччя Стрипи та Збруча	229
---	-----

БІБЛІОТЕКА СЛАВІСТА

Передмова	241
Дмитро Тарасович БЕРЕЗОВЕЦЬ	242
Євгеній Олексійович ГОРЮНОВ	246
Дані про авторів	251
Список скорочень	252

CONTENTS

FOREWORD	3
PREAMBLE	5

PRAGUE CULTURE: THE FORMING AND DEVELOPING

<i>Vakulenko L.V., Skyba A.V.</i> Chernyakhiv Dwellings in the Context of Slavic Ethnogenesis	7
<i>Didenko S.V.</i> Antique Ceramic Imports from the Late Roman Period Settlement Near the Village of Sokil in the Middle Dniester	29
<i>Petrauskas O.V., Koval O.A.</i> Dwelling with Early Slavic Elements on the Chernyakhiv Culture Settlement near Komariv	41
<i>Ivakin G.Yu., Baranov V.I., Ivakin V.G., Olenych A.M.</i> New Resources of the Early Slavs Period from the Kyiv`s Podil: Preliminary Report	58

JEWELRY ART: DECORATIONS AND THEIR MAKING

<i>Koloda V.V.</i> Fibulas of the «Antean» Times in the Koropovi Khutory Hillfort .	65
<i>Pohorilets O.H., Panikarskyi A.V., Volodarets-Urbanovych Ya.V.</i> The Early Medieval Finds from Medzhybizh-Rybhosp	73
<i>Suprunenko O.B., Volodarets-Urbanovych Ya.V., Puholovok Yu.O.</i> Complex of «Martynivka» Type from Poltava (Poltava Hoard 2014)	91
<i>Skyba A.V.</i> The Belt Plaques with the Motif of a Griffin Head	132

FARMING

<i>Gotun I.A., Gorbanenko S.A.</i> Agriculture of Residents of Slavic Settlement in the Tract of Kozakiv Yar in Khodosivka	153
<i>Zhuravlov O.P.</i> Osteological Materials from the Early Slavic Settlement Obukhiv 2.	172

THE BELIEFS OF ANCIENT SLAVS

<i>Gorbanenko S.A., Puholovok Yu.O.</i> About One Little Known Cult of Severians	207
--	-----

AT THE ORIGINS OF KYIV RUS

<i>Myska R.G.</i> The Strypa and Zbruch Watershed Sites of the 8 th – the 10 th Centuries	229
---	-----

SLAVISTIC LIBRARY

Foreword	241
Dmytro Tarasovych BEREZOVETS'	242
Yevheniy Oleksiyovych GORYUNOV	246
Data on authors	251
Abbreviations	252

Оформлення обкладинки *А.В. Панікарський*
Комп'ютерна верстка *Я.В. Володарець-Урбанович, С.А. Горбаненко*
Виготовлення карт *Я.В. Володарцем-Урбанович*
Надруковано в авторській редакції

Підп. до друку 18.12.2016. Формат 84 × 108/16. Папір офс. № 1.
Гарн. Book Antiqua. Друк офс. Ум.-друк. арк. 26,9. Обл.-вид. арк. 24,32.
Наклад 200 прим. Зам. № ??.

Тираж віддруковано ТОВ «Майдан»,
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59. Тел.: (057) 700-37-30

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.